BERIGTEN

VAN HET

HISTORISCH GEZELSCHAP.

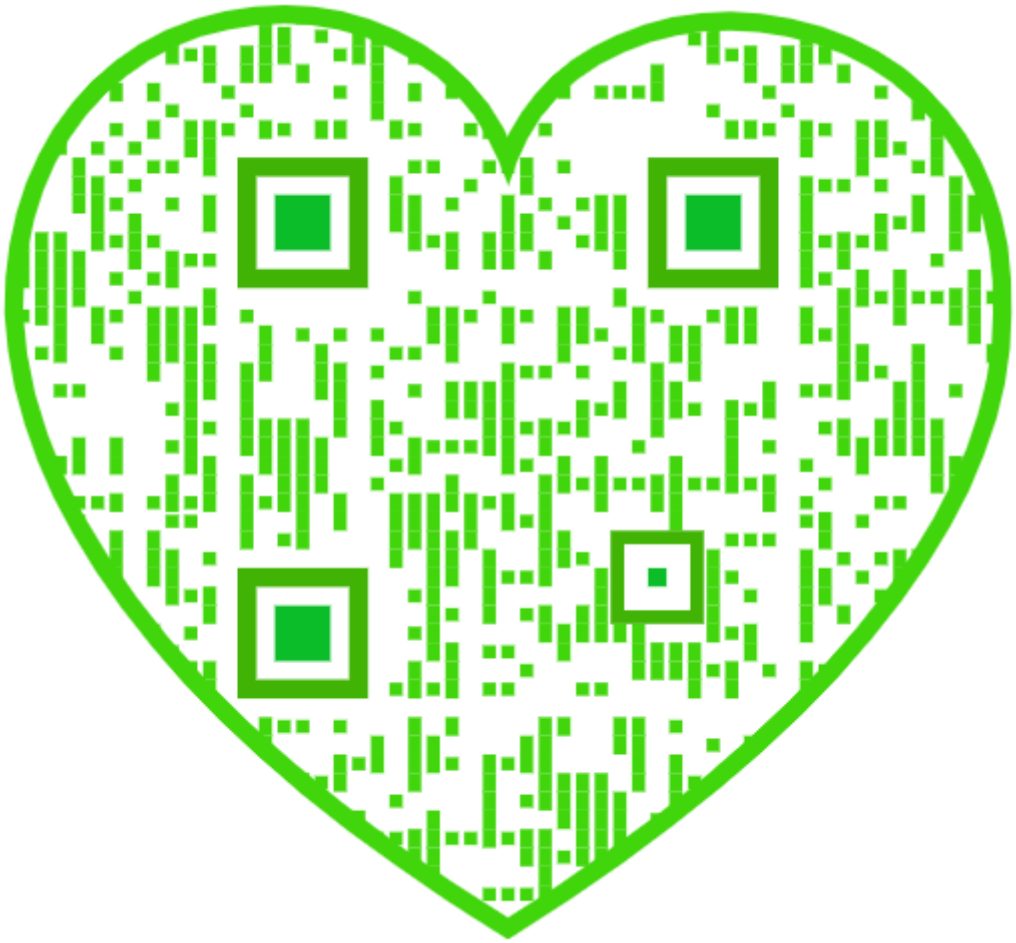

BERIGTEN

VA'N HET

HISTORISCH GEZELSCHAP

TE UTRECHT.

EERSTE DEEL.

Eerste Aflevering.

TE UTRECHT,
BIJ L. E. BOSCH EN ZOON,
Academie en Prov. Gouvernements-Drukkers.
1846.

Het historische gezelschap is eene vereeniging van wetenschappelijke beoefenaars der algemeene Nederlandsche geschiedenis, en heeft inzonderheid de bevordering van geleerde nasporingen en de studie der bronnen ten doel.

Te Utrecht gevestigd, bestaat het genootschap uit honoraire, werkende- en niet werkende leden, zoo wel binnen als buiten de stad.

Alleen de honoraire en werkende leden houden wekelijks eene bijeenkomst, en beslissen over alle voorkomende aangelegenheden, ook over het aannemen van leden, die bij meerderheid van stemmen gekozen worden.

Niet werkende leden hebben geene stem ter vergadering, maar den toegang tot alle bijeenkomsten en het gebruik van al de eigendommen des genootschaps.

De gewone wekelijksche vergaderingen zijn bestemd tot het doen van historische mededeelingen, die vervolgens overgaan in handen eener commissie, ten einde, in den vorm van *Berigten*, te worden gedrukt.

Werkende en niet werkende leden betalen eene jaarlijksche contributie van tien gulden, en bekomen een present exemplaar van alle werken des genootschaps.

De *Berigten*, voor den druk geschikt, zullen door de commissie van redactie in eene wetenschappelijke orde gerangschikt worden, in dier voege, dat iedere aflevering steeds eenige bijdragen zal bevatten, betreffende:

a. De algemeene geschiedenis der Nederlanden.
Kleine verhandelingen, of vertoogen over eenig deel der historie, noordelijke en zuidelijke provinciën, kolonien, staatsbestuur, regtswezen, enz.

b. De geschiedenis der letteren en wetenschappen.
Biographiën, monographiën, teregtwijzingen, enz.

c. Universiteitswezen. Geschiedenis der hoogere-, middelbare- en lagere scholen.
Derzelver geschiedenis van den vroegsten tijd af. Tegenwoordige toestand en werkzaamheid.

d. Geschiedenis der kunsten.
Biographiën der kunstenaars. Musea. — Theorie. — Tegenwoordige toestand.

e. Archeologie.
Antiq. topopraphie. Germ. en nederl. mythologie. Zeden en gebruiken. Regtsoudheden.
Overblijfsels van kunst uit vroeger' tijd, bouwkunst, beeldhouwkunst, graveer-, schilderkunst, epigraphiek, numismatiek, wapenen, werktuigen, huisraad, kleeding.

f. Bronnenstudie.
Gedrukte bronnen. Bibliographie, betreffende Nederland en deszelfs koloniën. — Herdruk van kleine en zeldzaam gewordene tractaatjens, onder den titel van *Analecta.*
Charters. Mededeeling van Charters, onder den titel *Onuitgegevene stukken.*
Literatuur der charters.
Sagen. Bewerking van reeds bekende sagen, verzameling van nog onbeschrevene volksverhalen.

g Hulpwetenschappen.
Chronologie, diplomatie, handschrift- en zegelkunde, heraldiek, genealogie, taalkunde in betrekking tot de geschiedenis. De talen in Neerl. Indië. De dialecten in Nederland. Geographie, kaarten, plannen, statistiek, geologie.

h. Genootschappen.
Derzelver geschiedenis en tegenwoordigen toestand.

i. Tijdschriften. Almanakken.
Derzelver geschiedenis en inhoud, voor zoo ver die eenig belang kunnen hebben voor historische studie.

k. Kronijk van het historisch gezelschap. Uittrekselen uit de notulen.

l. Verscheidenheden, gemengde berigten.

De afleveringen zullen bladsgewijze aan de leden verzonden worden. Eene vereeniging van vier afleveringen vormt een boekdeel, en wordt met een' uitvoerigen en alphabetischen index, besloten.

Over meerdere ondernemingen des genootschaps ziet men de tegenwoordige eerste aflevering, hoofdstuk: *Kronijk van het historisch gezelschap.*

Utrecht den 15. Maart 1846.

Voor den Secretaris
Mr. C. G. DE BALB. VAN DOORN,
Penningm.

Algemeene Geschiedenis

DER

NEDERLANDEN.

OVER DE BENOEMINGEN TOT DEN RAAD VAN STATE, BIJ DE KOMST VAN DEN AARTSHERTOG MATTHIAS.

Door Prof. L. G. VISSCHER.

Sedert het overlijden van Requesens was de raad van state met de algemeene regering belast, en bestuurde namens den koning. Dat staatsligchaam evenwel werd feitelijk ontbonden; althans schier alle te Brussel aanwezige leden geraakten in hechtenis, en vooreerst buiten gelegenheid, om Z. M. te dienen. De prins van Oranje verlangde toen, dat er onmiddelijk tot benoeming van andere meer vrijheidsgezinde personen zou worden overgegaan, en trad deswege in onderhandeling met de algemeene staten, op dien tijd te Brussel vergaderd. Willem I bevond zich te Antwerpen, waar ook de aartshertog Matthias, als toekomstig gouverneur-generaal, den 21. November 1577 was aangekomen.

Reeds den 4. Oct. 1577 bepaalden de algemeene staten, om, ten aanzien van den staatsraad, tot een besluit te komen. (Groen, *Archives ou corresp. inédite de la Maison d' Orange Nassau.* VI. 270). Daar echter de prins van Oranje met meer tegenstand te worstelen had, dan de verdienstelijke uitgever zijner brieven zich voorstelt, liep het tot in de maand December, eer men der in geschil zijnde zaak eenigen voortgang gaf. Te weten, men zond eene commissie naar den aartshertog, om over zijne aanneming te handelen, en deze commissie, bestaande uit den abt de Maroiles, den heer de Fresin en den hertog van Aerschot, had tevens in last, om over de zamenstelling van eenen nieuwen staatsraad te handelen, hetzij dan met Matthias, hetzij met Willem I.

De prins van Oranje, op wien, natuurlijker wijze, de beraadslagingen moesten neêrkomen, was het met de afgevaardigden

te Antwerpen aanstonds eens; zoodat er met gemeen overleg eene voordragt ontworpen werd uit de volgende personen, bestaande:

Joh. van der Linden, abt van St. Geertrui te Leuven.
Frederic d'Yve, abt van Maroiles in Henegouwen.
De Graaf van Boussu, Henegouwen.
De heer van Froymont, Namen.
De heer van Fresin, Henegouwen.
De heer van Willerval, Henegouwen.
Aldegonde, Holland en Zeeland.
Steenbeke, Artesien.
Dr. Leoninus, Gelderland.
Adolf van Meetkercke, schepen, Vlaanderen.
Liesfelt, advok^t. gedep. ter staten generaal (1).
Dr. Asseliers, later griffier der staten generaal.
Dr. Sille, van Mechelen, later pension. van Amsterdam.

De beide laatsten als secretarissen; waarbij tevens bepaald werd, dat de stadhouders der provincie in dezen nieuwen raad van state zouden zitting hebben.

Met die opgave in de hand, en bovendien voorzien van een schriftelijk advies des prinsen, rapporteerde de commissie in de vergadering van den 20. Dec. 1577.

Reeds den volgenden morgen kwam men tot een besluit; doch hoezeer men op de gedane voordragt en het advies van Zijne Excellentie gedelibereerd had, viel de benoeming volgender wijze uit:

De abt van St. Geertrui	met	10	stemmen.
Gr. van Boussu	«	14	«
Hr. van Froymont	«	14	«
« van Fresin	«	15	«
« van Willerval	«	13	«
Dr. Leoninus	«	15	«
A. van Meetkercke	«	15	«
Dr. Sasbout	«	11	«

(1) Bondam, *Onuitgegevene Stukken*, IV. 209, stelde abusievelijk *Leefdael* voor *Liesfelt*.

Dr. P. de Beveren met 10 stemmen.
Hr. van Havrech « 10 «
« van Champagny « 10 «

Voorts Asseliers en Sille met 12 en 7 stemmen, tot secretarissen, mits zich ontdoende van alle andere ambten en bedieningen. Bondam, IV. 209. 210.

De heer Groen, *Archives*, VI. 272, geeft eene andere, in kleinigheden eenigzins verschillende lijst, als resultaat der keuze van 21 December. Ook daaruit blijkt, dat de zoo even genoemde personen werkelijk benoemd werden, en voorts, dat men, wel is waar, eenige acht had geslagen op Maroiles, Aldegonde, Steenbeke en Liesfelt, die de prins had doen voorstellen; doch dat er vóór den eerste slechts acht, vóór den tweede slechts zeven, en vóór den derde en vierde niet meer dan zes stemmen gevallen waren. De gouverneur van Antwerpen, heer van Liedekercke en Heule, had ééne stem bekomen, Grobbendonc vier, en Hembyse zes.

Behalve deze teleurstelling, leverde die zelfde benoeming ook nog eene tweede op, aangezien Sasbout, Pieter de Beveren, Havrech en Champagny, allen leden van den vroegeren raad van state, buiten goedvinden des prinsen waren ingekozen.

Bedriegen wij ons niet, dan bewijst deze gansche toedragt van zaken, dat de prins bij de algemeene staten meer ontzien dan bemind was, en geenszins dat algemeen vertrouwen genoot, waarvan de geschiedschrijvers gewagen; teregt schreef dan ook een brusselsch berigtgever aan den prins van Oranje:

Die ghenade en vreede sy met uwer voerstel. ghenaede, die u becrachtighe wille met wijshede en voersichtichijt; opdat, die nu uit noot u vrintschap versoeken Uwer Excell. niet te seer en doen ontwapenen; daerom houdet vast dat Uwe Excell. heeft ende noch verkrigen cont; want die uwe vrinden schynen te syne, die souden haest een oorsaecke vinden, om haer eygen profijt, ofte om haer heerelicke hoochijt, van uwen viant te woerden, en soe door den ouden haet U Exc. met alle vrunden onderdrukken. — En wat verder: *Daerom sijt voersichtich op allen, die noch governeren, maer op die ghemeente mochdi vast betrauwen, die u bewaren souden ghelick den appel haerder ooghen, sunder-*

linge die van Brussel, die nacht en dach nae U Exc. verlangen (1).

Het is waar, Maroiles, Aldegonde, Steenbeke en Liesfelt werden den 29. December insgelijks benoemd; maar die benoeming bewijst, naar ons inzien, nog geenszins voor dien altijd toenemenden invloed des prinsen, waardoor zijne vrienden als van zelve in den raad van state kwamen. Evenwel zegt de heer Groen: *on ne sait trop par quelle voie il parvint à ce but.* Welnu dan, dien weg meenen wij gevonden te hebben, en wel in de eerste plaats door de aanwijzingen, die ons de *Archives* aan de hand deden. Wij stellen dus, dat de prins van Oranje, die in Brussel eene bezetting had onder den kolonel van den Tempel, zijne oogmerken, met behulp der brusselsche volkspartij, behendiglijk bereikt heeft. Deze volkspartij, die door de zoogenoemde *Achttienen* vertegenwoordigd werd, beminde hem *als den appel harer oogen*, en werd aangevoerd door Cornelis van der Straten, bevelhebber der burgerij, en als zoodanig de ziel van tachtig vaandels. Zoo wel van der Straten, als Heze, de bekende overste der staten benden, gingen aan den leiband van Joh. van der Linden, abt van St. Geertrui, en deze wederom stond met den prins in onafgebroken briefwisseling, eene briefwis-

(1) Die berigtgever was Mr. Jan van den Bossche, *Archives* V. 454. De heer Groen dacht, of hij ook predikant kon geweest zijn? Dan het tegendeel blijkt uit zijnen brief: immers hij verontschuldigt zich ter zake van dezen brief, daarbij voegende, dat het opstellen en schrijven zijn stijl, d. i. zijn ambacht niet is. En met regt, Jan van den Bossche was een gewoon burger, en behoorde, als afgevaardigde van de negen brusselsche natien, tot het collegie der zoogenaamde *Achttienen*. Als zoodanig was hij, met nog een paar andere burgers, in de commissie tot de fortificatiën, waarin de heeren de la Garde en de Trello, Jacq. de la Noue en J. B. Houwaert insgelijks zitting hadden. Henne et Wauters, *Hist. de la ville de Bruxelles*, *I.* 467. Die van den *Achttienen*, allen aanhangers van den prins, waren: Jan Jacops, Adolph Hujoel, Jeron. van der Heiden, Hubert de Vaddere, Guil. Ceibo, Willem de Smet, Jan van den Beempden, Mr. *Jan van den Bossche*, Pieter van den Borch (brouwer *in den ezel*), Karel van den Horicke, Jan Bont, Mr. *Cornelis van der Straten*, Hugo Gaillaert, Fr. Beydaels, Denys. Jacobs, Jan Schot, Jan Hublo.

seling, die slechts voor een zeer klein gedeelte in de *Archives* V. 445. V. 465. V. 480 voorkomt. Die stukken evenwel zijn voor ons tegenwoordig oogmerk voldoende (1), want ook daaruit laat het zich vermoeden, dat de prins, steeds corresponderende met de abten van St. Geertrui en Maroiles, hun insgelijks over de inrigting van den raad van state zal geschreven hebben, wel wetende, dat beide deze listige prelaten de heeren staten generaal volkomen in bedwang hadden, en voor de *Achttienen* lieten beven. Dan wij behoeven bij geene gissingen en gevolgtrekkingen, hoe gegrond ook, stil te staan, en kunnen, met een' onuitgegeven brief, niet alleen het bekende toelichten, maar tevens onze stelling tot eene hooge mate van waarschijnlijkheid opvoeren.

Deze brief is van den prins (2), gedagteekend uit Antwerpen 25 Dec. 1577, en loopt bepaaldelijk over de keuze van den 21sten, waarmede Zijn Excell. in geenen deele te vreden was; verre van daar, hij beschouwt die handeling der algemeene staten als aanleiding gevende tot *soupcons et mescontement qui sont les commenchemens de desordre*, en die *desordre* had hij met Heze, door wien de vorige staatsraad was vastgezet, met van der Straten en met de mannen van *achttienen* volkomen in zijne hand.

Met de commissie schreef de prins, meen ik, te Antwerpen een' anderen voet beraamd te hebben; hij had personen aangewezen, *que nous estimions estre douez de prudence pour*

(1) Het zou hier de plaats wezen, om over den abt van St. Geertrui, door den heer Groen zoo weinig gekend, eene kleine nalezing te geven, wij vreezen echter, dat onze aanteekeningen te uitvoerig zouden worden voor een onderschrift of marginale nota, en zullen dus op Joh. van der Linden, in een afzonderlijk artikel, terug komen.

(2) De brief des prinsen, dien wij hierachter in zijn geheel mededeelen, is ons slechts uit een afschrift, en daarbij gevoegde hollandsche vertaling bekend; doch het afschrift is vervaardigd door de bekende hand van Levinus de Breye, een der klerken ten stadhuize van Brussel, die, in dienst der Utrechtsche gedeputeerden, schier alles copieerde wat den lande van herwaarts over maar eenigzins betrof; waarvoor hij evenwel schraal genoeg en dan nog zeer ongeregeld betaald werd.

bien conseiller et recogneue pour bons patriotes, en die personen, zegt hij, zouden aangenaam geweest zijn aan al het volk. Nu daarentegen had men zijne vrienden op zijde geschoven, en, behalve den raadsheer de Beveren, nog andere personen aangesteld, *qui font ouverture a toute deffiance que pourroient avoir les estatz de Hollande et Zelande et moy avecques eulx*. Zoo zeer zelfs, dat de prins, wel verre van aan eenigen persoonlijken invloed op de algemeene staten te denken, zich veeleer voorstelde, dat er eene *trame perilleuse* had plaats gegrepen.

Hij verlangt derhalve, dat er nog eenige personen, van zijne zijde, tot den raad van state benoemd zullen worden; want anders zou de nieuw gekozen raad, zelfs met de beste bedoelingen en verrigtingen, geen genoegen kunnen geven in Holland en Zeeland.

De prins betoogt verder, dat niet Holland en Zeeland tegen de pacificatie gehandeld hadden, maar dat veeleer de laatste benoemingen der algemeene staten een' inbreuk maakten op het verdrag, aangezien men, de handhaving der catholyke religie tot voorwendsel nemende, geweigerd had, *de recevoir ung des nostres au conseil de son Alteze.*

Die *ung des nostres* was Marnix, waar het voornamelijk om te doen viel. Daar het bovendien onbetwistbaar moest wezen, of Holland en Zeeland hadden regt, om in den raad van state vertegenwoordigd te worden, begreep Zijne Excellentie, dat men, op geene goede gronden, den heer van Aldegonde kon afwijzen; eensdeels, omdat de staten generaal zelven hem naar Brussel geroepen hadden, ten einde zich van zijnen raad te bedienen, en anderdeels, omdat het bezwaar, tegen Marnix met eenigen grond te maken, ook gelden zou ten aanzien van alle anderen, die voor Holland of Zeeland konden opkomen. Zoo men derhalve den heer van St. Aldegonde voorbijging, dan bleef er *ouverture de deffiance.* De prins verlangt dus, dat de abt van St. Geertrui zich aan de zaak zal laten gelegen zijn, en de vergadering van haar besluit doe terugkomen, om zich vervolgens stiptelijk te houden aan het voorstel, met de commissie te Antwerpen in der minne beraamd.

Op dit schrijven volgde aanstonds de reeds besprokene benoeming van Maroiles, Aldegonde, Steenbeke en Liesfelt, en in zoo verre triumpheerde de prins, maar niet anders dan door tusschenkomst van St. Geertrui, die dus de *voie* was *par a quelle il parvint a ce but.*

De prins kwam derhalve waar hij wezen wilde, door medewerking van Johan van der Linden, denzelfden prelaat, die den vorigen raad van state had doen aanhouden, en slechts een' wenk had te geven, om de *volkeren*, zoo als men te Brussel spreekt, in volle beweging te brengen (1).

Maar, hoezeer de prins slaagde, bereikte hij slechts gedeeltelijk zijn oogmerk; want bij het besluit ten voordeele van Marnix c. s. verstond men tevens, om Sasbout, van Beveren, Havrech en Champagny in den raad van state te handhaven. Wat meer is, de staten benoemden zelfs Champagny tot hoofd der finantien, en zulks ter vervanging van Barlaymont.

Om evenwel zoo verre te komen als men gekomen was, schijnt de abt van St. Geertrui, met verwerping der hoofdelijke keuze, eene herstemming, en wel provinciegewijs te hebben voorgeslagen, waar echter eenige afgevaardigden zeer tegen waren, bewerende volkomen gezind te zijn, om misslagen te verbeteren, maar geenszins nog gemagtigd te wezen, om op een vroeger besluit terug te komen. Het gevolg was, dat men de zaken moest plooijen, en er, behalve de leden van den ouden staatsraad, nog een paar Walen behendiglijk werden ingestoken. De benoemingen waren toen als volgt:

Sasbout.

Pieter van Beveren.

---

(1) Die *volkeren*, *gilden* of *natiën* hadden hunne loopplaats op de groote markt, en bevonden zich doorgaans onder de vensters van het stadhuis, terwijl de heeren staten vergaderd waren. Gebeurde het, dat de prins zich in hun midden bevond, dan kende het wantrouwen geene palen, dan vreesden de *volkeren*, dat hem iets kwalijks gebeuren zou, en dan moest hij, om de gemeente tevreden te stellen, van tijd tot tijd op het balcon komen. Voorwaar, daar zulk eene stemming heerscht, moet de harmonie tusschen den prins en de staten niet zeer groot zijn geweest. Dat de wil des prinsen doorgaans in de vergadering gevolgd werd, is zeker, maar het geschiedde uit vrees, en niet uit overtuiging of toegenegenheid.

	Markies d'Havrech.
	Champagny.
Voor Braband	Abt van St. Geertrui.
	Liesfelt.
« Vlaanderen	Adolph van Meetkercke.
« Artesien	de Heer van Steenbeke.
« Henegouwen	de abt van Maroiles.
	Gr. van Boussu.
	Hr. van Willerval.
	Hr. van Fresin.
Voor Namen	de heer van Froymont.
Valenciennes	afwezig.
Rijssel Douai Orchies en Doornik.	de heer controleur Mr. Jasq. le Clercq;

Mechelen en Vriesland namen genoegen met de schikking der meerderheid (1), en over de secretarissen, die echter in dienst kwamen, werd geen woord meer gesproken. Die secretarissen, gelijk wij hier boven gezien hebben, waren door 's prinsen voorstel in aanmerking gekomen, doch Champagny, als bestuurder der geldmiddelen, beviel hem maar half; Sasbout, Beveren en Havrêch bevielen hem in 't geheel niet, en even weinig de vrienden uit Rijssel en Orchies, te meer nog, daar de waalsche partij, door deze wijze van doen, en ondanks de benoeming van Marnix en anderen, evenwel de overhand behield (2). Voorzeker, de prins heeft naderhand gelegenheid gevonden, om zijne vijanden te verwijderen, maar daarom nog was zijn persoonlijke invloed bij de algemeene staten van 1577 nog geenszins zoo

(1) Bondam, IV. 222.

(2) Dat de prins ook nu nog te onvreden was over de inrigting van den raad van state, blijkt uit de notulen der algem. staten van 1 Januarij 1578. Want toen nog vorderde hij, als voorwaarde van zijne komst naar Brussel, dat men Holland den tijd moest laten om een persoon aan te wijzen, *pour estre du Conseil d'état*. Marnix alleen was dus, in de gegevene omstandigheden, voor Holland en Zeeland geene genoegzame vertegenwoordiging. Zie Bondam, IV. 226.

groot, als de heer Groen, ter aangehaalde plaatse, veronderstelt. Men denke slechts aan de moeite, die het inhad, om als Ruwaard van Braband bevestigd en als algemeen stedehouder van Matthias benoemd te worden, en in waarheid, zoo Maroiles en St. Geertrui, zoo de goede mannen van Brussel het niet krachtig begeerd hadden, de heeren staten-generaal zouden het niet gedaan hebben.

Monsieur le prelat. Jay receu hier bien tard voz lettres du XXIIIme du present, quy faict que je ny ay peu respondre sitost que vous le desirez et que la matiere semble bien le requerir. Je vous remerchie de la continuation de vostre bonne amitie et des ouvertures que vous mescripvez, quon vous a faictes, esquelles toutesfois je trouve quelques difficultez: car ayons ung tel ennemy sur les bras que nous avons, quy oultre les grandz forces qu'il assamble, pour le plus grand avantaige quil peult esperer cest de nous veoir desjoingz et desuniz. De nostre part nous nous debvons daultant plus esvertuer a nous tenir bien uniz en voluntez et en courraiges; or il ny a rien en ce temps et ne peult avoir, quy donne tant doccasion de soupcons et mescontentement (qui sont les commenchemens de desordre) que de suivre ce que par aulcuns a esté nouvellement practicqué a Bruxelles sil avoit lieu, et me samble que estans dernierement icy assamblez, nous avions prins vng bon pied touchant ceulx, quy doibvent assister au conseil de son Alteze, choisissans que nous estimions estre douez de prudence pour bien conseillier et recogneuz pour bons patriotes, pour lever toute soupçon et deffiance et donner tout contentement au peuple. Mais ceulx quy les veuillent repoulser, pour en substituer d'aultres que vous nommez en voz lettres, et dadvantaige du conseillier Bevres, du quel vous ne parlez poinct, font ouverture a toute deffiance que pourront avoir Messieurs les Estatz de Hollande et Zelande et moy avecques eulx, quon ne nous ourdisse tousiours quelque trame perilleuse, comme on a faict par cydevant au conseil du Sr. Don Jehan; pour a quoy obvier ny a moyen plus convenable que quelcun des nostres est admis au Conseil de son Alteze; car sy tous les nostres en sont rejectez encoires que le reste de la compaignie addressa tous ses conseils a sy bonne fin quel ny auroit rien a reprendre quant ilz seroient bien examinez; sy est ce que pour cela on ne pourroit empescher pluisieurs, et nommement ceulx de Hollande et Zelande, de penser quelque chose de maulvaix, qui ne pourroit a la longue quangendrer beaucoup de maulx et inconveniens, et non seullement les subjectz de ces pays auroyent juste occasion de ce faire, mais aussy noz voizins lesquelz comme il est vray semble regardent de prez a toutes noz actions, nauront pas grande occasion de sasseurer de nous quant ilz entendront que l'on ne veult recepvoir aulcun des nostres au conseil de son Alteze, tellement que par

une telle conduicte daffaires nen peult arriver que division en ces pays, et pour le regard de noz voisins et amys qualienation de volontez, joinct que desja on leur a aulcunement refroidiz; Je vous laisse a penser que pourroyent faire ceulx qui ouvertement nous vouldroyent nuyre, quant mesmes telz inconveniens nous sont amenez par les nostres, qui pour le moings ne se peuvent excuser que leur conseil et intention ne soit trop partial en cest endroict; car quant a ce quon vous allegue la paix de Gand tant s'en fault que de nostre part nous y centrevenions, quau contraire ceulx qui prennent ce fondament vont tout au contraire de lade pacification. Car pour raison de la promesse qui a este faicte dentretenir la religion catholicque romaine et ny contrevenir jusques aux estatz generaulx, nous ne pouvons estre accusez d'y avoir contrevenu, ny aussy recepvoir vng des nostres au conseil de son Alteze nest pas allé allencontre, mais ne nous vouloir recepvoir est manifestement contraire au second article de la pacification de Gand, quy est tel. *Et suivant ce promectent lesde Estatz de Brabant et ensemble le de Sr. Prince estatz de Hollande et Zelande, avecq leurs associez dentretenir doresenavant en bonne foy et sans dissimulation et par les habitans des des pays faire entretenir ferme et inviolable paix et amitie, et par ainsy assister lung laultre en tout temps et a toutes occurences, dadvis, conseil et de faict, et y employer corps et biens, etc.* Or il est certain que nous rejecter du conseil est clairement contrevenir a cest article, auquel expressement il est dict, que nous debvons assister lung laultre dadvis et du conseil, car en quel lieu pouvons nous mieulx assister de conseil qu'au conseil de son Alteze; quant aussy a ce quon vous dict que ceulx d'Hollande et Zelande ne prennent aultre que de leur religion, ceulx qui disent telles choses sont tresmal informez. Car nous navons faict aulcune difficulté den recepvoir d'aultres et leur commectre les principalles charges es villes de consequence, comme de Leyden et aultres, voire quant nous les avons cognuz estre bons patriotes; quant a Monsieur de Ste. Aldegonde il ny a aulcune raison de le refuser; quant il ny auroit aultre chose sinon que messieurs des Estatz luy ont escript plusieurs fois et sollicite expressement de venir a Bruxelles, pour leur ayder de son bon conseil et advis, nonobstant les excuses par luy proposées en plaine assamblee. Maintenant ne samble pas beaucoup raisonnable après lavoir appelle, de le rejecter pour des raisons sy mal fondees. Car encoires que nous en nommerions vng aultre, comme il est necessaire en avoir quelcung pour les raisons susdis, les mesmes raisons sur lesquelles on se fonde pour rejecter mons. de Se. Aldegonde serviroient aussy pour rejecter tout aultre, et pourtant louverture de diffiance demeureroit tousjours. Cela faict que je ne puis aulcunement changer de ladvis que nous avons prins ensemble, voyant combien il est vtile et le contraire dommaigiable, que sy vous considerez bien ce quon doibt aux Estats de Hollande et Zelande quy ont tant travaille par cydevant pour le bien du pays, et quy a present ont

leur part aux charges et contributions comme les aultres, on ne peult moint faire que de les gratifier en cela, veu mesmes les inconveniens qui aultrement en peuvent arriver. De ma part monsieur, le prelat comme j'ay tousjours cognu que vous avez marché d'ung bon pied pour la delivrance bien et repos de ce pays, aussy tant que je puis, je vous prie de vous employer a ce que ceste maulvaise ouverture ne soit poinct faicte quy pourra amener après soi pluisieurs maulx, et au contraire, sy on suyt le conseil que les aultres S^rs^ et moy avons prins, par resolution commune, jespère que ce sera pour le bien du pays et pourtant mieulx entretenir la bonne union et intelligence quy doibt estre necessairement entretenu entre nous. Et a tant apres m'estre recommandé affectueusement a vostre bonne grace, je prieray Dieu vous donner Monsieur le prelat en santé, bonne et longue vie.

Escript en Anvers ce XXVme jour de Decemb. 1577.

A Monsieur
Mons. le Prelat de St. Gertruyde.

Vostre bien bon amy a vous fère service
(signe) GUILLE. DE NASSAU.

LEUVENSCHE RAAD VAN STATE.

Na den slag van Gembloux, 31 Jan. 1578, kwamen Don Juan en Parma te Leuven, en vormden weder aanstonds een' koninklijken raad van state, een' geheimraad en een' raad van finantiën, die eerlang weder naar Brussel werden overgebragt, terwijl Matthias met zijn gouvernement, staten, raad van state, en wat dies meer zij, op Antwerpen terugtrok. Over de zamenstelling der zoogenaamde leuvensche raden handelen wij nader; intusschen bevat reeds het volgende opstel eene kleine bijdrage tot dat gedeelte onzer staatkundige geschiedenis.

L. G. V.

JOHANNES VAN DER LINDEN,

Abt van St. Geertrui te Leuven. Afgevaardigde ter Staten Gen. Lid van den Raad van State. — Door Prof. L. G. VISSCHER.

Johannes van der Linden behoorde tot een aanzienlijk brabandsch geslacht (1), en begaf zich als regulier kanonik in de abdij van St. Geertrui te Leuven, eene stichting, waarin alleen edellieden, die acht kwartieren bewijzen konden, werden opgenomen (2). Tot abt verheven, zat hij, wegens den

(1) De kwartieren van van der Linden waren *van der Linden*, *Hermeis*, *van der Borcht*, *van Duffle*, *Marneffe*, *Absolons*, *Dongelberghe*, *Dintre*. Zie verder over den adel van zijn geslacht *Le Nobilaire des Pays-bas*. In 1663 verhief de koning de heerlijkheid Hooghevorst tot eene baronnie, en zulks ten voordeele van Philips van der Linden, opperhoutvester in Braband, welke waardigheid hij 30 jaren bekleed had, opgevolgd zijnde aan zijn' vader, die dat ambt gedurende 50 jaren bediende. Zij waren, zegt de koninklijke ordonnantie, door de *Dongelberghen*, aan de voormalige hertogen van Braband verwant. *Le Théâtre de la Noblesse du Brabant*, 67.

(2) St. Geertrui was in het laatst der XII. eeuw slechts eene kapel ter eere van vrouw Geertruide, waarover wij in het *Historisch Tijdschrift* gehandeld hebben. Dit kleine bedehuis, door een' vicaris bediend, stond onder het gezag van St. Pieters kapittel, doch werd, op verzoek van Hendrik I, in 1204 van de moederkerk gescheiden, en als eene proostdij, voor de reguliere kanoniken van St. Augustinus, op zich zelf geplaatst. Franco was er de eerste proost, en stierf 1229; zijnde de aldus vernieuwde stichting, door Hugo, bisschop van Luik, en Engelbert, aartsbisschop van Keulen, in 1207 bevestigd. — In 1228 was de voormalige kapel in eene kerk herbouwd, in 1252 werd die kerk eene parochie. Voorts telde men XIV. proosten tot 1420. Zie de lijst bij Sanderus, *Grand Théâtre Sacré de Brab.*, II. 106. Na 1420 werd Gautier Moillaert proost van St. Geertrui, in 1428 verkreeg hij de waardigheid van privilegiebewaarder der universiteit, waarna het convent door Nicolaus V. tot eene abdij verheven werd, 1446. In 1453 voltooide

eersten staat, in de staten van Braband, en werd vervolgens ter algemeene staten gedeputeerd; ook zijn broeder Karel van der Linden, abt van het Park, in de nabijheid van Leuven gelegen, vertegenwoordigde de geestelijke bezittingen zijner

---

men den toren, die, even als de kerk, in fraaijen gothischen stijl is opgetrokken. In 1465 droeg Moillaert het beheer des kloosters en de handhaving der academische regten, sedert aan dit prelaatschap verbonden, op Theod. van Brakel over. Deze tweede abt stelde de broederschap van St. Geertrui in, en stierf 1488. De derde abt was Jan van der Meere, overleden 1514. De vierde abt was Antonie van Nieuwenhoven, vroeger pastoor van Oosterwijk, en het hoofd der brabandsche oppositie in de staten-generaal van vrouw Margaretha. Zie ALTMEIJER, *Marguerite d'Autriche*, 130. Hij stierf 1528. De vijfde abt was Pieter Was van Brussel, die in 1551 door Philipp. Hosdenius, als zesden abt, werd opgevolgd. Wij kennen hem niet verder dan SANDERUS. De zevende abt is onze Johan van der Linden. — Hij stierf 1585. Na hem kwam Adriaan van Beaufort, als achtste abt, en stierf 1593. De volgende was Arnout van Rijntshout (van 's Hertogenbosch) gekozen 1593. — In 1605 stichtte hij een prachtig gebouw met galerijen om den hof. De tiende abt, Louis van Rijnatten genaamd, overleed 1626, opgevolgd door den meer bekenden elfden abt Jos. Geld. a Rijckel (FOPPENS 773) stierf 1642. Na de Rijckel volgt eene nieuwe reeks van gemyterde abten, beginnende bij SANDERUS met Winand de la Margelle, en loopende tot Philippus de Herzeles, in 1722 gekozen. Wie hem opgevolgd is, kunnen wij in dit oogenblik niet aanwijzen; doch, onze leuvensche herinneringen, de herinneringen van het Collegium philosophicum, brengen ons nogtans te binnen, dat er in de kerk van St. Geertrui, tegenover de fraaije grafstede van Claude Franc. de la Vieuville, een' der gemyterde abten, een opschrift moet bestaan ter eere van den baron de Renesse, insgelijks prelaat dezer abdij, en overleden 1785. Of hij nog een' opvolger gehad heeft, is ons ontschoten; doch wij gedenken altijd aan een fraai opschrift, onder een *crucifix*, bij de St. Geertenskerk te Leuven geplaatst, te weten:

Effigiem Christi, dum transis, pronus honora;
Sed non effigiem, sed quem designat adora.
dat is:
Eer Christi beeld, aanbid het niet,
Aanbid den God, wiens beeld gij ziet.

In 1797 werd de abdij opgeheven, in 1799 verdween het kerkhof, dat sedert 1804 met boomen beplant is. Eindelijk is het grootste gedeelte der stichting in 1822 afgebroken, in dier voege, dat nu ter tijd alleen de toren en kerk, uit het oogpunt der kunst nog allezins merkwaardig, zijn overgebleven.

orde in de hooge vergaderingen des lands. Hij was bovendien gaardermeester voor de kerkelijke schatting, ten behoeve van het trentsche concilie. Namens de staten van Braband, ging hij als gezant naar Spanje, en verwierf de opheffing van den 10. en 20. penning. Even als vele andere geestelijken, was hij zeer tegen den hertog van Alba, maar ook evenzeer tegen den prins van Oranje, dien hij in het allerminste niet vertrouwde. *Dans l'essemblée des Etats*, zegt Parcival (1), *il resista en face au prince d'Orange, qui décrioit injurieusement le luxe des Espagnols, qui alloient disoit il detruysant les provinces.* Van der Linden, *qui n'ignoroit pas le but de ces intentions, lui repondit: il vaut mieux que le pais soit appauvri que corrompu.* Dan genoeg van den abt van 't Park, die, tijdens de onderhandelingen over den raad van state, reeds overleden was. Wij zouden er anders nog bij kunnen voegen, dat ook Hunnaeus hem gedenkt in de opdragt van zijne verhandeling: *de Sacramentis* (2), waar wij vernemen, dat hij, even als zijn broeder Johannes, abt van St. Geertrui, te Leuven gestudeerd had, en mede een kweekeling was der paedagogie van het kasteel. Die opdragt aan Joh. van der Linden, bij gelegenheid zijner verheffing tot abt van St. Geertrui, gerigt, en gedagt. Cal. Octobr. 1569, leert ons tevens, dat hij de abdij reeds tien jaren te voren, als prior, bestuurd had, en nu, om zijne voortreffelijkheid, met voorbijgang van zoo vele andere uitmuntende mannen, en behoudens de goedkeuring van Z. M., tot den hoogsten rang verheven was. Ik feliciteer, zegt Hunnaeus, het gesticht, dat onder Phil. Hosdenius van elk een geprezen werd, en in u een' abt heeft gekregen, die zijn' voorganger, zoo niet overtreffen, althans evenaren zal. Ik feliciteer geheel de parochie van St. Geertrui. Ik feliciteer de armen en ongelukkigen, die in u een' vader en voorspreker bekomen hebben, genegen om de voetstappen van zijn' voorganger te drukken. — Zoo men ziet, die opdragt is belangrijk genoeg, en brengt althans de biographie der

(1) Parcival, *Descript. de Louvain*, 251.

(2) Hunnaei, *de Sacramentis Eccles. Antv. ex off. Plant.* 1570, f°.

van der Linden een weinig verder dan bij de Jonge en Groen (1), die welligt geene gelegenheid hadden, om het verschimmelde boekwerk *de Sacramentis* eens even op te slaan. Behalve Johannes en Karel, beiden geestelijken, was er nog een derde broeder, Jan van der Linden, vermoedelijk de oudste; hij volgde eene wereldlijke loopbaan. In 1544 schonk Karel V. hem de ridderlijke waardigheid, in 1557 en 1561 was hij burgemeester van Leuven, en in 1579 Amman te Antwerpen (2); Joannes en Jodocus van der Linden, bij Foppens, *Bibl. Belg.* 678, 769 vermeld, zullen zijne kleinzonen geweest zijn. Hoe dit zij, hij moet, even als zijn broeder van St. Geertrui, het vertrouwen van Willem I bezeten hebben. Of die van der Linden het echter regt goed meenden, zou ik zeer betwijfelen; want hoezeer ook Johannes des prinsen oogmerk bij de pacificatie van Gent 1576, en later bij de algemeene staten ter harte nam, en, om dien tijd, de brusselsche volkspartij ondersteunde, hij bleef toch altijd abt van St. Geertrui, ernstig catholijk, en tot een verdrag met den koning gezind. Als afgevaardigde bij den keulschen vredehandel, sprak hij, op zijne reis naar Duitschland, reeds veel kwaads van den prins (Groen, VI. 637) 1579. Wat hij verder te Keulen deed, is bekend, en blijkt ook uit eene missive aan den antwerpschen burgemeester van Straelen (Groen, VI. 661), voorts uit zijn schrijven aan de magistraat van 's Hertogenbosch (Groen, VII. 23), en vooral uit een merkwaardig opstel aan zijn' broeder Jan, door van de Spiegel medegedeeld (3), daar bijvoegende, dat er nog meer brieven waren van dien man, die voorzeker *den prince geen goed hart heeft toegedragen.*

Na den mislukten vredehandel bleef Joh. van der Linden met zijn' mede-afgevaardigde, den abt van Maroiles, nog eenigen tijd te Keulen, waar zij, door tusschenkomst der spaansche gezanten, zich met den koning verzoenden, en, op

(1) J. C. de Jonge, *Unie van Brussel*, 38. Groen, *Archives*.

(2) *Nobil. des Paysbas*, I. 43.

(3) Van de Spiegel, *Onuitgeg. Stukken*, II 236.

voordragt des hertogs van Parma, tot leden van den raad van state (te weten den leuvenschen raad van state) benoemd werden. *Jay recu* — zoo schrijft Maroiles aan Granvelle, 17 Junij 1580, — *Jay recu lettre du XX du mois passé de Monseigneur le prince de Parma, par la quelle il n'advertist que Sa Majesté auroit esté servi de me denommer de son Conseil destat, et que pour assister au D° Conseil de ma personne, j'eusse a retourner en Haynault. J'ay respondu à Son Excell. que ne fauldray d'obtemperer a son commandement pour m'employer de coeur et d'affection a la deserviture d'une charge si principale; mais qu'obstant la maladie de Madame la duchesse d'Arschot Monsieur le duc son mary ne pouvoit si tost partir; le quel m'a plusieurs fois requis de ne l'abandonner, ains d'attendre son aller, pour rentrer ensemble au pais, a quoy sa dite excellence pour certains bon respects condescendu, et ne fauldray de donner toute presse a nostre dict retour, pour procurer a bon escient en toute sincerité et fidelité le retablissement des affaires. Et combien que jay entendu que par dessous main que touchant la denomination de Monsieur le prelat de Sainte Gertrude et de moy il seroit esté meu quelque difficulté, principallement par aulcuns Ecclesiastiques suspecte ou calomnians a grand tort noz actions passées, si ne laisserons nous de nous maintenir au reng et degres qu'il a pleu a sa dite Majesté nous mettre, pour l'ardent desir qu'avons de luy faire service aussi bon et meilleurs qu'eux, que aussi pour ne ceder a tels personnages jaloux de nostre prosperité, esperant que nos comportement seront tels que Dieu, Sa Majesté la patrie, amis confreres et autres en recuperont service agreable* (1).

Eene overtuiging als deze laten wij voor hetgeen zij is, wij willen haar des noods prijzen; maar wij zijn tegen de beschouwing van den heer Groen, die, op gezag van een of twee brieven, Maroiles en St. Geertrui als vrienden, als *partisans zelés* van Willem I durft voorstellen, zonder ons in het minste te waarschuwen, dat die zelfde personen eerlang

(1) *Lettres Interceptés de quelques patriots masques. Anvers. Guil. Riviere*, 1580, 4°.

tot den vijand overgingen. Immers uit de briefwisseling van Maroiles met den koning blijkt ten volle, dat zij (Aerschot, Maroiles en St. Geertrui) een diep berouw hadden over hetgeen er vroeger was voorgevallen. *Neantmoins*, zoo schrijft Maroiles 25 Junij 1580, *n'espargneray paine ny traveil pour parvenir à ce que dessus* (te weten de onderwerping van Nederland) *et ne cederoye toutesfois volontier a autre qui que ce fust, qu'il se puisse vanter avec vérité de sy debvoir plus fidellement rondement et franchement employer que moy, combien que j'entens aucuns jaloux de mon bonheur et ennemis de ma prosperité ont voulu impugner la dite denomination et de Monsieur le prelat de St. Gertrude* (1) *calomniant et interpretant sinistrement noz actions passées, en quoy ils se monstrent bien peu advisez et trop appassionez, veu que tout ce que avons faict, a esté par leur charge tres expresse, estant tres mal seant à eux soy vouloir laver pour rejecter la coulpe sur autruy, attendu mesme que selon la reigle de droit: celuy n'est recepvable a accuser qui est coulpable du mesme faict.— Et veu que par la clemence de votre Majesté toutes choses passées demeurent obliées: il est impertinent d'entrer en contention exprobation ou aulcune recherche avec nous, qui ne sommes estez que leurs adjointz: aultrement s'il estoit question desplucher leurs desportemens et interpreter le tout en mal, ils ne seroyent saus macule, car si nous avons mal fait ils nous ont mal commande.* 25 *Junij* 1580.

De abt van St. Geertrui bevond zich op dien oogenblik te 's Hertogenbosch, alwaar hij zorg droeg, dat niet geheel Braband, door het overgaan dier stad, in handen viel van den prins. *D° tua* — zoo schreef althans Caspar Schets aan den president Fonck, — *D° tua quae earum provinciarum situm et momentum probe novit, satis intelligit quanta nunc spe se fovitent bene erga Regiam Majestatem affecti. Qui propter Diestam nuper ab ordinum milite rursum occupatam nova*

(1) Te weten de algemeene staten, vroeger door Maroiles en St. Geertrui beheerscht, en nu aan Parma onderworpen, schonken de beide prelaten geen vertrouwen meer, en wildén hen buiten bediening houden.

anxietate et metu torquentur. Quae nisi Buschiducum obstaret iam prorsus Auriaca foret. Hanc Abbas D. Gertrudis sua praesentia in officio continere et tueri fertur (1).

Dit een en ander te Madrid ontvangen zijnde, schreef weder Granvelle aan den proost Morillon (2): «*Aengaende den raedt van state, de brieven tot nu toe ghecomen, en hebben ons gheene swaericheyt ghebrocht dan van de twee abten, waerop men verwacht de antwoorde van de staten. De gouverneurs dienen daer seer wel. Men sal sien wat sy lieden ten eynde sullen resolveren. Aengaende de abten men salder op letten; het is waer dat se ghefaelgeert hebben, maer te Colen hebben sy in diverse middelen ghedient. Hij* (Maroiles of St. Geertrui?) *heeft ghelt ontfangen om den Orangier* (*deur venijn*) *te doen expediëren ende isser noch op uuyte. Ick hebbe zyne brieven ghesien, die my niet en behaghen; maer hy en sal hem nemmermeer betrouwen op denselven Orangier.*

En weder eenige dagen later, heet het, in een' brief van Granvelle aan d'Assonville: «*Ick hope dat den raedt van staete dienen sal, ende indien de staten* (die over de benoeming waren geraadpleegd) *blyven in de swaricheyt van de twee abten, dewelcke naar mijn advys alleen is die se moghen maecken, men sal sien sulck als Zyne Maj. sal resolveren. De president van Vlaenderen excuseert hem door dien hy niet en begheert te verlaeten den staet van president, met denwelcken, alsoo Zyne Majest. schrijft, gheenen anderen en mach bedient worde, ende Zyne Maj. hadde zynen wille opentlick gheseyt.*

Joh. van der Linden nam eerlang zitting in den koninklijken raad van state, nu weder te Brussel gevestigd. Hij stierf 22 Januarij 1585, en ligt in de kerk van St. Geertrui begraven (3).

---

(1) Zie de *Lettres Interceptées.*

(2) *Afgheworpene brieven van den Cardinael van Granvelle, enz. Antw.* 1580, 4°.

(3) Zie het grafschrift bij Sanderus.

Geschiedenis

DER

WETENSCHAPPEN EN LETTEREN.

VALERIUS ANDREAS.

Eene nalezing, door DODT v. Fl.

Eerst in Val. Andreas vindt de letterkundige geschiedenis der Nederlanden een' bewerker, die de wetenschap in haar geheel overziet, en de eerste grondslagen tot grondig onderzoek daaromtrent gelegd heeft. Wanneer wij dus onze mededeelingen over de geschiedenis der wetenschappen en letteren met Andreas openen, dan geven wij daarmede, van den eenen kant, in zekeren zin te kennen, wat er in het vervolg onder deze afdeeling mag verwacht worden, te weten aanwijzingen voor lieden van studie, en schier geen enkel woord voor den gewonen lezer. Dat wij echter met Val. Andreas beginnen, is, van den anderen kant, meer een gelukkig toeval dan wijsheid te noemen. Wij zouden bij den overvloed van bouwstoffen, bij het historisch gezelschap voorhanden, juist niet in de eerste plaats, aan een artikel over den voorganger van Foppens en Paquot hebben gedacht; doch, door de vriendschappelijke betrekking, waarin wij tot een en ander lid der Leuvensche hoogeschool staan, kwam ons het *Annuaire de l'université*, voor 1846, bij toezending van den waardigen *Rector Magnificus*, in handen, en vonden wij in dat fraaije en lezenswaardige jaarboekje een allezins verdienstelijk opstel, over den geleerden en werkzamen man, aan wien wij de *Bibliotheca Belgica* verschuldigd zijn. De heer F. Nève behandelt aldaar dit onderwerp, en doet zulks doorgaans met oordeel, steeds met smaak. Hij is met Andreas ingenomen. Hij beschouwt hem uit meer dan één oogpunt, en geeft van hem eene geheele biographie; welke wij vertalen en in dezè *Berigten* overnemen zouden, indien zulk eene wijze van doen maar eenigzins met den aard onzer mededeelingen

ware overeen te brengen. Dan, volgens de wet, welke wij ons gesteld hebben, ontleenen wij niet uit andere tijdschriften, maar vestigen slechts de aandacht op hetgeen in dezelve, hier en daar, over vaderlandsche geschiedenis en letterkunde geplaatst wordt, en zulks nog bovendien met het bepaalde oogmerk, om aan de leden onzer vereeniging een zoo veel mogelijk volledig overzigt te geven van den wetenschappelijk-historischen inhoud der tijdschriften, almanakken en andere soortgelijke geschriften. De redactie evenwel brengt dezen, meer werktuigelijken, arbeid onder eene bijzondere afdeeling, en verlangt daarentegen voor de rubriek: *Geschiedenis der wetenschappen en letteren*, meer of min oordeelkundige opstellen, die, zonder in eigenlijk gezegde recensiën te ontaarden, ook de nieuwste voortbrengselen der wetenschap, tot onderwerp mogen hebben, welke voortbrengselen als deelen tot een geheel behooren, welks inhoud of reeds vroeger is opgegeven, of op de eene of andere wijze later nog moet opgegeven worden.

Van dit beginsel uitgaande, vallen wij, zoo wij meenen, met eenig regt, maar zoo in den Leuvenschen academischen almanak (X^de^ jaargang), en bepalen ons, met niet minder, uitsluitend bij Val. Andreas, zoo als hij door den heer Nève geschetst is; of liever, wij doen hulde aan den ijver en de bekwaamheid van dien Zuid-Nederlandschen schrijver, en nemen kennis van zijn welbewerkt en onderhoudend vertoog; met bijvoeging nogtans van eenige bedenkingen en teregtwijzingen. Want, hoe degelijk deze verhandeling over het algemeen ook moge bewerkt zijn, is zij echter niet vrij van zeer wezenlijke gebreken, gebreken, die gedeeltelijk wel voor misvattingen van ondergeschikt belang zouden kunnen worden aangezien, die echter, onzes inziens, aanleiding kunnen geven tot de schromelijkste verwarringen, en derhalve in een opstel over letterkundige geschiedenis van dien stempel niet mogen gevonden worden.

Gebrekkig noemen wij, om alleen van hoofdzaken te spreken, in de eerste plaats, de geheele beschouwing der *Bibliotheca Belgica*, het gewigtigste werk van Andreas, en wel voornamelijk, omdat grondig onderzoek daarbij verwaarloosd is, althans, het gedane tot geene zeer beduidende uitkomsten geleid heeft.

Na een langdurig gebruik der *bibliotheek* had dit echter het geval moeten zijn, en behoorde er in eene beschouwing dezer biographisch-letterkundige handleiding iets meer en iets beters gevonden te worden, dan eene mededeeling van hetgeen bij de eerste inzage van het werk als van zelven in het oog valt. Van eenig onderzoek naar de veelvuldige speciaal-bronnen, waaruit Andreas, hoezeer hij zulks niet telkens te kennen geeft, heeft weten te putten, en waarin eene voorname verdienste van het werk mag geacht worden gelegen te zijn, is in de verhandeling van den heer Neve niets te vinden. Bepaaldelijk is op de briefwisseling, welke Andreas, ten behoeve der *bibliotheek*, met gelijktijdige geleerden aanknoopte en onderhield, geen de minste acht geslagen. Evenwel, de brieven van Puteanus, Ryquius, Boxhorn geven er getuigenis van. Onder die van Ryquius komt een uitvoerig schrijven aan Andreas voor, gedagt. uit *Leuven*, *pr. non. Martii*, 1615, bevattende een omstandig verslag van de wetenschappelijke verdiensten der Ryquii, waaromtrent Val. Andreas inlichtingen van hem verlangd had, en wel genoegzaam op denzelfden tijd, waarin de *bibliotheek*, volgens de verzekering van den heer Neve, voor de pers gereed lag. Eerst voor de tweede uitgave der *bibliotheek* kon Andreas zich tot Boxhorn wenden en het was voor die uitgave, dat de Leydsche hoogleeraar hem in 1639 bijdragen beloofde, en zelfs zoo ver ging, dat hij anderen, als Pontanus, uitnoodigde (1), van zijn voorbeeld in dezen te volgen. »*Heri,*" schrijft hij te gezegder plaatse, »*literae* Valerii Andreae, *prof. Lovaniensis, viri candidissimi doctissimique mihi traduntur. Bibliothecam ejus Belgicam vidisse te opinor. Eam secundis curis ornandam augendamque suscepit. In quam rem opem nostram et amicorum, qui hic sunt, serio implorat. Respondi in ejus gratiam quidvis me acturum. Nullus autem dubito, quin apud te quaedam de viris Belgii eruditis passim observata sint, quae juvando huic tam praeclaro instituto conducere possint. Quaeso quam primum (bibliothecam enim novam typographo jam tradidisse se scribit) intelligam, quod in hoc genere ab*

(1) M. Z. Boxh. epp. p. 110.

humanitate tua liceat exspectare. Uit de brieven van Boxhorn blijkt verder, dat Andreas ook den Zeeuwschen geleerde A. Hofferus, met goeden uitslag, in zijn belang had getracht over te halen (1).

Bovendien, in de nog ongedrukte briefwisselingen van Andreas met Belgische geleerden moet, zonder eenigen twijfel, nog wel het een en ander voorkomen, dat tot de bronnen en bouwstoffen der bibliotheek in regtstreeksche betrekking staat, en, naar ons oordeel, door den heer Nève had moeten worden opgespoord.

Wat de briefwisseling van Andreas met Utrechtsche geleerden betreft, zie hier een schrijven van hem aan Gisb. Lap van Waveren, hem van vrouwszijde bestaande (2), wien hij de toen niet lang te voren voor de eerste maal uitgekomene *bibliotheek* ter beoordeeling, verbetering en aanvulling overzendt:

Cl^me^ Dne. cognate.

Provocatus non unis tuis litteris, cum ad clariss. v. avunculum meum Hadrian. Baexium, *tum ad me scriptis, merito arguar animi et ingrati et inhumani, si non rescribam aliquid. Quod vero tardius scribam, in eo fortasse culpa omni non vaco, tametsi praetextu aliquo facile sit et familiare tegere vel purgare eandem. Non is ego sum, qui vel ingrati animi vitium sinam in me illabi, vel contemnam amicos, provocatus tam amice ab iisdem. Quid ergo? adhuc, aliquo praetextu video opus esse, quo me purgem: Et vel dura vel aspera haec bruma, vel longa et diuturna mora tabellionis pro me interloquatur. Itaque, dum redeo ad intermissam scribendi consuetudinem, occurrit statim Lappius meus, cui jamdudum debitor essem. En nunc exsolvo pro parte, mittoque et epistolam et librum meum, vel potius pro libro bibliothecam. Lege, cense, dele, adde et*

(1) *Epp.* Boxh. p. 114.

(2) Wij treden hieromtrent in geene nadere bijzonderheden, als voornemens zijnde, van dezen kundigen man hierna eens opzettelijk te spreken.

Aristarchum age, pro arbituo tuo. Cogita δευτερας φροντιδας: *et hic opus erit amicorum opera, qui in partem veniant et juvent. Scio plura isthic latere apud vos, quae bibliothecam meam ornatiorem reddant. Rogare hoc audeo et postulare, ut, dum otium erit, colligere dignetur ac seligere, si quae commissa vel omissa sunt. Rem praestiteris et mihi et toto Belgio pergratam. Vale, vir cl^me^ et cognate. Salutem adscribit uxor Catharina Baecx. Raptim Lovan.*, 25 *Mai* CIↃIↃCXXIV.

Gebrekkig noemen wij het verder, dat de heer Nève in plaats van eene, op eigen onderzoek gegronde en zelfstandige beoordeeling der bibliotheek te geven, zich veeleer vergenoegt met het oordeel van anderen over te nemen, en wel het oordeel van schrijvers, die in deze zaak als bevoegde regters niet kunnen in aanmerking komen. Op Baillet althans mag wel niemand van eenige grondige kennis zich in onze eeuw nog beroepen. Immers, de voorheen zoo zeer geprezene *Jugements* zijn, naar het oordeel van mannen als Ebert, voor altijd verloren, en mogen naauwelijks meer vermeld worden; want zoo als de genoemde, zoo bevoegde beoordeelaar zegt (1): *Diese erbärmliche und völlig unbrauchbare Compilation wird in Frankreich schon längst als Makulatur verkauft, und in Deutschland dasselbe Schicksal erfahren, sobald ein gründliches Studium der Bibliographie allgemeiner wird und die Sucht zu fadem Raisonnement verdrängt.*

Gebrekkig noemen wij het eindelijk, dat de verhouding der *bibliotheek* van Andreas tot de *Athenae* van Sweertius in dier voege is voorgesteld, als of het verschil dezer werken alleen in het meer of minder van het medegedeelde, of wel in het vroeger of later der mededeeling zou te zoeken zijn, daar toch deze werken ook in plan en aanleg blijken te verschillen, zoodat zelfs de tweede uitgave der *bibliotheek* het gemis der *Athenae* niet zou kunnen vergoeden.

Eene fout is het, om slechts van meer beduidende te spreken, dat de *Elogia* van Miraeus beweerd worden, voor het eerst

(1) *Bibliogr. Lexicon.* in voce: *Baillet.*

in 1609 in druk te zijn uitgekomen, welke stelling des te meer bevreemdt, daar die *quarto*-uitgave door ANDREAS zelven uitdrukkelijk als *iterum et auctius edita* wordt gekenmerkt; zoodat het allen schijn heeft, als of de heer NÈVE, wien deze plaats der bibliotheek niet onbekend kon wezen, haar stilzwijgend heeft willen wederleggen, of als min naauwkeurig heeft willen doen voorkomen.

De hier bedoelde vroegere uitgave verscheen intusschen ten jare 1602, onder dezen titel:

Elogia illustrium Belgii scriptorum, qui vel ecclesiam Dei propugnarunt, vel disciplinas illustrarunt. Centuria decadibus distincta. Ex bibliotheca AUB. MIRAEI *canonici Antverp. Antv., sumptt. viduae et heredum Jo. Belleri, Anno* 1602. (*oct-min.*)

Van de opdragt aan den magistraat van Antwerpen, door MIRAEUS voor de *quarto*-uitgave van 1609 gesteld, komt in deze eerste uitgave, die, meer in het getal der *elogia*, dan in derzelver uitgebreidheid bij de tweede uitgave achter staat, niets voör. Het *Lectori candido* is in beide uitgaven hetzelfde, alleen, dat het, »*vivas porro illustrium effigies* (1), *quas consequi datum, a* THEODORO GALLAEO *in aes incidendas, ac publicandas curavimus,*" aan het einde dezer voorafspraak in de *quarto*-uitgave voorkomende, in die van 1602 niet gevonden wordt.

Van meer beteekenis, dan deze vergissing, omtrent het toch altijd belangrijk bestaan eener eerste en tweede uitgave der *Elogia*, is de opeenstapeling van misslagen, waaraan zich de heer NÈVE schuldig maakt in hetgeen hij verhaalt van den *catalogus clarorum Hispaniae scriptorum* van ANDREAS, waaromtrent hij zich in dezer voege verklaart: (2).

»*Dès* 1607, *il termina son* catalogus clarorum Hispaniae scriptorum, *imprimé à Mayence sous le pseudonyme de* VAL. TAXANDER, *in* 4°. *Mais il n'a plus cité ces deux volumes dans ses travaux postérieurs, comme s'il eût voulu les désavouer. Il est probable, qu'il devait aux communications d'A. Schott,*

(1) Hiermede zullen wel bedoeld zijn: THEODORI GALLAEI *illustrium Galliae Belgicae scriptorum et pictorum icones et elogia. Antv.*, 1608. *fol.*

(2) *Annuaire*, p. 203.

la plupart des matériaux du dernier ouvrage d'ailleurs très-abrégé par sa forme, et qu'il résolut de n'en plus parler, quand eut paru à Franckfort en 1608, *le travail complet de l'illustre jésuite, la* Bibliotheca Hispanica, *formant quatre volumes* in-folio *: il est à remarquer, que le maître n'a pas cru devoir citer l'essai de son élève sur la même matière, sans doute parceque la première pensée d'une oeuvre de ce genre lui appartenait, et que d'ailleurs sa propre publication avait été mise sous presse dès l'an* 1603.''

Daartegen toch hebben wij dit in te brengen:

In de eerste plaats is het hier bedoelde werk niet uitgekomen, onder den verbloemden naam VAL. TAXANDER; want niet alleen op den titel, maar ook boven de voorafspraak, noemt zich de schrijver, of, zoo men wil, de zamensteller, in groote en zeer leesbare letters: VALERIUS ANDREAS TAXANDER. De titel van dat boek is deze:

Catalogus clarorum Hispaniae scriptorum, qui latine disciplinas omnes, humanitatis, jurisprudentiae etc., illustrando, etiam trans Pyrenaeos evulgati sunt. Nunc primum ex omnibus nundinarum catalogis ac bibliothecis diligenter collectus, op. et stud. VALERII ANDREAE TAXANDRI. *Mogunt., ex typogr. Balth Lippii, Anno Dni 1607.* (4°.)

Voorts is het niet alleen waarschijnlijk, dat ANDREAS bij de zamenstelling van dien *catalogus*, de hulp van SCHOTTUS heeft genoten; maar hieromtrent bestaat zelfs de eigene getuigenis van SCHOTTUS, welke den heer NÈVE niet onbekend had kunnen blijven, zoo hij, in plaats van latere berigten te volgen, de hoofdbron, dat is, NIC. ANTONIUS hadde geraadpleegd. Het was in 1609, dat SCHOTT aan JOH. MARIANA schreef: »*Misi et duplex exemplar per bibliopolas catalogi clarorum Hispaniae scriptorum, qui latine disciplinas omnes illustrarunt, quem hic (Antverpiae) familiaris noster, me adjuvante,* VALERIUS ANDREAS *continuavit, rogatque majorem in modum, ut istic aliquot socii, qui bibliothecis nostris praesunt, dignentur augere iis, quae nondum absentes vidimus, idque seorsim in charta. . . .*'' (1)

(1) N. ANTONII *bibliotheca Hispana*, praef. p. 38.

Eindelijk verwart de heer Nève, op eene, inderdaad, bevreemdende wijze, twee onderscheidene werken van Schottus, de *Hispania Illustrata*, en de *Bibliotheca Hispanica*. Niet deze laatste, maar de *Hispania* verscheen in vier deelen in folio, zoo als men trouwens denken zou, bekend genoeg te zijn. In de beide eerste deelen, door de zorg van Schottus in 1603 uitgekomen, kon gevolgelijk van den catalogus van Andreas geene melding gemaakt worden, evenmin als in het derde deel, in dat zelfde jaar door Pistorius ter perse bezorgd. Het vierde verscheen in 1608, onder toezigt van den broeder van Schottus, Franciscus. In dit jaar 1608 kwam ook de *Bibliotheca Hispanica* in drie *quarto*-deelen in het licht. Of Schott daarin van den *catalogus* van Andreas, gewag heeft gemaakt, blijft dus, naar hetgeen de heer Nève, zonder dat boek te kennen beweerd heeft, onzeker, is echter, naar ons oordeel, gegrond op hetgeen door Antonius is te boek gesteld, in geenen deele waarschijnlijk.

Ziedaar eenige van de gebreken en misslagen, die ons in de verhandeling van den heer Nève het meest getroffen hebben, en welke wij, met zeker leedwezen, op het papier brengen, wel overtuigd zijnde, dat de verdienstelijke schrijver, slechts door Baillet misleid, in de meeste dezer fouten is vervallen, en zich van dezelve, door uit zijne eigen oogen te zien, zou hebben vrijgewaard.

JOH. BAPT. HOUWAERT.

Door Prof. L. G. VISSCHER.

Als rederijker was Johannes Baptista Houwaert een der beste navolgers van Matthijs de Casteleyn, en de roem der brusselsche kamers. Sweertius (1) noemt hem *poeta belgicus inter primos*, en dat kan er, tijd en omstandigheden in aanmerking genomen, mede door. Immers toen Houwaert bloeide was er nog geen Hooft, geen Cats, geen Vondel, en bewogen zich de vlaamsche en hollandsche rederijkers als in een' cirkel, altijd met groote levendigheid, maar doorgaans zonder dichterlijken geest, zonder geleerde kundigheden, zonder warmte, en gevolgelijk zonder eenige belangrijke uitkomst, althans niet voor de kunst. Wel ingezien schreef Houwaert weinig meer dan berijmd proza; maar die proza was zaakrijker dan de refereinen zijner tijdgenooten, terwijl de onderwerpen, die hij behandelde, voor het minst genomen, van eene grootere belezenheid getuigden. Houwaert schreef in het midden der XVI. eeuw, in de dagen van hervorming en herleving, onder wier dubbele werking hij derhalve geplaatst was. De hervorming, ofschoon zij den dichter tot geene nieuwe godsdienst deed overgaan, bezielde hem voor de vrijheid van geweten, voor afkeer van dwang en geweldenarij; de herleving vestigde zijne aandacht op de ouden, op de geschiedenis der Grieken en Romeinen, en vooral op beschaafder vormen, en grammatikale naauwkeurigheid, die hij, langs den weg der navolging, zocht meester te worden.

(1) SWEERTIUS, VAL. ANDREAS, FOPPENS hebben ieder een artikel aan Houwaert gewijd, daarna DE VRIES, WILLEMS, GEYSBEEK en SNELLAERT.

Intusschen krielen zijne werken van stijve, vergezochte, onnatuurlijke uitdrukkingen, en zijn met bastaardwoorden (1), als blijken van geleerdheid, op eene belagchelijke wijze overladen. Bedriegen wij ons niet, dan werd Houwaert reeds spoedig een vergeten man, en ook in Braband door meer ongekunstelde dichters verdrongen, zoozeer zelfs, dat zijne werken hoogst zeldzaam zijn geworden, en, door derzelver inhoud en vorm schier geene kans hebben om uit de vergetelheid weder in het leven terug te komen. In het belang der fraaije letteren mogen wij voor Houwaert geene geestdrift meer verlangen, en toch bij de beoefening der geschiedenis kunnen onderscheidene voortbrengselen van dien ouden rederijker ons bijzonder nuttig zijn, terwijl eindelijk de geschiedenis der nederlandsche letteren nog altijd behoefte heeft aan eene meerdere volledigheid omtrent alle dichters en schrijvers, die voor de schoone dagen der XVII. eeuw geleefd hebben. Uit dien hoofde brengen wij Joh. Baptista Houwaert weder ter sprake, waardoor althans de zeer gebrekkige opgave zijner werken een weinig verbeterd kan worden, en ook de allezins schrale berigten, omtrent zijn leven en bedrijf, eenige toevoegsels moeten ontvangen.

Van zijne geboorte en afkomst weet men niets; maar bij het ontstaan der onlusten vinden wij Houwaert te Brussel (2), waar hij omgang had met de aanzienlijksten des lands, en, als raad en rekenmeester van Braband, onder de patriciers geteld werd.

Meer dan waarschijnlijk was hij aan eene der kamers van rhetorica als factoor, als deken, of welligt als beschermer verbonden, althans bij de blijde inkomste des prinsen van Oranje, dat is bij de verheffing van Willem I tot ruwaard van Braband, zien wij hem een bedrijvig aandeel nemen in de feest-

---

(1) Op de bastaardwoorden in den stijl van Houwaert heeft Ypeij, *Gesch. der Nederl. tale*, I. 401, reeds opmerkzaam gemaakt, maar niet begrepen dat dit verschijnsel zeer algemeen en een gevolg was der herleving, zooals zij door onze schrijvers werd opgevat.

(2) Zie hierboven bladz 10.

vieringen der rederijkers, die hij tot groote voldoening der gemeente allervoortreffelijkst bestuurde. — Die van het *Boek* vertoonden toen »*Mozes of de verlossing van Egypte;* die van de *Korenbloem*, — »*hoe dat Joseph geroepen werd tot het staatsbestuur;* en die van het *Mariakransjen*, — »*hoe dat David den reus Goliath versloeg.* (1)

Een jaar later gold het de blijde inkomst van Matthias, en de benoeming van Willem I., tot algemeen stedehouder des aartshertogs, eene benoeming, die den prins vooral aan het volk van Brussel te danken had, en van de zijde der rederijkers wederom met groote hartelijkheid gevierd werd. Houwaert en het *Mariakransjen* kwamen daar andermaal aan te pas, en vertoonden vooreerst »*hoe het land, naar het oordeel van een geestelijk personaadjen, door Matthias kon gered worden*, voorts »*hoe dat Minos, uit Alexander, Hannibal en Scipio, den laatsten als de deugdzaamste verkoos.* (2)

Houwaert beschreef zoowel de eene als de andere feestelijkheid, en vlocht er zijne verzen door heen, en zoo ontstonden er een paar monographieën, nog door geen' levensbeschrijver vermeld, en echter voor eene betere kennis van den tijd, ja, voor eene juiste waardering der gebeurtenissen van het grootste belang. Jammer maar dat wij geene van beiden konden magtig worden. (3)

Intusschen behelpen wij ons met van Loon, die, onder mededeeling van een paar fraaije gedenkpenningen, op Houwaert

---

(1) Henne et Wauters, *hist. de la ville de Bruxelles*, I. 465.

(2) *Vonnis van Minos, over 't geschil van Alexander, Hannibal en Scipio. Rotterd. bij J. Waasbergen*, 1612. 8o. Zie *Naamrol van Nederl. tooneelspeldichters, bladz.* 45.

(3) *De triumphante inkomste des prince van Oranje*, 23 *Sept.* 1577, *Rhetorickelijck ghecomponeert door J. B Houwaert, Antw. Ch. Plantijn* 1578. 4o

Sommare Beschryvinge van de triumphelijcke inkomst van den doorluchtighen ende hooghgeboren aertshertoghe Matthias, binnen die princelijcke stadt van Bruesele in 't jaar 1578, *den* 18. *Januar. Mitsgaders die tooneelen, poincten, etc, gheinventeert ende ghecomponeert deur J. B. Houwaert, Antw. Ch. Plantijn,* 1579. 4o *met de portretten van Matthias en Willem I.*

geslagen, ons uit de *Triumphelijcke inkomst* van Matthias het volgende berigt (1).

»Op den achttienden van Louwmaand, zijnde den dag, die tot des aartshertogen inhaling verordend was, zijn verscheidene leden der algemeene staten van den geheimen raad, van de rekenkamer, van de zeven geslachten der stad, van den magistraat en andere luyden van adel en aanzien, een half uur, den aartshertoge, tot boven Schaerbeke, te gemoete gereden, hebben hem verwellekomd en naar de stad geleid, tusschen de burgerij, die deftig uitgedost, in de wapenen ter wederzijde, den weg bezet had. Door de Lovensche poort kwam hij in Brussel, wiens straten met eerepoorten, tooncelen, lofdichten, zangers en zangsters alom versierd en vervuld waren. Onderanderen werd hij met keurig maatgezang aan het einde van den Steenweg in dezer voege verwelkomd:

Ghelijckerwijs vol rouwen
Sat 't volck van Israel
In d'Babyloensch landouwen
Deur tyrannie fel:

Zoo hebben wy gheseten
In 't soete Nederlant,
Vol lydene onghemeten
Door Spaingsche jock en bant.

Maar God heeft ons ghesonden
Van Nassouwen een helt,
Welk heeft den bant ontbonden,
Die ons dus heeft ghequelt.

Daernaer is 't lot ghevallen
Op u Matthias goet,

(1) Van Loon, *Nederl. historiepenningen*, I. 245.

Die voortaen sult voor allen
Ons qualen geven boet. (1)

Gy sult te vreden stellen
Onsen lantsheer ontpayt, (2)
Ende die leughen vellen
Die van ons is ghesayt.

Zoodat wy aan Matthias
Hopen, dat hy sal fijn,
Recht als eenen Messias,
Onsen verlosser sijn.

Dus sijt ons wel ghecomen
Eel bloet van Oostenrijck:
Stelt u altijt tot vromen
En vordert ons ghelijck.

Opdat u wordt ghegeven
Des conincks lof en faem,
Van Hongheren verheven,
Daer ghy af voert den naem.

Al sijt ghy jonck van jaren
Weest daerom niet beswaert,
Pompeius was ervaren
Al was hy onghebaert, enz.

Op deze wijze, zoo vervolgt van Loon, altijd afschrijvende uit de *Triumph. inkomste*, »op deze en dergelijke wijze hoorde men verscheidene andere verwelkomingen langs al de straten, die naar 't hof strekten, van de andere opgeregte tooneelen, hem in 't voorbijrijden, onder een keurig muzijk van zang en snaren toegalmen. Op 't hof gekomen werd hij

(1) Boet is *beterschap*.
(2) Ontpayt, *ontevreden, vertoornd*.

van de algemeene staten verwelkomd, het geschut op de wallen gelost, de klokken geluyd, en de gansche stad, door 't ontsteken der vreugdevuren, als in vollen brand gezet."

Als een groot voorstander van Matthias en den prins van Oranje, hechtte Houwaert zich ook aan Marnix van St. Aldegonde, en vertaalde zijne beroemde oratie, voor de duitsche rijksvorsten te Worms gehouden. (1)

Tot verdediging van Brussel opgeroepen, was Houwaert ongemeen waakzaam en ijverig; hij bestuurde de fortificatien, deed zijne ronden en wachten, en schreef, onder het rumoer der wapenen weder een gelegenheidsstuk op de toenmalige onderdrukking van het vaderland: *Milenus Klachte* (2); onder dezelfde omstandigheden: *Annius* en *Lucius*, een rederijkerskamerspel (3); voorts over de gebeurtenissen van den dag: *Die clachte ende troost van Belgica* (4). Verder bewerkte hij een uitvoerig leerdicht, getiteld: *Pegasydes Pleyn en lusthof der Maechden*, (5) inzonderheid ten dienste van het vrouwelijk geslacht. Hij betoogde wijdloopig genoeg, immers in 16

---

(1) Scheltema, in zijn *Geschied- en Letterk. Mengelwerk*, IV. 1. stuk, handelt over de oratie van St. Aldegonde, maar heeft de berijmde overzetting van Houwaert niet gekend. De titel was aldus: *Oratie der ambassadeuren van den doorluchtighen prince Matthias, aertshertogh van Oostenrycke, verhaelt in den rijckxdach, ghehouden tot Worms, Rhetorijckel. in ons Nederl. tale overghestelt door J. B. Houwaert, Antw. Ch. Plantijn*, 1578. 4o. *Catalogus van v. Hulthem IV.* 325.

(2) *Milenus Clachte, waerinne de groote tirannye der Romeynen verhaelt, ende den handel van desen tegenwoordigen tijt claerlijck ontdekt wordt, Antw. W. Silvius*, 1578. 4o.

In den *Catalogus der bibl. van v. Hulthem* aldus opgegeven: *Milenus Klachte . . . . . met ghelijcke clachte van den ambassadeur der Hebreën — d'antycke. tafereelen. Antw. W. Silvius*, 1578. 4o.

(3) Annius en Lucius, Antw. bij Plantijn, 1579. 4°.

(4) *Die clachte ende troost van Belgica, Rhetorijckelijck gheinventeert by J. B. Houwaert, Bruesele*, 1583 4o. *Catal. van v. Hulthem, IV.* 156.

(5) *Pegasides Pleyn en lusthof der Maechden, gheinventeert ende Rhetorijckelijck ghecomponeert by J. W. Houwaert, Antw. Ch. Plantijn* 1582–83. 4 *vol.* 4o. met platen. *Delft*, 1623. 2 *deelen* 4o. *Leiden*, 1611, 2 *deelen* 4o. *Catalogus van v. Hulthem, IV.* 118.

boeken, hoe dat de schoone sexe dikwijls in groot gevaar is en niet beter kan beminnen dan God.

»In dat eerste boeck, zegt Houwaert, sult ghy bevinden hoe meest alle menschen tot weelde ghenegen zijn, ende hoe aenlockelijck, bedrieghelijck ende ongetrou die luxurieuse Venus met haere soone Cupidine is, ende hoe sorghelijck, peryculeus ende variabel d'eerdsche vreucht is, ende hoe, naer cleyn weelde oft vreucht, gemeenlijck volght groote allendicheydt swaericheydt ende bitter lijen, ende hoe men die wysheydt behoort gheloove te gheven ende te volghen, ende d'aartsche vreught, Venerem ende Cupidinem, te verlaten."

Op dien voet gaat het voort, in het 2, 3, 4 en 5 boek, over de geringe waarde van ligchamelijke schoonheid, over de ongelegenheden als een maagd zich laat violeren, over den opschik, de zucht tot uitspanning en feesten, enz. enz. In het zesde boek loopt het andermaal over den vleeschelijken Cupidinem, en die stoffe, door allerlei bijbelsche en classische voorbeelden ondersteund, en soms met geestige, veelal met naive en verstandige opmerkingen verlevendigd, wordt in tien volgende hoofdstukken nog in het oneindige omschreven en toegelicht, alles tot groote verwondering der vlaamsche en brabandsche rederijkers, die onuitputtelijk waren in goedkeuring en lofspraak.

Kortheidshalve treden wij omtrent die toejuiching in geene bijzonderheden, maar moeten toch de aandacht vestigen op de *finale conslusie* des boeks, en voorts op dat gedeelte van het voorwerk, hetwelk min bekende bijzonderheden omtrent des dichters leven bevat.

Wat dan vooreerst de *finale conslusie* betreft, ziehier hoe Houwaert zich ten slotte verklaart:

Ick soude dees sesthien boecken hebben ghesonden
Eer dat sy wel waren geschreven correct,
(Hoe wel dat sy waren cieratelijck ghebonden,
Kostelijck vergult en met flouweel bedekt),
Aan de edel dochter, die my hadde verwect
Tot desen wercke, maar recht soot wilde wesen,
Zoo sach ick voor mijn ooghen wel perfect

Te mywaerts komen, deselve dochter ghepresen,
Mijn coleur veranderde my mits desen,
En my docht dat mijn herte vlooch tot in de locht,
Door vierighe liefde die consolatie socht.

Naer de ghewoonelijcke reverensie,
Zoo heeft dees edele, schoone, playsante maecht
My met een vloeyende eloquensie
Zeer minnelijck en courtooselijck ghevraecht,
Oft ick de boecken (daer sy my afhadde ghewaecht,
Ja sesse maenden te voren om hadde ghebeden)
Zom hadde ghemaect, en sy heeft wat gheblaeckt,
Omdat ick dry boecken sekeren tijt gheleden,
Een jonghe dochter (die amoureus was van zeden)
Hadde ghegheven, die haer comen ter hant waren,
En die, soo sy sprack, stichtelijck en playsant waren.

Ick sprack, lieve vriendinne, willet my vergheven,
Ick beken mijn schult, ick heb daer aen misdaen,
Maer want de sesthien boeken nu ierst sijn volschreven,
Zou ick u die ghesonden hebben van stonden aen,
Met dien dede ick de boecken langhen saen,
Die ick kuste, en haer joustelijck offereerde,
Die dees edel dochter met een danckelijck vermaen,
In seer grooter wierden accepteerde,
Daer en boven soo recompenseerde,
Sy mynen arbeyt door haer goede deucht,
Met een vriendschap, die ghy niet weten en meucht.

Doen sprack ick, beminde vriendinne eersame,
Heb ick my in 't dichten niet wel ghequeten?
Oft is u de materie niet aenghename?
Oft heb ick daer in te stellen iet vergheten?
Ick bid u laet dat toch onverweten;
Want dat is toekomen door den wonderlijcken tijt.
Tis qualijck moghelijck dat de divijn poeten
Haren gheest konnen baren in tyen van strijt,

Als ick meynde wercken, heb ick dickwijls subijt
Voor de penne de wapen moeten aenveirden
En voor de boecken de briesschende peirden.

In plaetse dat andere Phoebi konst verachten
En willen t'onderbringhen met ghewelt,
Zoo heb ick als sy sliepen by nachten,
Al den meestendeel van mijn dichten ghestelt,
Om hier te vergaderen groot goet en ghelt,
En heb ick noyt willen employeren mijn zinnen,
Ick heb liever mijn viersę dan mijn kroonen ghetelt, enz.

Tot lof dezer zestien boeken, die Braband deden gelooven, dat er een andere Homerus was opgestaan, zeide J. J. van der Noot:

Ick can ghetuigen met goeder conscientien,
Dat dees boecken vol constigher inventien,
By den autheur in eenen winter zijn ghemaeckt,
Want het gheschiedt is in mijnder presentien,
En nochtans zijn sy vol excellentien,
Dat ick om die te begrypen dicwils heb ghewaeekt,
Ja ghelijck dat den visch naar d'water haeckt,
Heb ick wel ghehaeckt om die te doorlesen,
Al waert dat sy van Momus waren ghelaeckt,
Soo sullen sy van constenaers ghepresen wesen,
En van alle vrouwen en dichters boven desen,
Tot deș autheurs eeuwighe glorie,
Die behaelt heeft een onsterflijcke memorie.

Dan wij mogen bij die overdrevene bewondering niet stilstaan, en kunnen alleen melding maken van dat gedeelte der lofdichten op Houwaert, waarin ten zijnen aanzien met er daad iets nieuws gezegd wordt. Zoo verzekert bijv. een antwerpsch rederijker, genaamd Pieter Custodis, dat de verovering van het kasteel te Antwerpen aan hem, den nieuwen Homerus, moet worden toegeschreven. Willem van Haeght, Factoor der ant-

werpsche Violieren en mede een groot aanhanger van Oranje, geeft ons dezelfde verzekering, na eerst gezegd te hebben, dat God zijnen persoon had uitverkoren:

Om wonder met uyt te rechten waerachtigh,
Sonder u hadde Brussel gheweest verloren,
Onder ander als de grave van Egmont door thoren
De stadt meynde t'onderbringhen crachtich;
Ghy stelde te vrede, die daer waren tweedrachtieh,
En belette dat de stadt niet en was ghestelt in bloet.

En verder, wat het kasteel van Antwerpen betreft:

Ghy hebt noch gheslist maenich groot crackeel,
En meer dienst ghedaen het Brussels pryeel,
Dan ick wel uytspreken sou konnen,
Ghy hebt persoonlijck op d'Antwerps casteel
Gheavontuert oock lijff en goet gheheel,
En seven en twintich vroom soldaten ghewonnen,
Die principael het gherockte hebben afghesponnen,
Al willen hun andere die eere toeschryven,
Die haer rock daer niet en souwen hebben ghesonnen,
Ick laet staen gheavontuert hun lyven.

Mogt ook dit geen poëzy wezen, het bevat nogtans gewigtige bijdragen tot het leven van Houwaert, wij gaan daarom, met van Haeght, voort:

Noch hebt ghy de burgers van Antwerpen geanimeert;
In de wapen ghestelt en gheconduiseert
Met twintich soldaten, naer u nieuwe stadt,
Die de vyanden hadden gheoccupeert,
En tuwer comste zijn ghedelogeert,
Naerdien dat ghy hadt eenen roep laten uytgaen, dat
Ghy veel crijchsvolk met u brocht hadt, om te bat
Te verdryven de vyanden van die staten,

Waerdoor sy cosen het viercant gat,
En hebben soo schandelijck Antwerpen verlaten. (1)

Doen men u victorieuselijck sach wederkeeren,
Hebben u die jouffrouwen, die borghers en die heeren
Hooghelijck verheven en gepresen,
En om uwen loff noch te vermeeren,
Hebben sy u ghedaen sooveel eeren,
Als de Romeynen eertijts bewesen
Hun victorieuse keysers, en voor desen
En meer andere diensten, en heb gy niet begheert
Goet, noch eere, die u van selfs comt toegheresen,
Die hem selven niet en soeckt is veel eeren weert.

Ick sou seer qualijck connen verhalen,
Al waer ick oock eloquent ter talen,
De diensten die ghy den vaderlande ghedaen hebt,
Die ghy so ghetrouwelijck sonder falen,
(Oft u lijff hadde gheweest van stalen),
Met cloecken moede dicwils bestaen hebt,
Veel seditien ghy, met soet vermaen, hebt
Gheappayseert in menighe stede,
Boven den loff die ghy daer off ontfaen hebt,
Wil u Godt ionnen den eeuwighen vrede.

Ook in de noordelijke gewesten vonden de werken van Houwaert, blijkens derzelver herhaalde drukken, vrij wat bijval. Het schijnt echter dat zij voor velen wat al te classisch en althans voor onze friesche schoonen met te veel geleerdheid, geschiedenis en fabelkunde als overladen wa-

(1) Bor, in het XI boek bl. 853, handelt breedvoerig over de ontruiming van Antwerpen, 1577, doch maakt van Houwaert, die zich echter bij deze gelegenheid moet hebben verdienstelijk gemaakt, geen gewag. Zoude ook de gedenkpenning, in 1578 op Houwaert geslagen, en van zijne beeldtenis voorzien, eene erkenteljkheid zijn voor het moedig gedrag te Antwerpen getoond? van Loon hield dien penning voor eene belooning ter zake der *Triumfel. inkomste van Matthias*, dat echter min waarschijnlijk is.

ren, althans wij lezen in de *Sprokkels* van den heer J. Dirks (1), dat zekere Wijbrand Michiels, in 1616 te Beetgum wonende, een paar werken van Houwaert, en in de eerste plaats den *Lusthof der Maechden* van eene te groote uitvoerigheid gezuiverd, en in handschrift heeft nagelaten (2).

Zoo arm als Houwaert zich voordoet, was hij echter verre van onbemiddeld te zijn; want, behalve zijn vaderlijk erfdeel, bezat hij tamelijk aanzienlijke goederen, die hem, bij huwelijk met Catharina van Couwenberg, waren aangekomen. Reeds in 1560 kocht hij den zoogenaamden *wyngaertsberg* te St. Josse ten Node, eene der voorsteden van Brussel, waar ook Granvelle zijne villa had. Van Houwaert vereenigde den wijngaertsberg met den *strytbeemt*, en bouwde er *kleyn Venegien*, een schoon en wel bevestigd buitenverblijf, met wallen, ravelijnen en ophaalbruggen, en daar binnen met geheel een museum van middeleeuwsche wapenen (3).

Op dat hooge huis *inventeerde* en bewerkte hij zijnen *Lusthof der Maeghden*, en, om denzelfden tijd, drie soortgelijke leerdichten, als: 1°. *de vier wterste van de doot, van het eeuwich leven, van de pyne der helle, enz.* (4); 2°. *den generalen*

---

(1) *Friesche Volks-Almanak*, 1846.

(2) *Handschr.* bij de Maatsch. van Nederl. letterkunde te Leiden, volgens Dirks, in drie bundeltjens bestaande, zijnde het laatste *Mengelmoes* getiteld, en uit eenige friesche en hollandsche rijmpjens van Wijbrand Michiels te zamen gesteld, terwijl het eerste gedeelte (van het tweede gedeelte spreken wij later) de vernieuwde bewerking van Houwaerts *lusthof* bevat, en wel als: *Stichtelicke Rymen, hoe haer de jonghe maeghden met aengename zedicheyt ende goede manieren, item de gehoude personen ende weeduen, een iegelijck in zijn staet, huyshoudinghe ende beroepinghe suyver, vreedelijck ende eerbaerlijck zall houden ende draghen, niet min noodich als vermakelijck om leesen, getrocken uyt het Lusthoff der Maeghden, geplant van den seer beroemden const ende reedenrycker hovenier* Jean Baptista Houwaert, *ende in deesen ordre ghestelt deur* Wibrand Michiels van Beetgum, A°. 1616.

(3) Nog in 1635 bestond deze verzameling. Het kasteel is thans eene fabriek van den Heer Schumaecker. Henne et Wauters, *Hist. de Brux* III. 602.

(4) *De vier wterste van de doot, van het oordeel, van d'eeuwiche leven, van de pyne der hellen, schrifturelijck gheinventeert ende rhetorijckelijck ghecomponeert by Jehan Baptista Houwaert Conseillier, enz. Antw. Ch Plantijn,*

loop der wereld (1); 3°. *Paranesis Politica of polityke onderwysinghe* (2); die alle te zamen eene zedelijke en godsdienstige strekking hebben, eenigermate overeenkomende met de werken van Cats; doch veel minder onderhoudend en geenszins naar de behoefte des volks berekend.

Nog gaf hij *den Handel der amoureusheyt* (3). In deze spe-

1583. 4°. *'s Gravenhage* 1605. De eerste uitgave was bij v. Hulthem IV. 119 voorhanden. Voorts vermeldt men eene editie, *'s Gravenh.* 1613. 4°. en eene andere, *Leiden.* 1614. 4°. Ook uit dit werk van Houwaert verzamelde de straks gemelde Wibrandt Michiels eene bloemlezing, alsnog in handsch. aanwezig en getiteld:

Schriftvirlicke rymen, leerende hoe een Christen mensche hem teegen des bedrieghlyken weerelts ende vleesche aenlockende lusten des duyvels tentatien ende kettersche vervoeringen in waren gelove, hope ende liefde met becommernisse zyner zalicheyt zall wapenen ende draghen, getogen uytte 4 uytterste, met grooten arbeyt Rhetorijckelijck gecomponeert deur den vermaerden ende constigen nederlantschen poëet heere Jean Baptista Houwaert, in 't kort vervatet ende in deesen ordre gestelt deur Wibrant Michiels van Beetgum, A°. 1616. Zie Mr. J. Dirks *Sprokkels.*

(1) *Den generalen loop der werelt begrepen in zes vermakelijcke boeken, Amst.* 1602. 4º. (v. Hulthem, *Catal* IV. 119). Anderen hebben Amst. 1612. De eerste uitgave, die vermoedelijk omstreeks 1582 heeft plaats gehad, is ons tot dus verre niet voorgekomen, evenmin als van de:

(2) *Paranesis Politica. Politysche onderwysinghe tot dienste van alle menschen, om te gebruycken matigheid in voorspoet en standvastigheid in tegenspoet. Leeuwarden* 1614. Eerste uitgave bij Abrah. van den Rade, Boekdr. voor rekening van Jan Lamrinck van Bolswart en Barend Arents van Leeuwarden, beiden boekverkoopers.

(3) *De handel der amoureusheit begrepen in dry boecken, inhoudende dry excellente, constighe, soetvloeyende poëtische spelen van Sinne, van Jupiter en Yo. Brussel,* 1583. 4°.

Den handel der Amoureusheyt inhoudende vier poëtische spelen: 1. *van Aeneas ende Dido,* 2. *van Narcissus ende Echo,* 3. *van Mars ende Venus,* 4. *Leander ende Hero, Poetelijck geinventeert ende Retholijckelijck ghecomponeert door Heer ende Meester Johan Baptista Houwaert, tot Rotterdam by Jan van Waesberghe de Jonge, op de Korenmerct, A°.* 1621. 8°. Ongepagineerd maar in vier *boecken*, niet in vier spelen, verdeeld, en houdende ieder boek 2, 3, of 4 spelen op hetzelfde argument. Van een zinnespel op Jupiter en Yo, dat in de eerste uitgave schijnt voor te komen, is in de tweede geene sprake; welligt is het ook niet meer dan een bibliographische

len van zinne, zegt Snellaert (1), bevinden zich de stukken van De Mol (2), getiteld: van *Eneas* en *Dido*. Wie, zegt hij, is nu de waarachtige schrijver? Wij weten het niet; en kunnen ook de eerste uitgave niet raadplegen; maar volgens den Rotterdamschen druk, die vier boeken ieder met een afzonderlijk lofdicht bevat, schijnt er geen twijfel te zijn of de stukken, elders aan de Mol toegeschreven, moeten voor het werk van Houwaert gehouden worden. Inwendig beschouwd komen ook de betwijfelde zinnespelen, van Aeneas en Dido, met den geest, de strekking en het taalgebruik der overige dramatische voortbrengselen van Houwaert volkomen overeen. Om echter in geene noodelooze langwijligheid te vervallen, gaan wij den inhoud van geheel deze rederijkers tooneelpoëzy, zoo geheel van den *handel der amoureusheid* vervuld, zonder eene opzettelijke beschouwing, voorbij.

Bij de overgave der stad vinden wij Houwaert, die zooveel tot hare verdeding beproeft had, in de commissie van verdrag, 1585 (3); later moet hij nog eenig dichtwerk voltooid en aan den hertog van Parma hebben opgedragen (4),

---

misslag in de opgave der brusselsche editie, zoodat er voor *Jupiter en Yo*, veeleer moet gelezen worden; *Jupiter en Jonstich harte*, twee hoofdpersonen der beide eerste stukken, en waarnaar dat boek kan betiteld wezen.

(1) Snellaart, *Nederl. dichtkunst in Belgie*, *bladz.* 169.

(2) *De Mol*, van Jacob de Mol, een antwerpsch rederijker, vermeldt met een paar mythologische stukken, waarin *Venus* en *Jupiter*, *Eneas* en *Dido*, *Jonstich herte en fama van eere*, ieder stuk in 6 bedrijven. Wijlen de heer J. Koning te Amsterdam, bezat een handschrift van de Mol, getiteld:

Van Eneas en Dido, twee amoreuse spelen ghemaect ende ghespeeldt t'Antwerpen, anno 1551. (in de kamer der violieren.) Achteraan leest men *laat wrueten de mol, Composuit* A. D. 1552, *ende is t'Antwerpen ghespeeldt in Mayo 't zelfde jaar.* Vergelijkt *Catal. van Henskes*, *No.* 5. *bladz.* 1.

(3) Henne et Wauters, *Hist. de la ville de Bruxelles.* I. 575.

(4) In de Bibliotheca Harleyana bevindt zich volgens den Catalogus libb. mss. (II. p. 691.):

»No. 2419. In Dutsch neatly written on vellum, the poems of John Baptista Houwaert, dedicated to Alexander, prince of Parma. The titel, or rather inscription, is this:

Den hooghgheboren doorluchtighen ende victorieusen Alexander, prince

en zullen wij den Heer Jeron. de Vries (1) gelooven, dan overleed hij reeds ten jare 1586. Bedenken wij echter, dat Houwaert nog op de blijde inkomst van Ernest, 1594, gecongratuleerd en gemoraliseerd heeft (2), dan wordt het meer dan waarschijnlijk, dat Sweertius en Foppens zich niet bedrogen hebben, stellende den dood des dichters op XI. Maart 1599, in den ouderdom van 68 jaren (3).

Hoe dit zij, Houwaert werd in de kerk te St. Josse ten Node, waar ook zijne vrouw begraven is, met veel plegtigheid bijgezet. Een sierlijke grafsteen vertoont ons den stichter van *klein Venegien*, in het gewaad van een' tuinman (4), waarboven des dichters spreuke: *Inter utrumque tene* (Hout Middel Mate). Verder kent men het grafschrift van Joannes Bochius, dat

---

van Parma, etc., ridder van der oorden van den gulde vliese, stadhouder gouverneur ende capiteyn generaal van de Nederlanden, Johan Baptista Houwaert."

(1) De Vries, *Gesch. der Nederd. dichtk.* I. 55, stelt het overlijden van Houwaert op 1586, en is daarin door Willems, Geysbeek en anderen gevolgd.

(2) *Den willecomme en congratulatie van den hooghgeb. vorst Ernesto, des roomsche Keysers broeder (door J. B. Houwaert), Bruessel, J. Mommaert.* — *Houwaerts Moralisatie op de coemst van denzelven prince. Ibid. idem* 1594. *Catal. van v. Hulth. IV.* 338.

(3) Ook Henne en Wauters geven voor het sterfjaar weder 1599 op. Ten aanzien van den ouderdom des dichters moet er nogtans eene vergissing wezen in de opgave van Sweertius en Foppens; want, volgens de gedenkpenning op Houwaert, telde hij in 1578 eerst 45 jaren, zoodat hij, in 1599 gestorven zijnde, slechts 66 jaren kan bereikt hebben.

(4) De afbeelding van J. B. Houwaert vindt men, met zijn blazoen en zinspreuk, op den meergemelden gedenkpenning, voorts ook op het titelblad van *Pegasides Pleyn*, dat mede zijn familiewapen bevat. Ten aanzien van het blazoen, drukt van Loon zich volgenderwijze uit: »Op de achterzijde ziet men een spade, schrijfpen en passer, door een laurierkroon zamen verknocht, op het middelpunt van een rondgetrokken kring rusten, die door een streep aan tweën gedeeld is, ter wier eene zijde een arend en fruithoorn, en ter andere zijde een schildpadde en bedelnap gesteld zijn. Tot beteekenis dat ieder die den lauwerkrans van onsterflijken roem, zoo door den arbeid van de handen als van 't verstand wil bekomen, tusschen den hoogstvliegenden arend en de laag-kruipende schildpadde, en tusschen den overvloedshoorn en 't arm bedelnapje, de juiste lijn van middelmate dient

wij echter, tot meerdere volledigheid dezer levensschets, uit de *bibliotheca Belgica* zullen overnemen:

Non tibi pacificas excussit Martius artes
Horror, ad extremum funeris usquè diem.
Vidimus ad geminas animum te vertere lauros,
Una decus patriae quae foret, una tuum.
Serta sed infelix necdum Peneia sumpsit
Belgica, digna tua praemia fronte virent.
Hanc tibi Belgiades Musae, Baptista, corollam
Munera post cineres haud peritura ferunt.
Donec et Ausoniis Arioste legeris in oris,
Donec et in Lauram scripta, Petrarcha, tuam:
Jactabit Bruxella suum cultissima vatem,
Et petet hinc numeros Belgica Musa suos.

---

te houden, 't geen ook het ondergestelde bijschrift aanwijst: *Houdt Middelmate.*» Houwaert zelf drukte dit, naar den geest des tijds, volgenderwijze uit.

Symbolum auctoris.

H *oudt middelmate in 's werelts ciborie,*
O *pdat ghy victorie crijght door const en arbeyt,*
V *sal volghen onsterffelyke glorie,*
W *ant tusschen weelde en armoede die haer scheyt,*
A *ls ook tusschen rascheyt, en traecheyt, daer leyt*
E *en seker mate, soo ghy sien meucht, perfeckt,*
R *echt doorgaende, die ons door haer middelbaerheyt,*
T *ot wel leven, salich sterven, en deucht verweckt.*

OVER JAN VAN RODE,

VERTALER DER SUMME LE ROY.

Door Prof. L. G. VISSCHER.

Volgens Le Long, boekzaal des bijbels, bestaat er eene overzetting der *Summe le Roy*, ten jare 1308 door Jan van Rode in het karthuizer klooster te Zeelem vervaardigd, en tot dus verre onuitgegeven (1).

Men kent verder eene gedrukte uitgave der *Summe le Roy*, ten name van Jan van Brederode, reeds in 1478 te Delft verschenen (2). In de voorrede van dat boek noemt de ver-

---

(1) Le Long, *Boekzaal des Bijbels*, *bl.* 224. Het handsch. van Le Long bevindt zich thans in de boekerij van den baron van Westreenen van Tiellandt, te 'sGravenhage.

(2) *Hier beghint een boec dat men hiet Summe le Roy of des conincx summe, ende leert hoedat men die sonden biechten ende beteren sal.* Achteraan leest men: *Hier gaet wt dat boexkijn dat men heet Summe le Roy, of des conincx summe, ende wort gheeyndt ende voldaen in die printe te Delft, in Hollant, in 't.iaer ons heren duysent vier hondert acht ende 't seventich, den vier ende twintichsten dach der maent Aprilis, dat was 's daechs nae sinte Jorys dach, Ridder ende Martelaer.* Hieronder vindt men de wapenschilden der drukkers, zijnde *Jacob Jacobsz. van der Meer, en Mouritius Yemantz van Middelborch.* Eerste en hoogst zeldzame uitgave, 4o., ongepagineerd en van geene drukmerken voorzien. Een exempl. bevindt zich in onze verzameling. Min naauwkeurig vermeldt bij Panzer, I. 370. Ebert, II. 656.

Een 2. uitgave is getiteld:

Hier beghint een boec dat men noemt Summe le Roy of des conincx Summe, ende leert hoe dat men de sonden biechten ende beteren sal. Aan het slot staat: *Hier geet wt dat boeck dat men noemt Summe le Roy of des coninx Summe: ende waert vollenbrocht te Hasselt in den stichte van Utrecht, ter eren Gods ende sijnre ghebenedider moeder Marien, in den jare doe men schreef na Gods gheboerte duisent vier hondert ende een ende tachtentig, des*

taler zich Convaers der Carthuser oerde tot Zeelem, en hoezeer daar ook verder gelezen wordt, dat deze overzetting *uten franchoyse in duitsche* een werk is van den jare *ons heren dusent vier hondert ende achte*, zoo kan het nogtans niet twijfelachtig zijn of wij hebben ter dezer plaatse aan een schrijf- of drukfout te denken. Van die veronderstelling uitgaande, houden wij de vertaalde en in druk uitgegeven *Summe le Roy* voor het werk van Jan van Rode, en nemen derhalve, bij eene eerste misstelling, omtrent den naam des vertalers, nog tevens aan, dat de drukker zich in het jaartal bedrogen heeft, stellende verkeerdelijk *dusent vier hondert en achte* voor *dusent dry hondert en achte.*

Immers in 1308 leefde er in het brabandsche klooster van Zeelem een broeder Jan van Rode, die, blijkens het handschrift van Le Long, als vertaler van de Summa bekend is. In 1408 daarentegen ontmoet men bij dezelfde karthuizers een' geheel onbekenden Dirk van Brederode, van wien noch in het handsch. noch in de Delfsche uitgave eenige sprake is, maar die evenwel aanleiding zal gegeven hebben tot die kleine verwarring in naam en jaartal, waardoor de hier bedoelde overzetting aan twee onderscheidene vertalers wordt toegeschreven. Wat meer is, omstreeks den jare 1408 was er een Jan van Brederode in de beroemde familie van dien naam, dan hoezeer ook deze eenigen tijd karthuizer is geweest, en zelfs gedichten op de heilige maagd, en eene zoogenaamde *Engelsche groete* geschreven heeft, kan hij nogthans, op geenen redelijken grond, voor den vertaler van de *Summa* gehouden worden; want behalve dat deze Jan van

---

acht en twintigsten daghes van October, op sinte Simon ende Jude, von der hilligher Apostelen P' B., zonder naam van den drukker, V. bladen inleiding 222 *tekst in* 4o. Min naauwkeurig bij Visser. p. 12. Panzer, I. 457.

3. uitgave. *Hier beghint*, enz. in fine: *Hier voleyndt dat boec dat men noemt Summe le Roy ofte des coninx Summe, ende is gheprint tot Haerlem in Hollant, in 't jaer ons Heren MCCCC ende LXXXIII, op ten lesten dach van Meye, Haerlem* 4o., opgegeven door Panzer, I 454, Ebert, II. 656, Maitt, p. 457, Visser, p. 16, Marchant, *Diction.* I. 105.

Brederode, zoon van Reinier van Brederode en Johanna van Abcoude, zich in het karthuizer klooster bij Utrecht en geenszins in dat van Zeelem, bij Diest, heeft opgehouden, zoo is het tevens zeker, dat hij reeds ten jare 1407 van zijne gelofte ontslagen werd, en tot het wereldlijke leven terugkeerde (1).

Uit het een en ander besluiten wij, dat ook deze van Brederode in geene betrekking staat tot de *Summe le Roy*, en komen tot den Zeelemsche monnik, broeder Jan van Rode, terug, om nog met een paar woorden bij het boek zelven te verwijlen, en deze bibliographische merkwaardigheid eene plaats te geven onder de ascetische proza-geschriften, die in onze letterkunde met de XIV. eeuw opkwamen, en vooral na de uitvinding der boekdrukkunst tot in het ongeloofelijke verspreid en meer dan andere werken gelezen werden.

---

(1) Zijn geheele levensloop was hoogst avontuurlijk. Na eerst, met graaf Aalbrecht, tegen de Vriezen gestreden te hebben, bezocht hij het vagevuur van St. Patricius in Ierland, stichtte toen eene kapel, ter eere van dien heilige, in de nabijheid van Haarlem, en ging ten jare 1402 in het karthuizer klooster bij Utrecht, zich scheidende van zijne vrouw, die, uit de overblijfselen van een ridderlijk vermogen, een vrouwenconvent te Wijk bij Duurstede bijeenbragt, en zich achter die geestelijke muren insgelijks aan de wereld onttrok. Dan naauwelijks waren de beide echtgenooten gekloosterd, of de heer van Abcoude verloor zijn' eenigen zoon en vermoedelijken opvolger, waarna hij zelf overleed zonder eenig mannelijk oir na te laten; zoodat Jan van Brederode, van wege zijne vrouw, alsnu tot eene hoogst-aanzienlijke erfenis geroepen werd. In die omstandigheid verlangde hij in de wereld terug te keeren en verkreeg pauselijke dispensatie. Brederode veronderstelde, dat zijne vrijlating door die zijner geliefde moest gevolgd worden; doch de geestelijke overheid had daaromtrent een ander inzien, en gaf niet meer dan zij verpligt was. Van daar oorlog tusschen den nieuwen heer van Abcoude en den bisschop van Utrecht, gewelddadige aanranding van het vrouwenklooster te Wijk, en zelfs schaking van de eene echtgenoot door den ander. Op den duur evenwel schoot heer Jan voor de kerkelijke wapenen te kort, hij moest zijne vrouw aan het klooster teruggeven, en toog toen op andere avonturen de wereld door, totdat hij eindelijk in fransche dienst trad, en, bij den slag van Azincourt, het leven verliet. Bockenberg, *geneal. Brederodiorum*, p. 25, 28. D. Voet, *Mém. des Seign. de Brederode*, p. 71—73. Paquot XI, 234.

Schier geheel onze stichtelijke letterkunde der middeleeuwen is aan de toenmalige fransche of algemeen-latijnsche kloosterliteratuur ontleend; en zoo ook vertaalde broeder Jan van Rode *naar een boek dat een groet clerc van den predicaer oerder den coninc Philips van Vrancrijc maekte, in den jaer ons Heren dusent twee hondert ende t'seventich*, bedoelende daarmede den dominikaner Laurent, biechtvader van koning Philips den stoute, wiens werk, reeds in handsch. verspreid, een' grooten opgang maakte, en, eenigen tijd na onze nederlandsche uitgave, almede een' drukker vond, om den gegeven tekst te verspreiden en in de behoefte van het oogenblik te voorzien (1).

Wat den inhoud betreft, *si leert ons*, zegt de vertaler, *hoe wi onse rekeninghe maken sullen teghens den groten rekendach, die wi ymmer ten ionxten daghe doen moeten, daer men Summa Summarum voer den groten coninc brenghen moet.* Van alle boeken, zegt hij vervolgens, die ooit ter mijner kennisse kwamen, weet ik er geen zoozeer voor het dagelijksch gebruik der leeken geschikt; want *het tracteert eerst van den thien gheboden, dan van den twaelf articulen des kersten gheloves, dan van den seven sacramenten der heiligher kerken, dan van den seven dootsonden, die men die hoeftsonden hiet, mitten sonden die daer wtspruiten daghelix of dootlix, dan hoe een mensche sal leeren sterven, enz. enz.*

Verder volgt weder: *hoe een mensche die sonde sal leren verdriven ende die doechden vercrighen, dan van den achte salicheden.*

Ende dus veel, zegt van Rode, *heb ik overgheset in duyt-*

---

(1) *La somme des vices et vertus, Paris, Antoine Verard* 4o., zonder jaartal maar in het laatst der XV. of begin der XVI. eeuw gedrukt. Een handsch. op perkament bezaten de franciskaners te Parijs. Aan het slot leest men: *C'est livre compila et perfit Frère Lorens de l'ordre des Prechours, confesser lou roi de Franche, à la requeste dou roi Philippe: le quel livre est de vices et de vertus de VII dons dou S. Esperit, et des VIII. beneurties (beatitudes) en l'an de l'incarnation nostre seignour Jhesus Christ MCC soixante et dix et neuf. Deu graces.*

sche, ende dat dan navolget heeft een ander overgheset, ende dan dat pater noster mitter glosen.

Van den *pater noster* komt het boek op de *seven gaven des heilighen geestes*, waardoor de zeven doodzonden worden uitgeroeid in het harte des menschen, terwijl hij wederom zeven deugden deelachtig wordt, te weten: drie goddelijke deugden en vier deugden cardinael, ende daarna, zoo vervolgt de voorrede, geeft deze Summa nog *veel swaerlike ende goede materien, die ic niet alle repeteren en can*, en met regt, want al wat slechts eenigermate de christelijke zedeleer betreft, wordt hier aangeroerd, en, naar de beschouwing en leer der kerke, met groote duidelijkheid besproken.

Van de bewerking dezer middeleeuwsche overzetting hebben wij elders reeds eene proeve gegeven, waaruit men over taal en stijl zal kunnen oordeelen. Van Rode zelf zegt er van, dat hij den zin des oorspronkelijken werks zooveel mogelijk is getrouw gebleven; evenwel daar het fransch eene andere manier van uitdrukking heeft dan het nederlandsch, *soe heb ic onderwilen meer woerden daertoe gheset, onderwilen min.*

UNIVERSITEITS-WEZEN.

Geschiedenis

DER

HOOGERE, MIDDELBARE EN LAGERE SCHOLEN.

HOOGESCHOLEN.

De geschiedenis onzer nederlandsche hoogescholen, ofschoon door eenige geleerde mannen vlijtig bewerkt, is nog verre van voltooid te wezen; zelfs het belangrijkste gedeelte, wij bedoelen de *historia interna*, moet nog van den beginne af worden opgehaald. Wij lezen wel bij Vriemoet, Siegenbeek en Bouman, wat er geweest is van HH. curatoren, professoren en mindere docenten; maar over hunne geschriften en invloed, inzonderheid over de strekking en betrekkelijke hoogte van het onderwijs, met andere woorden over het onderwijs als zoodanig, is meer aangewezen dan gezegd, meer opgedolven dan beoordeeld en in het licht gesteld.

Bovendien er zijn ook belangrijke punten, de uitwendige geschiedenis betreffende, die tot dus verre verscholen liggen. Wat meer is, de universiteiten, zooals zij thans bestaan, en voortdurend de meeste diensten bewijzen aan het vaderland en de wetenschappen, zijn tegenwoordig zonder publiek orgaan. Miskend en gekortwiekt geven zij zelfs geene *Annales* meer in het licht, terwijl de wetenschappelijke en literarische tijdschriften zich slechts zeldzaam met de hoogescholen bezig houden, en nog veel zeldzamer met die belangstelling en goeden ijver, die ter instandhouding en verbetering noodzakelijk zijn.

Wij openen derhalve eene rubriek voor het universiteitswezen; niet om de gebreken dier instelling te bemantelen of te verdedigen, maar eene waarachtige, historische rubriek, eene reeks van aanteekeningen om de waarheid te doen kennen, en zoowel het goede als het kwade aan den dag te brengen, in de eerste plaats wat den tegenwoordigen, en voorts, in eene tweede afdeeling, wat den voorledenen toestand betreft.

Tot den tegenwoordigen toestand brengen wij al aanstonds de koninklijke besluiten van 1845, betreffende het examen van toelating, waarover reeds veel geschreven en getwist is, doch waartegen niet eene enkele hoogeschool hare bedenkingen heeft in het midden gebragt, en die gevolgelijk eene groote kans hebben verkregen om bij voortduring te worden geëxecuteerd.

Zooals de examina van toelating vroeger werden afgenomen waren zij onbeduidend; maar in de laatste jaren aanmerkelijk verbeterd, hadden zij, boven het werk der staatscommissie, eene menigte voordeelen. Zij waren vooreerst onkostbaar voor den staat en onkostbaar voor de aspiranten; zij grepen maandelijks plaats, en veroorzaakten dus, bij afwijzing tot meerder oefening, geen tijdverlies van eenige beteekenis, terwijl die afwijzing zelve, minder openbaar bekend, slechts eene nuttige, nimmer eene schadelijke werking kon hebben.

Dat er tot de academische studien nog altijd te veel jongelieden werden aangenomen, die in het een of ander gedeelte der propadeutica achterlijk waren, valt niet te ontkennen, doch bij eene langdurige ondervinding had men geleerd, dat niet altijd de meest voorbereide leerlingen zich aan de academie het gunstigst ontwikkelden. Van daar bij de faculteitsexamens eene zekere toegevendheid, voor den goeden wil, voor den gelukkigen aanleg tot eenig vak van wetenschap; en zeer zeker, ook deze inschikkelijkheid omtrent nevenzaken, deze oogluiking ten aanzien van het grieksch bij den een, en ten aanzien van de wiskunst bij den ander, was verre van doelloos, onredelijk of onvruchtbaar te zijn.

In ieder geval had, zoo er misbruiken bestonden, had de regering bij de faculteiten kunnen aankloppen, dat ongetwijfeld veel rationeler en consequenter zou geweest zijn, dan de instelling eener staatscommissie; want diezelfde regering, welke de faculteiten ongehoord veroordeelt en van een harer schoonste regten berooft, was blijkens de verslagen aan de staten-generaal over den gang der akademische studien steeds ten hoogste tevreden. Met reden en billijkheid kan zij ook

geene bezwaren hebben tegen de examina van toelating; zij wist immers, dat men bij die beproevingen naar omstandigheden te werk ging, en den aanstaanden medicus nog al eens liet zondigen in de mythologie, of in de dialecten der groote en kleine poëten; zij wist ook, dat men jongelieden tot de H. godgeleerdheid opnam, die een' fiksen regel van drieën verstonden, maar van de bolvormige of sferische driehoeksmeting weinig werks maakten, al zoo weinig als van der Palm; door hunne meer nieuwerwetsche opvoeding misschien iets meer dan Heringa en Clarisse, maar toch veel te ongeregeld om er met lof van te spreken.

Welnu dan, zulke faculteiten, die ongetwijfeld nog altijd beweren zullen, dat zij verstandig, en goed, en in het belang van wetenschap en vaderland gehandeld hebben, hadden iets anders verdiend dan de koninklijke besluiten, die hieronder volgen; zij hadden of vermaand of geprezen moeten worden. Nu daarentegen verklaart de regering dat de faculteiten te zwak en te toegevend waren; zij verzwaart het examen van toelating, inzonderheid wat de oude talen en mathesis betreft; doch schier in hetzelfde oogenblik besloot zij ook, dat de classische studie, zelfs het gebruik der latijnsche taal, voor de mathematische, physische, astronomische, chemische, botanische, zoölogische, geologische en microscopische wetenschappen geheel niet meer te pas komt, en beloofde den aanstaande theologanten eene volkomene vrijstelling van het mathematisch examen, zoodat de nieuwe verordening, op het stuk van toelating, in geen het minste verband staat met de academische oefeningen, waartoe de aspiranten moeten overgaan. Immers, dat letterknechtelijk en fabrijkmatig examen der staatscommissie, dat voor allen even gestreng is, en eerlang voor allen even flaauw, karakterloos en onbeduidend moet worden, zal altijd en in ieder geval te veel vorderen voor den een en veel te weinig voor den ander; terwijl niemand aan dat bijzonder onderzoek zal onderworpen worden, hetwelk hem in zijn bijzonder geval en met betrekking tot zijne aanstaande betrekking aan de universiteit met regt kon worden opgelegd. Wat dat betere faculteitsexamen vermag,

bewijzen de gepromoveerde literatoren, waaronder niet een, die niet zeer goed is, en voorts eene menigte juristen met den eersten graad gedoctoreerd, zonder dat zij daarom nog voor eenig ambt in aanmerking kwamen. De regering, die het vooral om bekwame, wakkere en welgezinde personen te doen is, had derhalve nog beter kunnen doen dan de hoogescholen te schandaliseren, zij had slechts de middelmatigheden, die haar kwamen lastig vallen, af te wijzen, om zich verder vast te houden aan hen, die op eene eervolle wijze de academie verlieten.

Intusschen is de teerling geworpen, en zal er uit de nieuwe orde van zaken welligt eenige verbetering voortvloeijen, hetzij dan door eene breedere ampliatie in de besluiten, en alzoo door meerdere bepaling te geven aan hetgeen men verlangt, of wel de bureaucratie, die thans aan het verbrokkelen en versnipperen is, zal terugkomen op het organiek besluit van 1815, en liever voltooijen dan afbreken.

KONINKLIJKE BESLUITEN

OMTRENT HET

HOOGER ONDERWIJS.

(Staatsblad No. 25)

Wij WILLEM II, bij de gratie Gods, Koning der Nederlanden, Prins van Oranje-Nassau, Groot-Hertog van Luxemburg, enz., enz., enz.

In aanmerking nemende:

Dat de ondervinding reeds langen tijd geleerd heeft, dat vele studenten te weinig voorbereid op de hoogescholen en athenaea komen, ondanks de voorzorg welke daaromtrent genomen is in het voorschrift van artt. 149 en 150 van het Koninklijk besluit van 2 Augustus 1815, No. 14, en van het Koninklijk besluit van 9 September 1826, No. 145;

Dat de ondervinding daarenboven meer en meer de noodzakelijkheid doet zien, om die toelating alleen afhankelijk te stellen van het duidelijk gebleken bezit van zoodanige kundigheden, welke noodig kunnen worden geacht om het academisch onderwijs met vrucht te volgen;

Overwegende dat, ter bereiking van dit oogmerk, bij de examens van toelating meerdere gelijkvormigheid, gepaard met eene gepaste gestrengheid, behoort plaats te hebben;

Op de voordragt van Onzen Minister van Binnenlandsche Zaken, van den 6. April 1844, No. 184, 5e afdeeling, en van den 12. September 1844, No. 105, 5e afdeeling;

Herzien de bepalingen van art. 2 en artt. 149 en 150 van gezegd besluit van 2 Augustus 1815, No. 14, mitsgaders art. 2 van dat van 9 September 1826, No. 145;

Den Raad van State gehoord (advies van 31 Januarij 1845, No. 9);

Gezien het nader rapport van Onzen Minister van Binnenlandsche Zaken, van den 28. April 1845, No. 169, 5e afdeeling;

Hebben goedgevonden en verstaan, met wijziging, voor zoo veel noodig, van voorschreven bepalingen, en in het bijzonder met afschaffing van het examen bij gezegd art. 150 voorgeschreven, vast te stellen als volgt:

Art. 1. Om op de rolle der studenten aan eene hoogeschool of het athenaeum te *Amsterdam* of *Deventer* te worden toegelaten, zal men voortaan een getuigschrift moeten vertoonen afgegeven door de hierna te noemen

commissie," houdende dat de vertooner, bij het door haar afgenomen examen, voldoende blijken heeft gegeven van de kundigheden te bezitten, welke, volgens art. 5 van het tegenwoordig besluit, vereischt worden om de lessen der hoogescholen of van voormelde athenaea bij te wonen.

In voormeld getuigschrift zal moeten uitgedrukt zijn de inrigting waarbij de houder van hetzelve tot de studien opgeleid is geworden.

Art 2. Tot het afnemen van het in art. 1 bedoeld examen zal telken jare door Ons, op voordragt van Onzen Minister van Binnenlandsche Zaken, worden benoemd eene commissie die, met inbegrip van eenen Koninklijken commissaris als voorzitter, zal bestaan uit zeven leden, welke onderling eenen secretaris uit hun midden zullen benoemen.

Art. 3. Deze commissie zal hare vergaderingen houden in de maand Augustus.

Art. 4. Onze Minister voornoemd bepaalt voor ieder jaar de stad in welke de commissie zal vergaderen.

Hij zal het bestuur dier stad uitnoodigen, daarvoor een geschikt locaal aan te wijzen, en den noodigen bijstand te verleenen.

De ouders, voogden en verdere betrekkingen van hen die zich aan het examen onderwerpen, zullen daarbij, voor zoo veel de locale omstandigheden zulks gedoogen, op hun verzoek, door den voorzitter kunnen worden toegelaten.

Art. 5. Het examen zal zich bepalen tot de leervakken die zijn voorgeschreven bij artt. 9 en 10 van bovengenoemd besluit van 2 Augustus 1815, en krachtens art. 23 van gezegd besluit nader zijn aangewezen bij het ministerieel reglement van 20 April 1816, alsmede bij art. 2 van het Koninklijk besluit van 9 September 1826; no. 145, gevolgelijk tot:

a. de Grieksche en Latijnsche talen;

b. de Grieksche en Romeinsche fabelleer, oudheid en letterkunde;

c. de wiskunde;

d. de algemeene, oude en nieuwe geschiedenis, waaronder in het bijzonder de vaderlandsche, en de oude en nieuwe aardrijkskunde.

En zal ook bepaaldelijk gelet worden op de kennis der Nederduitsche taalgronden en op den Nederduitschen schrijfstijl.

Art. 6. Aan de geëxamineerden, die van hunne bedrevenheid in elk der vakken op eene voldoende wijze zullen hebben doen blijken, zal de commissie het in art. 1 bedoelde getuigschrift afgeven, waarvan het model door Onzen meergemelden Minister zal worden voorgeschreven.

De beslissing der commissie zal geacht moeten worden ongunstig te zijn, en het bedoelde getuigschrift alzoo geweigerd moeten worden, zoodra bij de stemming meer dan één lid een ongunstig votum zal hebben uitgebragt.

Art. 7. Na den afloop der jaarlijksche zitting zal de commissie aan Onzen Minister van Binnenlandsche Zaken inzenden een, volgens door denzelven op te geven model, ingerigt tabellarisch rapport van den afloop van het examen, ten opzigte van ieder dergenen die hetzelve zullen hebben onder-

gaan; bij welk rapport tevens zullen worden gevoegd zoodanige berigten en aanmerkingen, wegens de werkzaamheden der commissie, als zij vermeent in het belang der zaak aan den Minister te moeten mededeelen.

Art. 8. Twee maanden *vóór* den tijd van het examen zullen de examinandi door middel der *Nederlandsche Staats-Courant* worden opgeroepen, zich binnen eenen te bepalen tijd aan den voorzitter der commissie, bij gefrankeerde brieven aan te melden, met naauwkeurige opgave van hunne namen en woonplaats en met bijvoeging van hunnen ouderdom. Hetzelfde dagblad zal vervolgens den tijd en de plaatsen van het te houden examen bekend maken.

Art. 9. Aan ieder lid der commissie, die in de plaats waar dezelve hare zitting houdt woonachtig is, zal kunnen worden toegelegd voor vacatie *f* 3 daags, en aan ieder van hen die elders woonachtig zijn, voor vacatie en verblijfkosten te zamen *f* 6 daags, en voor de kosten der reize van zijne woonplaats naar de stad waar de vergadering gehouden wordt, heen en terug, telkens *f* 1,25 per uur afstands, terwijl de Koninklijke commissaris voor zijne reis- en verblijfkosten zal kunnen declareren overeenkomstig het tarief, daaromtrent voor zijne ambtsbetrekking vastgesteld.

Omtrent de voldoening van deze en andere kosten, voor de commissie vereischt, zal Ons jaarlijks door Onzen Minister voornoemd eene voordragt worden aangeboden.

Art. 10. Nadat het tegenwoordig besluit ter kennisse van de hoogescholen en van de athenaea te *Amsterdam* en te *Deventer* zal zijn gebragt, zal niemand op de rolle der studenten mogen worden ingeschreven dan op vertoon van het in art. 1 bedoelde getuigschrift.

Onze Minister van Binnenlandsche Zaken is belast met de uitvoering van dit besluit, waarvan afschrift zal worden toegezonden aan den Raad van State, mitsgaders aan de Algemeene Rekenkamer, en hetwelk in het *Staatsblad* zal worden geplaatst.

's Gravenhage, den 23. Mei 1845. WILLEM.

De Minister van Binnenlandsche Zaken,

SCHIMMELPENNINCK VAN DER OIJE.

Uitgegeven den *acht en twintigsten* Mei 1845.

De Directeur van het Kabinet des Konings,

A. G. A. VAN RAPPARD.

(Ter uitvoering van het bepaalde bij art. 8 van het vorenstaande besluit, zal de oproeping van examinandi voor dit jaar eerstdaags door middel der *Staats-Courant* geschieden.)

Wij WILLEM enz.

Op de voordragt van Onzen Minister van Binnenlandsche Zaken, van den 7. Julij 1845, n°. 172, 5. afdeeling.

In aanmerking nemende de billijkheid, dat zij, die voor het bekend maken van Ons besluit van den 23. Mei 1845 (*Staatsblad* n°. 25), door de plaatsing van hetzelve in de *Staats-Courant* van den 31. Mei 1845, n°. 127, volgens de vroeger bestaan hebbende verordeningen de bevoegdheid verkregen hadden, om op de rolle der studenten aan eene der Hoogescholen of aan het Athenaeum te *Amsterdam* of te *Deventer* te worden ingeschreven, alsnog daartoe worden toegelaten, zonder dat zij zich nader behoeven te onderwerpen aan het examen, bedoeld bij voormeld besluit;

Overwegende, dat het alzoo noodig is eene nadere bepaling te maken omtrent de toepassing van art. 10 van gezegd besluit,

Hebben goedgevonden en verstaan:

Art. 1. Zij die vóór den 1. Junij van dit jaar, volgens de vroeger bestaan hebbende verordeningen, de bevoegdheid verkregen hadden, om op de rolle der studenten aan eene der Hoogescholen, of aan het Athenaeum te *Amsterdam* of te *Deventer*, te worden ingeschreven, kunnen alsnog, mits vóór het einde van het loopende jaar, op gezegde rollen der studenten worden ingeschreven, alléén op vertoon van het bewijs dier verkregen bevoegdheid, mits daarin duidelijk blijke, dat hetzelve vóór den 1. Junij dezes jaars is afgegeven.

Art. 2. Hij, die eenmaal bij eene der voormelde inrigtingen van hooger onderwijs op de rolle der studenten ingeschreven is geweest, en die inrigting uit eigene beweging verlaten heeft, kan, op vertoon van het bewijs der inschrijving, ten allen tijde wederom bij eene dier inrigtingen naar zijne verkiezing als student ingeschreven worden.

Onze Minister van Binnenlandsche Zaken is belast met de uitvoering van dit besluit, hetwelk in het *Staatsblad* zal worden geplaatst.

's Gravenhage, den 8. Julij 1845. WILLEM.

De Minister van Binnenlandsche Zaken,

Schimmelpenninck van der Oije.

Uitgegeven den *zestienden* Julij 1845.

De Directeur van het Kabinet des Konings,

(*Staatsblad* no. 45.) A. G. A. van Rappard.

Bij besluit van 31 Mei jl., n°. 59, heeft Zijne Majesteit goedgevonden ter zamenstelling van de commissie, bedoeld bij art. 2 van het Koninklijk besluit van 23 Mei 1845 (*Staatsblad* no. 25), tot afneming van het examen om te worden toegelaten op de rollen der studenten aan eene hoogeschool of aan het athenaeum te *Amsterdam* of te *Deventer*, voor het tegenwoordige jaar te benoemen:

Tot Hoogstdeszelfs commissaris, lid en voorzitter der gemelde commissie den Heer Mr. F. DE GREVE, raadsheer in den hoogen raad;

Tot verdere leden van dezelve de heeren:

J. BAKE, hoogleeraar in de faculteit der bespiegelende wijsbegeerte en letteren te Leyden;

R. VAN REES, hoogleeraar in de faculteit der wis- en natuurkundige wetenschappen te Utrecht;

J. W. EBMERINS, hoogleeraar in de faculteit der wis- en natuurkundige wetenschappen te Groningen;

C. BAX, rector van het gymnasium te 's Gravenhage;

G. A. SCHNEITHER, rector van het gymnasium te Rotterdam;

TH. VERWAIJEN, rector der Latijnsche scholen te Breda.

GESCHIEDENIS DER UTRECHTSCHE HOOGESCHOOL.

TEGENWOORDIGE TOESTAND.

Het emeritaat van Prof. Schröder sloot het jaar 1844 en ging de koninklijke besluiten, betreffende de staat-examens, eenige maanden vooraf. Met het begin van 1845 zijn wij derhalve het tijdperk genaderd, waarmede onze beschouwing beginnen moet. Schröder was toen reeds kwijnend, maar toch, daar hij slechts in den leerstoel voor de wiskunde, geenszins in dien der bespiegelende wijsbegeerte, een opvolger had verkregen, liet het zich aanzien, dat de waardige emeritus zijne philosophische lessen nog eenigen tijd zou blijven voortzetten.

Intusschen aanvaardde de heer Wenckebach, vroeger lector in de natuurkunde aan de koninklijke militaire academie te Breda, zijne betrekking als buitengewoon hoogleeraar in de wis- en natuurkunde, en zulks ter vervanging van Schröder in zooverre. Bij zijne inwijdingsredevoering handelde hij *de matheseos et philosophiae naturalis in academiis tradendae consilio et methodo*, 21 *Jan.* 1845. Eenige dagen later opende prof. Wenckebach zijne lessen, in velerlei leergangen onderscheiden, als: 1. beginselen der mathesis; 2. stereome-

trie, hoogere algebra en spheerische driehoeksmeting; 3. analytische geometrie; 4. differentiaal- en integraalrekening; 5. opleiding tot onderwijs in de wiskunde, en 6. toepassing der wiskunde op handwerken en kunsten. Al deze lessen, ofschoon in het latijn aangekondigd, en, *more majorem*, door eene latijnsche *oratio* voorafgegaan, worden nogtans in de landtaal gegeven, en zijn ook in andere opzigten op de hoogte van den tijd en op de hoogte der wetenschap.

Reeds den 21. Maart daaraanvolgende vergaderde de academische senaat ter zake van het overlijden des verdienstelijken, hooggeleerden, en algemeen beminden Schröder, die daags te voren bezweken was, en, wat zeker niet kwaad bedoeld maar toch een allezins satyrisch voorkomen had, op den *dies natalis* der academie, en digt bij het lijk van Heringa begraven werd. Die plegtigheid aanschouwende, waren wij vol vrees voor eenig schandaal, hetzij dan van de zijde der studenten, hetzij van den kant des volks; maar de onvoegelijkheid, die zonder erg of list scheen te wezen, werd zeer gelukkig door niemand begrepen, zelfs niet door den lutherschen predikant Decker Zimmerman, die de plegtigheid geleidde, en anders slim genoeg is om in te zien, dat men geen prof. philosophiae begraven moet op den dag dat de academie verjaart, en de eerste leerstoel voor de wijsbegeerte binnen Utrechts wallen geopend werd.

Door eene toevalligheid werd de *dies natalis*, anders den 26. Maart, ten jare 1845 eenige dagen later gevierd; te weten, er moest een conflict vermeden worden tusschen de burgerlijke administrative en christelijke jaartelling, waarmede men te Utrecht, tegenover eene rectorale en nogmaals tegenover eene academische jaartelling, gewoonlijk te worstelen heeft. Toen nu de dag der stichting daar was, vond men geen sterveling aan de academie indachtig: geen mensch dacht aan Regius, die toen in bediening trad, en de eenige was onder de eerste professoren met een' wijsgeerigen kop; geen mensch dacht aan Cartesius, die geen' leerstoel hebben mogt, en zelfs vergat men Voetius zijn' bitteren vijand, aan wien Utrecht zoowel de gestadige afwering van eigenlijke phi-

losophen, als de aanstelling van zijne wettige zonen, en inzonderheid de triumph der dordsche orthodoxie verschuldigd is.

Dat alles werd vergeten. — Dan de philosophisch- literarische faculteit, uit den aard der zaak wat min vergeetachtig, en vooral ook wat min onverschillig dan het publiek, kwam aanstonds te zamen, en voorzag in de nu opengevallene lessen over bespiegelende wijsbegeerte en wijsgeerige moraal, zoo naauw aan de christelijke zedekunde verwant, en zoo zeer met alle overige takken van wetenschap verbonden. Zij begreep, dat een zoo belangrijk vak van studie niet stil mogt staan, even weinig als eenige jaren vroeger de beoefening der grieksche letterkunde, die, na het overlijden van Van Heusde, eene dergelijke voorziening noodzakelijk maakte. Die goede voorzorgen der liter. philos. faculteit gingen intusschen onopgemerkt voorbij, even onopgemerkt als de verbeteringen, die zij sedert eenige jaren in de examens voor aankomende studenten, in gemeen overleg met de leidsche academie, had ingesteld.

De *dies natalis* nu, ten gevalle van het paaschfeest tot den 3. April verdaagd, werd vervolgens door den aftredenden rector, prof. H. Bouman, waardiglijk en welsprekend gevierd. Hij handelde *de institutis Academicis quae septimo decimo seculo fuerunt in patria cum iis quae nunc ibidem sunt breviter comparatis;* hij bragt tevens hulde aan de nagedachtenis der hoogleeraren Frederik Sigismund Alexander, Nicolaas Cornelis de Fremery en Johannes Frederik Lodewijk Schröder, die alle, in den nu afgeloopen rectoralen jaarkring, der hoogeschool ontvallen waren. Wat later verscheen deze redevoering in druk, en ontving men, onder de aanteekeningen, eene *notatio scriptorum* der drie overledene hoogleeraren.

Het rectoraat ging over aan prof. G. W. Vreede.

Met belangstelling werd tevens op dezen *dies natalis* de bekrooning bijgewoond der beantwoorde prijsvragen.

Van de vijf antwoorden, ingezonden op de prijsvraag der theologische faculteit: *ita prior epistola Petri cum orationibus dictisque comparetur, quae eidem Apostolo tribuit in Actis Lucas, ut Historici, et illas et haec referentis, fides appareat*

ac veracitas, waren er twee bekroond geworden, die van de heeren Johannes Hooykaas Herderschee, litt. hum. et theol. cand te Leiden, en Ubbo Petrus Okken, litt. hum. et theol. cand. te Groningen.

Door het lot ontving de eerste den gouden eerepenning, de zilveren werd aan den tweeden toegewezen, terwijl een *accessit* werd toegekend aan den heer Frederik Willem Bernard van Bell, litt. hum. cand. et theol. stud. te Leiden. Een vierde antwoord werd door prof. Bouman in zijne oratie met lof vermeld.

Den gouden eereprijs in de literarische faculteit voor de beantwoording der vraag: *Oratoris forma a Cicerone in Libro, qui orator inscribitur, adumbrata explicetur et ad eloquentiae naturam, munus, rationem exigatur*, verwierf de heer Arend Gerard Jans, litt. hum. cand. et theol. stud. te Utrecht.

Aan den heer Jan Henrik Croockewit Hz., math. et phil. nat. cand. te Utrecht, werd de gouden medaille toegekend voor zijn antwoord op de eerste prijsvraag der wis- en natuurkundige faculteit: *Exponantur et secum invicem conferantur recentiorum Physicorum disquitiones de quantitatibus caloris in combinationibus chemicis evoluti, additis, quantum potest, propriis observationibus.*

Reeds voor eenige jaren uit bezuiniging afgeschaft, is derhalve het uitschrijven en bekroonen van prijsvragen, onder eenigzins veranderden vorm, en nu voor rekening der professoren, weder hersteld, met dit verschil echter, dat de academie, die vroeger een' jaarlijkschen wedstrijd opende, thans slechts om de drie jaren een programma zal geven.

Bij deze verandering, die alweder geene verbetering is, deden de Utrechtsche professoren nogtans eene aanmerkelijke schrede vooruit, en bepaalden onderanderen, dat de antwoorden der universitaire kweekelingen in de landtaal zouden plaats hebben, immers in al die vakken van wetenschap, welke in het nederlandsch gedoceerd, en naar den regel door niemand meer in het latijn behandeld worden.

Hoe het echter toegekomen is, dat deze schoone bepaling in het *programma certaminis litterarii* onvermeld bleef, werd

ons tot dus verre niet regt duidelijk, en zal zich bij eene volgende gelegenheid nader moeten ontwikkelen.

Na de feestelijkheid van den dies natalis volgde weder die aangename kalmte, waarbij de academische werkzaamheden, zonder veel ophef of vertooning, geregeld voortgaan, en eene menigte kundigheden zich met iederen dag verspreiden. De tijd der examina naderde reeds met snelle schreden en verdubbelde den ijver in de gehoorzalen der professoren. Het academiejaar liep ten einde, de vacantie stond voor de deur, toen eensklaps het koninklijk besluit van 23 Mei in de staatscourant verscheen, en het bedroevend stelsel, dat zich aan de academien tegen openbaarheid van handelen verzet, eindelijk zijn loon te huis kreeg. Immers wij beweren, dat de faculteitsexamens tot admissie veel beter waren, dan men doorgaans veronderstelt, maar dat betere werd door niemand aangetoond, en door de faculteiten zelve ook geensins in het licht gesteld, en scheen, door zekere geheimenis omhuld, bijna een kwaad te zijn. Men liet er den spot mede drijven zonder immer de academische handelingen tegen de onwetenheid en den laster te beschermen. Het scheen beneden de waardigheid der faculteiten om zich te verdedigen. Ten slotte evenwel vonden de lasteraars gehoor bij de regering, die het zwijgen der hoogescholen voor een toestemmen opnemende, zich natuurlijkerwijze moest gedrongen zien om de literarische en mathematische faculteiten van een harer schoonste privilegiën te berooven. Het is waar, vóór dat de regering tot het stelsel van staats-examens overging had zij de faculteiten kunnen raadplegen. Maar wie raadpleegt met onverschilligen? en wie zal het weêrspreken, dat wij, van alle kanten bij de ooren getrokken, niet eens geluid gaven, en dus met volle regt voor geslagenen, voor ontmoedigden en magteloozen konden gehouden worden?

Naar onze stelling zijn de staats-examens tot admissie aan de hoogeschool voor de hoogescholen een onheil en vernederen de waardigheid der professoren, die nu, in plaats van zelve hunne leerlingen te toetsen en aan te nemen, zich met eene jaarlijksche ligting moeten tevreden stellen, zonder eenige

uitspraak te mogen doen over de geschiktheid der recruten tot academieburgers bestemd; alsof deze niet beschaafd en veredeld maar slechts in eenige handgrepen moesten geëxerceerd worden. Dat die recruten, door eene staats-commissie goedgekeurd, *per se* goed zouden zijn, kunnen wij niet toestemmen, en denken zelfs, dat zij op den duur veel min bekwame studenten zullen opleveren, dan er ooit door de facultciten zijn aangenomen. Wij stellen namelijk, dat de staatscommissiën, zooals zij nu verordend zijn, noodzakelijkerwijze de gymnasiale studiën zullen vernietigen, en die vernietiging alleen moet alle soort van oppervlakkigheid in de hand werken; terwijl de commissie, uit den aard der zake veel min verantwoordelijk dan eene faculteit, ook veel gemakkelijker tot toegevendheid, en, uit gebrek aan belangstelling in de personen die zij examineert, ook veel spoediger en veel zekerder tot formulierwerk zal overgaan.

Naar veler oordeel zoude niet de toegang tot de universiteit maar het candidaats-examen en de promotie moeten bemoeijelijkt worden. Er zijn er zelfs die ook dit academisch regt op een staats-commissie willen doen overgaan; doch zoo het laatste plaats grijpt dan is het eerste onmogelijk, en dan zal de regering, die nu op eenige zwakke advokaten het oog heeft maar uit een groot aantal allezins bekwame jongelieden hare vrije keuze behoudt, voor alle denkbare bedieningen door wettig gepromoveerde, maar geheel ongeschikte en ongestudeerde sollicitanten worden bestormd. Immers zooals het lager staats-examen de gymnasiën doodt, zoo moet ook het hooger staats-examen de universiteiten ontvolken, en honderden, ja duizenden, die nu tegen de kosten van het academisch onderwijs en vooral tegen die velerlei lessen en oefeningen opzien, welke er nu gedurende een vijf- of zesjarig verblijf aan eene academie gevorderd worden, zullen zich van alle kanten als aspiranten opdoen. Wat meer is, zij zullen met verwaarloozing van alle bijvakken en hulpwetenschappen alleen de loopers der staatsleden leeren beantwoorden, en, hoe moeijelijk die heeren vooral in den aanvang ook wezen mogen, toch altijd veel gemakkelijker aan een graad komen, dan nu het geval is.

Wat staats-examens worden moeten, leert ons reeds de verordening op het examen der diplomaten, een examen, wel zoo gemakkelijk en onbeduidend, dat het vooral geen doctor in de regten behoeft af te schrikken om zoo maar aanstonds na zijne promotie, als aspirant-minister of voor het minst als consul in partibus infidelium te worden aangenomen. Ongetwijfeld, zoo de academiën daar het zeggen over hadden, zij zouden den aanstaanden diplomaat eene les opgeven, die ook met den besten aanleg, en, na zeer roemrijk volbragte studiën, in geen twee jaren te leeren was.

Dan wij keeren tot ons eigenlijk onderwerp, tot de geschiedenis der Utrechtsche hoogeschool, weder terug, en willen slechts de universiteiten in het algemeen tot meerdere openbaarheid harer handelingen hebben opgewekt, opdat haar licht, dat nu veeltijds onder de korenmaat geplaatst is, op den kandelaar gerake, en voor verdere miskenning behoed blijve.

Onder de velerlei zaken, eene academie betreffende, en waarvan de regering en het publiek schier nimmer eenige kennis dragen, behoort ook de *series lectionum*, die jaarlijks opgemaakt, maar in het latijn gesteld, voor veler oogen verborgen blijft, en zelfs voor vele ouders een ondoordringbaar geheim is. Die zulk een programma lezen en begrijpen kan, bespeurt weldra, dat de universiteit eene levende encyclopaedie is, en alle takken van wetenschap voortdurend vertegenwoordigt. Maar dat begrip evenwel is op verre na niet algemeen genoeg, en wordt zelfs door velen betwijfeld. Wat er derhalve met volkomen waarheid van is, en wat er aan ontbreekt, zou meer duidelijk moeten blijken, en ook daartoe zou eene andere, eene meer moderne publiciteit, ten aanzien van het jaarlijksch programma, alleraanmerkelijkst kunnen bijdragen.

De zamenstelling van dat programma heeft doorgaans een' zeer geregelden en stillen gang, dat is, de professoren kondigen die lessen aan, die zij overeenkomstig de reglementen verpligt zijn te geven, en voegen er bovendien nog zooveel andere collegien bij, als de stand der wetenschap vordert; waarna het geheel, door curatoren goedgekeurd, in plano gedrukt en den academie-burgeren *ad valvas* wordt bekend gemaakt.

Ditmaal evenwel, het was toen Junij 1845, eenige maanden na het overlijden van Schröder, ontmoette de gewonen loop eene kleine storing — te weten, de literarisch-philosophische faculteit, die reeds naar eed en pligt, en ofschoon dan ook zeer ontoereikende, echter naar haar beste vermogen, in het wijsgeerig onderwijs voorzien had, kwam nu op de series lectionum met de heeren Visscher en Karsten voor den dag, als provisioneel en, hangende de overwegingen der overheid, met het onderwijs in de bespiegelende wijsbegeerte, de zedekunde en de logica belast. Op het gebruik en de reglementaire bepalingen gegrond zijnde, vond die voorziening bij den senaat geene de minste bedenkingen; doch werd evenwel door heeren curatoren, en wel met doorhaling der aangekondigde philosophische lessen, verworpen. Heeren curatoren gaven tevens te kennen, dat de regering, zooals trouwens te wachten was, in de bestaande vacature zou voorzien. Dan hiermede was de ware oorzaak der verwerping op de series niet opgehelderd of verklaard, en bleef het nog altijd de vraag, waarom er hangende de deliberatiën over een' vijfden phil. professor, geen onderwijs mogt gegeven worden over God, over deugd en goede zeden, over de onsterfelijkheid, over het natuurregt en in het algemeen over de wetenschap der wetenschappen? Waren de heeren Visscher en Karsten, als tegenstanders van het Pantheisme, misschien te orthodox? of waren zij niet orthodox genoeg? Het laatste, schijnt wel de waarschijnlijkste veronderstelling te zijn, althans kort na deze kleine maar toch merkwaardige gebeurtenis, hoorde men in de academie van eene philosophie spreken, die in volkomen overeenstemming met de openbaring was, en zich met alle kerkelijke dogmen kon verstaan. Die philosophie, zeide men, was te Leiden uitgevonden, en de eenige ware. Er scheen voorts een kans te wezen om uit deze school een' leerling te verkrijgen, die als meester kon optreden, en voorzeker bij dat bevredigend verschiet was het gansch niet kwalijk bedacht, om vooreerst geene andere zaden te doen uitstrooijen, en geen vreemd vuur op den autaar te brengen.

Hoe het zij, de literarische-philosophische professoren, die

nog onbekend waren met de verzoenings-philosophie, en, bij al hun eerbied en goede gezindheid voor de godgeleerden, toch zeker geen kans zagen om aan zulke groote vereischten te voldoen, lieten zich geredelijk gezeggen, en bepaalden zich tot hun gewoon onderwijs in de geschiedenis en fraaije letteren.

De series lectionum, nu zonder vermelding van eenige wijsbegeerte, verscheen, de vacantie begon en het academiejaar 1844—1845 nam gansch rustig een einde.

Gedurende de vacantie en terwijl vele professoren het land der wijsbegeerte bezochten, andere een bezoek gaven aan de scandinavische universiteiten of wel de middellandsche zee doorkruisten, vernam men te Utrecht de benoeming van den heer Dr. C. H. D. Buys Ballot, tot lector bij de faculteit van wis- en natuurkunde, kon. besluit van 13 Julij 1845.

Door de goede zorg van heeren curatoren, in gemeen overleg met de provinciale en stedelijke regering, bespeurde men tevens eene groote bedrijvigheid aan het voormalige leeuwenburger gasthuis, een hecht, sterk en bijzonder wel gelegen gebouw, dat nu geheel uitgebroken en tot een academisch chemisch laboratorium door prof. Mulder werd ingerigt.

Bij de wederopening der lessen, en dus bij den aanvang van het academiejaar 1845—1846 was die nieuwe inrigting voltooid en van al het noodige voorzien. Zij voldeed in alle opzigten aan de vorderingen der wetenschap, zij was met milde hand daargesteld, verschafte eene ruime gelegenheid tot allerlei oefening en waarneming, en werd chemisch en philosophisch door den hoogleeraar Mulder, op den 22. Sept., met alle gepaste plegtigheid, ingewijd, sprekende bij die gelegenheid *over de stoffelijke wereld, een middel tot hoogere ontwikkeling.*

Intusschen waren ook de uitverkorenen der staats-commissie aan de academie aangekomen en werden door den rector magnificus als studenten ingeschreven. Van de afgewezene candidaten ging tevens een kwaad gerucht, en, naar het ons voorkomt althans, werden zij noodeloos gebrandmerkt en bespot. Zij waren nog zoo jong, en hoezeer dan ook wat wak in de geschiedenis der persische koningen, echter niet

onleerzaam en veel min misdadig. Hun eenige fout was, dat zij zich te veel gehaast en hunne gymnasiale studiën niet voltooid hadden, of wel, dat zij, buiten de school om, door liefhebbers, door dorps-predikanten of privaat-docenten gevormd waren, zooals dan ook de geheele uitkomst van het staats-examen bewees, dat de uitverkorenen, naar den regel, geene andere kunnen zijn dan zij, die met een rectorale bul het gymnasium verlieten, en door de faculteiten ook altijd met open armen werden ontvangen. In summa, de staats-commissie gaf geene betere studenten, dan er tot dus verre geweest waren, en gaf er ook weinig minder; want men bedriege zich niet; velen en schier allen, die het aan goede opleiding ontbrak, en, met reden en billijkheid, werden afgewezen, zouden zich aan een faculteits-examen niet eens gewaagd hebben.

Het nieuwe academiejaar leverde vervolgens geene merkwaardigheden op. De academische gang bleef rustig en ongestoord, alle collegiën geraakten weder vol leven en bedrijf, alleen de wijsbegeerte stond stil.

Met den aanvang van 1846 behaagde het evenwel Z. M. den heer C. W. Opzoomer van Rotterdam, onlangs aan de leidsche hoogeschool tot doctor in de regten, in de letteren en wijsbegeerte gepromoveerd, als professor extraordinarius in de philosophische faculteit te Utrecht te benoemen. (21 Jan. 1846.)

De heeren Harting en Wenckebach, beide prof. extraord. in de faculteit van wis- en natuurkundige wetenschappen, ontvingen, bij diezelfde koninklijke verordening, hunne benoeming tot gewoon hoogleeraar. Nog bevorderde Z. M. den heer lector Mulder tot prof. extraordinarius in de faculteit der geneeskunde. Eindelijk droeg prof. Vreede zijne rectorale waardigheid aan prof. Karsten over, met eene oratie: *de studio juris publici theòretico in Patria nostra*, dat is: *over de wetenschappelijke beoefening van het Nederlandsch Staatsregt.* 26 Maart 1846.

GESCHRIFTEN VAN HH. PROFESSOREN EN ANDERE DOCENTEN.

HISTORISCHE WERKEN.

In het afgeloopen academie-jaar gaf prof. G. W. Vreede, toen rector magnificus, een zeldzaam voorbeeld van werkzaamheid, en vond bij al de bemoeijenissen, waartoe het voorzitterschap der academie verpligt, nog tijd genoeg om zijne collegien eene nieuwe belangrijkheid bij te zetten, en bovendien de historische literatuur van het vaderland met eene zeer gewigtige bijdrage te verrijken. Die bijdrage is een boek en bevat:

Lettres et Negotiations de Paul Choart, seigneur de Buzanval, Ambassadeur ordinaire de Henri IV en Hollande, et de Francois d'Aerssen, agent des Provinces Unies en France, (1598-1599), *suivies de quelques pièces diplomatiques concernant les années* 1593-1596 et 1602-1606. *Leiden* 1846, 8°.

Wat vooreerst Buzanval betreft, ontvangen wij hier de *Mémoires en Lettres* van dien wakkeren gezant van Mei 1597 tot November 1606, zooals zij in een codex der kon. biblioth. te 's Gravenhage worden aangetroffen, en vroeger aan den raadpensionaris J. de Witt hebben toebehoord. De heer Vreede voegde daar een drietal andere staatsstukken bij door Buzanval geteekend, en, waarvan er een tot de verzameling van den heer Beeldsnijder van Voshol te Utrecht, de beide andere tot die van den uitgever zelve behooren.

De brieven en staatsstukken van Aerssens ontleende de uitgever aan het staats-archief te 's Gravenhage, aan het provinciaal archief te Utrecht, aan de verzameling van den heer Mazel, secret. gener. bij het ministerie van buitenlandsche zaken, en voorts, voor het grootste deel, aan den heer Dodt

van Flensburg, een' der meest werkzame leden van het historisch gezelschap.

Zoowel het een als ander gedeelte van dezen bundel is in vele opzigten fragmentarisch en moet nader worden aangevuld; doch de heer Vreede is daaromtrent in het goede spoor en zegt te regt: *Ce qui nous a engagé à ne point differer la publication de cette prémière partie des négociations de M. de Buzanval et d'Aerssen, c'est l'espoir d'obtenir de pareils encouragements pour l'édition compléte de cette correspondence diplomatique. Ce n'est que par la coöpération libérale de la France et de la Hollande, que la volumineuse collection des dépèches, domaine commun de l'histoire politique des deux états, pourra être imprimée en entier.*

Elders heet het, in de voorrede tot deze uitgave: *Déja au siècle précédent le savant Kluit, (Hist. federum Belgii fed. II. 497), avait appelé l'attention de ses lecteurs sur l'utilité de ces matériaux pour l'histoire de la Hollande, Mais, à coup sur, l'intérêt de ces documents n'est pas moins evident pour l'histoire de la France et celle de la diplomatie. Ils se rattachunt par un fil nécessaire aux Mémoires et correspondence de Duplessis Mornay, de Villeroy, de Sully, surtout et en premier lieu aux Négociations de Jeannin, auxquelles ils servent de complément.*

Op die stelling, wier juistheid voorzeker door geen beoefenaar der geschiedenis zal betwist worden, komt de heer Vreede aan het slot zijner mededeelingen in de *Eclaircissements historiques* weder terug, en handelt, vooreerst over de diplomatische verdiensten van Buzanval en van Aerssen, beoordeelt hun veel besproken karakter met groote waarheidsliefde en onpartijdigheid, geeft belangrijke wenken tot verbetering hunner levensbeschrijvingen, en toont vervolgens, wat er voor de geschiedenis van Frankrijk en Nederland uit deze *Lettres et Negociations* kan worden opgenomen.

Dit alles te herhalen ligt buiten den aard onzer *Berigten*, die zich in geene bijzonderheden mogen verdiepen, maar slechts geschikt zijn om den verdienstelijken en wetenschappelijken arbeid der academieleden met een paar woorden aan te kon-

digen en te karakteriseren. Hadden wij intusschen eenige wezentlijke aanmerking op deze uitgave, was de methodus verkeerd, waren de aanhalingen te wijdloopig, te pronkerig en te vergezocht, of had de uitgever, op het voetspoor van Groen van Prinsteren, de geschiedenis dienstbaar gemaakt aan zijne *Lettres et Negotiations*, in plaats van deze tot opheldering der historie te doen dienen, in waarheid wij zouden niet geschroomd hebben het te zeggen. Thans moeten wij hem alleen danken, en over geene kleine misvattingen, ook over geene drukfouten en commas bemoeijelijken.

Over staats- en kerk-geschiedenis en verder over historia literaria verscheen, in hetzelfde academiejaar, vooreerst het eerste gedeelte eener fraaije en uitvoerige verhandeling *over de hervorming in de stad en provincie Utrecht* door den hoogleeraar H. J. Royaards, bij de uitgave van het tweede gedeelte, eenigzins breeder aan te kondigen, terwijl wij ook elders melding zullen maken van geheel den inhoud des kerkelijken archiefs, waaraan prof. Royaards, in vereeniging met den leidschen hoogleeraar Kist, voortdurend werkzaam is.

Nog gaf prof. Royaards eene zeer lezenswaardige, ofschoon dan ook eenigzins mozaike levensbeschrijving van den verdienstelijken Schröder, en beschouwde dien helderen, geleerden, en in al zijne handelingen zoo beminnenswaardigen man voornamelijk als Christenwijsgeer.

Wat doorgaans aan zulke professoren-biographiën ontbreekt, te weten: het oordeel over hunne leerwijze en werkdadigen invloed, troffen wij hier aan, en komt ons voor met eene prijselijke naauwkeurigheid, met loffelijke pieteit en met warme belangstelling voor hetgeen edel en goed is, allervoortreffelijkst bewerkt te wezen.

Als eene kleine bijdrage tot de geschiedenis der wijsbegeerte, die naar veler oordeel aan onze hoogescholen zou zijn verzuimd geworden, nemen wij het volgende over:

» Bij den dood van den hoogleeraar Rossijn (1819) had Schröder, op verzoek van Curatoren, het onderwijs der bespiegelende wijsbegeerte (*Logica en Metaphysica*) op zich genomen,

gelijk bij den dood van den hoogleeraar Huisman (1821) ook dat der *wijsgeerige zedeleer*. In deze vakken bewoog hij zich vrij en onbelemmerd, en bragt ze allen in verband tot de *Anthropologie*. Van dien tijd af zien wij allengs eene wending of voortgang in zijne wijsgeerige begrippen. Als kantiaan was hij uit Halle teruggekeerd, en te Amsterdam waren die denkbeelden in hem bevestigd en ontwikkeld. Maar allengs ging Schröder meer en meer zijn eigen weg. Hij was een zelfdenkend wijsgeer, die met Seneca zeggen kon: *non me cuiquam emancipavi*. Allengs bevredigde het kantianisme hem niet meer. Hij zag deszelfs leemten en gebreken in, en de pyrrhonistische strekking. Veel goeds mogt hij daarin duurzaam ontdekken, en van de terminologie dier school zich vervolgens niet hebben losgemaakt, hij ontwikkelde andere begrippen. Zijn grondregel was: *Onze kennis berust op waarneming en daaruit afgeleide wel gevestigde besluiten*. Als *grondwaarheden* erkende hij: *hetgeen duidelijk en onmiddelijk door de menschelijke bewustheid als waar verkondigd wordt*. Van dit beginsel ging hij uit, leidde daaruit eenige gevolgen af, die hij tegen het scepticismus, jdealismus, en het transcendentale idealismus van Kant overstelde. Aan dien regel hield zijne speculatieve wijsbegeerte vast. Het speculatieve moest een positieven grondslag hebben, »het positieve was voedsel voor den man van waarheid." Daarom kon de idealistisch speculatieve zoowel als de mystische rigting der nieuwere wijsgeeren hem niet aantrekken, en konden Fichte, Schelling en Hegel hem niet winnen. (1) Daarenboven zijn vroom gemoed en warm hart hadden behoefte aan begrippen, die het bevrediging verschaften. Zoo vond hij veel behagen in Garve, kon zich in lateren tijd meest vereenigen met Ja-

(1) Zie daarover zijne Proeve *over de waarheid der menschelijke kennis* in de verh. der 3 klasse van het kon. nederl. Instituut. Deel V. Amst. 1835 op verschillende plaatsen, en Dr. T. Roorda, *ueber den gegenwartigen Zustand der Philosophie in den Niederlanden* — in Dr. J. H. Fichtes, *Zeitschrift fur Phil. und speculative Theologie X. 1. Tubing.* 1843. Bij hem heet Schröder *»ein wackerer und selfstandiger Philosoph."*

cobi en was Schulze zijn lievelingsschrijver. Maar Schröder werd daarom geen Jacobiaan. Hij bleef zijn' eigen' weg gaan, en ontwikkelde wel is waar geen wijsgeerig *stelsel*, maar wel zijne denkbeelden in zijne schriften, vooral in zijne Proeve over de waarheid der menschelijke kennis. Inzonderheid bleef de Evangelische Zedeleer des N. V., wier verhevenheid hij eerbiedig bewonderde, niet zonder invloed op zijne wijsgeerige begrippen."

» Doch Schröder beoefende niet slechts de wijsbegeerte, maar onderwees ze ook gedurende vijf-en-twintig jaren. Toen hij dit onderwijs op zich nam, zoo vervolgt prof. Royaards, en hiermede verontschuldigt hij den vorm van zijn opstel; toen hij dit onderwijs op zich nam, had ik reeds de akademie verlaten. Daarom wilde ik liever hier eenige zijner vroegere en latere leerlingen als getuigen doen spreken, om tevens te verklaren, wat vooral bij dat onderwijs uitkwam en welken indruk zijn onderwijs op hen maakte. Over zijne wijsgeerige begrippen en zijn onderwijs, vooral der logica en metaphysica schreef mij onlangs de heer J. Hora Siccama, thans griffier bij het hooge militaire geregtshof, » *Menschkunde* beoogde Schröder, maar gelijk al, waar zijn hart aan hing, in eene hoogere beteekenis. *Voor de verschijnselen in het geheele wezen des menschen wetten te vinden*, dit was het gewigtig onderwerp, hetwelk bestendig zijnen geest tot zich trok — — — — —

Zijne lessen over de logica deed hij steeds vooraf gaan van een vrij uitgebreid overzigt der *Anthropologie*. Hij stelde den mensch daarbij wel voor in zijne gansche natuur, en vertoefde ook gaarne bij de beschouwing van het wonderbare verband tusschen ziel en ligchaam, maar voornamelijk was het *zielkunde*, welke hij onderwees. Het bevattelijke en treffende zijner opmerkingen daarover maakten deze, althans voor mij, als » *crustula*" der » *blandi doctores*" om aan de stroeve logicaleeringen, welke hij daarop liet volgen, beter ingang te verschaffen. Doch, naar hetgeen ik sedert begreep, lag er in des leermeesters bedoeling meer. De *denkleer* vereerde hij als de wetenschap der wetenschappen; maar zag hij tevens als een

deel der zielkunde aan. Met deze kwamen, uit het door hem gekozen oogpunt, ook schier alle verdere wetenschappen in verband. De wiskunde, zeide hij, daardoor tot den naam van wetenschap geregtigd, dat zij, op het getrouwst, de voorschriften der denkleer nakomt, is, even zoowel als deze, eene dochter der zielkunde. De natuur-wetenschappen, welke hij in zijne fraaije redevoering over *de kennis der ziel* betoogde op geene hechtere grondslagen dan deze kennis te rusten, steunden, meende hij, op den aard van het kenvermogen. Daarenboven losten al de eigenlijk wijsgeerige wetenschappen zich, voor zijn begrip, eenigermate in *menschkunde* op. — De lessen over *Boven-natuurkunde*, welke het mij gebeuren mogt bij te wonen, noemde hij zelf »*wijsgeerige*, voornamelijk zielkundige lessen," De kritische wijsbegeerte moest, naar hij zeide, indien zij gaf hetgeen zij beloofde, alle onderzoek naar waarheid voorafgaan; doch, voegde hij er bij, zij is eene leer van den aard der zielvermogens. Hij vroeg: hangt niet de *ontologie* aan de bepaling der eigenschappen van 's menschen geest? Waartoe geraakt de *cosmologie*, zoo zij geene voorstellingen bezigt, welke de zielkunde moet beoordeelen? Kan de theologie, wanneer zij de begrippen van heiligheid en geregtigheid aanwendt, de kennis van 's menschen aanleg ontberen? Insgelijks, van al wat schoon en goed is, kan er, volgens hem, zonder zielkunde geene wijsgeerige nasporing zijn, en is er ook, schreef hij, tot veredeling der menschen, na de wetenschap der godsdienstige en zedelijke waarheden, geene zoo gewigtig als zij. — — —

»Onder de bronnen van 's menschen weten was, volgens Schröder, in de eerste plaats te noemen de *inwendige zin*. Het *bewustzijn* nam hij als onbedriegelijken grond van waarheid. Verder komen dan het bewustzijn, hoorde men hem dikwijls zeggen: »verder komen," ja dat kunnen wij niet. Wij kunnen echter deszelfs uitspraken ook niet weêrstaan. Alle grondwaarheid kan, als zoodanig, op niets anders steunen dan op de getuigenis der bewustheid. Wil men dan eindelijk de wijsbegeerte eene ware wetenschap doen worden, zoo moet op dezen grondslag worden gebouwd." Wij weten

hoe hij, zulks vóór hem niet beproefd ziende, den ingeslagen eigenen weg moedig vervolgd, en in lateren tijd tot dat onderwerp, gelijk hij zediglijk sprak, *bijdragen* geleverd heeft. De eerste vraag der wijsbegeerte aangrijpende: *Wat is waarheid?* stelde hij, betreffende én het bestaan der dingen, én onze oordeelen over dezelve, eenige *grondwaarheden* voor. In denzelfden geest bragt hij de *meetkunde* tot grondvoorstellingen van afstand en rigting terug. Overal de bewustheid raadplegende, dacht hij beslissingen te moeten vinden, wier echtheid slechts bij eenen ziekelijken zielstoestand konde worden betwijfeld. Verstandige navorsching der zielswerkingen was dan noodig, en door deze meende hij te zullen vinden, niet eene in het afgetrokkene beredeneerde zielkunde, gelijk die bij de vroegere wijsgeeren beoogd werd, maar eene leer der ervaring. Op de waarneming van het zieleleven kwam het aan. Deszelfs verschijnselen, inrigting, krachten, werkzaamheden, afwisselingen moesten worden nagegaan. Door de inwendige gewaarwordingen, én onderling, én met de uitwendige, te vergelijken, dezelve te beredeneren, tevens op te merken, wat er in onze kennis noodwendig en algemeen is, kunnen wij geraken tot wetenschap, zoo van de werkingen en aandoeningen der ziel, als van de wetten, volgens welke zij elkander opvolgen, wijziging ondergaan en opwekking erlangen. Hierbij zweefde hem de weg voor den geest door de natuurwetenschappen met zoo luistervolle uitkomst bewandeld. Hij betreurde en bejammerde dan ook de scheiding, welke men tusschen de proefondervindelijke en bespiegelende wijsbegeerte gemaakt had, en wenschte hare verbindtenis (1) te meer, opdat het streven naar bovenmenschelijke kennis door de wijsgeeren mogt worden opgegeven. Dit streven, gelijk het bij de latere Duitsche wijsgeeren in

(1) Men vergelijke hierover J. Clarisse, *over de oorzaken van de terugzetting der wijsbegeerte, bijzonder in ons vaderl.* in het tijdschrift *Het Instituut*, 1845. III. Aanteek. van Royaards. — Zoowel Schröder als Clarisse en Royaards hebben ten aanzien der wijsbegeerte verscheidene opvattingen, die wij geenszins deelen, opvattingen die wij zelfs geheel onphilosophisch noemen, wij

zwang is gebragt, scheen hem *ijdelheid* in de volle beteekenis des woords."

— — — — — — — — — — — — — —

Inzonderheid, zegt prof. Royaards, stortte Schröder zijn geest en gemoed uit in zijne lessen over de *wijsgeerige zedeleer*. Deze, vertegenwoordigd door zulk een man, waren gedurende vele jaren de bewondering der studenten (1), en werkten weldadig op de vorming van het hart, door de opwekking van de edelste beginselen en derzelver ontvlamming. Een hunner trede ook hier als getuige op.

De heer Dr. van Teutem, predikant bij de remonstrantsche gemeente te Rotterdam, deelde mij, op mijn aanzoek, onlangs uit de volheid van zijn hart, het volgende mede:

»Wel zeker herinner ik mij die lessen over de zedekunde nog, al is het meer dan twintig jaren geleden. Wij stroomden er van alle faculteiteiten, meer dan honderd in getal, henen, en sloegen niet over. Als Schröder met de portefeuille onder den arm binnenkwam, eenigzins gebukt en slepende, schikte zich alles tot orde en stilte. Zijn gelaat drukte volheid van gedachten uit, en zijn voorkomen teekende welwillendheid. Omdat er zooveel waarheid en eenvoudigheid in den man was, hingen wij, van dat hij begon te spreken, aan zijne lippen. Hij sprak ons ook altijd uit de borst toe, hoewel hij eenige aanteekeningen op schrift voor zich had: hij sprak in de moedertaal.

»Het eene jaar werd de *inleiding tot de wijsgeerige zedekunde*, het andere de *bijzondere of toegepaste zedekunde* be-

---

mogen deze mededeeling evenwel in geen polemisch opstel doen ontaarden; want het is ons ter dezer plaatse niet zoozeer om de zaak zelve, maar uitsluitend om hare behandeling door Schröder, en voorts om de waardering van dezen, door prof. Royaards, te doen.

(1) In waarheid dat bewijst voor de studenten, al waren zij dan ook naar de oude manier, en zonder staats-examen, tot de academie toegelaten. Ook wij zouden van oordeel wezen, dat Schröder inzonderheid als mensch en zedemeester heeft uitgemunt, en stellen zijne moraal verre, zeer verre boven zijn philosophisch stelsel, of wil men liever boven zijn stelselloos eclecticismus.

handeld. Met afwisseling stond hij, zonder op een net geheel te letten, bij enkele punten breedvoerig stil.

»Schröder bewoog zich alstoen nog in zijne wijsgeerige bespiegelingen om Kant heenen, schoon hij reeds in gewigtige punten van hen verschilde, als ten opzigte van de zekerheid der menschelijke kennis, het objectieve van tijd en ruimte, en wat al. Ook bijzonder in zijne zedekunde lag Kants *Tugendlehre* ten grondslag, terwijl hij welligt in zijne Anthropologie verder van Kant afweek.

»Natuurlijk was in de wijsgeerige zedekunde de mensch bij hem de bron, waaruit hij zijne denkbeelden putte, van het *zedelijk zelfbewustzijn* ging hij uit. Verwonderlijk, zoo ernstig hij zich daarop bij ons plagt te beroepen, als den eersten en laatsten grond der zekerheid. Op de vraag WAAROM *zal ik deugdzaam wezen?* was zijn beslissend antwoord: »*omdat gij dit niet zijnde, ophoudt een redelijk mensch te zijn*" Men vindt zijne gedachten over die zedelijke bewustheid, die, tot helderheid gebragt, de pligten der menschheid bepaalt, ontwikkeld in zijne verhandeling *over de waarheid der menschelijke kennis.*

»Tot grondbeginsel der zedelijkheid of als oorspronkelijke zedewet stelde hij met Kant: *Handel volgens zoodanige maximen, van welke gij kunt willen, dat zij algemeene wetten worden,*" waardoor van zelf het doeleinde van onze handelingen bepaald werd tot zulk een, hetwelk men wenschen kon, dat algemeen ware. Die grondwet bevatte dus slechts den *vorm* niet den *inhoud* van alle overige zedewetten. Want het was zijne bepaalde overtuiging, welke hij ook in de genoemde verhandeling uitspreekt, dat in de *wijsgeerige* zedekunde geen materieel beginsel te vinden is. In zijne *inleiding* bragt hij overigens de opgeworpen beginselen der zedelijkheid uitvoerig ter sprake, bijzonder deze: *Bevorder uw geluk; volmaak u zelven; volbreng den wil van God.*"

»Opmerkelijk was eindelijk het naauwe verband, dat hij, handelende over het begrip van natuurregt, tusschen *regtsleer* en *deugdsleer* stelde, aan welke hij denzelfden oorsprong en hetzelfde grondbeginsel toekende, behoudens een naauwkeurig onderscheiden tusschen regts- en zedepligten.

»In de *bijzondere* of *toegepaste zedekunde* werd gehandeld over de bijzondere zedewetten, levensregels en pligten, welke uit de toepassing van het algemeene beginsel der zedelijkheid ontstaan jegens *ons zelven*, jegens *den naasten* en *God*. Kant sloot die jegens God buiten zijne *Tugendlehre;* Schröder achtte die er toe te behooren, evenwel gedurende de jaren, dat ik hem hooren mogt, is hij nooit tot hare behandeling gekomen.

»Het denkbeeld van God was, naar zijne meening, even als dat van onsterfelijkheid, een afgeleid denkbeeld, waartoe de praktische rede ons opleidt, gelijk ook Kant dit ontwikkelt. Zijn diepe eerbied voor den Schepper spreekt roerend in zijne verhandeling *over de uitgebreidheid van het Heelal*. Maar vooral vereerde hij in de Godheid het ideaal van waarheid en heiligheid, en haar welbehagen in zedelijke volmaking. Hij stond dan ook in de verklaring van de lotgevallen der Israëliten in het O. V. de *morele interpretatie* voor.

»Maar dit alles was het toch eigenlijk niet, waardoor Schröder ons zoo levendig boeide. Wel vindt in de jongelingsjaren, waarin het gevoel en de vatbaarheid voor het schoone en goede ontwaken, al wat waarheid en deugd geldt in ons gemoed een' diepen weerklank; maar de inhoud van dat onderwijs was zoo vreemd niet. Doch het was 's mans *persoonlijkheid* en *leerwijs* die ons boeiden.

»Wat hij uit de inspraak van zijn bewogen gemoed, na zelf denken, bij klaar aanschouwen, als zijn eigen, innige overtuiging uitsprak, dat was de inhoud van zijn onderwijs. Hij deelde daarin niet slechts *zijn onderzoek*, maar zich zelven aan ons mede. Hij leefde in zijn onderwerp, sprak er met ingenomenheid over, en paarde daarmede groote helderheid, rijkdom en verscheidenheid in het ontvouwen zijner overtuiging.

»Tot zijne *leermethode* behoorde, dat hij de gevoelens der Ouden recenseerde, van Pythagoras, Socrates, Plato, bijzonder van Cicero, wiens zedekundige schriften hij naauwkeurig en oordeelkundig bestudeerd had, en gaarne woordelijk aanhaalde. Nu eens voerde hij met afgetrokken redeneringen

uit den menschelijken aanleg zijn betooz; dan weder verplaatste hij ons in de dagelijksche ervaringen van ons eigen leven ten bewijze. Of ook met een enkel zinrijk, sprekend woord wist hij een' angel in de ziel te werpen. Meermalen ook drong hij met eene uitspraak of het voorbeeld van onzen Heer, leeringen aan, en stelde Hem in zijne zedelijke grootheid tegenover de Ouden.

— — — — — — — — — — — — —

De hooge verdienste van Schröder was, dat hij, zedekunde docerende, bij ons zedelijk gevoel opwekte, zedelijke beginselen vastzette, en onzen zin en wil op het goede rigtte. Iets van zijne eigene zedelijke kracht deelde hij aan zijne studenten mede. *Onze* leeftijd althans vereerde en beminde hem hoog, en mij kwam hij later nog altijd dezelfde voor, zoo dikwijls ik hem bezocht, mannelijk en krachtig, en tevens kinderlijk, eenvoudig, welwillend.

Met dit oordeel, waarin ook prof. den Tex instemde, komt dat van prof. G. J. Mulder overeen. Reeds vroeger gaf deze eene schets van Schröders leven, getiteld: *J. F. L. Schröder, een woord tot zijne leerlingen, Rotterd.* 1845, 8°. Ook deze kleine monographie is voor de historia litteraria eene gewigtige bijdrage, en voor de talrijke vereerders van den overledene een waardig geschenk. Men behoort er de hierboven blad. 69 reeds vermelde rectorale redevoering van prof. Bouman bij te voegen, te meer nog, daar deze oratie, behalve de volledigste biographie, tevens eene opgave van Schröders werken bevat.

Prof. Bouman handelt tevens over Fr. Sigism. Alexander en Nicol. Corn. de Fremery, beide prof. in de geneeskunst, aan de hoogeschool en de wetenschappen, tijdens zijne rectorale bediening, ontvallen; verder in het algemeen over de vroegere en tegenwoordige universiteiten in Nederland, een onderwerp, dat weder in verband staat met eene niet min fraaije als voor de historia literaria gewigte oratie voor eenige jaren door prof. Holtius gehouden. Mogten wij ver genoeg terug gaan, dan zouden wij bij deze gelegenheid ook Boumans geschiedenis der Harderwijksche academie geden-

ken, en er met veel onderscheiding van kunnen gewagen; doch dat boek verscheen reeds in 1844 en valt derhalve buiten den *tegenwoordigen staat*, waartoe deze afdeeling Universiteits-wezen zich moet bepalen. Komt evenwel prof. Bouman ons eerlang met een tweede deel zijner zoo wel bewerkte en naauwkeurige academie-geschiedenis verblijden, dan zullen wij op het geheele werk terugkomen, en de daarmede zamenhangende oratie nogmaals ter hand nemen.

Tot de afdeeling Historische werken brengen wij mede de *Bijdragen tot de geschiedenis der Mikroskopen in ons Vaderland, door P. Harting, Utrecht* 1846.

Bovenstaande verhandeling is eigenlijk eene redevoering in het natuurkundig gezelschap te Utrecht, onder de vleugelen der academie groot geworden, en als zoovele andere inrigtingen van wetenschap alleen door de universiteit bestaande. Schier alle professoren, tot de natuur- en geneeskundige faculteiten behoorende, brengen hier hunne jaarlijksche offers, en onderhouden daarmede een' allezins wetenschappelijken zin onder de burgers der stad. Waren die soort van voorstellen wat meer literarisch bewerkt, en, wat taal en stijl, vooral wat smaak en vorm betreft, wat zuiverder, wat levendiger en wat bevalliger geschreven, dan zouden zij, tot merkelijk voordeel der wetenschappen, eene aantrekkelijkheid verkrijgen, die zij nu missen. Men kan van die redevoeringen zeggen, dat zij doorgaans genoegen geven, dat zij veeltijds iets leerzaams bevatten, dat zij het publiek met de vorderingen in het gebied der natuurkunde bekend maken, en derhalve hoogst nuttig zijn; doch wij komen op onze vroegere aanmerking terug, fraai zijn ze niet. Zij zondigen schier alle door gebrek aan klaarheid, door overvloed van becyfering, classificatie of andere details, met een woord, zij gelijken meer naar uittreksels uit een wetenschappelijk boek, dan naar redevoeringen tot het volk, veel min naar redevoeringen voor den beschaafden stand.

Voorzeker, er bestaan uitzonderingen op dien regel, maar slechts weinige, en onder die weinige mag de redevoering van den heer Harting geene plaats hebben. Zonder overladen

te zijn met technische bepalingen of beschrijvingen, zooals anders wel het geval is, heeft zij zelfs eenige warmte, uit ijver voor de wetenschap, uit achting voor onze vroegere geleerden en kunstenaars, en vooral ook uit het gevoel voor hunne gestadige miskenning ontstaan; en toch de redevoering, zooals zij daar ligt, kon slechts boeijend wezen voor hem, die de zaken verstaat, geenzins voor de groote meerderheid der toehoorders, die nog nooit over de zamenstelling van een microscoop heeft nagedacht, en met de geschiedenis van het werktuig geheel onbekend is.

Niet tegen den heer Harting alleen, maar in het algemeen tegen de meeste genootschappelijke redenaars, over soortgelijke onderwerpen, nemen wij de vrijheid ons deze aanmerking te veroorloven, en denken zelfs, dat zij meer behartiging verdient, dan haar naar alle waarschijnlijkheid zal te beurt vallen: want de lieden der zoogenaamde exacte wetenschappen hebben doorgaans een' onoverwinnelijken afkeer van philosophische, aesthetische en literarische studie, zonder welke geene betere, en naar omstandigheden berekende inkleeding te verkrijgen is. Dan genoeg, en welligt te veel reeds van den vorm, komen wij liever ter zake, en nemen wij deze redevoering of verhandeling voor hetgeen zij wezentlijk mag genoemd worden, te weten voor een blijk van grondige studie, verstandige waarneming en geheel onbekrompene denk- en handelwijze.

Den heer Harting is het namelijk om eene geschiedenis van het microscoop te doen Aan de verwezentlijking van dit plan werkte hij sedert vele jaren, en geeft nu zijne reeds eenigermate besprokene redevoering, als een voorlooper tot dit werk, den zaakkundigen lezer in handen. De spreker wordt dus schrijver, en brengt zijn opstel, wat wij in ieder opzigt prijzenswaardig vinden, voor meer competente regters te berde, en die regters zullen hem bijstaan en ondersteunen, gelijk hij, als man van groote bescheidenheid en wetenschap, ten volle verdient.

»Een meer uitgebreid opstel, zegt hij, waarin alles vereenigd is, wat mij aangaande dat onderwerp is bekend gewor-

den, ligt werkelijk gereed. Doch alvorens tot de uitgave over te gaan, wenschte ik eene poging te doen, om de leemten, die in hetzelve ongetwijfeld nog bestaan, aan te vullen, door mij te wenden tot hen, die in de gelegenheid zijn, mij deze leemten aan te wijzen, en wel in de eerste plaats tot onze vaderlandsche geleerden, die met mij er prijs op stellen, dat de roem van Nederland, daar, waar men het met een goed geweten en zonder kleingeestige vooringenomenheid doen kan, naar behooren gehandhaafd worde."

»Ten einde den lezer in staat te stellen om te oordeelen, in hoeverre zijne mededeelingen mij waarschijnlijk van dienst zullen zijn, heb ik aan het slot eene inhouds-opgave mijner algemeene geschiedenis der microscopische werktuigen, voor zoover zij thans ligt afgewerkt, laten drukken. Het zal niet moeilijk vallen in dit grootendeels uit naamlijsten bestaande overzigt de nog overgebleven gapingen te ontdekken. Ik voeg hier dus alleen bij, dat van elke ter zake dienende mededeeling, hetzij in een onzer tijdschriften, hetzij persoonlijk tot mij gerigt, een dankbaar gebruik zal gemaakt worden."

Bedriegen wij ons niet, dan is deze wijze van doen de ware weg om tot eenige volledigheid te geraken, en uit dien hoofde dan ook herhalen wij de hier bedoelde inhoudsopgave, opdat zij te zekerder in handen zou komen der binnen- en buitenlandsche leden van ons historisch gezelschap, waaronder voorzeker nog al mannen gevonden worden, die zich met de geschiedenis der natuurkundige wetenschappen onledig houden.

Inhoud eener algemeene geschiedenis der mikroskopische werktuigen van derzelver eerste uitvinding tot op onzen tijd.

1. Hoofdstuk.

Over hetgeen bij de ouden bekend is geweest aangaande de middelen, om voorwerpen vergroot te zien.

Plaatsen dienaangaande bij *Seneca*, *Plinius*, *Aristophanes*, *Pisidas*. — Fijne kunstwerken der ouden. — Brandspiegels en derzelver vergrootend vermogen bij de onden bekend.

II. Hoofdstuk.

Verdere geschiedenis der lenzen, en uitvinding der brillen.

Kennis van *Alhazen*, *Vitellio* en *Bacon* aangaande de werkingen van bolle glazen. — Uitvinding der brillen.

III. Hoofdstuk.

Uitvinding van het zamengesteld mikroskoop, de eerste aanwending van de enkelvoudige lens tot wetenschappelijk onderzoek.

Eerste berigten aangaande het enkelvoudig mikroskoop. — De uitvinding van het zamengesteld mikroskoop toegeschreven aan *Fontana*, *Galilaeus*, *Drebbel*, en *Hans* en *Zacharias Janssen*; hunne verschillende aanspraken overwogen.

IV. Hoofdstuk.

Het enkelvoudig dioptrisch Mikroskoop.

Microscopia ludicria; vitra pulicaria; microscopium parastaticum; mikroskoopdoosjes; tombeaux. Mikroskopen van *Leeuwenhoek*. Holle spiegeltjes voor de verlichting van ondoorschijnende voorwerpen door *Leeuwenhoek* uitgevonden. — Mikroskoop van *Isaäc Vossius*. Mikroskoop van *Samuel Musschenbroek*; plaatsing van het enkelvoudig mikroskoop op een voetstuk. Mikroskopen van *Cosmus Conrad Cuno*, *Hartsoeker*, *Johannes Musschenbroek*. Uitvinding van het om eene as beweegbaar plaatje tot regeling der verlichting door *Joh. Musschenbroek*. Mikroskoop van *Teuber*. Passermikroskopen; *Maijer*. — Vervaardiging van glazen bolletjes door *Hooke*, *Hartsoeker*, *Butterfield*, *Archibald Adams*, *Schrader*, *Hudde*, *J. Musschenbroek*, *Hertel*, *Graij*, *Martin*, *Della Torre*, *Nicholson*, *Sivright*, *Crooke*, *Harting*. — Mikroskoopen van *Wilson*, *Joblot*, *Steiner*, *Milchmeijer*, *von Gleichen*. — Mikroskopen voor ondoorschijnende voorwerpen van *Lieberkuhn*, *Leutmann*, *Meijen*. — De spiegel bij het enkelvoudig mikroskoop gevoegd, door *Wilson*, Mikroskopen van *Martin*, *Cuff*, *Mattola*. — Periskopische lenzen van *Wollaston*; verbeterd door *Brewster* en *Coddington*; vogeloóglenzen; lenzen van *Stanhope*. Doubletten reeds door *Joblot* en *Leeuwenhoek* gebruikt; op theoretische gronden door *Euler* en *J. Herschel* aanbevolen. Doubletten van *Wollaston*; verbeterd door *Chevalier*, *Pritchard*, *Holland*. — Doorboorde of in hun midden van een vlak glasschijfje voorziene lenzen van *Brewster*. — Lenzen uit vlocistoffen; handelwijzen van *Borelles*, *Stephen Gray*, *Brewster*. — Lenzen van edelgesteenten; bergkristallenzen van *Leeuwenhoek*; diamantlenzen van *Pritchard*; saphir- granaat- en robijnlenzen van denzelfden, van *Hill*, *Adie*, *Blackie*, *Veitch*, *Plöszl*.

V. Hoofdstuk.

Geschiedenis van het zamengesteld dioptrisch mikroskoop.

Het mikroskoop van *Hans* en *Zacharias Janssen*. Mikroskopen van *Fontana*, *Hooke*, *Eustachio Divini*. Binoculair-mikroskopen van *Cherubinus* en anderen. — Zamengestelde mikroskopen, welker objectif een doublet was, van *Sturm*, *Zahn*, *Conradi*. — Mikroskoop van *Grindl* uit drie doubletten bestaande. — Mikroskopen van *Dechales*, *Demoncon*. — Middelen van beweging der oudere zamengestelde mikroskopen. — Wijze van verlichting der voorwerpen; van *Hooke;* mikroskopen van *Tortona* en *Bonannus*. Horizontale mikroskopen van dezen, en van anderen. — Mikroskopen van *Joblot*, van *Marshall*. Verwisseling der objectiven. — Panscopium. — Mikroskoop van *Hertel*, voorzien van eenen spiegel ter verlichting, beweegbare voorwerptafel, net- en schroefmikrometer. — Mikroskopen van *Culpeper* en *Scarlet*, van *Cuff*, van *Sterrop*, *Steiner*, *Lommers*, *von Gleichen*, *Benjamin Martin;* mikroskoop met tusschen geplaatst hol glas van denzelfden; mikroskoop met vier lenzen van denzelfden; zijne polydynamische mikroskopen; zijn *universal microscope*. — Mikroskopen van *Adams*, *Jones*, *Dollond*, *Mann*, *Brander*, *Ring*, *Vennebruch*, *Burucker*, den hertog *de Chaulnes*. — Voorslagen van *Euler* tot verbetering der optische inrigting van het zamengesteld mikroskoop.— Mikroskopen van *Dellebarre*, *Hoffmann*, *Tiedemann*, *Junker*, *Wagener*, *Elkener*. — Oorzaken der gebreken van de zamengestelde dioptrische mikroskopen. — Vroegere pogingen tot opheffing der sphaerische aberratie. Hare wetten bepaald, door *Gregory*, *Huygens*. — De kleurverstrooijing door *Newton* ontdekt. Achromatiseering der voorwerpglazen van verrekijkers; *Chester More Hall; Euler; Dollond*. — Eerste voorschrift tot het vervaardigen eener achromatische voorwerplens van een mikroskoop, naar *Euler* door *Fuss*. Achromatisch mikroskoop van *Aepinus*. Achromatische voorwerplenzen van *Beeldsnijder*, *Charles*, *J.* en *H. van Deyl*. Handelwijze van *Brewster* om de kleurverstrooijing weg te nemen. Achromatische voorwerplenzen van *Frauenhofer*, *Dollond*, *Domet*, *Tulley*. Achromatisch-aplanatische mikroskopen van *Sellingue*, *Ch. Chevalier*, *Amici*, *Merz*, *Plössl*, *Schiek*, *Pistor*, *Hirschmann*, *Meijerstein*, *Körner*, *Deleuil*, *Lerebours*, *Trécourt*, *Oberhaüser*, *Soleil*, *Nachet*, *Pritchard*, *Tulley*, *Powell*, *Ross*, *Smith*, *Nobert*. Nieuwste verbeteringen. Correctielens. Regtkeering der beelden. Pankratisch microscoop.

VI. Hoofdstuk.

Het enkelvoudig katoptrisch mikroskoop.

Microscopia curiosa catoptrica van *Mattmuller*, *Traber*, *Zahn*. Katoptrische mikroskopen van *Stephen Graij*, van *Selva*.

VII. Hoofdstuk.

Het katadioptrisch mikroskoop.

Het eerst voorgeslagen door *Newton*. Katadioptrisch mikroskoop van *R. Barker*, van *Smith*, *Martin*. Horizontaal katadioptrisch mikroskoop van *Amici*, van *Ch. Chevalier*. Dat van *Potter*. Verschillende katadioptrische

mikroskopen van *Tulley*, van *Cuthbert*, *Pritchard*, *Brewster*, *Guthrie*. Reusachtig katadioptrisch mikroskoop door *Doppler* voorgeslagen.

VIII. Hoofdstuk.

Het zon- lamp- gas- en photoëlektrisch-mikroskoop.

Uitvinding van den tooverlantaarn door *Kircher*. Toestel van denzelfden, om door middel van het zonlicht vergroote beelden te verkrijgen. De tooverlantaarn, als zonmikroskoop ingerigt en voorzien van eenen spiegel, beschreven door *Zahn*. — Latere uitvinding van het zonmikroskoop door *Fahrenheit*; door *Lieberkuhn* nagemaakt. Bijvoeging van den spiegel door *Cuff*. Beweging van den spiegel verbeterd door *Joh. Paauw*, *W. de la Haye*, *Wicdenburg*. — Zonmikroskoop verbonden met de camera obscura door *Brander*, *von Gleichen*, *Burucker*. — Lampmikroskoop van *Adams*. — Zonmikroskoop voor ondoorschijnende voorwerpen, reeds door *Lieberkuhn* daargesteld. Voorslagen van *Euler*, om den tooverlantaarn en het zonmikroskoop, tot de waarneming van ondoorschijnende voorwerpen geschikt te maken. Toestellen tot hetzelfde einde vervaardigd van *Aepinus*, *Zeiher*, *Martin*. Toestel in Amerika uitgedacht, door *Pritchard* beschreven; die welke door *Brewster* is voorgesteld. — Voorslag van *Aepinus*, om een doublet als voorwerplens te gebruiken; van *Martin*, om achromatische lenzen te bezigen. Inrigting van *Brewster* tot achromatiseering der beelden. Oculair van *Ramsden* als voorwerplens door *Robison* gebruikt. Toepassing van de doublet als voorwerplens door *Dollond*, der uitgegroefde lens door *Coddington*. Achromatisch-aplanatisch lenzenstelsel aan het zonmikroskoop gevoegd door *Chevalier*. — Nieuwere toestellen waarin het zonmikroskoop met de camera obscura verbonden is, van *Chevalier*, *Schilling*, *Goring*, *Harting*, *van den Broek*. — De Daguerrotypie door middel van het zonmikroskoop; *Berres*, *Donné*, *Leon Foucault*. — Het licht der hydro-oxygeenvlam op kalk door *Birkbeck* het eerst in eenen tooverlantaarn gebruikt, door *Woodward* bij phantasmagorische proeven, later door *Drummond* als signaalvuur. Het eerste gas-hydro-oxygeenmikroskoop van *Cooper* en *Carry*. Dergelijke mikroskopen vervaardigd en verbeterd door *Becker* en *Stratingh*, door *Galy-Cazalat*, *Chevalier*, *Pritchard*, *Pfaff*. Dat der Polytechnic Institution te Londen door *Carry* vervaardigd. — Photoelektrisch mikroskoop van *Donné*.

IX. Hoofdstuk.

Werktuigen bij het mikroskopisch onderzoek.

1°. *Toestellen tot het vasthouden der voorwerpen.* — Naalden, om voorwerpen op vast te steken; kleine vorken; knijpende tangetjes door *Wilson* uitgedacht; die van *Strauss Durkheim*. Glazen buizen. Beenen schuifjes met micaplaatjes, met geslepen holle glasplaatjes. Raampje van *Hartsoeker*. Doosjes voor levende voorwerpen van *Culpeper en Scarlet*, door *Tulley* verbeterd. Dat van *Goring* voor waterdieren. Glasringen van *Oberhaüser*.

Toestel van *Laurent* voor het vasthouden der eijeren van molusci. Springveertoestel van *Hartsoeker*. Hoefijzervormige veeren van *Brander*.

2°. *Toestellen tot waarneming van den bloedsomloop.* — Van *Leeuwenhoek*, *Joh. Musschenbroek*, *Marshall*, *Culpeper* en *Scarlet*, *R. Wagner*, *Donné*, *Poiseuille*.

3°. *Toestellen tot bescherming der lenzen en bij mikrochemische onderzoekingen.* — De regte en gebogen laars van *Goring*. Inrigting van *Raspail*. Mikrochemische toestel van *Chevalier*. Elektriciteitsontlader van *Plöszl*.

4°. *Beweegbare voorwerptafel.* — Van *Hertel*, van den Hertog *de Chaulnes*, *Tiedemann*, *Frauenhofer*, *Amici*, *Tyrrel*. Ronddraaijende voorwerptafel van *Hertel*, *Martin*, *Strauss Durkheim*.

5°. *Verbeteringen in de verlichting der voorwerpen.* — Optelling van die, welke in vroegeren tijd gemaakt zijn, door *Hooke*, *Hudde*, *Hartsoeker*, *Leeuwenhoek*, *Bonannus*, *Musschenbroek*, *Hertel*, *Wilson*, *Culpeper* en *Scarlet*, *Dellebarre*, *Lebaillif*, *Selligue*. Verlichtingstoestel voor ondoorschijnende voorwerpen van *Soaving*. — Toestellen voor de verlichting met doorvallend licht van *Brewster*, van *Wollaston*. Latere toestel van *Brewster*. Die van *Dujardin*. Diaphragma van *Dolland*, voor de regeling der verlichting. Gipsoppervlakte van *Goring*. Zijdelingsche verlichting van *Reade* en van *Carpenter*. Handelwijze om gekleurd kunstlicht in wit licht te veranderen.

6°. *Toestellen ter polarisatie van het licht bij mikroskoopen.* — Door *Brewster* op het enkelvoudig mikroskoop toegepast. Door *Talbot* op het zamengestelde. Verbetering door *Chevalier*. Polarisatietoestel van *Amici*.

7°. *Werktuigen tot het meten en teekenen der voorwerpen.* — Handelwijzen van *Hooke*, van *Leeuwenhoek*, van *Jurin*. Schroefmikrometer door *Gascoigne* voor den verrekijker uitgevonden. De astronomische net- en schroefmikrometers door *Balthasaris* op het mikroskoop toegepast. Schroefmikrometer van *Hertel*. Glas- en oculair-schroefmikrometer van *Martin*. Naaldmikrometer van *Adams*. Glas- en schroefmikrometer van *Brander*. Netmikrometers van *Folkes*, *Baker*, *Hollmann*. Parelmoermikrometer van *Cavallo*. Glasmikrometers van *Coventry*, *Ramsden*, *Barton*, *Dollond*, *Frauenhofer*, *Plöszl*, *Lebaillif*, *Chevalier*, *Oberhaüser*, *Nobert* Oculair- en object-schroefmikrometers van den Hertog *de Chaulnes*. Object-schroefmikrometer van *Martin*. Oculair-schroefmikrometers van *Ramsden*, *Troughton*. Object-schroefmikrometers van *Frauenhofer*, *Amici*, *Plöszl*, *Schiek*, *Chevalier*, *Powell*. Verschillende soorten van draden tot mikrometische oogmerken, voorgesteld door *Fontana*, *Brewster*, *Goring*. Mikrometer van *Wollaston* voor het enkelvoudig mikroskoop. Mikrometers van *Brewster*. Dubbelbeeldmikrometer, eirometer van *Dollond*. Mensurateur van *Lebaillif*. Zonmikroskoop tot meten aangewend. De camera lucida van *Wollaston* door *Weickert* op het mikroskoop toegepast, door *Amici* verbeterd. Spiegeltje van *Sömmering*. Prisma van *Oberhaüser*. — Goniometers van *Brewster*,

van *Raspail*, van *Chevalier*, *Craig*, *Harting*. — Focimeters van *Dakin*, *Harting*, *Valentine*.

8°. *Werktuigen tot het vervaardigen van mikroskopische praeparaten.* — Van *Swammerdam*, *Lyonnet*. Mikrotomen van *Adams*, van *Oschatz*. Dubbelmes van *Valentin*. Mikrotoom van *Strauss Durkheim*. Aanwending der schaaf door *Pappenheim*. Drukwerktuigen van *Goeze*, *Ehrenberg*, *Purkinje*, *Schiek*, *Wallach*, *Yeates*, *Quatrefages*, *Bisschoff*, *Dujardin*.

9°. *Handelwijzen tot bewaring van mikroskopische praeparaten.* — *Swammerdam*, *Leeuwenhoek*, *Lieberkuhn*, *Ypelaar*, *Scholte*. Handelwijzen van *Ehrenberg*, *Pritchard*, *Dujardin*, *Oschetz*, *Harting*, *Pappenheim*, *Goadby*, *Thomson*, *Thwaites*.

PHILOSOPHISCHE EN LITERARISCHE WERKEN.

Vooral de philosophisch literarische faculteiten zijn, naar ons oordeel, geroepen om in wijsbegeerte en fraaije letteren vóór te gaan, zooals, wat Utrecht betreft, ook bij het leven van van Heusde en Schröder geschied is. Na het afsterven van laatstgemelde professor hebben wij over geschiedenis der wijsbegeerte en redeneerkunde, ook zeer belangrijke opstellen van prof. Visscher en Karsten, bij studenten in de wandeling gezien. Dat echter deze dictaten niet verder worden voortgezet, en ook tot geene *werken* zijn aangegroeid, ligt in den aard der zake, en is het gevolg der beraadslaging, waarbij de heeren Visscher en Karsten, ofschoon beide philos. doct. dezer hoogeschool, tijdens het vaststellen van den *series lectionum* 1845—1846, het stilzwijgen werd opgelegd.

De faculteit in hare regten gekrenkt, schijnt die zonderlinge en schier onverklaarbare beleediging voor geene beleediging gehouden te hebben, en heeft, wat in ieder geval zeer prijzenswaardig is, een troost gezocht in literarischen en philosophen arbeid, als voorzeker het meest geschikt zijnde, om ons boven dergelijke kwellingen te verheffen.

Prof. A. van Goudoever en prof. Karsten traden beide in het koninklijk nederlandsch Instituut als sprekers op, en

gaven hunne allezins lezenswaardige redevoeringen met den aanvang van 1846 in het licht; de eerste in het tijdschrift der geleerde vereeniging, die zich in zijne medewerking verheugt, de laatste afzonderlijk, en in de 4e uitgave der *Werken*.

Prof. van Goudoever betitelde zijne schoone monographie: *Mededeelingen nopens de heerbanen en den Cursus publicus in het romeinsche rijk, voornamelijk in de tweede, derde en vierde eeuw onzer jaartelling.* Hij behandelt dat onderwerp met het corpus juris in de hand, en met een volkomen meesterschap over de zaken en den vorm. De physici en mathematici, die wij wat hard zijn gevallen ten aanzien hunner voorlezingen in het natuurkundig gezelschap te Utrecht, zullen welligt opmerken, dat ook de hier bedoelde redevoering van prof. van Goudoever in geen populairen stijl geschreven, en tamelijk vol is met antiquarische bijzonderheden, waar het publiek niet aan heeft; doch prof. van Goudoever had ook geen publiek en zelfs geene gemengde vergadering voor zich, en mogt dus doen en laten wat op eene andere plaats, en in een ander tijdschrift dan dat van het instituut, volstrekt ongeoorloofd zou zijn. In het fransch-instituut, waar men zich op taal en stijl bij uitnemendheid verstaat, zou men over den *Cursus publicus* niet anders, en zeker niet zoo grondig gesproken hebben.

Van ons standpunt gezien, zouden wij, bij de behandeling der romeinsche posterij, voorzeker op een lokaal belang zijn neêrgekomen, en twijfelen niet of het onderwerp, dat ook zonder onze nederlandsch-romeinsche antiquiteiten, en zonder een excursus over de keizerlijke wegen en mijlpalen op nederlandschen bodem, een zeer wezentlijk gewigt heeft, moest er in aantrekkelijkheid mede gewonnen hebben. Prof. van Goudoever ziet dat anders in, en spreekt van het nederlandsche slechts in het voorbij gaan; waardoor wederom de eenheid zoo veel te beter bewaard wordt, en de verhandeling als zoodanig een meer classisch geheel is, loopende 1°. over de wettelijke bepalingen omtrent het postwezen in het algemeen; 2°. over het toezigt betreffende de middelen van vervoer, het toezigt over paarden, muilezels, wagens, rijtuigen, bedienden; en ten 3°.

over het gebruik der inrigting, die slechts voor staatsbeambten en eenige begunstigde personen was opengesteld.

De verhandeling van prof. Karsten draagt tot opschrift: *Over Palingenesie en Metempsychosis, Amst. Joh. Muller, 1846*, een onderwerp, wel zoo geheel classisch, dat er schier aan geene nationale vordering te denken valt, en toch, zoo het ons ter behandeling was opgegeven, zouden wij de zielsverhuizing, als dichterlijke vorm der onsterflijkheid, op onze hollandsche poëten en misschien wel op een allerheerlijkst lied van Beranger hebben te huis gebragt. Bij de zaak zelve en hare philosophische zijde stilstaande, zouden wij voorzeker ook eenige overeenkomst gevonden hebben tusschen de Metempsychosis der Ouden en de meer christelijke verrijzenis in een veredeld ligchaam, dat in den grond der zake toch evenzeer eene zielsverhuizing is. Wij zouden dit dogme misschien bestreden, maar zeer zeker hebben aangeraakt, doch prof. Karsten meer omzigtig, en daarbij meer grieksch, meer classisch, en meer getrouw aan zijne voortreffelijke leermeesters, besluit zich binnen de juiste grenzen zijner stof, en denkt, in zijnen Herodotus en Pythagoras verdiept, aan geene nederlandsche theologanten of nederlandsche letteren en gaat rustig zijn' weg. Ongetwijfeld had hij voor zijn onderwerp eenig voordeel kunnen doen met de fraaije dingen, die er in onze hollandsche, en zeker in onze hollandsch-latijnsche schrijvers op het stuk der onsterfelijkheid, naar de denkbeelden der Ouden, gezegd is, maar ook deze vermelding lag buiten het plan des redenaars.

Volgens Herodotus, zegt Karsten, zijn de Egyptenaren de eersten, die geleerd hebben, dat de menschelijke ziel niet sterfelijk is, maar bij de ontbinding des ligchaams telkens in een ander schepsel, dat geboren wordt, overgaat, en dat zij, na alzoo alle land-, zee- en luchtdieren te hebben doorloopen, weder in het ligchaam van een' mensch, die geboren wordt, ingaat; en dat die omwandeling volbragt wordt in drie duizend jaren. Deze leer, zoo vervolgt Herodotus naar de getrouwe, maar toch zeer stootende vertaling die K. gevolgd is, hebben sommige Grieken, deels vroeger (οἱ μὲν πρότερον),

deels later (οἱ δὲ ὕστερον), als hunne eigene voorgedragen, wier namen ik, ofschoon ze wel kennende, niet te boek stel."

Wie die vroegeren en die lateren waren, wordt door prof. Karsten onderzocht, en dit onderzoek, het eigenlijke doel zijner verhandeling, trekt hij in dezer voege te zamen. Naar de waarschijnlijkste verklaring, zegt prof. Karsten, had Herodotus het oog op wijsgeeren, die de leer der zielsverhuizing reeds vóór Pythagoras uit Egypte naar Griekenland overbragten. Voorts stelt hij, dat de pythagoristen meerdere instellingen met de oude orphici gemeen hadden, dat bij deze laatsten ook andere denkbeelden omtrent de ziel voorkwamen, die zich bij de leer der palingenesie aansluiten; dat Plato deze meening vermeldt als eene gewijde of priesterlijke leerstelling; dat Pindarus haar verkondigt op eene wijze, die met de pythagorische leer niet volkomen overeenstemt. — En dit het geval zijnde, zoo vervolgt de spreker, is het geenzins eene gewaagde veronderstelling, dat de leer der palingenesie reeds vóór Pythagoras in de zoogenaamde *Orphica* is voorgedragen geworden, echter op eene zeer eenvoudige wijze, namelijk als een terugkeer uit den dood in dit leven, dat dezelve later door den samischen wijsgeer meer in den eigenlijken egyptischen geest opgevat, en als metempsychosis of verhuizing der zielen uit het eene ligchaam in het andere, zoowel van menschen als van dieren, openlijk geleerd is. Waaruit het zich dan gemakkelijk laat verklaren, dat deze algemeen voor den uitvinder of eersten verkondiger dier meening in Griekenland gehouden is.

Ten slotte treedt de verhandelaar over Pythagoras als verkondiger der zielsverhuizing, en voorts over den zin dezer leerstelling in de pythagorische school, in verscheidene bijzonderheden, allen ten betooge, dat Pythagoras het met zichzelven niet eens was, en zijne leerlingen noch minder dan hij, in dier voege althans, dat zij het onderwerp nu eens aanroeren, als waren zij van de waarheid der leer volkomen overtuigd, en er dan weder mede spotten en dartelen.

O.

Institutio ad Grammaticam Aramaeam ducens. In discipulorum usum scripsit Jac. Corn. Swyghuisen Groenewoud. Trajecti ad Rhenum, apud L. E. Bosch et Filium, 1845.

Nadat de heer Groenewoud voor eenige jaren eene hebreeuwsche grammatica had uitgegeven, wier doelmatigheid hem door het gebruik was gebleken, heeft hij nu zijn plan volvoerd om voor het Arameesch eene dergelijke grammatica het licht te doen zien. Zij is in den vorm, tot zelfs in het aantal der paragraphen toe, geheel aan zijne hebreeuwsche gelijk. Zooals reeds uit den titel blijkt, vinden wij hier het oostelijk en het westelijk Arameesch, of Chaldeeuwsch en Syrisch, als twee slechts door den vorm der letters en eenige zeer weinige afwijkingen van elkander verschillende dialecten ééner taal, of nog liever slechts als ééne taal beschouwd, en zoo is het. Met veel naauwkeurigheid volgen nu in regels, de vormen, die in de meest toegankelijke literatuur van het Arameesch voorkomen; in één woord, het mechanismus der taal is door den hoogleeraar, zoover wij op dit oogenblik kunnen nagaan, volledig voorgesteld. Maar, wij kunnen den wensch niet onderdrukken van velen der onbeantwoorde quaestiën in eene grammatica, van den omvang als deze, liever beantwoord te zien. Ware dit het geval geweest, dan zou zij ons zeker ook, zooveel dit bij eene taal als het Arameesch mogelijk is, haar organismus beter hebben doen inzien. Het is toch niet voldoende, om de taal, als alleen geschreven, te beschouwen, eenmaal werd zij gesproken. Toen leefde zij, zooals de mensch, die haar sprak. Zij was zijn natuurlijkste beeld. Gelijk nu eene uitsluitend anatomische beschrijving van den mensch den mensch slechts ten deele zal leeren kennen, tenzij er op haren grond en met hare hulp het gebouw der physiologie wordt opgetrokken, evenzoo met de taal. Ook zij heeft eene physiologie, haar organismus, zonder wier kennis zij voor ons dood blijft, als het marmeren beeld, met hoeveel kunst het ook gehouwen zij. Misschien echter vorderen wij te veel van eene grammatica, voor het onderwijs uitsluitend bestemd; doch van dat beginsel uitgaande, dan zouden wij voor zulk eene

handleiding eenen min uitgebreiden vorm de voorkeur geven; vooral bij de inrigting van ons academisch onderwijs, waarbij slechts een zeer korte tijd aan deze taalstudie kan worden gewijd. Liefst zouden wij een grammatica van hoogstens honderd bladzijden verlangen, maar gaarne erkennen wij, dat aan ons verlangen misschien niet ligtelijk zal kunnen voldaan worden, uithoofde der moeijelijkheid, om bij eene doode taal het wezentlijke van het vormelijke te onderscheiden. Wij brengen dus van ganscher harte aan den hooggeachten hoogleeraar onze hulde toe, die met zooveel vlijt en naauwgezetheid de bestaande zwarigheden overwint, en het hem toebetrouwde onderwijs ten nutte zijner toehoorders behartigt. K.

Specimina e versione Syriaca Peschito selecta, quae cum vocum notionibus suae institutioni ad linguam Aramaeam ducenti adjecit Jac. Corn. Swyghuisen Groenewoud. Trajecti ad Rhenum, apud L. E. Bosch et Filium, 1846.

Ten gebruike bij zijne »Institutio ad linguam aramaeam ducens" heeft de heer Groenewoud de syrische chrestomathie uitgegeven. Als voorbeeld is hier geheel genomen de chaldaische chrestomathie van prof. Winer, en even als in deze, is er een woordenlijstjen bijgevoegd, om den jongen beoefenaar van het Syrisch niet af te schrikken door de noodzakelijkheid, waarin hij anders zou gebragt zijn, om, wilde hij zelfs slechts eenige kennis dier taal zich verschaffen, zich een dikwijls moeijelijk te bekomen woordenboek aan te koopen, welks gebruik hem daarenboven nog altijd vele moeijelijkheden zou veroorzaken. Met niet minder regt heeft prof. Groenewoud ook de syrische paraphrasen van dezelfde stukken des O. T. gekozen, waarvan prof. Winer de chaldeeuwsche paraphrase heeft uitgegeven. Zoo toch wordt het gemakkelijk, uit de vergelijking dier chaldeeuwsche en syrische stukken tot den aard, de methode en waarde dier verschillende paraphrasen te besluiten.

Wij twijfelen niet of dit werkjen zal in allen opzigte aan het doel des hoogleeraars beantwoorden. Bijzonderheden in zake eener syrische bloemlezing liggen buiten het doel van

het historisch gezelschap, ook heeft ons de gelegenheid eener naauwkeurige vergelijking van den tekst met de uitgaven der polyglotta ontbroken. Omtrent het woordenlijstjen hebben wij alleen op te merken, dat er met regt slechts de noodige beteekenissen der woorden in zijn opgenomen, maar vreemd kwam het ons eenigzins voor een artikel over de Cherubim te vinden, hetwelk, wel is waar, tot verklaring van hetgeen in de schriften des O. T. over die bovennatuurlijke wezens gevonden wordt, maar niet ter opheldering van het syrische woord strekken kan. Wij maken deze aanmerking alleen hierom, dewijl de schrijver onderanderen het hier bedoelde artikel als een specimen wil beschouwd hebben eener goede behandeling van een syrisch woordenboek, terwijl het, naar ons inzien, slechts een fraaije en geleerde excursus zou moeten genoemd worden. K.

REGTSGELEERDE WERKEN.

Tot de afdeeling regtsgeleerde werken brengen wij de geschriften over staatsbestuur en staathuishoudkunde, aan de Utrechtsche hoogeschool, door de heeren de Brueys en Ackersdijck vertegenwoordigd. Van den laatsten ontvingen wij: *Nederlandsch Muntwezen, inwisseling der oude munten voor papier. Utrecht*, 1845, een gelegenheidsstuk, tijdens de beraadslaging over de wet van 18 Dec. 1845 in het licht gegeven, en regtstreeks tegen het voorstel gerigt. Ondanks deze bedenkingen, die gedeeltelijk ook de bedenkingen waren van verscheidene leden der staten-generaal, is de wet aangenomen, en de ondervinding zal derhalve moeten beslissen en beslist reeds eenigermate in het tegenwoordige oogenblik. Bedriegen wij ons niet, dan zal de zaak der hermunting, de circulering en de wederintrekking van het papier en geld al vrij wat beter afloopen dan de heer Ackersdijck, met eene allezins

dringende en op sommige plaatsen zelfs voortreffelijke welsprekendheid, beweerde. Dan al gelukt de maatregel, zoo blijft nog altijd de vraag over, wat er van den enkelen of dubbelen standaard te denken zij: want hetgeen de oppositie daaromtrent voortbrengt is even zoo weinig overtuigend, als de redeneringen van het gouvernement. Van nog eene andere zijde beschouwd, heeft het boekjen van prof. Ackersdijck eene blijvende waarde; het bevat namelijk eene geschiedenis van het nederl. muntwezen, sedert den jare 1813, eene geschiedenis, die zeker niet vleijend is voor de regering, en tot onze overgroote verbazing nog geene wederlegging heeft aangetroffen.

Behalve de hier bedoelde verhandeling, gaf nog prof. Ackersdijck verscheidene vertoogen in het tijdschrift voor de koloniën en het slavenwezen, dat voornamelijk onder zijne leiding geschreven wordt, en bij voortduring eene levensvraag voor nederland behandelt. Dit tijdschrift voert den titel:

Bijdragen tot de kennis der Nederlandsche en vreemde koloniën, bijzonder betrekkelijk de vrijlating der slaven, en verschijnt sedert 1844, bestaande uit zes nummers in het jaar. Door dit tijdschrift, zegt de redactie, poogt zij bij onze landgenooten de belangstelling in de overzeesche bezittingen te doen herleven, die voor de welvaart en ook voor de ontwikkeling en de kracht onzer natie zooveel kunnen toebrengen. De afschaffing der slavernij, welke voor het behoud der west-indische koloniën zoo belangrijk, en tegelijk eene zedelijke pligt is, die sedert lang op ons volk rust, wordt steeds als een hoofdonderwerp behandeld. De uitgevers hebben zich ter taak gesteld de geschiedenis van die afschaffing in de engelsche koloniën naauwkeurig aan hunne lezers bekend te maken, en onpartijdig mede te deelen, welke de gevolgen zijn van die afschaffing in de verschillende koloniën, waar thans vrije arbeid dien van de slaven heeft vervangen. Dit is van te meer belang dewijl gewoonlijk niet dan zeer onvolledige en zeer partijdige berigten door de nieuwsbladen worden verspreid.

De gewigtige onderwerpen, die ten opzigte der koloniën van tijd tot tijd zich opdoen, zooals de klagten over het

bestuur van Suriname, het geldwezen in de oôst- en westindische bezittingen, de vestiging van de engelschen op Borneo, enz., worden gewoonlijk opzettelijk behandeld.

Men vindt ook in deze bijdragen reeds vele belangrijke stukken over de koloniën in het algemeen, waarvan sommige uit die afgelegene gewesten zijn ingezonden. R.

De concept-wet omtrent de ondersteuning van behoeftigen door de diakoniën, kerkregterlijk beschouwd. Utrecht, 1846. 8°.

Onder dezen titel gaf prof. H. J. Royaards een betoog over de onafhankelijkheid der kerkelijke armbesturen, en verklaarde zich, van dat standpunt uitgaande, tegen de voornaamste bepalingen der nog altijd aanhangige verordeningen, het armwezen in Nederland betreffende. Volgens het voorstel der regering zouden de diakoniën, wel is waar, de vrije beschikking hebben over de armenkas hunner gemeente, maar dien onverminderd aan zeker toezigt onderworpen, en in sommige gevallen ook tot uitkeering aan hen, die geen ledematen zijn, verpligt kunnen worden. Natuurlijkerwijze komen de diakoniën daartegen op; en toch, als slechts het geschil over het domicilie van onderstand kon vereffend worden, dan zouden wij ons met de hier bedoelde conceptwet bijzonder wel kunnen vereenigen. Prof. Royaards niet; immers, behalve het onderstandsdomicilie, heeft hij nog andere zwarigheden; maar als deze wegen zullen, en de diakoniën, in plaats van mede te werken in den zin der regering, zich uitsluitend bij de huisgenooten des geloofs kunnen bepalen, dan moet er noodzakelijkerwijze eene grooter ontwikkeling aan het burgerlijk armbestuur gegeven worden, en dan is een armentaks ook volstrekt onvermijdelijk. Mogten wij aan den staat en de kerk een' raad geven, dan zoude men tot eene transactie moeten komen, en in ieder geval de afdoening van zaken met meer ijver doen bespoedigen. Intusschen onthouden wij ons van de mededeeling onzer denkbeelden omtrent de zaak zelve; want op een politisch juridisch tegenschrift een tegenschrift of een lofrede te schrijven, ligt ten eenenmale buiten het doel dezer *Berigten*, tenzij echter, dat er in de historie gedwaald of iets nieuws wierd voortgebragt; doch voor mis-

vatting in de geschiedenis hebben wij met Royaards geen nood, en voor antiquarische ontdekking gaf het behandelde onderwerp geene aanleiding hoegenaamd. VR.

THEOLOGISCHE WERKEN

Opera exegetica et hermeneutica van Heringa, uitgegeven door H. E. Vinke, onder den volgenden titel:

Jodoci Heringa, El. fil., dum vivebat, Theol. Doct. et in Acad. Rheno-Traject. Prof. ord. opera Exegetica et Hermeneutica. Edidit, adjectis annotationibus, operis conspectu, indicibus, et praemissa praefatione, Henr. Egb. Vinke, Theol. Doct. et in Acad. Rheno-Traject. Prof. Ord. Trajecti ad Rhenum, 1845.

Behalve eenige aanteekeningen op Keils *Elementa Hermeneutices, N. T. § 21, 22*, bevat de arbeid van Heringa eene uitvoerige exegese over die plaatsen des N. V., welke het leerstuk *de Deo* betreffen. Vooral als schriftverklaarder was Heringa in de geleerde wereld beroemd, en voor vele jeugdige godgeleerden tot leidsman en vraagbaak. Het laat zich derhalve gemakkelijk inzien, dat men vrij algemeen een' hoogen prijs stelde op het bezit dezer allezins belangrijke, scherpzinnige, naauwkeurige en oordeelkundige exegese; maar wat ons een bijzonder genoegen doet, is de hooge tevredenheid, waarmede dit werk ook ten opzigte der toevoegsels, voorrede en ophelderingen van prof. Vinke, door bevoegde beoordeelaars ontvangen is. Die annotationes, zeggen de *Godgel. Bijdragen*, zijn met geen karige, maar met zeer rijke en milde hand gestrooid op schier iedere bladzijde. Zij zijn van litterarischen, critischen en exegetischen inhoud. De litterarische, waarvan het onnoodig is bewijzen bij te brengen, bevatten de verklaringen van de nieuwste *interpretes*, hetzij zij van Heringa verschillen, of zijn gevoelen bevestigen; ook inzonderheid de verklaringen van Calvinus en Chrysostomus, en

de plaatsen, waar men het een of ander nader ontwikkeld vindt. Allernaauwkeurigst zijn de critische, die tot in kleine bijzonderheden de lezingen opgeven van Griesbach, Scholz, Matthaei, Lachmann, Tischendorf. Niet minder belangrijk zijn de exegetische, waarin Vinke of anderen wederlegt, of nader bevestigt wat Heringa gezegd heeft.

Het werk van Heringa, zooals het ten slotte blijkt, voorziet nog altijd in eene behoefte, en kan den toets der strenge wetenschap verdragen, vooral daar het door de toevoegsels en opheldering van Vinke eene meer blijvende waarde verkregen heeft, en eerst nu regt bruikbaar is geworden voor onzen tijd. W.

GESCHRIFTEN OVER WIS- EN NATUURKUNDIGE WETENSCHAPPEN.

De aardappel-epidemie in Nederland, in den jare 1845, *door C. A. Bergsma, hoogleeraar te Utrecht, Utrecht,* 1845.

Prof. Bergsma beschouwt de ziekte als eenerlei met die kankerachtige kwaal, welke Martius beschreven heeft, voorts loopt er *krul* en *roest* onder, zooals hij uit het werk van Putsche zoekt te bewijzen. Eindelijk zoekt Bergsma de oorzaak der epidemie in de ontwikkeling eener schimmelplant *Fusisporium Solani*, en wacht een volkomen, ofschoon dan ook niet plotseling herstel, alleen van goede gezonde poters, in een met kalk toebereiden grond.

Een dergelijk recept, maar met wat blaauwe vitriool gewijzigd, geeft prof. Morren, te Luik, die overigens den aard der ziekte aan een ander cryptogamisch gewas toeschrijft, en niets weten wil van de rotziekte door Martius beschreven, noch van de roest en krul, waarover Putsche handelt. *Non liquet*, zegt onze redactie, die zich alleen verblijden kan, dat de in geschil zijnde zaak ook aan onze hoogescholen weten-

schappelijk onderzocht wordt; doch overigens hare incompetentie belijdt. Ziehier intusschen den titel van Morren's geschrift:

Volksvoorschriften om de rotziekte der aardappelen, gelijk die in 1845 geheerscht heeft, te behandelen en te genezen; alsmede inlichtingen voor de kweeking der aardappelen in den winter, en aanwijzing van het nuttig gebruik der aardperen of Topinambours, vrij vertaald en met aanteekeningen voorzien, naar het Fransch van Ch. Morren, hoogleeraar te Luik, enz. Groningen 1845. 8°.

In de *Berigten en Mededeelingen van het genootschap voor Landbouw en Kruidkunde* gaf prof. C. A. Bergsma eene zeer lezenswaardige *bijdrage tot de geschiedenis van den tuinbouw in Nederland*; gevolgd van eene: *bibliographische opgave van Nederl. schrijvers dat onderwerp betreffende.*

Gaarne, zegt prof. Bergsma, kende ik de geschiedenis van den tuinbouw in Nederland; doch hoeveel ik daaromtrent nazocht, vond ik evenwel bij onze geschiedschrijvers zeer weinig van eenig belang. Wij gelooven het gaarne en toch meenen wij dat er uit onze oude romans en volksverhalen, uit onze dichters, uit onze stedebeschrijvingen en uit eenige honderden van lofgedichten, over de nederlandsche hoven en hovenierderij, nog wel een zwaar boekdeel in 4° over het aankweeken van bloemen, planten zou kunnen voortvloeijen. Op deze literatuur derhalve nemen wij de vrijheid den heer Bergsma, dien het om verder onderzoek te doen is, met bescheidenheid opmerkzaam te maken. Op zijne lijst van schrijvers over den landbouw hebben wij mede eenige bedenking en nalezing (1), niet dat wij aanspraak maken op eenige geleerdheid in zake van horticultuur, maar slechts om het loffelijk doel van prof. Bergsma te ondersteunen en ook anderen tot meerdere nasporing op te wekken.

In de *Bijdragen* zelve handelt prof. Bergsma eerst over den smaak bij het aanleggen van tuinen en lusthoven; 2°. over

---

(1) Zie hierachter onze afdeeling *Bronnenstudie*.

de moestuinen met derzelver vruchtboomen en 3°. over de kweeking en behandeling der bloemen en heesters.

Onder de eerste afdeeling vonden wij vooral zeer opmerkelijk eene historische beschouwing van den Utrechtschen hortus, grootendeels aan de stedelijke notulen ontleend, doch beknoptheidshalve slechts tot den jare 1726 voortgezet. Om dien tijd, zegt Bergsma, schijnt men den tuin het eerst met eenige meer vreemde gewassen van de verzameling des toen overledenen Beaumont afkomstig, verrijkt te hebben, en werd er tot het maken der daarvoor noodige kasten besloten." (1)

Voorzeker, en op die bijzonderheid slaat dan ook het zeggen van A. R..... bij het plechtig eeuwgetij van 1736, toen hij aldus sprak:

Kan d'academietuin met al sijn kruidsieraden,
Niet trots den besten 't oog en 't weetsiek hart versaden?
Men bouwt, men plant, men is niet schaars in geld noch kunst
De mildheid schenkt hierdoor aan wijsheid deugd en gunst.

Nog eenigermate omstandiger sprak bij dezelfde gelegenheid de dichter J. Kortebrand, zeggende:

Hier leert men hoe de kunst de wetten der natuur
Te boven gaet, hoe zij de kruiden aen kan kweken
In Pallas kweekhof, schoon het zuider zonnevuur
In onze lucht ontbroekt, al wat vier wereltdeelen,
Ja zelfs, al wat natuur voor fraei en zeldzaem houdt,
Weet hier de nuerstigheit zorgvuldig aen te teelen,
Gelijk ik met vermaak naauwkeurig heb beschouwdt.

---

(1) Omtrent de buitenlandsche academietuinen is prof. Bergsma zeer kort, en spreekt slechts met een woord over die van Pisa 1544, en die van Padua 1545 gesticht. Ook de duitsche tuinen van dat tijdstip hadden eenig gewag verdiend. — De Parijssche tuin is eerst veel later en lang na die van Leiden, Franeker en Harderwijk opgekomen, te weten: in 1634 onder leiding van Guy de la Brosse. Daar intusschen deze tuin een' grooten invloed heeft verkregen, op de latere horticultuur zouden wij, onder verbetering, van oordeel zijn, dat hij als eene inrigting van den eersten rang niet onvermeld mogt blijven. Zie Guy de la Brosse, *Description du jardin royal des plantes medicinales estably par le roy Louis le Juste a Paris. Paris*, 1636. 4°.

In de tweede afdeeling, die overigens de moestuinen betreft (1), spreekt prof. Bergsma over de bloemen, waarbij onze oude en middeleeuwsche rozengaarden wel eenige vermelding waardig waren geweest. Er zouden ook bijdragen aan de heraldiek en zelfs aan de blazoenen en wapenschilder der rederijkers te ontleenen zijn.

Wat de tulpen en den beruchten tulpenhandel betreft, volgt de geëerde schrijver Munting, *Ware oefening der planten*, dat botanisch gesproken, ook wel voldoende zal zijn. Wil prof. Bergsma evenwel het historisch onderzoek dezer aangelegenheid voortzetten, dan zijn er nog andere bouwstoffen noodig, te veel zelfs om hier te vermelden; maar die wij insgelijks ter behoorlijke plaatse zullen opgeven.

In eene derde afdeeling geldt het vervolgens de aankweeking van bloemen en heesters, waarover wij al zeer moeijelijk een oordeel kunnen vellen; maar op het geschiedkundig gedeelte hebben wij weder een paar aanmerkingen: vooreerst laat prof. Bergsma de historie van den oranjeboom, dat is, de geschiedenis van zijne aankweeking in het noordelijk Europa tamelijk onbestemd, terwijl reeds van Sterbeek, Risso, Poiteau, maar vooral Gallesio, dit punt volledig hebben uitgemaakt. (2)

Ten andere gewaagt prof. Bergsma van een tijd, toen de tuinvruchten beter waren dan thans, en alle schuttingen en muren met vruchtboomen beplant stonden — uit welk

---

(1) Ook omtrent de moestuinen zijn meer berigten voorhanden dan prof. Bergsma aanstipt. Wat hij van de klooster-moestuinen zegt, zou inzonderheid moeten verbeterd worden; want reeds de eerste Norbertijnen, zoo niet de eerste Dominikaners, waren voor hunnen tijd goede tuinbouwers. Door hen kennen wij eene menigte planten, kruiden en groenten, wier namen nog bij voortduring aan de kerk of het klooster doen denken — als de veronica, de roomsche kamillen, de kapucyners, de roomsche boonen, de paradijsappels, het St Janskruid, de palm, de passiebloem, enz. enz.

(2) Fr. van Sterbeeck, *Citricultura oft regeringhe der uytheemsche boomen, oranien, citroenen, enz. Antw.*, 1682. 4o.

G. Gallesio, traité du Citrus. Paris, 1811. 8°.

A. Risso et Poiteau, *hist. natur. des orangers. Paris*, 1818-1822. 4°.

zeggen al zeer gemakkelijk zou kunnen besloten worden, dat het teelen van vruchten langs den muur aanmerkelijk verminderd was, terwijl juist het tegendeel het geval is. Immers de kunst, om waaijerboomen aan te kweeken en tot vruchtbaarheid te brengen is geen tweehonderd jaren oud, en van lieverlede steeds toegenomen; bedriegen wij ons niet dan heeft la Quintinie, geb. 1626, overleden 1700, die kunst zien opkomen, terwijl de schrijver, die zich le Genre, Curé d'Henonville, noemt (1), zeer zeker een der eersten was, die deze cultuur in zwang bragt.

Door de zorg van prof. J. Kops ontvingen wij eene fransche vertaling van den catalogus der verzameling van werktuigen voor den landbouw, sedert eenigen tijd te Utrecht gevestigd. Deze opgave, die vermoedelijk ten dienste van vreemde bezoekers is uitgegeven, en op de staatsdrukkerij met weinig smaak gedrukt werd, bevat in het *avis au lecteur* eene beknopte geschiedenis van het hier bedoelde kabinet, dat op voorstel van den minister F. van Leynden van West-Barendrecht, bij besluit van koning Lodewijk, den 15. Augustus 1808, tot stand kwam, en, bij voortduring, door den meer dan 80jarigen, maar, naar geest en ligchaam, nog zeer ijverigen en wakkeren prof. Kops, met den besten uitslag bestuurd wordt.

Even als prof. Bergsma heeft prof. Harting zich met de aardappelen-quaestie onledig gehouden en bewerkt in dit oogenblik een uitvoerig, en, zoo wij ons niet bedriegen, zeer belangrijk geschrift, een geschrift, dat ten minste als eene geheel nieuwe beschouwing der zaak, de aandacht van alle deskundigen overwaardig is, en den titel zal dragen van *Recherches sur la nature et les causes de la maladie des pommes de terres en* 1845. Zoolang echter dit werk niet geheel afgedrukt is, moet het historisch gezelschap zich met deze voorloopige mededeeling vergenoegen. Intusschen behoeven wij van den heer Harting nog geenszins af te stappen; want

---

(1) Le Genre, *Curé d'Henonville, la manière de cultiver les arbres fruitiers. Paris,* 1652. *Nouv. edit. Paris,* 1684.

behalve zijne *Recherches Micrometriques* eerst onlangs verschenen, heeft het genootschap tevens ten geschenke ontvangen verscheidene andere min of meer uitvoerige verhandelingen, alle betreffende de laatste nasporingen door gemelden hoogleeraar met een waarlijk taai geduld, met groote scherpzinnigheid en ook dikwijls met de meest verrassende uitkomsten in het werk gesteld. Mogten wij in eene uitvoerige beoordeeling ons verdiepen, dan zouden er in de werken van den heer Harting meer dan eene aanleiding wezen tot onbepaalden lof, doch de vergadering verlangt meer een historisch berigt dan eene recensie, en wij bepalen ons derhalve tot het volgend verslag, de werkzaamheid van den heer Harting betreffende:

I. *Over de wijze van ontstaan, den oorspronkelijken vorm en de opvolgende veranderingen der door praecipitatie voortgebragte organische en anorganische vaste stoffen, inzonderheid over de verschijnselen bij de vorming van kristallen. Tijdschrift voor Natuurlijke Geschiedenis en Physiologie.* 1843. D. X. bl. 151—238, Pl. IV en V.

In eene vroegere verhandeling: *Etude microscopique des précipités et de leurs métamorphoses. Bulletin des sciences physiques et naturelles de Neerlande.* 1840. (p. 287—365) had de heer Harting de uitkomsten zijner onderzoekingen medegedeeld omtrent den mikroskopischen vorm der gepraecipiteerde stoffen en hare opvolgende gedaanteveranderingen. De Berlijnsche hoogleeraar Link had zich, omstreeks denzelfden tijd, met hetzelfde onderzoek bezig gehouden, en zijne bevindingen medegedeeld in Poggendorff's *Annalen*, Bd. XLVI. S. 258, alsmede in een afzonderlijk stukjen: *Ueber die Bildung der festen Körper*, Berlin, 1841. De uitkomsten van zijne nasporingen waren in verscheidene opzigten in strijd met die van den S., en dit noopte dezen nog eens op het vroeger behandelde terug te komen, en zich grondende, zoowel op zijne vroegere waarnemingen als op eene reeks van nieuwe, de juistheid zijner vroegere gevolgtrekkingen aan te toonen.

In het eerste gedeelte dezer verhandeling worden de amorphe praecipitaten beschouwd. De S. wijst de onjuistheid aan

der mening van Link, als of alle vaste ligchamen bij derzelver eerste vorming uit kleine bolletjens zouden bestaan. Inzonderheid maakt hij hier opmerkzaam op den bijzonderen vorm van die gepraecipiteerde stoffen, welke bij derzelver eerste ontstaan uit enkel doorschijnende vliezen zijn zamengesteld. Op bl. 218 beschrijft hij eenen toestel om het endosmotisch vermogen dier vliezen aan te toonen. Hij treedt verder in een aantal bijzonderheden omtrent de verschillende oorzaken, die haren invloed uitoefenen op de vormveranderingen, welke de praecipitaten allengs ondergaan, en komt tot de algemeene gevolgtrekking, dat deze vormveranderingen vooral het gevolg zijn eener afscheiding van het water, dat bij de eerste vorming van het praecipitaat nog met hetzelve verbonden was.

In het *tweede* gedeelte wordt de wijze van ontstaan der kristalvormige praecipitaten beschouwd, de ongegrondheid aangetoond der uitkomst door Link uit zijne waarnemingen afgeleid, alsof alle vorming van kristallen uit kleine bolletjens plaats grijpt, en daarentegen de juistheid van de vroegere gevolgtrekking van den S. betoogd, dat het ontstaan van kristallen eene oorspronkelijke vorming is, die niet wordt voorafgegaan door die van amorphe ligchaampjens.

Eindelijk wordt aan het slot eene reeks van waarnemingen medegedeeld van eenige door praecipitatie verkregen stoffen, vooral van organischen oorsprong, en daaruit het algemeen besluit afgeleid, dat er, evenmin als in andere opzigten, zoo ook niet in de vormen, die de stoffen aannemen bij haren overgang uit den vloeibaren in den vasten toestand, een scherpe grens kan worden aangewezen, die organische van anorganische ligchamen van een scheidt.

II. *Over den invloed, welken de warmte uitoefent op de metamorphosen der praecipitaten, en beschrijving van eenen toestel om denzelven te meten. Hetzelfde Tijdschrift*, D. X. bl. 239—288, Pl. V.

Prof. Harting had reeds bij eene vroegere gelegenheid doen opmerken, dat de vormveranderingen der praecipitaten des te spoediger plaats hebben, hoe hooger de warmtegraad van

het omringende vocht is. In deze verhandeling geeft hij verslag van zijne nasporingen aangaande de wet, die deze invloed der warmte volgt. Op bl. 246 beschrijft hij zijnen toestel en de door hem gevolgde handelwijze om dien invloed te meten. Zij berust hoofdzakelijk op de eigenschap der praecipitaten, van zich gedurende hunne gedaanteverandering meer en meer zamen te trekken en een kleiner volume in te nemen. De aan het onderzoek onderworpen praecipitaten waren die van koolstofzuren kalk en van koper-oxydhydraat. Uit verscheidene reeksen van waarnemingen, verrigt bij verschillende temperaturen, wordt afgeleid, dat de versnelling der gedaanteverandering door den invloed der warmte geschiedt volgens eene geometrische reeks, waarvan de *rede* voor elken graad van den honderddeeligen thermometer is = 1,151273.

III. *Middel om mikroskopische voorwerpen te bewaren. Hetzelfde Tijdschrift* 1843: D. X. bl. 289—294.

Tot nog toe was men gewoon de voorwerpen voor mikroskopisch onderzoek, die men bewaren wilde, te droogen. Hierdoor wordt echter het fijnere maaksel der weefsels van planten en dieren geheel onkenbaar gemaakt. De heer Harting, wien het juist om deze fijnere deelen te doen was, en die sedert het schrijven dezer kleine verhandeling reeds eenige duizende mikroskopische voorwerpen voor de Utrechtsche hoogeschool vervaardigde, vond dan ook regt tijdig een beter bewaarmiddel in eene geconcentreerde oplossing van chlorcalcium, die de hoogleeraar als zoodanig doet kennen en in hare uitwerkselen beschrijft.

In de *Botanische Zeitung*, 1844, vonden wij nog een nader verslag gegeven van de uitkomsten, door dit bewaringsmiddel verkregen, alsmede van de voorzorgen, die bij deszelfs gebruik moeten worden in acht genomen.

IV. *Over de ontwikkeling der elementaire weefsels, gedurende den groei van den eenjarigen dicotyledonischen stengel. Tijdschr. v. Nat. Gesch. en Phys.*, 1844. XI. bl. 229—335. Vertaald in de *Annales des sciences naturelles.* 1845. Nov. et Dec.

Daar men, inweerwil van menigvuldige onderzoekingen door anderen, gedurende de laatstverloopene jaren in het werk gesteld, nog niet tot klare inzigten gekomen was omtrent den eigenlijken ontwikkelingsgang gedurende den groei des stengels, zoo besloot de S. eenen tot nog toe niet betreden weg in te slaan, om tot dit doel te geraken. Hij bepaalde zich vooreerst tot het eerste tijdperk van den groei des dicotyledonischen stengels, en zijne nasporingen zijn verrigt aan dien van *Tilia parvifolia*, *Humulus Lupulus*, *Aristolochia Sipho*, *Phytolacca decandra* en *Sempervivum arborescens*.

De hierbij gevolgde handelwijze bestond hoofdzakelijk in het bepalen van den dwarsen en overlangschen doormeter der afzonderlijke internodia, van de bijzondere lagen die daarin bevat zijn, en eindelijk van de cellen, welke elk dier lagen zamenstellen. De gemiddelde uitkomsten van meer dan vierduizend aldus verrigte metingen worden in tafels medegedeeld. Uit deze uitkomsten zijn vervolgens voor elke laag en de haar zamenstellende cellen de verhoudingen berekend, waarin hun groei tot dien van het geheele internodium staat, en het aandeel dat de ontwikkeling van elk hunner in het bijzonder aan de ontwikkeling van den stengel heeft. Aan het slot worden de algemeene gevolgtrekkingen medegedeeld, die uit de vereeniging en onderlinge vergelijking der verkregen uitkomsten voortvloeijen.

V. *Histologische Aanteekeningen. Hetzelfde Tijdschrift*, 1845. Dl. XII. bl. 25—48. Met eene plaat.

Deze aanteekeningen zijn van verschillenden inhoud, als:

1°. Over het maaksel der kristallens bij onderscheiden dierklassen en hare ontwikkeling bij den mensch.

2°. Over het maaksel der spieren bij *Diptera*, *Neuroptera* en *Hymenoptera*.

3°. Vergelijking tusschen de primitief-bundels der spieren bij het pasgeboren kind en den volwassen mensch.

4°. Vergelijking der primitief-bundels der spieren van eenen geatrophieerden arm met die des gezonden van hetzelfde individu.

5°. Over de zoogenaamde hulsels der melkbolletjes.

6°. Werking eener verdunde sublimaatoplossing op bloedschijfjens.

7°. Over cilien op vezelen waargenomen.

VI. *Mikrochemische onderzoekingen over den aard en de ontwikkeling van den plantaardigen celwand. Scheikundige onderzoekingen gedaan aan het Laboratorium der Utrechtsche Hoogeschool.* 1845, bl. 31—180. Met 8 platen.

In vereeniging met zijnen ambtgenoot G. J. Mulder, deed prof. Harting nog zeer onlangs eene gansche reeks van onderzoekingen over de scheikundige geaardheid der plantaardige weefsels. In deze verhandeling geeft hij een verslag van de uitkomsten dezer onderzoekingen vooral met betrekking tot de ontwikkelingsgeschiedenis van den wand der plantencellen en vaten. In veertien hoofdstukken worden de volgende onderwerpen behandeld:

1°. Herkenningsmiddelen voor de bestanddeelen van den plantaardigen celwand.

2°. Wand der jonge cellen en der dunwandige cellen in het algemeen.

3°. Doorborende poriën in den niet verdikten celwand.

4°. Utriculus internus.

5°. Kernen.

6°. Verdikking van den wand der cellen. Bezwaren der gewoonlijk gevolgde voorstelling van de wijze waarop de wandverdikking plaats heeft.

7°. Geene proteine bevattende verdikte celwanden.

8°. Proteine bevattende verdikte celwanden. Ware verhoute cellen.

9°. Scheikundige zamenstelling van den wand der ware verhoute cellen.

10°. Wijze waarop de verdikking der celwanden geschiedt.

11°. Spiraal-, ring- en netvaten.

12°. Gestippelde en gestreepte vaten.

13°. Sapvaten.

14°. Cuticula der epidermiscellen, haren en kurkcellen.

De S. eindigt met de mededeeling der algemeene ge-

volgtrekkingen, die uit hun onderzoek kunnen worden afgeleid.

VII. *Récherches micrométriques sur le développement des tissus et des organes du corps humain, précedées d'un examen critique des différentes méthodes micrométriques. Utrecht, Kemink en Zoon.* 1845. 4°. VIII en 88 bladz.

In de inleiding toont de S. aan, dat elke ontwikkelingsgeschiedenis drie hoofdvragen te beantwoorden heeft. Voor eerst: Welke is de morphologische of vormlijke ontwikkeling der weefsels? Ten tweede: Welke scheikundige veranderingen ondergaan zij gedurende hunne ontwikkeling? Ten derde: Welke is de getalsontwikkeling hunner elementaire deelen?

De beantwoording der eerste vraag, namelijk die aangaande de morphologische ontwikkeling, heeft tot nu toe nagenoeg uitsluitend diegenen bezig gehouden, welke de ontwikkelingsgeschiedenis tot een voorwerp hunner onderzoekingen gemaakt hebben. Noch de scheikundige, noch de getalsontwikkeling der weefsels had tot hiertoe bijzonder de aandacht getrokken. Dit bewoog den S. de laatste met opzigt tot de weefsels en organen van het menschelijk ligchaam tot een voorwerp zijner nasporingen te kiezen.

Alvorens echter over te gaan tot de mededeeling der uitkomsten hierbij verkregen, achtte hij het noodig de onderscheidene tegenwoordig in gebruik zijnde mikrometrische methoden aan eenen naauwkeurigen toets te onderwerpen. Hij onderzocht derhalve vooreerst welke de graad van overeenkomst of van volstrekt verschil is tusschen de maten, verkregen bij het gebruik van mikrometers, vervaardigd door onderscheiden kunstenaars. Daartoe heeft hij onderling vergeleken de glasmikrometers van *Oberhauser*, *Chevalier*, *Dollond* en *Plöszl*, en de schroefmikrometers van *Schiek*, *Powell* en *Plöszl*. Hij toont aan, dat de verschillen tusschen deze onderscheiden mikrometers vrij aanzienlijk zijn, en geeft op bl. 7 een tafeltjen, om de maten van den eenen mikrometer te herleiden tot die van den anderen. Vervolgens worden de verschillende mikrometrische handelwijzen

achtereenvolgens getoetst, t. w. die met glasmikrometers, met schroefmikrometers van verschillende zamenstelling, met de camera lucida en het spiegeltje van *Sömmering*, het portative zonmikroskoop, het dubbel zien en den dubbelbeeldmikrometer. Uit de reeksen van metingen, volgens de onderscheiden handelwijzen verrigt, is telkens de waarschijnlijke fout der gemiddelde uitkomst berekend, en deze levert ten slotte den maatstaf tot beoordeeling van den graad van naauwkeurigheid der onderscheiden handelwijzen.

In het tweede gedeelte geeft dan de S. de uitkomsten zijner nasporingen over de getalsontwikkeling der elementaire deelen in de meeste weefsels van het menschelijk ligchaam, daarbij tot grondslag leggende zijne mikrometische bepalingen, verrigt aan eene vrucht van ongeveer drie en een halve maand, twee pas geboren kinderen en drie volwassenen. Uit ruim zes en dertig honderd afzonderlijke metingen zijn twee honderd en vijftig gemiddelden afgeleid, en deze laatste hebben gediend om door middel van wiskundige formules, zoo naauwkeurig mogelijk, het geheele getal der op de verschillende tijdperken aanwezige elementaire deelen te berekenen. Achtereenvolgens wordt de getalsontwikkeling in de volgende deelen beschouwd: de bloedligchaampjens, de opperhuid, het epithelium der luchtpijp, de chorioidea, het vetweefsel, het bindweefsel, de pezen, de kristallens, de spieren voor willekeurige en voor onwillekeurige beweging, de zenuwen, de kraakbeenderen, de beenderen, de nieren en de lever. Eindelijk en ten slotte geeft de S. een algemeen overzigt der verkregen uitkomsten, vooral met betrekking tot het verschil in de getalsontwikkeling gedurende het vruchtleven, en die in het tijdperk dat op de geboorte volgt. Br.

Van prof. Wenckebach lazen wij in het tijdschrift *Het Instituut: Over de gemiddelde Windrigting en Windsterkte in Nederland. Het verslag der vergaderingen van de eerste klasse* zegt daaromtrent het volgende: Beide worden door middel der formule van Lambert afgeleid uit de waarnemingen, gedaan op den huize *Zwanenburg*, van 1743 tot 1839, te *Haarlem*, van 1795 tot 1839, te *Amsterdam*, van 1701

tot 1715, 1734 tot 1748, 1766 tot 1780, en te *Arnhem*, van 1797 tot 1818.

De met behulp dier formule verkregen uitkomsten, hebben ten opzigte van de gemiddelde windrigting van het geheele jaar, de gemiddelde verandering die deze in de verschillende maanden van het jaar ondergaat, en die, welke gemiddeld elken dag daarin plaats heeft, het volgende geleerd:

De gemiddelde jaarlijksche windrigting op de verschillende plaatsen stemt op weinige graden overeen, en is tusschen Z. 57° W. en Z. 71° W. gelegen. Enkele jaren geven daarentegen afwijkingen van 100 en meer graden. Eene 25jarige reeks geeft eene naauwkeurigheid van 1° à 2°. De gemiddelde rigting stemt ook zeer na overeen met die van *Londen*, *Parijs*, *Hamburg*, *Koppenhagen* en *Berlijn*.

In den loop van het jaar draait de gemiddelde windrigting, die in Januarij bijna Z. is, steeds naar het W. en NW. tot April of Mei, keert weder terug tot October, wanneer die weder bijna Z is; van October tot Januarij heeft nog eene tweede beweging naar het W. en eene terugkeer plaats; deze is vroeger nog niet opgemerkt, en is zeer klein. De windsterkte vertoont ook in den loop van het jaar 2 maxima en 2 minima.

De dagelijksche verandering van de wingrigting, vroeger bijna geheel onongemerkt, vertoont zich overal in Nederland, en zelfs in elk afzonderlijk jaar, te *Breda*, te *Franeker*, te *Utrecht*, evenzeer als in de reeds genoemde plaatsen: de wind draait van den morgen tot den avond naar het Westen, en keert 's nachts terug; de beweging is 's namiddags sterker dan voormiddags: deze dagelijksche beweging komt wegens derzelver grootte zeer in aanmerking bij de bepaling van gemiddelden. De windsterkte is 's middags grooter dan 's morgens en 's avonds. Ook in de enkele maanden van het jaar openbaart zich die dagelijksche verandering, en in gelijken zin, met uitzondering van de maanden Maart en April.

Tot zooverre het kort berigt van het behandelde in de wetenschappelijke vergadering der 1e klasse, d. d. 11 Jan.

1845, eene soort van *compte rendu*, die wij bij een volkomen gebrek aan weêrkundige kennis gemakshalve gevolgd zijn, zonder daarom nog de onduidelijkheid in dat verslag heerschende, op eenigerlei wijze goed te keuren.

Prof. J. L. C. Schroeder van der Kolk, eigenlijk hoogleeraar in de ontleedkunde, komt gaarne met de godgeleerdheid en bespiegelende wijsbegeerte in aanraking, en schreef nog zeer onlangs *over de eenheid van het menschelijk geslacht*, eene redevoering, in het natuurkundig gezelschap te Utrecht uitgesproken, en thans in het tijdschrift *Waarheid in liefde* geplaatst. Vroeger handelde hij, in denzelfden, altijd zeer religieusen geest, *over het verschil tusschen doode natuurkrachten, levenskrachten en ziel* (1835); voorts *over het verband en de werking tusschen ligchaams- en zielkrachten bij mensch en dieren* 1843. Hij vond een' wederlegger, of liever een' tegenstander, in J. N. Ramaer, M. D. te Zutphen, gevende een *Blik op de dierlijke vermogens en derzelver betrekking tot de ziel. Rotterdam* 1844. Zooals van zelf spreekt, scharen zich de *Godgeleerde Bijdragen* aan de zijde van Schroeder van der Kolk, dien wij ook gaarne de eer geven van consequenter en duidelijker te zijn dan zijn bestrijder. Of daarom zijne theorie der eindoorzaken aannemelijk, en die van Ramaer zoo geheel verwerpelijk is, zou nader onderzoek vorderen, en eene opzettelijke behandeling overwaardig zijn.

Nog zagen wij van prof. Schroeder van der Kolk eene verhandeling over de ontleding van een nog weinig bekend insect; maar deze schoone monographie hangt weder zamen met een uitvoerig opstel van prof. Numan, de natuurlijke historie van hetzelfde voorwerp betreffende, en waarover tot dus verre nog geen verslag is ingekomen. De redactie wacht tevens de berigten omtrent andere werken door de heeren Numan, van Rees, Bergsma en Mulder in het licht gegeven, en hoopt eerlang op de steeds toenemende bedrijvigheid der hoogeschool, en wel bepaaldelijk op de faculteit der wis- en natuurkunde, te kunnen terugkomen. R.

OVER HET GEMIS VAN EEN PHYSIOLOGISCH INSTITUUT.

Als een' vijandelijken aanval op onze universitaire inrigting, lazen wij dezer dagen weder een artikel in het Handelsblad, handelende over het gemis van een physiologisch instituut. Volgens den schrijver van dat opstel, zoude het met onze academiën alwederom allerjammerlijkst gesteld zijn, bepaaldelijk wat het geneeskundig onderzoek betreft, waarbij hij meent, dat nog vele vakken van wetenschappen verzuimd worden, en derhalve nog wel een leerstoel voor de physiologie mogt worden opgerigt. Oordeelen deskundigen dat dit noodzakelijk zij, dan hebben wij vrede met den correspondent van het Handelsblad, en zijn hem zelfs een' zekeren dank schuldig; doch tot dus verre hebben wij geene natuur- of geneeskundigen ontmoet, die maar eenigzins zijne meening deelen, vooral niet ten opzigte der utrechtsche hoogeschool, waarmede de regering geheel niet karig gehandeld heeft; immers niet, wat de vermeerdering van personeel betreft in de onderscheidene takken van wetenschap, waarop de courantenschrijver het oog heeft.

Intusschen geeft hij breed op van een physiologisch Instituut, alsof hij zeggen wilde: »Ziet! dat ontbreekt u; en wat u ontbreekt, heb ik grondig onderzocht, dat ken ik, en dat alles zoudt gij door mijne medewerking kunnen bekomen!!!

Op dat gezwets te zwijgen is zeker het gemakkelijkst; doch naar de stelling, in deze Berigten steeds staande gehouden, is die wijze van doen in geenen deele raadzaam. Voorzeker, het zal wel onmogelijk wezen, om den briefschrijver van eene verregaande waanwijsheid te overtuigen, of het onverbeterbare Handelsblad tot meer omzigtigheid te bewegen. Dien onverminderd kan men het publiek evenwel aantoonen, wat er van de zaak zij, opdat de regering, de

verzorgers der Hoogescholen en de docenten der genees-, wis- en natuurkundige faculteiten, ter zake van het physiologisch onderrigt, niet verkeerd beoordeeld of met minachting worden bejegend. Wij zullen daarom, wat het Handelsblad verzuimd heeft, in de eerste plaats eenige opheldering geven omtrent die soort van physisch-chemische werkplaatsen, welke men in Duitschland physiologische instituten genoemd heeft, en voorts het bewijs leveren, dat wij den naam en het uithangbord missen, maar met de dingen, waar het om te doen is, zoo tamelijk wel op de hoogte zijn van den tijd.

Wat dan in de eerste plaats een zoogenaamd physiologisch instituut betreft, wij vinden zulk eene inrigting uitvoerig beschreven in Simons, *Beiträge zur physiologische und pathologische Chemie und Mikroskopie*, 1843. I. 486—512, waar Dr. Pappenheim, destijds adsistent bij het koninklijk physiologisch instituut te Breslau, dit wondervolle laboratorium aan de geleerde wereld doet kennen.

Het gebouw, zegt hij, is nieuw opgerigt, en heeft twee verdiepingen met zeven ramen in het front en twee ramen van ter zijde. De vertrekken, zoo vervolgt Dr. Pappenheim, zijn bestemd: 1°. voor eene entré-kamer; 2°. voor het doen van mikroskopische waarnemingen en physische proeven; 3°. voor eene scheikundige werkplaats; 4°. voor eene mechanische werkplaats; 5°. voor een auditorium; 6°. voor eene provisiekamer.

Zoo breed als dit een en ander is opgegeven, blijkt het toch, dat het chemisch laboratorium in een *zweifenstriges Cabinet* gevonden wordt, en dus voorzeker veel te klein of veel te donker moet wezen om er immer iets goeds te doen. Bovendien, de mechanische werkplaats is eigenlijk de woonstede van den custos, te weten: een timmermansknecht, die hier zijn schaaf en draaibank heeft, met een kleinen voorraad van schrijnwerkersbehoeften. Waar het verder, en boven alles, op aan moest komen is eene plaats voor ontleedkundige onderzoekingen; doch die hoofdzaak had men bij den aanleg des gebouws over het hoofd gezien, en nu behielp men zich met een afgeschoten gedeelte van den kelder, die

overigens voor de aardappelen en de zuurkool van den koninklijken custos bestemd is.

Behalve dien custos, vinden wij hier een personeel van twee deskundigen: 1°. prof. Purkinje, en ten 2°. den reeds genoemden Doctor Pappenheim, zijn amanuensis of adsistent. Alleen prof. Purkinje was met het onderwijs belast, en las gedurende den winter over de weefselleer des menschelijken ligchaams; gedurende den zomer over physiologie, en zulks met demonstratiën, proeven en microscopische beschouwingen, waartoe een drietal werktuigen van vergrooting voorhanden waren. De berigtgever, over den aard der waarnemingen handelende, noemt hier eenige nasporingen aan gebroeide eijeren, benevens verscheidene onderzoekingen betreffende het bloed, den loop der haarvaten, de hoeveelheid van uitgeademd koolstofzuur, de endosmose, de spijsverteerende kracht der maag, de resorptie der vezelstof en meer soortgelijke aangelegenheden, die bij zulk een onderrigt allernoodzakelijkst ter sprake moeten komen, en die wij, als geheel geene physiologen zijnde, volgaarne in hunne waarde laten. Wat meer is, wij veronderstellen zelfs, dat deze nasporingen ten deele nieuw, en ten deele herhaling van de waarnemingen door anderen gedaan, allezins aan het oogmerk hebben beantwoord. Maar brengen wij de zaak tot hare eenvoudigste uitdrukking terug, dan is dat veel geprezen instituut toch niets anders dan een enkel professor, met vijf of zes hulpwetenschappen overladen: een amanuensis, die geen deel neemt aan het onderwijs: en een custos, die zoo wat knutselt en repareert; terwijl er, met al dien omslag van entré- en proevenkamers, in het geheele instituut geene de minste gelegenheid is om studenten te doen experimenteren, en onder de oogen van den meester tot eigen nasporingen in staat te stellen.

Welnu dan, zulk een instituut, dat ook elders ontbreekt, bezitten wij niet. Maar daarom nog zijn wij geen barbaren, en in geenen deele achterlijk op het gebied der physiologie; want even als Engeland geen minister van finantiën heeft, en toch zoo redelijk wel, althans zoo goed als anderen,

zijne geldmiddelen laat behartigen, zoo doen wij ook, onder verschillende namen, en in verschillende scholen, niet alleen hetzelfde als de breslauer professor, met zijnen adsistent; maar, met een veel grooter personeel en veel ruimer en schooner lokalen, doen wij ontwijfelbaar ook veel beter. Het is waar, onze lokalen zijn niet vereenigd; maar vereenig eens hetgeen er voor physiologische wetenschap in Utrecht gevonden wordt, en gij zoudt een gebouw moeten oprigten waarvoor zelfs de maliebaan te klein is. Wij zwijgen voor het oogenblik van bijzondere verzamelingen, maar vestigen vooral de aandacht op hetgeen tot de academie behoort, en daaronder:

1°. op het rijke, keurige, en in al zijne deelen merkwaardige museum van anatomische en physiologische preparaten. Die verzameling alleen is grooter en grootscher dan geheel het koninklijk breslauer instituut, en mag door deskundigen in al hare bijzonderheden beoordeeld worden. Wij geven het den besten om er beter voor aan te wijzen. Want niet alleen dat het museum, nog steeds naar den werkzamen, den geleerden, en smaakvollen Bleuland genoemd, met der daad een schoon en bruikbaar geheel is, maar er bestaat ook ruimte, en er is ook gelegenheid tot nasporing en onderzoek. Gaat men vervolgens van het museum naar het militair hospitaal, daar vindt men eene tweede verzameling, die voorzeker voor de eerste moet onderdoen, maar toch nog altijd veel rijker is dan menig kabinet in den vreemde. Eene derde physiologische verzameling bezit prof. de Fremerij. Eene vierde, bij zijnen ambtgenoot Schröder van der Kolk, zou alleen eene reis naar deze academiestad waardig zijn, en wordt bij hare hooge volkomenheid nog dagelijks aangevuld en verbeterd.

2°. Naast onze physiologische verzamelingen bestaat er eene ruime gelegenheid tot anatomische oefening, te Breslau zoo zeer in de schaduw gesteld, en bovendien zoo bekrompen en eng. Doch hier, waar wij geen werk maken van een physiologisch uithangbord, en veel liever de wetenschap zelve behartigen, hier vindt men voor het minst eene ontleed-

kundige oefenzaal ter geschikter plaatse aangebragt, ruim, luchtig, behoorlijk verlicht en zonder eenig gebrek. Intusschen; want wij willen ook de zwakke zijde onzer inrigtingen volgaarne bloot leggen, klaagt men sedert eenigen tijd over het gemis aan een genoegzamen voorraad van lijken. En met regt, bij de toenemende belangstelling, is men wat karig bedeeld; en die aangelegenheid vordert voorziening, maar eene voorziening, die zonder physiologisch instituut, en zonder vermeerdering van personeel, moet verkregen worden.

Voor de physiologie althans behoeven wij geene nieuwe inrigting en geene vermeerdering van personeel; want behalve de bestaande en zoo even reeds genoemde verzamelingen, bezitten wij nog het uitstekend kabinet van physische werktuigen, dat onder opzigt van prof. van Rees steeds dienstbaar wordt gemaakt aan de vorderingen der hier bedoelde wetenschap; voorts de zoölogische, en in hare soort reusachtige verzameling van prof. van Lidt de Jeude, die, vooral ook door zijne keurige preparaten voor de vergelijkende ontleedkunde de beoefening der physiologie alleraanmerkelijkst bevordert. Verder de veeartsenijschool, eene inrigting, die slechts bij weinige universiteiten wordt aangetroffen en aan de onze reeds meermalen de uitstekendste diensten bewezen heeft. Ook daar is een kabinet, een theatrum anatomicum, eene oefenzaal, eene werkplaats, een chemisch laboratorium, een tuin, een dierguarde, en voor mechanischen arbeid ruimte en gelegenheid genoeg. Niet één professor met één adsistent, maar vier professoren met drie of vier adsistenten, en daarenboven verscheidene werklieden, hebben hier alle hun taak; en een groot deel van die taak is physiologie, en komt met het onderwijs en de werkzaamheid der hoogeschool in dagelijksche aanraking. Nog meer, in de hoogeschool zelve hebben wij, voor de physiologie, het nieuw ingerigte mikroskopisch observatorium voorzien van een aantal mikroskopen, alsmede de verzameling van anatomisch mikroskopische preparaten, door den hoogleeraar Harting aangelegd, en daarbij wederom eene werkplaats voor studenten, die zich

willen oefenen, en vooral een fraaijen cursus met doorloopende demonstratiën over planten-anatomie en physiologie, dierlijke histologie, enz.

Bij al die elementen, die, ofschoon niet onder één dak, evenwel te zamen werken, bezitten wij nog het chemisch laboratorium. Niet een twee vengstrig kamertjen, maar een paleis, een gebouw met verwelfde zalen, een gebouw met ramen als in een kerk, met schoorsteenen als in een fabriek en met voorraadkamers voor alle denkbare waarnemingen en onderzoekingen. Aan het hoofd dier inrigting staat professor Mulder, een man, die dat alles bezielt, en, het water als van zelven naar zijn molen doet loopen, een docent, die de studenten weet te boeijen en de studenten doet werken, een raadgever, die bovendien den geheelen dag waarnemingen en proeven doet, en waar het hier op aankomt, een geleerde, die aan zijne chemische studien bij voorkeur eene physiologische rigting geeft.

Eindelijk, en bij al die hulpmiddelen voor physiologie, mogen wij roem dragen op de lessen van den hoogleeraar Schröder van der Kolk, die de wetenschap in haren geheelen omvang behandelt en al hare deelen tot een *corpus doctrinae* vereenigt.

Mogt men den berigtgever in het Handelsblad gelooven, dan zoude er ter plaatse, waar geene geheele verwaarloozing heerschte, alleen een physiologische cursus gehouden worden, en zulk een leergang is dan, naar zijn oordeel, nog hoogst gebrekkig. Dat er nu te Utrecht althans vrij wat meer aan physiologie gedaan wordt dan men doorgaande veronderstelt, meenen wij als met den vinger te hebben aangewezen; dat er althans geene gelegenheid tot beoefening, geen voorgang, en geene hulpmiddelen te kort komen, zal men moeijelijk meer kunnen loochenen. Wat voorts de gebreken betreft, die men den physiologischen cursus verwijt, twijfelen wij geen oogenblik of alle deskundigen zullen juist de vermeende verkeerdheden als eene goede eigenschap dier voorlezingen beschouwen. Althans zij zijn volledig, en geven een overzigt der geheele wetenschap, zooals de laatste naspo-

ringen haar gemaakt, en voorloopig bepaald hebben. Om echter tot die volledigheid te komen, kan het niet anders of de docent moet, noodzakelijker wijze, ook wel eens stilstaan bij datgene, wat in gedrukte leerboeken gevonden wordt; maar zulk een stilstaan bij bijzonderheden, die ook elders te vinden zijn, is wel is waar eene herhaling, doch geenszins eene herhaling zonder groote nuttigheid. Dat alles, zegt men, is overtollig, en wat in compendia voorkomt, behoeft in geen cursus besproken te worden. Werden de compendia behoorlijk bestudeerd, en konden zij, zonder levende stem, een gereden ingang vinden, dan zou die opmerking in vele gevallen juist zijn, en toch, ten aanzien der physiologie, geheel niet te pas komen. Immers de physiologie is al te zeer eene voortgaande wetenschap om in een handboek te zijn opgesloten. Zij kan derhalve uit geen compendium geleerd worden; want ook de nieuwste en beste leiddraad zou onvermijdelijk naar een doolhof voeren, indien hij niet door de jongste ontdekkingen verbeterd, en door demonstratien werd verduidelijkt. Is dit het geval, en alle physiologen zullen het toestemmen, dan ligt het ook in den aard van een' physiologischen cursus, om op vele punten het handboek te moeten teruggeven. Maar zoo dat gedaan wordt door een leermeester als Schröder van der Kolk, dan leidt het geen den minsten twijfel of bij die teruggave ontvangt men regels, beginselen, en waarnemingen van alle zijden bekeken en beproefd, en steeds met nieuwe regels, nieuwe beginselen en nieuwe waarnemingen vermeerderd; in dier voege, dat het compendium, wel verre van den nalezenden en demonstrerenden cursus te kunnen verdringen, door dezen eerst zijne bruikbaarheid verkrijgt. In het kort, wij bezitten geen physiologisch instituut, maar hebben de Fremery, Wellenberg, van Lidt de Jeude, Bergsma, Numan, van Rees, Harting, Mulder, Schroeder van der Kolk, en bij den laatsten, een' bepaalden physiologischen cursus, die naar zijne vruchten beoordeeld moet worden, en zich op eene aanzienlijke rei van allezins bekwame en grondige leerlingen kan verheffen. Wij hebben daarenboven al de instellingen, en al den apparatus,

die de wetenschap behoeft, en zoo het aantal studenten niet verdubbeld, de zucht naar onderzoek verhoogd, en de leertijd alleraanmerkelijkst verlengd wordt, dan hebben wij, voor physiologie en physiologische nasporingen, ook docenten genoeg.

L. G. V.

GESCHIEDENIS DER KUNSTEN.

Biographiën der Kunstenaars.

SCHILDERKUNST.

HEYNDRICK TER BRUGGHEN.

Door DODT v. Fl.

Ofschoon Heyndrick ter Brugghen onder de voorname nederlandsche schilders van zijnen tijd genoemd wordt, en zelfs Rubens gezegd wordt met zijne behandeling van het penseel te zijn ingenomen geweest, is hij nogtans weinig bekend. Maar het weinige, wat wij van hem weten, is van dien aard, dat het ons, van den eenen kant, begeerig maakt, hem nader te leeren kennen, en, van den anderen, prikkelt, om de gebrekkige berigten van hem en zijne werken voorhanden, naar vermogen, te verbeteren en aan te vullên.

Het was met deze bedoeling, dat wij er ons toe zetteden, om, hetgeen wij aangaande het leven en bedrijf der nederlandsche kunstschilders, en bepaaldelijk aangaande Ter Brugghen, sedert eene reeks van jaren, uit nog ongebruikte bescheiden hebben geput en te boek gesteld, te vergelijken met de berigten, door de biographen tot dus verre van hem gegeven, om, in het belang van 's lands roem en eer, de verdiensten van dien kunstenaar meer te doen uitkomen en naar waarde te doen schatten.

Dan, tot ons leedwezen, betreffen onze aanteekeningen voor het grootste gedeelte ter Brugghen als mensch, en niet als kunstenaar, en moeten wij juist die vragen, welke wij zelfs het liefst zouden zien opgelost, even als

onze voorgangers onbeantwoord laten. Wij zijn er dan ook verre van, om ons te verbeelden, dat dit opstel op den naam van eene afgeronde biographische schets, eenige aanspraak zou durven maken. Integendeel, het is voor het gebrekkige van hetzelve, naar vorm en inhoud, dat wij de toegevendheid van den lezer, zoo als wij er ons eenen voorstellen, meenen te moeten inroepen; welke toegevendheid hij ons echter daarna misschien gereedelijker zal willen laten geworden, wanneer wij hem, in verloop van tijd, door verdere mededeelingen omtrent onderwerpen uit dat gebied, al meer en meer in de gelegenheid zullen hebben gesteld, om het door ons bijeengebragte materieel te overzien, en met meer zekerheid te kunnen beoordeelen, of wij wel gedaan hebben, met hetzelve, in welken vorm dan ook, algemeen te maken, dan of wij beter gedaan hadden, met onzen *apparatus* aan de vergetelheid over te laten.

Dat Sandrart (1) en de Bye (2) den naam van onzen kunstenaar verkeerdelijk opgaven, Verbrugghe te zijn geweest, wist men sedert Houbraken (3), en is dus niet eerst door Fiorillo opgemerkt, zoo als men naar diens woorden zou kunnen misleid worden om te gelooven (4). Dat hij voorts zijnen naam, in den bloeitijd van zijn leven zoo schreef, als wij dien in het hoofd van dezen gesteld hebben, is buiten allen twijfel. Meer dan één stuk, behalve het hier beneden medegedeelde, door hem zelven geteekend, is ons onder het oog gekomen.

Zonderling is het verschil, dat omtrent de plaats zijner geboorte bij de biographen bestaat. Want, noemen hem de beide eerstvermelde schrijvers (5) een utrechtsch schilder, wordt hij door Houbraken (6) gezegd *Transisalanus*,

---

(1) Joach. Sandrart. *Teutsche Akademie.* Immerzeel noemt dezen Sandraet verkeerdelijk Jacob.

(2) Corn. de Bye. *Gulde Kabinet.* p. 132.

(3) Schouwburg, *etc.* II. p. 133.

(4) *Gesch. der zeichn. Künste, etc.*, III. p. 103.

(5) Sandraet en de Bie.

(6) Ll.

Overijsselaar, te zijn geweest, Fiorillo, dit *Transisalanus* denkelijk voor *Transsylvanus* nemende, maakt hem tot een' *Siebenbürger* (1), terwijl Immerzeel (2) bepaaldelijk Deventer als deszelfs geboorteplaats opgeeft. Dat echter, met ter zijdestelling van Fiorillos abuis, hieromtrent geene keus kan bestaan, dan tusschen Overijssel en Utrecht, mag met eenigen grond wel niet betwijfeld worden. En, hoezeer Houbrakens opgave eene oorkondelijke basis schijnt te hebben, zoo meenen wij toch, dat bij de te doene keus, in het voordeel van Utrecht, mag in aanmerking komen, dat lang vóór den jare 1581, als wanneer Henriks vader, uit Overijssel naar Utrecht zou zijn verhuisd, te dezer stede vele ter Brugghens als met der woon gevestigd gevonden worden (3), die, naar de doopnamen (4) te oordeelen, wel zouden mogen worden geoordeeld met de hier bedoelde familie tot één geslacht te hebben behoord.

Zeker is het, dat de vader van onzen Heyndrick, Jan ter Brugghen, in 1614 eenen ouderdom van 53 jaren had bereikt (5), dus in 1561 moet zijn geboren, en gevolgelijk in 1588, wanneer Hendrick ter wereld kwam, in zijn 27e jaar moet zijn geweest. Oorkondelijk blijkt mede, dat deze Jan ter Brugghen, behalve onzen schilder Heyndrick (6), nog eenen zoon had, mede Jan geheeten, die ter onderscheiding van zijnen vader,

---

(1) LL.: »HEINRICH TER BRUGGEN *ward im Jahre* 1588 *in Siebenbürgen geboren . . . Sowohl* SANDRART *als auch* DE BIE *irren sich in Ansehung dieses Künstlers . . . im Vaterlande.*"

(2) *De levens en werken der Nederl. en Vlaamsche schilders, in voce.*

(3) Althans reeds in 1553, en vervolgens veelvuldig.

(4) JANS en HENRIKS. Er ontbreekt ons eene schakel in de keten, anders zouden wij dien mededeelen. Misschien zijn wij nog zoo gelukkig, denzelven te vinden, en zullen dan niet nalaten, daarop terug te komen.

(5) Eene acte van getuigenis, ten behoeve van jonefr. IDA VAN ZUYLEN V. NYEVELT, tegen ABRAH. V. GOORLE, haren man, begint in dezer voege: »Op huiden den vierden April 1614, compareerde JAN TER BRUGGHEN, de oude, out omtrent drie ende vijftich jaar, en attesteert . . ."

(6) Op den 30. May 1616 cedeerde JAN TER BRUGGHEN, de oude, HENRICK TER BRUGGHEN, schilder, zijn' zoon, *etc. Oorspronkel. acte.*

de Oude bijgenaamd, als Jan ter Brugghen *de Jonge* voorkomt, en zelf Jan Janz. ter Brugghen teekende (1).

Van Heyndriks jeugd, zijne eerste opleiding en vorderingen in de schilderkunst, is, als gezegd, weinig bekend. Alleen wordt berigt, dat hij onder Abraham Bloemaert den eersten grond daarin zoude hebben gelegd. Of hij nog andere meesters hebbe gehad, en hoe hij zich verder in de kunst ontwikkelde, zijn eveneens vragen, bij gebrek aan bescheiden, niet te beantwoorden. Alle biographen komen daarna onmiddellijk aan zijne buitenlandsche reizen, zonder evenwel ook hieromtrent in eenige bijzonderheden te treden. Doch Houbraken berigt ons, dat ter Brugghen zich alleen te Rome 10 jaren zou hebben opgehouden, niet gerekend de tijd, dien hij nog elders buiten 's lands doorbragt (2). Dan, of men in deze verzekering maar zoo kan berusten, mag wel allezins betwijfeld worden. Immers, uit eene schriftelijke getuigenis zullen wij zoo aanstonds zien, dat ter Brugghen in 1615, den ouderdom van 25 jaren had bereikt, en in 1614 uit Italie was teruggekeerd, zoodat men, om de gezegde van Houbraken te kunnen aannemen, zou moeten stellen, dat ter Brugghen, nog kind zijnde, zijn vaderland zou hebben moeten verlaten, waaruit dan weer zou volgen, dat hij zich buiten 's lands genoegzaam geheel tot schilder

---

(1) Acte als boven, van den 16. Oct. 1627. Deze jonge JAN TER BRUGGHEN blijkt castellein te zijn geweest van het toen reeds druk bezocht wordende logement, *het casteel van Antwerpen*, aan de oude gracht, tusschen de bakker- en de jansbrug, dat de naam *het* oude *casteel van Antwerpen* aannam, toen op de gansmarkt het logement, *het* nieuwe *casteel van Antwerpen* geopend werd. Reeds in het midden der XVIe eeuw (althans in 1575), vinden wij dat *(oude) casteel* in de transportbrieven genoegzaam zoo omschreven, als het nu nog door den eigenaar bezeten wordt, «van voor van de graft tot after aan den steenwech of St. Elisabethsbuert" *etc.* Wij treden hieromtrent in geene verdere bijzonderheden, als liggende zulks hier buiten ons bestek.

(2) LL.: «Dus heeft hij vele buitengewesten in zijne jeucht (behalve dat hij tien jaren te Rome gewoond heeft) bezocht." Op welken grond IMMERZEEL deszelfs geheel buitenlandsch verblijf tot 10 jaren bepaald, blijkt niet.

hebbe gevormd. Hoe dit zij, de bescheiden, welke wij omtrent ter Brugghen's verblijf in den vreemde bezitten, vallen althans te schaars en zijn te onbestemd, om daarnaar desaangaande iets naders te kunnen vaststellen. Zelfs de werken, waarmede hij eenige italiaansche kerken zou versierd hebben, zijn ons naauwelijks bij naam bekend. Intusschen is ons eene getuigenis voorgekomen, door onzen ter Brugghen en zijnen kunstgenoot Tyman van Galen, betrekkelijk zekere reisontmoeting, ten gezegden jare 1615 afgelegd, die, hoezeer niet in regtstrecksch verband staande met ter Brugghen's verblijf in het land der kunst, en geenszins nog dat opleverende, hetgeen wij omtrent hem te weten wenschten, echter, nevens het aanbod van de daadzaak, waarvan wij voor onze argumentatie tegen Houbraken gebruik maakten, eenen blik laat werpen in het kunstenaarsleven. van dien tijd, zoo als ons niet dikwijls vergund is. Het stuk luidt als volgt:

Op huiden den eersten dach van April a° XVI^C vijfthien, olden style, compareerde voor my Claes Verduyn, notaris publyck by den hove van Utrecht geadmitteert, ende voor ondergenomineerde getuygen, d'eersame personen Thyman van Galen (1), *oudt omtrent XXIIII Jaren, ende Heinrick ter Brugghen, out omtrent XXV Jaren, beyde schilders, woonende binnen der stadt Utrecht, daertoe vermaent zijnde, omme der waerheyt getuycheniss te geven, ten versoucke ende instantie van Lodewijck de Knibberch notaris publyck residerende in 's Gravenhage* (2), *als oom ende voocht van Fransgen de*

---

(1) »Thyman Galen *(sic.)* is als schilder bekend door de voorstelling van een ruim tempel, hetwelk hij ten geschenk gaf aan het St. Hiobs gasthuis te Utrecht", zegt Immerzeel, naar Hoevenaer, van dezen kunstenaar. Ik hoop nader van hem te spreken.

(2) Deze Lodew. de Knibberch was een zwager van 's lands agent in Duitschland, Pieter Cornelisz. van Brederode. Dit blijkt uit de volgende aanteekening in de generaliteits-notulen, 1618. Mey 31: »Gelesen req^e. van Lodewijk de Knibberch, presenterende door last van Dr. Pieter van Brederode, zijnen swager, haer ho. mog. agent in Duitschland, zijn staet van residentie . . " »Adriaen de Knibberch was secretaris van 's lands ambassadeur in Engeland, Noel de Caron. *Resol. der alg staten.* 1618. Sept 12.

Knibberch, filius *Franchois*, *ende verclaren syl. comparanten, by haerl. mannen waerheyt ende ziel ende zalicheyt, warachtich te wesen, dat zyl. ettelicke jaren in Italien heurlieder conste geexerceert hebben, dan verleden somer a° XVI^C veerthien bynnen der stadt Milanen in Lombardien geweest ende aldaer gevonden hebben Michiel vanden Zande* (1), *oick schilder, die aldaer voer eenen jongen by hem hadde, den voergen. Fransgen Knibberch, ende dat hy met den selven aldaer qualycken handelde, hem zeer qualicken liet gecleet gaen; verclarende vorders, dat zy den voorn. Fransgen nooyt by den voorn. Michiel hebben zien werken, dan wel om hem te dienen, mede dat denselven jongen gewrocht heeft op zyn zelven om de coste by eenen hoochduytschen schilder Sr Pauly aldaar tot Milanen, die eene Italiaanse vrouwe hadde; daerby den voorn. Thyman van Galen noch verclaerde, dat hy wel weet denselven jongen hem, Michiel noch gedient te hebben, doen hy by den heere grave, Don Francisco Doro wrochte, ende met denselven jongen zeer qualicken handelde, zulks dat den voorsz. jongen hem deposant dicwijls geclaecht heeft van dat hij, Michiel, hem qualicken onderhouden wilde, jae zulcx, dat hy, jongen, genootsaeckt is geweest van hem te scheyden ende afscheyt te nemen, daerna hy comparant de acte van afscheyt mede geteyckent heeft, berustende onder den voorn.*

---

(1) Nog wel eene enkele maal vonden wij van dezen kunstenaar in de utrechtsche registers melding gemaakt. Eene acte van den 25. Aug. 1625 houdt zakelijk in, dat Arent Wolfertsz van Cuylenburch, *wapensnijder*, aan zijnen zwager Jan van Batenborch, onder anderen, tot verzekeringhe hadde overgegeven, *een avondmaal in albaster*, en *twee landschappen met vergulde lijsten, geschildert bij* Michiel vanden Sande, benevens een *strantge schilderijken, met swarte lijste en vergult cantgen, gedaan bij* Adam Willers". Van den Sande mag dus mede een utrechtsch schilder genoemd, en gesteld worden althans mede het vak van landschapschilderen te hebben beoefend. Hij moet niet lang na ter Brugghen en van Galen in 't vaderland zijn wedergekeerd. Hij was getrouwd, maar leefde in 1635 niet meer. »Op den 27. Oct. 1635 compareerde Alidt van Santhen, wed. van Michel vanden Sande, wonende alhier, een derde erfgenaam van haren broeder, Daniel van Santhen, maakt machtich Dirck van Santhen, haren broeder, *etc.*," *Schepenreg.*, de dato. Onze schilderboeken kennen dezen mr. Michiel niet.

Michiel, ende dit terwylen den voorn. Fransgen by den voorn. hoochduytschen meester over jaer ende dach gewrocht heeft op zyn zelven. Vorder verclaren zy comparanten gelijckelijcken, mede wel verstaen te hebben, dat denselven jongen by eenen zekeren edelman gearbeyt hebbende, zoe veel verdient hadde, dat hy een mantel daermede cofte, welcken mantel hy daerna geleent heeft den eenen Nicolaes de Dubbelde van Amsterdam, die een reys naer Venetien heeft gedaen, ende dat den voorn. jongen als noch denselven mantel niet weder en heeft, verclarende vorders, dat zyl. in den nazomer 1634 naer dese Nederlanden reysende, ende in haerl. geselschap hebbende den voorn. Michiel vanden Zande, die met hemluyden versouck den voers. Fransgen beweecht hebbende, om mede off te comen, 'twelck geschiedende, bevonden hebben denzelven Frans zeer qualicken gecleet te zijn, als toen zonder mantel, veeltijts die maele van den voersz. Michiel dragende, ende zoe te voet hemluyden volchde, willende hy Michiel den voorn. jongen nauwelyck de cost geven, 'twelck heml. comparanten verdroot, ende syn alsoe tsamen gecomen tot in Zwitserlandt in 't geberchte van Gottert, alwaer sy luyden deur sekere questie, die sy met den voorn. Michiel vercregen, van den anderen gescheyden ende omtrent voor Bamisse lestleden thuys gecomen zyn. Anders en wisten sy lieden comparanten van dese zaecken nyet meer te deposeren, presenterende al 't gunt voersz. is, met solemneelen eede te stercken, des versocht sijnde, ende consenteerende hier van gemaeckt te worden acte in forma. *Aldus gepasseert binnen de stadt Uytrecht ten huyse, etc., ende ter presentie van Gillis Paewaert ende Cornelis de Beer, als geloofwaerdige getuygen hiertoe versocht, die dese mette comparanten hebben onderteyckent op daghe ende jaere voersz.*

by mijn Heyndrick ter Brugghen.
by mijn Timan van Galen.

Gillis Paewaert
Cornelis de Beer.

C. Verduyn Nots.
1635.

Zoo verre deze getuigenis. Wij leeren verder van Houbraken dat ter Brugghen, te Utrecht gevestigd zijnde, zich aldaar in den echt begaf, bij zijne vrouw althans éénen zoon, Richard, verwekte, en eindelijk, in het 41e jaar zijns levens, in 1629 overleed, hetwelk, zoo men ziet, niet te best stemt tot ter Brugghens eigene opgave in 1625, van toen 25 jaren oud te zijn, zoodat men wel het *omtrent* in deze acte mag te baat nemen, om hier in overeenstemming te brengen. Van voortbrengselen van zijn penseel noemt Houbraken alleen een »uitmuntend kolorietstuk bij den Heer Van der Streng, in leven ontfanger-generaal, verbeeldende een vrolijke maaltijd, de beelden levensgroot». Dezelfde schrijver berigt ons, als gezegd, dat ter Brugghen ook in het buitenland eenige proefstukken van zijne uitmuntende konst gelaten hebbe, en bepaaldelijk te Napels, alwaar een altaarstuk van zijne hand tot de cieraden der hoofdkerk behoort. Wat Immerzeel daar bij voegt, omtrent vinding en uitvoering, mag wel voor waarschijnlijk gehouden worden; want het laat zich vermoeden, dat men het werk van eenen vreemden jongeling geene plaats zou gegeven hebben naast de meesterwerken van groote italiaansche meesters, waarmede zoodanige kerken toch wel mogen worden aangenomen te zijn versierd geweest, zoo het zich niet door studie, ordonnantie en uitvoering ten uiterste voordeelig had onderscheiden. Had Immerzeel betere gronden voor zijn oordeel; dan was het zijne zaak geweest, die op te geven. Op de verkooping der door den heer Jacob de Flines nagelatene schilderijen, die in 1720 te Amsterdam geveild werden, bevonden zich twee van onzen ter Brugghen n°. 27, *een kaarslicht*, en n°. 28, *een lagchende snaek*, terwijl onder de schilderijen van den graaf van Hogendorp, in 1757 in 's Gravenhage verkocht, als n°. 14 voorkwam: *een stuk, verbeeldende eenen joodschen Rentmeester*, met het jaargetal 1621. De heer Kram, aan wien wij deze opgaven verschuldigd zijn, zegt, niettegenstaande al zijn onderzoek en oplettendheid, nooit een zeker spoor van eenig ander werk van ter Brugghen te hebben mogen ontdekken.

DRIJFKUNST.

ADAM, PAUL EN CHRISTIAAN VAN VIANEN.

Door DODT v. Fl.

Onze nederlandsche kunstgeschiedenis kent, onder meer andere kunstenaars met den naam Van Vianen, twee broeders, Adam en Paul, en roemt hen als zilverdrijvers boven of naast de bekwaamste werklieden hunner eeuw; zonder evenwel in vele bijzonderheden te treden, ten aanzien hunner meesterlijke voortbrengselen, veel min nog stil te staan bij hunnen levensloop of hunne maatschappelijke betrekkingen. Bovendien is er nog een derde Van-Vianen, genaamd Christiaan, welligt de voortreffelijkste kunstenaar van zijn geslacht, althans een man, die in den vreemde hoogelijk wordt geprezen, doch bij ons in geenerlei kunstboeken genoemd wordt. Zeggen wij eenige woorden omtrent den eenen en anderen, en beginnen wij met Adam en Paul.

Wie van hen beiden de oudste geweest zij, wordt ons niet uitdrukkelijk berigt; doch wij lezen, dat Paul in het begin der XVIIe eeuw zou zijn geboren. Maar, of men voor dit gezegde eenigen grond hebbe gehad, zouden wij wel genegen zijn, om te betwijfelen. Immers, ware dat zoo, dan zou Adam, die oorkondelijk blijkt, zich reeds in 1593 in den echt te hebben begeven (1), wel moeten worden aangenomen, althans 25 jaren ouder te zijn geweest, dan zijn broeder Paul, iets, dat ons voorkomt, niet waarschijnlijk te zijn.

Van hunne ouders gewaagt de kunstgeschiedenis niet dan

(1) Zie hierna bladz. 139.

met een enkel woord, en wil, dat hun vader en leermeester tevens een goudsmit te Vianen zou zijn geweest. Op zich zelven beschouwd, is dit ook niet onaannemelijk, maar wij kunnen ons toch van de vrees niet geheel ontdoen, dat men zulks wel eer blootelijk gegist, dan op eenigen grond hebbe ter neder gesteld, en wij vermoeden, dat men eensdeels uit den naam der beide gezegde kunstenaars, en anderdeels uit hun kunstbedrijf, dien goudsmit te Vianen hebbe gecreëerd, om toch hunnen vader te kunnen noemen, en iemand te hebben, die gezegd kon worden, de leermeester dier kunstrijke mannen te zijn geweest. Wij zeggen, vermoeden, want verder durven wij niet gaan; en dit vermoeden heeft zijnen grond in de daadzaak, dat Van Vianen, de vader dezer gebroeders, blijkt eigenlijk Willem Eerstensz. van Vianen te hebben geheeten, en in de XVIe eeuw (1) lange jaren met der woon te Utrecht te zijn gevestigd geweest, gelijk mede Gijsbert van Vianen, hun oom, met zijn geheele familie, aldaar gevestigd was. Uit dezelfde bescheiden, waaruit wij dit leeren, blijkt mede, dat deze Willem Eertensz. van Vianen, die in 1604 niet meer leefde, behalve ons kunstenaarspaar, nog andere kinderen moet gehad hebben, aangezien Adam in zekeren brief van zijne broeders- en zusters- kinderen spreekt, welke zuster gehuwd was aan Willem van Portengen, een utrechtsch geslacht, dat mede meer dan eenen kunstenaar heeft opgeleverd, (2) zoo als daarvan te zijnen tijde nader zal blijken.

Naar alle waarschijnlijkheid was Adam de oudste der beide beroemde broederen en door ons bedoelde kunstenaars. Wij

---

(1) Zoo vinden wij hem aldaar in 1579: » Willem Eerstensz. van Vianen, als administratie hebbende van de nagelaten goederen van za. Goffr. Elisabeth, Adam van Diemen's weduwe, *etc.* (*Transportbrief* 23 Febr. 1579); en daarna bij herhaling.

(2) »Adam van Vyanen, ende heeft voor hem selven ende sijne erfgenamen, ende hem voorts sterck makende, *etc.*, voor zijne broeders, ende susters kinderen, geprocreëert bij Willem van Portengen zijnen zwager, al te zamen kynderen ende erfgenamen van za. Willem Eerstensz. van Vyanen, haerlieder za vader ende petevader," *etc. Tr. br.* 31 *Octob.* 1604.

stellen zijne geboorte omstreeks het midden der XVIe eeuw, naar wij weten, dat hij in 1578 een in de kunst reeds bedreven man was. In 1593 trad hij in het huwelijk met Aaltje, dochter van Aert Matthijsz. Verhorst, bij welke hij althans een' zoon verwekte. Niet van langen duur kan echter dit huwelijk geweest zijn; want wij vinden, dat hij vijf jaren daarna een tweede huwelijk aanging met Catharina van Wapenvelt, gelijk een en ander aangeteekend staat in het utrechtsche buurspraakboek, een register in het stedelijke archief berustende. Mag men oordeelen, naar hetgeen deze Van Wapenvelt zijner dochter, bij dit huwelijk, uitzette, (1) dan zal Adam van Vianen aan deze dochter geene slechte partij gedaan hebben. Wat wij verder omtrent dezen kunstenaar vonden aangeteekend, was wel slechts van ondergeschikt belang, maar toch kwamen wij daardoor tot de zekerheid, dat hij tusschen 1625 en 1628 te Utrecht moet zijn overleden. Althans, in stukken van het eerste jaar (2) komt hij, als nog in leven zijnde, voor, (3) terwijl in opentlijke acten van het laatstgemelde jaar reeds van zijne weduwe de rede is. Wanneer dus Sandrart zegt, dat Adam van Vianen in 1630 nog in leven was, dan begaat hij in deze blijkbaar een' misslag, die, naar onze opgave, nu eenigzins kan worden verbeterd.

Van dezen Adam van Vianen is de bekende platte grond van

---

(1) »Adam Willemsz. van Vyanen, ende verclaerde van meninge te zijn, zijn onmundige zoon, geprocreëert bij Aert Mathysz. Verhorst dochters sa. zijn moeders goet te bewijsen, ende dit, alvorens hem weder in huwelyken state te begeven, ende sulx te doen heeft hij comp. synen voorsz. onmundigen soon, syns moeders goet bewesen, aen alsulcke 2000 gl., als de voorn. Aert Mathysz. Verhorst, met zyne voorn. dochter ten huwelyke belooft ende gegeven heeft, ende hy oock by schriftelycke scheydinge ende deylinge met de naeste vrienden van dat voorz. onmundige kyndt, *etc.* gedaen date den 1. Jun. 1597, te zynen laste heeft genomen gehadt", *etc.* *Tr. br.* 25 *Oct.* 1598.

(2) *Stedel. register* op den 25. Aug. 1625.

(3) »De weduwe van Adam van Vyanen ontboden zijnde", *etc.* *Stedel. register* 23 Febr. 1628.

Utrecht, in 1578 door hem opgedragen aan de regering der stad, welke steeds op de aanmoediging van kunst en wetenschap bedacht, hem daarvoor eene recognitie toelegde, ten bedrage van ruim 100 gl. (1). Wat zijn drijfwerk aangaat, de heer Immerzeel meldt, dat er op de verkooping van het kunstkabinet van mevrouw Hogguer, in 1817 te Amsterdam gehouden, voorkwam een *Drinkschaal*, met Bacchus en Ceres er op, die voor 95 gl. werd geveild; en de heer Schinkel schreef ons:

»Onder meer ander drijfwerk, bezit ik zes in zilver gedreven platen in basrelief, door de gebroeders Paulus en Adam van Vianen bewerkt. Die keurig gedreven platen stellen de hier volgende onderwerpen voor:

1. *Een Bacchusfeest, voorgesteld door elf naakt zijnde kinderen, welke zich onledig houden met plukken van druiftrossen, met drinken uit kannen en schalen, en met spelen en rijden met bokken. Een dier bokken, die den door wijn overladen Bacchus op zijnen weg torscht, bezwijkt onder den last en stort ter aarde; — verder ziet men eigenaardig bijwerk. Het geheel is zeer geestig voorgesteld, en met regt mag deze gedreven plaat een meesterstuk genoemd worden. Die plaat is waarschijnlijk het werk van Paulus en is* 26 *ned. duimen en* 7 *strepen breed, en* $17\frac{1}{2}$ *Ned. duimen hoog.*

2. *De vier Evangelisten met hunne zinnebeelden. Afgedeeld in vier langwerpig vierkante vakken. Niet minder fraai dan het vorige bewerkt, breed* 21, *hoog* 15 *ned. duimen.*

3. *Een herder en herderin, waarbij een' ram, een schaap en een bok.* Blijkbaar is deze kunstplaat naar eene teekening van den beroemden kunstschilder Berchem vervaardigd. (De Vianens en Berchem, zegt men, dat vrienden geweest zijn.) De bewerking van dat kunststukje is mede allerkeurigst. Het is 12 ned. duimen breed en $9\frac{1}{2}$ duimen hoog.

---

(1) »Item, Adam van Vyanen, goutsmid, voor het snijden van een copere plaet dese stadt van Utrecht met alle dependentien van dien, 112 gl." *Kameraers-rek.* van 1598. Die plaat, herhaaldelyk gebruikt, wordt nog ten stadhuize bewaard.

4. *Het laatste Avondmaal, voorgesteld op het oogenblik dat Magdalena de voeten van den Zaligmaker wascht.* Niet minder van bewerking als de bovengenoemde. Dit plaatje is ovaal en heeft eene breedte van 10 bij eene hoogte van $7\frac{1}{2}$ ned. duimen.

5. *Ruth korenairen lezende. Boas komt haar op den akker bezoeken. Hij spreekt Ruth aan, die met eene korenschoof in den arm knielende voor hem ligt en met een lagchend gelaat tegen hem opziet.* Allerkeurigst bewerkt, breed $11\frac{1}{2}$ en hoog 8 ned. duimen.

6. *De graflegging van het ligchaam van Christus*, bestaande uit zeven keurig bewerkte figuren en eigenaardig bijwerk, breed 8 en hoog 12 ned. duimen.

Wij lezen verder bij Immerzeel, dat het meerendeel zijner kunstwerken in plaat werd gebragt door Theodorus van Kessel, welk werk te Utrecht, met italiaanschen, franschen en hollandschen tekst het licht zag.

Van Adams jongeren broeder, Paul, wordt berigt, dat hij, na Italië te hebben bezocht, te Praag zou zijn overleden. Dit laatste althans bleek ons 1620 te gezegder stede werkelijk te hebben plaats gehad (1), gelijk mede, dat dit overlijden voor den jare 1620 moet zijn voorgevallen. Trouwens, van dat jaar af aan, ontmoeten wij zijnen broeder als voogd over zijne nagelatene onmondige kinderen (2). Denkelijk zal hij dus kort te voren zijn gestorven. Naar het voorbeeld van andere kunstenaars, was Paulus van Vianen, met achterlating van vrouw en kinderen, naar Italië vertrokken, en schijnt zich over zijn huisgezin, als over eene ondergeschikte aange-

---

(2) »Gysbert van Vyanen, als oom ende voogd over de onmundige kynderen van Pauwels van Vyanen, gestorven tot Praghe, constitueert Schadenbroick, om van Adam van Vyanen te vorderen reckeninghe van zyne administratie, by hem gehad over der voorn. kinderen goedered, *etc.*" *Acte van procuratie* 15 Septemb. 1625.

(3) »Adam van Vyanen levert zekere rekeninghe van zyne administratie, die hy gehad heeft van zyn zal. broeder, Pauwel van Vyanen's kynderen sedert den lesten April 1620, omme die gehoort ende gesloten te worden." *Stedel. register.*

legenheid niet zeer bekreund te hebben, een bewijs voorzeker, dat men, als schilder en metaaldrijver, een groot meester kan wezen, zonder daarom nog, als vader en gade, een gevoelig hart te bezitten. Wie die ongelukkige vrouw geweest zij, die hij alsdus met hare kinderen heeft laten zitten, bleek ons niet. Aan Hester Gerbrandsz. Valck (1), welke wij ongeveer dertig jaren later als weduwe van eenen schilder Paulus van Vianen vermeld vinden, viel reeds hierom niet te denken, al hadden wij niet ontdekt, dat deze in 1644 nog leefde. (2) Voor het overige kan de omstandigheid, dat onze Paul van Vianen in 1620 reeds kinderen verwekt had, wel mede tot bewijs strekken, dat hij voor 1600 moet zijn geboren.

Ook van Paulus van Vianen zijn nog sprekende bewijzen van deszelfs hooge meesterschap in de kunst over. In de gemelde kunstverzameling van mevrouw Hogguer, bevond zich, volgens Immerzeel, van dezen kunstenaar: *Een lampetschotel, waarop Diana bespied door Acteon, van onderen een hertenjagt*, verkocht voor 610 gl. *Een antike lampetkan, waarop Jupiter en Calisto*, voor 300 gl. geveild. *Een drinkkan met deksel, waarop een ruiter en rondom herders en herderinnen*, voor 460 gl. verkocht, en eindelijk een soortgelijk stuk met *boeren en boerinnen*, voor 400 gl.

»Moeijelijk," zegt de heer Schinkel, »is het werk der gebroeders te onderscheiden. Men beweert dat Paulus boven Adam hebbe uitgemunt. Ook ik ben van dit gevoelen. Het plaatwerk, vroeger in het bezit van den heer Jacob, en waarvan ik mede een groot gedeelte heb bezeten, bestaat uit modellen van kannen, potten, enz., ter navolging voor zilversmits.

(1) »Hester Gerbrantse Valk, wed. van Paulus van Vianen, constschilder, omtrent de Smeebrug, doet overleveren acte van seclusie", *etc. Stedel. register* 13 Octob. 1652.

(2) Metgen, Jans van Royen, weduwe van Ja. Meerten Jansz. van Antwerpen, in zyn leven ysercooper, geassisteert met Sr. Paulus van Vianen, *constschilder*, borger te Utrecht, haren neve, als hare voocht, bekende, dat sy van een somme van 1000 gl., *etc.*, voldaen was, die de voorn. Paulus van Vianen ende Hester, Gerbrantsz. Valck, zyn huisvrouw, te hare laste sprekende hebben", *etc. Tr. br.* van den 6. Aug. 1644.

Volgens het monogram waarmede die platen zijn gewerkt, zijn ze door eenen Vianen gesneden (denkelijk door een zoon van Adam). Ook Jan van Vianen is een plaatsnijder geweest. Als plaatsnijders hebben de Vianens niet uitgemunt; ten minste de gravuren, die ik van hem gezien heb, zijn droog en hart, en steken aanmerkelijk af bij het werk van de kunstgraveurs van dien tijd.

Eindelijk komen wij aan Christiaan van Vianen, hoogstwaarschijnlijk een bloedverwant van Adam en Paul. In welken graad hij echter aan die beide meesters vermaagschapt was, kunnen wij niet bepalen. Evenwel, daar hij in de eerste helft der XVII eeuw gebloeid heeft, zoo vermoeden wij, dat hij een zoon van een dezer gebroeders zal geweest zijn. Inlandsche kunstboeken gewagen, als gezegd, van dezen Christiaan met geene enkele letter. Maar het buitenland heeft zich erkentelijk betoond voor verscheidene meesterstukken uit zijne werkplaats ontvangen. Walpole inzonderheid roemt zijne kunstvaardigheid hoogelijk; doch houdt hem verkeerdelijk voor een' Neurenberger, een misslag, reeds door den duitschen kunstkenner Fiorillo opgemerkt, die, naar aanleiding van Walpole, het volgende van hem berigt:

» *Christian von Vianen wird mit vollem Recht zu den grössten neuern Silber- und Goldarbeitern gezählt. Walpole hält ihn für einen Nürnberger, er scheint aber ein Niederlander und Verwandter von Paul und Adam von Vianen gewesen zu seyn, die in der Nähe von Utrecht auf die Welt kamen. Seine vorzüglichsten Arbeiten waren die grossen silbernen Leuchter, Vasen und Silbergeräthe mit zahlreichen Figuren in der Capelle des heiligen Georg zu Windsor, die im Jahre 1642 van dem Capitain Foy geraubt wurden. Von seinen noch vorhandenen Werken handelt Walpole. Ungefähr gleiche Geschicklichkeit besass Theodore Rogiers, der das Silbergeschirr des Königs mit manichfaltigen poetischen Vorstellungen schmückte und unter andern einen grossen Becher nach einer Zeichnung von Rubens verziert hat.*" (1)

(1) Gesch der Mahlerei in Grossbrit. p. 399.

Dat nu Christiaan van Vianen met der daad een Nederlander was, zou, naar de teregtwijzing van Fiorillo, al geredelijk worden toegegeven. Doch, om de aanspraak van Nederland, op dezen treffelijken meester, buiten bedenken te stellen, kan, ons inziens, dienen de volgende acte, inhoudende eene overeenkomst aangaande het aannemen van eenen utrechtschen leerjongen, met wien Christiaan van Vianen, toen in dienst des konings van Groot-Britannië staande, naar Engeland vertrok, welke acte er voorzeker geheel anders zou hebben uitgezien, ware Christiaan van Vianen een Engelschman of een Neurenberger geweest. Dezelve luidt als volgt:

Op ten 3. Augustus 1637 compareerde de E. Christiaan van Vianen, de constryke silverdryver, werker ende dienaar van Zyne Majesteyt in Engelandt op d'een, ende Margaretha Houfslach, wedue vanJan Claesz. Verschuer, als moeder ende voochdesse van Reynier Verschuer, haren minderjarigen zoon op d'andere zyden, verklaerden ende bekenden met den anderen overcomen ende veraccordeert te zyn, in voegen als volcht: te weten, dat de voorn. comparante aenbesteijt ende den voorsz. Vianen aenneempt den voorn. Reynier Verschuer voor den tyt van 8 achtereenvolgende jaren, ingaende den eersten Septembris naestcomende, omme denselven Verschuer te instrueren, leeren ende onderwysen de voorsz. conste, oick sulcx, dat den voorn. Verschuer, nopende 't selve onderwys ende instructie, sal syn gehouden hem te reguleren, ende daer naer coustumen in Engelandt gehoorsaemlijck sijn voorn. meester sulcx behoort, mits dat den voorn. Vianen gehouden sal wesen voor de diensten aen hem te doen, aan den voorn. Verschuer te versorgen ende onderhauden, soo van overclederen ende andere behoeften, uitgesondert het linnen ten lyve van de voorn. Verschuer behorende, welcke de comparante belooft den voorn. haren soon sulcx toe te schicken, ende op behoorlyeker tyt te versorgen, daer aen de voorn. Vianen genoegen sal, te haren costen, welverstaende, indien die voorn. Vianen aen den voorn. Verschuer nyet en genoechde, ende dat hy oordeelde denselven totte voorn. konste ende het leren van dyen nyet bequaem te wezen, ofdat denselven Verschuer

het leven als voors. misnoechde, dat hy Vianen vermogen sal, de voorn. Reynier Verschuer te licentieren ende binnen het eerstcomende jaer zijn voorn. moeder toe te schicken tot sijns Vianens coste. Alles onder het verbant ende submissie van contrahenten personen ende goederen, tot reale executie der E. hoven van Engelandt, Utrecht, ende allen anderen rechteren, met renunciatie van allen exceptien in gelijcken noodich. Versoeckende respectivelijck hiervan acte, een of meer in behoorlijcke forme.

Aldus gedaen ende gepasseert ten comptoire mijns notarii, staende op de Gansmerckt binnen Utrecht, ter praesentie van Antonis van Honthorst ende Joh. Bor, als getuygen hiertoe versocht.

Christiaen van Vianen
Margaretha Verschuer.
Anthonis van Honthorst Jan Bor.
W. van Galen, Nots.

Sr. Christ. van Vianen (1) was voogd over Jan, nagelaten onmondigen zoon van Jan. Claesz. Verschuer, welke voogdij hij echter, naar luid der acte van decharge, hem in 1651, als wanneer hij weer burger te Utrecht was, gegeven, wegens zijne uitlandigheid geheel aan de moeder der kinderen had moeten overlaten. (2)

---

(1) Na het afdrukken van het vorige blad IX., zijn wij door den WelEd. Geb. Heer van Dam van Noordeloos te weten gekomen, dat uit het plaatwerk, boven vermeld, blijkt, dat deze Christ. van Vianen een zoon is geweest van Adam, en dat deze Adam in 1627 nog werkte.

(2) »Johan Verschuer, nu meerderjarich, *etc.*, verclaerde, dat Sr. Christiaen van Vianen, borger alhier t'Utrecht, zyn comparants gewesene momboir", *etc.* (*Acte* van den 13. Nov. 1651); voorts: »Margareta Hoefslach, wed. van Jan Claesz. Verschuer, verclaert, dat haren man za. tot een medemomber, *etc.*, besteld hadde, *etc.* Sr. Christiaen van Vianen, denwelcken vermits zyne uitlandicheit, *etc.*, nooyt enighe administratie diesaengaende gehad heeft, latende, *etc. Acte als boven* van den 21. Nov. 1651. Die Jan Verschuer, Reyniers broeder, was toen 20 jaer oudt en adelborst op het schip *de Walvisch*, naer Oost-Indië bestemd.

SCHILDER- EN TOONKUNST.

EEN CRUCIFIX VAN DESIDERIUS ERASMUS.

Door C. KRAM.

In de geschiedenis der schilderkunst komt deze beroemde Nederlander voor, als die kunst tot verpoozing te hebben beoefend, en wel eerst in de latere berigten, daar vroegere schrijvers, zooals Carel van Mander, zulks niet vermelden. Wat meer tot verwondering moet strekken — van Manders beroemde tijdgenoot Hugo de Groot maakt er geene melding van in zijne: Vergelijking der gemeenebesten Athene, Rome en Holland, waarin deze edele kampvechter, (op het gezag van Franciscus Junius,) zoo dapper te velde trekt tegen den antieken kunstroem, om althans eene gelijke eer in de beeldende kunsten voor zijn vaderland weg te dragen, dat hij zelfs den Delftschen beeldhouwer Willem Tetrode tegen eenen Lysippus, Polycletus, Praxiteles, en »met één woord, tegen alle kunstenaars en beeldhouwers van alle eeuwen" durft stellen. De beroemde Mr. Johan Meerman, die het werk van de Groot met talrijke aanteekeningen in het licht gaf, heeft deze gaping aangaande Erasmus niet aangevuld, als eene bijzonderheid destijds genoeg bekend.

In Bleijswijks Beschrijving van Delft schijnt de eerste mededeeling daaromtrent voor te komen, bij het beschrijven van het St. Agatha-klooster aldaar, en wel van het vertrek, door den prior Musius bewoond, hetwelk met een crucifix, door Erasmus geschilderd, was versierd. In eene latere beschrijving dier stad, in folio, wordt, bij de vermelding dezer schilderij, nog een tweeregelig latijnsch opschrift opgegeven, hetwelk bij Bleijswijk niet is vermeld:

»Haec Desiderius, ne spernas, pinxit Erasmus,
Olim in Steineo quando latebat agro."

Wenschelijk ware het, dat de onbekende schrijver van dit

werk vermeld had, waar hij die regelen heeft afgeschreven, en of zulks naar de schilderij zelve was gedaan, om alzoo de geschiedenis te kunnen nasporen van een voortbrengsel der kunst, van zulk eenen ouden stempel en nog bovendien door de hand van Erasmus voortgebragt, hetwelk dan ook voor de Nederlanders eene kunstreliquie zoude zijn, indien zij het weder in hun midden mogten bezitten, of de verzekering konden bekomen, dat het op vaderlandschen bodem bewaard is gebleven. — Een straal van hoop bestaat er voor, daar de geleerde Dr. George Rathgeber in zijne geschiedenis der nederlandsche schilder-, houtsnij- en graveerkunst, deel 1, pag. 153, (hollandsche uitgave bij M. H. Binger, te Amsterdam 1844,) geene andere berigten van die schilderij geeft dan hierboven reeds zijn vermeld, zoodat zij buiten 's lands dan ook niet verder bekend is. Al het bovenstaande gaf ons aanleiding om in de schatting van het kunstminnend publiek in ons vaderland de waardij der vermelde, eenig overgeblevene schilderij van Erasmus op nieuw te verlevendigen, daar wij ontdekt hebben, dat dit stuk in de 18de eeuw nog te Amsterdam aanwezig was in de kunstverzameling van den beroemden schilder Jacob de Wit, na wiens overlijden, in 1754, hetzelve een jaar later publiek werd verkocht, zijnde No. 86 op den catalogus van zijne nagelatene schilderijen: Eene kruisiging Christi, door Erasmus te Rotterdam; zijnde een echt stukjen, hetwelk Houbraken aanhaalt in het leven der schilders, eerste deel, pag. 18 en 19. Deze schilderij heeft toen opgebragt de somma van *f* 31. Maar in wiens handen is zij nu? Wie er de vermelde som voor heeft gegeven, heeft ze immers zeker voor vernietiging beveiligd, dat anders welligt in die dagen het lot van zulk schilderwerk was; en bij hem, die het stuk als een Erasmus heeft gekocht, zal deze naam, ook zonder kunstbeooging, aan hetzelve tot behoud hebben verstrekt. Dat deze roepstem elken hoogschatter van de geschilderde geschiedenis der kunst opmerkzaam make, of er sporen te vinden zijn, waar de vermelde schilderij sedert 1755 is beland, en, zoo dit onderzoek vruchten draagt, om die aan het algemeen mede te deelen.

ERASMUS EN ZIJN UTRECHTSCHE MUZIJKMEESTER.

Door J. J. DODT v. Fl.

Prof. Heinrich Schreiber, te Freiburg, heeft in 1837 uitgegeven eene *biographische Mittheilung* over *Henricus Loriti Glareanus*, leerling en vriend van Erasmus, welk geschrift ons geruimen tijd geleden in handen kwam. Wij dachten, en de omvang van het geschrift, dat 136 bladzijden in 4° beslaat, versterkte ons in die gedachte, in het werk van Schreiber ook iets nieuws te vinden over onzen Rotterdammer en zijne betrekking tot Glareanus. Helaas! in die veronderstelling vonden wij ons deerlijk bedrogen, en ijdel was ook in het bijzonder onze hoop, van bij Schreiber eenige nieuwe inlichting te ontvangen over éene bijzonderheid uit het leven van Erasmus, wier kennis wij aan Glareanus alleen verschuldigd zijn, en die ze uit den mond van Erasmus heeft opgeteekend. De groote Rotterdammer namelijk zou aan Glareanus verklaard hebben, dat hij te Utrecht bij den organist van de Domkerk, Obrecht, onderwijs in de muzijk had genoten, eene bijzonderheid, die men in den laatsten tijd dikwerf ter sprake heeft gebragt, bij gelegenheid der veelvuldige pogingen, die aangewend zijn, om de verdiensten der Nederlanders ten aanzien der muzijk naar waarde te doen schatten. Prof. Kist heeft deze bijzonderheid het laatst vermeld; doch wij kunnen er onze bevreemding niet over verbergen, dat hij zijn onderzoek op dat punt niet zoo ver heeft uitgestrekt om in de werken, en vooral in de brieven van Erasmus, te zien, of daarin niets over dezen Obrecht zou te vinden zijn? Dit doende, zou hij gevonden hebben, dat er althans onder de brieven van Erasmus één voorkomt, gerigt aan eenen Johannes Obrecht, en een andere aan Johannes

Mauricius, waarin Erasmus dezen laatsten verzoekt om brieven aan Johannes Obrecht af te geven. Intusschen willen wij niet beweren, dat die Johannes Obrecht onze hooggeprezene contrapuntist zou wezen; want deze toonkunstenaar wordt door Glareanus immers Jacobus genaamd. Evenwel ligt Johannes niet minder nabij dan Guilielmus Obrecht, de prior van Sion, en men mag wel zeggen nader bij, wanneer men in aanmerking neemt, wat nog in de galerij van den dom te lezen staat:

Int jaer ons hēn MCCCCLXXXVII op sinte Egidius avont sterf blynde Jānes, organiste deser kerke.

PIETER POTTER.

Door C. KRAM.

De wereldberoemde Paulus Potter was de zoon van Pieter Potter, die de eenige leermeester is geweest van dat zeldzame kunsttalent, zoodat aan hem de eere toekomt, de geniale gaven, die in zijnen zoon aanwezig waren — zonder hulp van grootere leermeesters, dat niet zelden noodzakelijk is — te hebben ontwikkeld.

Waarom hebben de nederlandsche geschiedschrijvers over dezen man zoo weinig geboekt? Alleen als vader van Paulus wordt hij vermeld, met bijvoeging, dat hij te Enkhuizen de schilderkunst oefende. Ziedaar al wat wij langs dien weg van hem weten; en waarlijk, Houbraken, in zijn Schouwburg der nederlandsche kunstschilders, had meer kunnen geven, ten minste den aard van zijne kunstwerken kunnen mededeelen, daar hij toch alle inlichtingen van de familie zelve konde bekomen, gelijk hij het noodige, zoo hem dacht, daarvoor heeft ontvangen.

Een vreemdeling geeft ons na hem het eerst inlichting, welk soort van kunst hij voortbragt, zeggende van Pieter Potter: »Deze kunstenaar is geboren te Enkhuizen, in Holland, omtrent het jaar 1595. Hij schilderde landschappen met gewijde voorwerpen, (dus als Adam Elzheimer,) een van welke voorstelde Paulus den Heremiet, in de woestijn vergezeld van eenen arend. Hij is evenwel beter bekend door den roem van zijnen zoon, dan door zijne eigene kunstwerken" (1). Houbraken geeft alleen zijn' sterftijd op in 1692,

(1) *A General Dictionary of painters; containing memoirs of the lives and works . . . . by Mattheus Pilkington, London* 1829. 8°.

zoodat dit, naar de waarschijnlijkheid genomen, weder eene fout zal zijn bij zoovele andere, welke, helaas! in zijne werken voorkomen.

Het is echter vreemd, dat in Nederland niets is aangewezen, waarnaar men de verdiensten van Pieter Potter eenigzins kan afleiden, en het is daarom, dat wij deze regelen stellen, om, voor zoo verre ons bekend is, één kunstvoorwerp te kunnen aanwijzen, en deze leemte daardoor aan te vullen.

Bij gelegenheid der blijde inkomst van Henriette Maria, koningin van Groot-Britannië, te Amsterdam, op den 20. Mei 1642, werd deze vorstin met ongeloofelijke pracht en eere ontvangen door de bloem van Amsterdams jongelingschap, voorafgegaan door de magistraten, enz., die allen, in rijk gewaad gedost en te paard gezeten, hare majesteit buiten de stad tegemoet reden en statelijk begeleidden, welke cavalcade zeker tot verwondering van hare majesteit en gevolg verstrekte, — zegt Samuel Costerus: »omdat vele uitheemschen het zeggen in hare woorden gewend is: *Een hollander te paard, een martelaar voor God*, maar dat recht anders waar is, heeft in deze en andere Blijde inkomsten wel gebleken." (1)

Deze geheele optogt is door Pieter Potter geschilderd en nabij Sloterdijk voorgesteld; zijnde een zeer lang tafereel, om er den geheelen trein op te kunnen plaatsen.

De ordonnantie, die hierdoor aan banden ligt, is echter met losheid en smaak gedacht, vol verscheidenheid in standen en houding der personen; de paarden zijn mede fraai geteekend en het geheel zoo volkomen bewerkt, als men zulks destijds van een' meester van bekenden naam kon verwachten.

Deze geheele voorstelling is in plaat gebragt door Pieter Nolpe, en fraai gegraveerd, zijnde lang een el zes en veertig duimen, hoog vier palmen; doch of Nolpe die op eene

(1) Zie het werk, hieronder vermeld, op pag. 15.

kleinere schaal heeft overgebragt dan de schilderij zelve is, of was, is niet wel te bepalen. Onder de plaat is de gelegenheid van deze inkomste vermeld, met de honderd drie en dertig namen der notabelen, die zich uit Amsterdam te paard daarbij bevonden. Of die schilderij verloren zij geraakt, is ons onbekend, want geschilderd is het geweest, daar er met groote letters op de prent staat, Pieter Potter pinxit, Pieter Nolpe fecit.

Deze groote prent bezitten wij in het foliowerk — zoo wij meenen van Samuel Costerus — »*Blijde inkomste, Rechten van zeege-bogen en andere toestel op de welkomste van haare majesteyt van Groot Britanien, enz. te Amsterdam, den 20. May 1642, te Amst. by N. van Ravesteyn, voor Pieter Nolpe, boekverkoper in de Kalverstraet, 1642*," doch in de beschrijving zelve wordt zij niet vermeld, wel al de andere daarin voorkomende platen. Ook is de prent, zijnde vier palmen, te groot van formaat voor dit boekwerk, zoodat die moet gevouwen worden op de lengte, waardoor het ons voorkomt dat deze prent, waarschijnlijk later gemaakt dan de uitgave van het vermelde boek, als eene ingevoegde plaat moet worden beschouwd.

Deze Pieter Potter in Amsterdam moest dus wel hoog zijn aangeschreven in het vak der schilderkunst, dat zulk eene uitgebreide voorstelling hem werd opgedragen, of door hem is ondernomen, terwijl een der voornaamste graveurs van zijnen tijd, Pieter Nolpe, dezelve waardig keurde, om er zulk eene kostbare gravure naar te maken. Uit welk een en ander men mag besluiten, dat Pieter Potter niet tot die kunstbeoefenaars behoort, die om hunne geringe bekwaamheden van lieverlede in vergetelheid mogen geraken, maar tot dezulken, die verdienen gekend te worden naar hunne verdiensten, zooals wij hem thans in den rang der verdienstelijke Nederlandsche kunstenaars plaatsen.

DIRK RIJSWIJK.

Door C. KRAM.

Dezen hoogst bekwamen kunstenaar als eenen Hollander te kunnen noemen, is voor de roem van ons vaderland van hoog belang, dewijl hij eene kunst heeft uitgeoefend, die onder de Europesche zeldzaamheden behoort, namelijk *mozaïsch werk.*

Wij willen over Rijswijk eerst een' tijdgenoot laten spreken, aan wien wij de kennis van dezen kunstenaar te danken hebben. M. Fokkens, in zijne Beschrijving van Amsterdam (1), zegt — nadat hij, als leidsman door Amsterdam, den lezer brengt tot aan de Beerestraat: — »Wat verder in de Beerestraat, hierin woont de beroemde kunstrijke meester Dirk Rijswijk, die meer als gemeen kan in parlemoer werken. Wij hebben tot zijnent gezien een wonderlijke kostelijke tafel, gemaakt uit een stuk van zuiver zwarte toetsteen, rond achtkantig, zijnde over dwars (in diameter) vijf voet (2) lang. Deze tafel is met een ronde krans van bloemen en lofwerk, rozen en tulpen, ingelegd van parlemoer, en dit zonder eenigzints 't parlemoer met verven behulpzaam te zijn; de bloemen en levendige beesjes zijn zoo uitnemend schoon in de natuurlijke kleur, dat ze de beste penceelen der schilders beschamen; het is mij

---

(1) *Beschryvinge der wijdt vermaarde koopstad Amstelredam, enz. aanwyzende hare bezienswaardige en wonderlyke zeldzaamheden, ten dienst van de inwoonders en alle liefhebbers, die genegen zijn die stad met kennis te bezigtigen, enz., door M. Fokkens. Amsterdam, anno* 1662. 12°. *pag.* 70.

(2) *Circa een el, vier palm, vijftien streep.*

onmogelijk de sierlijkheid en zijn uitnemendheid ten volle te beschrijven, het gezicht verdwaalt in het beoogen van dit heerlijk stuk werk, waarlijk een juweel voor een koning of prins; deze tafel wordt gehouden op tien duizend gulden, een werkstuk, diens gelijken in de wereld niet te vinden is."

Bij geen' schrijver van dien tijd vinden wij eenige verdere melding, noch van den kunstenaar, noch van zijne kunstwerken, dan juist eene eeuw daarna, en wel van dezelfde schoone mosaïk-tafel, bij Henricus van Berkum, *Beschrijving der stad Schoonhoven* (1), die, daar dit kunstjuweel binnen zijne veste was berustende, zich voelde gedrongen, zulks als merkwaardig te boeken. Hij neemt de beschrijving daarvan uit Fokkens werkje over, en meldt verder: »dit overheerlijk stuk werk, schoon in deze stad niet gemaakt, is echter aldaar nog te zien, ten huize van den heer van der Helling, en behoort in eigendom toe aan de erfgenamen van den heer Bailliuw de Groet; vervaardigd door den beroemden kunstenaar Dirk van Rijswijk, te Amsterdam."

Dat al het bovenaangevoerde tot verheffing van den waarlijk genialen Rijswijk waarheid is, moeten wij naar onze kennis en meening volkomen beamen, daar wij ditzelfde beschrevene kunststuk in den jare 1825 te Delft hebben gezien, en toen ook voor het eerst zagen, dat deze nabootsing van de natuur der bloemen, vlinders, enz. — op den bedoelden afstand beschouwd — door andere middelen nagebootst als door die der schilderkunst — voor het oog veel nader aan de natuur grensde dan schilderwerk van de bekwaamste hand, door de speling van het daglicht op de kleuren van het parlemoer, dat bij elke wending van den aanschouwer verandert, en daardoor een leven vertoont, hetwelk de natuur op zijde streeft. In den volsten zin van het woord lagen de bloemen, vlinders, insecten, enz. als het

(1) Beschrijving der stad Schoonhoven, enz., door H. van Berkum, Gouda 1762. 4°. pag. 384.

ware boven op de tafel, — in een woord — bedriegelijk! Het geoefende oog van dezen kunstenaar was met den hoogsten graad van kleurzin bedeeld. Zijne uitstekende bekwaamheid, om in het voor hem liggende parlemoer die kleuren en werking te ontdekken, welke hij voor deze of gene voorwerpen der natuur behoefde, maakt hem tot een hoogst zeldzaam verschijnsel. De naam van Dirk Rijswijk verdient met gulden letters voor Nederland te worden aangeteekend.

HENDRIK TEN OEVER.

Door C. KRAM.

De kunstwerken van dezen verdienstelijken meester schijnen aan de geschiedschrijvers van de levens en werken der nederlandsche kunstschilders niet te zijn voorgekomen; immers geen spoor van dezen naam wordt er bij hen gevonden. Dit is echter vreemd, dewijl een voornaam kunststuk van dien meester — door ons gezien — in de kerkekamer van de groote of St. Michielskerk te Zwolle aanwezig is, en dus niet verholen, maar wel zoo, dat hetzelve, bij de later aan de vermelde kerk gebouwde kerkekamer, eene bestemde plaats heeft verkregen, of liever voor de bedoelde plaats geschilderd is. Het stelt voor de regenten of kerkmeesters van dien tijd, die dezen kostbaren aanbouw onder hun bestuur hebben doen volbrengen, gezeten aan eene tafel, vergadering houdende, en daarnevens de koster. Het geheel is uitmuntend geschilderd, klein levensgroot, goed geteekend en schoon van kleur. Het zweemt naar de school van Rembrand, zooverre het effect aangaat; doch het geheel doet zich voor als een stuk uit de school van Gerard Terburg, en wel om de juistheid en zedigheid der voorstelling. Zelfs de handen zijn uitmuntend geteekend en geschilderd, hetwelk niet zelden een bekwaam kunstenaar verraadt, die veel gewerkt moet hebben, om tot dien graad van volkomenheid te geraken. Ten Oever kan in de school van Terburg zijne opleiding hebben gehad, doch deze heeft hem niet aan die schilderij kunnen helpen, daar hij in den jare 1681 is overleden.

Wij gelooven, dat deze bekwame kunstenaar tot de Hollandsche school behoort, zijn naam zelfs geeft daartoe eene

aanwijzing, of zoo hij een vreemdeling is geweest, zou hij zijn manier en penseel geheel naar die der Hollandsche school hebben moeten buigen, hetwelk niet wel denkbaar is. Bovendien, geen vreemd kunstenaar is voor dergelijk werk, noch bij den gemelden naam bekend. Ook is het wel te vermoeden, dat zeker geen vreemde tot dat einde zoude gebezigd zijn, en daarom wekt het nogmaals onze verwondering, dat van een' kunstenaar, tot zulk eene aanzienlijke hoogte gevorderd, geene verdere werken tot nog toe zijn voorgekomen.

PAULUS POTTER.

Door C. KRAM.

Een der beroemdste schilderstukken van Paulus Potter, bekend onder den naam van *de pissende koe*, wordt alleen bij de voornaamste geschiedschrijvers geboekt, die aanwijzen, hoe hetzelve van hand tot hand is overgegaan. De laatste berigten daaromtrent vindt men bij J. Immerzeel, Jr.: »*De levens en werken der hollandsche en vlaamsche kunstschilders, enz.*" *Amst.* 1842, en naar deze opgave bevindt het hier bedoelde kunststuk zich te Cassel."

Fiorillo (1) echter schrijft: dat *de pissende koe*, met al de overige meesterstukken van de galerij te Cassel, in het groote magazijn naar Parijs vervoerd is, en zegt tevens in eene noot: »van die schilderij bestaat eene fraaije gravure van den beroemden Carl Kunz." Cassel heeft het grootste deel van hare, naar Parijs vervoerde voorwerpen weder terug bekomen; doch *dit meesterstuk* met nog 40 andere uitgezochte stukken zijn welligt voor altijd, niet alleen voor Cassel, maar zelfs ook voor Duitschland verloren. In een publiek berigt leest men het volgende:

»»Onder de schilderijen, welke een groot vreemd monarch (de Keizer van Rusland, Alexander de Goede,) uit de galerij van Malmaison gekocht heeft, bevindt zich ook *de pissende koe* van Paulus Potter. Dit beroemde stuk, hetwelk in den jare 1646 is geschilderd, is met 190,000 franken betaald."""

---

(1) Fiorillo. Geschichte der zeichnenden Künste. Hanover 1818. 8°. III Band, pag. 71.

Hieruit blijkt, dat, tijdens het fransche keizerrijk, die schilderij niet meer te Cassel aanwezig was, en niet is teruggekomen, doch voor den jare 1818 reeds naar Rusland vervoerd.

Volgens van den Eynden en van der Willigen, en zelfs volgens Immerzeel, die in 1842 schreef, bevond zich *de pissende koe* wel degelijk te Cassel. De vraag is derhalve, waar dat kunstjuweel van *le Raphaël des animaux* tot Neerlands luister blinkt?

KAREL VAN MANDER,

DE ZOON.

De geschiedenis van de invoering en verspreiding van de tabak in de verscheidene landen van Europa in het algemeen, heeft eene eigene literatuur, maar omtrent den tijd en de plaats, waarop en waar dezelve in den vorm van snuif het eerst in gebruik is gekomen, verkeert men genoegzaam geheel in het onzekere. Gewoonlijk zegt men, doch zonder er eenige getuigenis voor bij te brengen, dat het onder de Europeanen, de Spanjaarden zouden geweest zijn, die het eerst snuifden, en dat die gewoonte door hen naar Italië zou zijn gekomen, alwaar paus Innoncentius in 1690 hen met den ban bedreigde, die zou durven bestaan, om in St. Pieter te snuiven. (1)

Hoe dat zij, het oudste geschrift, dat, voor zoo verre wij hiertoe weten, bepaaldelijk over den snuif handelt, is dat door den zoon van den overbekenden schilder en schrijver Karel van Mander in 't licht gegeven. Reeds Paquot heeft, van den vader sprekende, van dit geschrift, als wel (2) van van Mander, den zoon zijnde, aldus opgave gedaan: »*De pulvere Tabaci poema. Hafniae*, 1666. 4°. Maar zoo die latijnsche text werkelijk bestaat, waaraan wij wel genegen zouden zijn te twijfelen, dan mag men er althans voor houden, dat dit eene vertaling is van een nederduitsch origineel, door

---

(1) Poppe. *Gesch. der Technologie. III. p.* 51.

(2) Mémoires, *etc.* Ed. in-fol., I. 368. *Il pouroit bien être de Charles van Mander, le fils.* Paquot was het dus niet met zich zelven eens, of men niet al voor 1604 snuif gebruikte, want in dat jaar stierf van Mander, de vader.

van Mander in Coppenhagen ter perse bezorgd. (1) Trouwens, de Deensche dichter Vijt Bering vervaardigde in 1665 een lofdicht op de uitgave van dit geschrift, hetwelk in Rostgaard's *deliciae poetarum Danorum* met een opschrift herdrukt is, dat hieromtrent geen twijfel laat bestaan, en aan hetwelk wij hier te minder eene plaats behoeven te ontzeggen, als het doel van het gezelschap het juist niet medebrengt, om hare berigten voor zoodánige mededeelingen te sluiten. In de gezegde *Deliciae* lezen wij aldus :

D. Carolo van Mandern
Pictori celebri
Cum tractatum de pulvere sternutatorio
Belgico idiomate ederet 1665.

Carole, cui Zeuxis, cui magnus cedit Apelles,
Quicquid et affinxit Graecia prisca sibi,
Cui coeli jus omne suum transscripsit Apollo,
Et varium dextrae nobilioris opus,
Quid tibi cum Cyrrha est? quid cum Permessidos unda?
Quodque unum doctis cum Jove Numen inest?
Nempe tuo ingenio, cui pontus cessit, et aether,
Quicquid et est terras inter et inter aquas,
Cesserunt faciles non uno Numine Musae,
Plectra; lyram; calamum; barbiton; ora; tubam.
His pariter, pariterque manu, pariterque loquela
Ne non sis similis semper ubique tui.
Exhausisti omnem diverso Nomine Phoebum,
Et totum dextra, pectore et ore refers.

Hieruit schijnt al te blijken dat van Mander, behalve een

(1) Wij zeggen *ter perse bezorgd*; want het zou wel kunnen blijken, gelijk de heer Kram wel aanmerkt, dat Carel van Mander II, in deze alleen uitgever was van een stuk van zijn oom, Adam van Mander, schoolmeester te Amsterdam, die bekend staat als de nederlandsche lier bespeeld te hebben, en denkelijk een en ander van zijns broeders werken ter perse bezorgd heeft. Hierbij komt nog, dat Meyster, in zijne hierna te vermelden opdragt, Carel van Mander II als schrijver niet gedenkt.

uitmuntend kunstenaar, een beschaafd man was, en als zoodanig te Koppenhagen in achting zal gestaan hebben.

Zwijgen onze kunstboeken van hem, uit Weinwich's *Maler historie* (1) leert men, dat van Mander in 1580 te Delft geboren werd, en denkelijk van zijnen vader het eerste onderwijs in de kunst ontving; dat hij echter, naar zijn' stijl te oordeelen, wel zou mogen worden aangenomen, Italië te hebben bezocht. Wij vernemen van daar verder, dat van Mander zich in Denemarken hebbe gevestigd, dat wel zou mogen gesteld worden, omstreeks 1620 te hebben plaats gehad. Welligt is hij, met de »achttien stukken tapitseriën, door hem opgemaakt door last ende ten behoeve van den coninck van Denemarken, gepakt in drie cassen," waarvoor hem, in 1619, vrijdom van uitgaande regten werd verleend, (2) zelf derwaarts vertrokken, en misschien behooren tot die tapitseriën die twee stukken, waarop naar Weinwich te lezen staat: »Karel van Mander fecit 1620." Van Mander was, naar het oordeel van dien schrijver, een uitnemend portretschilder, voerde een zeker en krachtig penseel, en had een schoon coloriet. Den koning, zijn' heer, schilderde hij onderscheidene malen, zoo te paard als te voet, welke stukken van ongemeene uitdrukking en leven, nog wel behouden, in de koninklijke paleizen zouden te zien zijn. Er bestaan van hem ook vele portretten van adelijke personen en staatkundige mannen, benevens eenige historische stukken.

Bovendien vervaardigde hij, zooals reeds gezegd is, cartons en teekeningen voor tapisseriën, welke Weinwich ver-

---

(1) Vergel. *Fiorillo.* Gesch. der zeichn. Künste, *etc.* II. p. 513.

(2) Resol. der Stat. Gen. 31 Aug 1619. *Is Carel van Mander geaccordeert pasport, omme uit de Vereenichde Nederlanden naar Denemarken te mogen transporteren, achtien stukken tapitseriën, bij hem opgemaakt, door last en ten behoeve van den Co. van Denemarken, gepakt in dry cassen, vry van convoy ende licent, onder suffisante cautie, dat hy binnen den tyd van vier maanden zal overbrengen, attestatie by zyn Maj. geteekent, dat hy de voorn. achttien stukken tapitseriën tot zynen dienst ende gebruik heeft ontvangen.*

moedt, dat door den schot John Thomas Kingo zou geweefd zijn, van wien, als tapijtwerker van koning Christiaan IV, 22 stukken voorhanden waren. (1)

Eindelijk moeten vermeld worden de teekeningen door van Mander voor Tho. Bartholin, ten behoeve van een ontleedkundig werk, vervaardigd, en door Alb. van Haelwegh in het koper gebragt. (2)

De meergemelde Deensche schrijver zegt, dat van Mander in 1635 eene reis naar zijn vaderland deed, waartoe men hem echter geene toestemming gaf, dan onder voorwaarde van spoedig terug te keeren. Dezelfde schrijver houdt het er voor, dat van Mander in Denemarken zou zijn gestorven, maar wanneer en waar hij begraven zij, wist men niet.

Dat hij in 1668 nog leefde, mag daaruit worden opgemaakt, gelijk de heer Kram zegt, dat Meyster in dat jaar zijne *berijmde politie* aan hem opdroeg. Als discipelen van dezen van Mander worden door Fiorillo genoemd Jacob Molhero, Jacob Maertens, Corn. Enghelsen, Frans Hals (!), Ev. Krins, Hendr. Gerretz. en Frans Venant.

---

(1) Wij treden hierover in geene bijzonderheden, als voornemens zijnde, die stoffe opzettelijk te behandelen.

(2) *Icones plerarumque partium, etc., humani corporis, naturali magnitudine et forma, sec. ductum sectionum Tho. Bartholini a Carolo van Mander, Apelle regio, vivis primum coloribus, deinde ab Alb. Haelwegh, Regio glypte aeri incisae, etc. Hafn.*, 1662. — Tot ons leedwezen zijn wij buiten staat, om de Deensche literatoren, en bepaaldelijk Moller, *Cimbria literata*, te raadplegen, of die soms meer bijzonderheden aangaande Carel van Mander, den jongen, hebben aangeteekend.

ARCHEOLOGIE.

Antiq. Topographie, Germ. en Nederl. Mythologie, Zeden en Gebruiken, Regtsoudheden.

OVERBLIJFSELS VAN KUNST UIT VROEGER' TIJD, BOUWKUNST, BEELDHOUWKUNST, GRAVEER- EN SCHILDERKUNST, EPIGRAPHIEK, NUMISMATIEK, WAPENEN, WERKTUIGEN, HUISRAAD, KLEEDING.

HET UTRECHTSCHE HANDSCHRIFT DER SNORRA-EDDA.

Door Mr. C. L. SCHüLLER TOT PEURSUM,
Advocaat te Utrecht.

Ik mag vertrouwen, dat de leden van dit gezelschap genoegzaam bekend zijn met de belangrijkheid der IJslandsche letterkunde voor geschiedenis, taal, poëzy, mythologie, alles ook in betrekking tot onze voorouders op Nederlandschen bodem, dat het nuttelooze moeite zoude wezen om uitvoerig daarover bij deze gelegenheid te handelen. Van mij kan die moeite te minder gevergd worden, daar ik in den vorigen winter in het leesmuseum dezer stad eene, ofschoon dan ook hoogst oppervlakkige voorlezing over IJsland en zijne letterkunde heb gehouden, welke later gedrukt is in het mengelwerk van het Alg. Letterl. Maandschrift dezes jaars 1846, bl. 473 en volg.

Het, bij name ten minste, meest bekende voortbrengsel der IJslandsche letterkunde is de Edda. Het is echter voor sommigen niet overtollig te zeggen, dat er twee Eddaas zijn: de poëtische en de prozaïsche. Het boek, dat men de poëtische Edda noemt, is eene verzameling van oude liederen, waarvan bisschop Brynjulf in 1643 het eerst een handschrift vond; de prozaïsche Edda bestaat uit eenige geschriften in ondicht van zeer ongelijksoortigen inhoud; zij werd reeds in 1628 door Arngrim gevonden. Eerst in 1665 werden door de zorg van Resenius de beide Eddaas, immers gedeeltelijk en hoogst onkritisch, te Koppenhagen uitgegeven. Deze geleerde schreef het verzamelen van de liederen der poëtische Edda toe aan Sämund den Vroeden, een' geleerden IJslander, die omstreeks

1100 bloeide, terwijl hij als den schrijver der prozaïsche Edda opgeeft Snorri Sturlason, die eene eeuw later de beroemdste man van zijn vaderland was door zijne geleerdheid en regtskennis. In hoeverre deze beide opgaven waar zijn, of op geloofwaardige overleveringen gegrond, dan wel geheel willekeurig, heeft aanleiding gegeven tot geleerde onderzoekingen, waarbij mannen van verschillende gevoelens elkander met groote hevigheid, ja zelfs met belagchelijke woede wederlegden. Het bijna onzinnige geschrijf van Schimmelmann, wiens boek in de Utrechtsche bibliotheek aanwezig is, levert van dien oorlog wel het vermakelijkste staal (1). Even zeer is men het onzeker over den oorsprong van den naam *Edda* aan de beide werken gegeven. Doch zeker is het, dat voor hen, die meer op het wezen en den inhoud, dan op den vorm, den titel en den naam van verzamelaar of schrijver hunne aandacht vestigen, de liederen of zangen, in de poëtische Edda bijeengevonden, een der kostbaarste schatten opleveren, die de aloude bewoners van Europa aan elkander hebben overgeleverd. Men verlieze echter niet uit het oog, dat ook buiten de Eddaas een groot aantal der schoonste noordsche dichtstukken en prozawerken is overgebleven.

Wenden wij ons thans weder tot de prozaïsche Edda, naar dengenen, dien men voor haren schrijver houdt, ook wel de Snorra-Edda genoemd.

De prozaïsche Edda bevat vooreerst twee mythologische geschriften, met eene voor- en narede. Het eerste en uitvoerigste stuk bestaat in eene ondervraging van den mythischen koning Gylfi gerigt aan drie goddelijke wezens, Hoog, Evenhoog en de Derde genaamd, die hem op zijne vragen in de godenleer onderrigten. Het tweede is een tafelgesprek tusschen den God Bragi met den mensch Aegir. Beide geschriften bevatten een aantal vertellingen over de noordsche godenleer en dragen tot regt verstand van de moeijelijke oude dicht-

---

(1) Vergel. Isländische Litteratur und Geschichte, 1er Theil, Göttingen und Gotha, 1773.

stukken zeer veel bij. Nog nuttiger in dit opzigt is het overige gedeelte der Snorra-Edda, dat door eene soort van theorie der noordsche dichtkunst wordt ingenomen, waarin de figuurlijke benamingen door vertellingen worden opgehelderd en door voorbeelden uit allerlei dichters bevestigd. Men *bezit* hierdoor die vertellingen en die fragmenten, en men bestudeert dus dit werk meer om dezen, dan om zich met de theorie der IJslandsche versificatie bekend te maken. Eenige stukken van grammatischen aard besluiten deze Edda. Inwendige eenheid is er dus in de Snorra-Edda niet te vinden en waarschijnlijk ook door Snorro, indien hij de schrijver is, niet bedoeld. Hij schreef de resultaten van zijn' letterarbeid in één boekdeel; misschien schreef iemand onderscheidene werken van verschillende schrijvers in één handschrift achter elkander, en de band van dat boek is dan welligt de eenige, die er tusschen de onderscheidene deelen der Edda bestaat. Iets dergelijks vertoont ons de Bijbel.

De Resenische uitgave der Snorra-Edda, welke de oudste is en in 1665 verscheen, is gemaakt naar twee handschriften: vooreerst het in 1628 door Arngrim Johnsen op IJsland gevondene en naar den tweeden bezitter thans nog het Wormsche genaamd: dit handschrift berust te Koppenhagen; ten tweede, het koninklijke handschrift, door denzelfden bisschop Brynjulf, die de poëtische Edda vond, in 1640 ontdekt en naar Koppenhagen gezonden. Dit kostbare gedenkstuk, waarop wij straks nog moeten terugkomen, is eens dertig jaren lang vermist geweest, doch thans weder in Denemarkens hoofdstad aanwezig.

Eene tweede, Zweedsche, uitgave der Snorra-Edda kwam in het licht in 1744. Ditmaal was een derde handschrift ten gronde gelegd, dat te Upsala bewaard wordt.

In 1818 kwam eene eenvoudige, maar uitmuntende uitgave door de zorg van Rask tot stand. In deze zijn, behalve de drie oude handschriften, nog andere sedert ontdekte gebruikt, waarop fragmenten der Edda gevonden zijn, mitsgaders oude afschriften van de drie hoofdmanuscripten, door onbekenden op papier vervaardigd.

Zulk een afschrift nu is het, wat ook de bibliotheek der Utrechtsche Hoogeschool bezit. Von der Hagen werd op het supplement van den ouden catalogus dier bibliotheek (1) een titel gewaar, die hem het bestaan van een handschrift der Edda aanduidde (2), doch kon het om de vacantie niet te zien krijgen. Köppen (3) teekende dit spoor op, en daardoor vond het steller dezes.

Ik heb mij de moeite gegeven om gedurende drie zomermaanden dezes jaars dit handschrift met de Raskische uitgave te vergelijken en de varianten aan te teekenen. Van veel zakelijk belang moet ik verklaren, dat deze varianten niet zijn: echter hier en daar; doch woordelijk varieert de uitgave van Rask op elke bladzijde vijftien tot twintig malen met het Utrechtsche handschrift.

Dit handschrift is op papier in klein 4° geschreven, zeer digt en vol verkortingen, ook niet zonder uitlatingen, vooral in den beginne. De laatste bladen zijn er uitgescheurd, zoodat het handschrift eindigt met bladz. 255 der Raskische editie. De spelling verschilt aanmerkelijk. Een uitvoerig staal daarvan heb ik in mijne collatie opgenomen, doch meer uit nooddwang. Toen ik toch aan bl. 193 van Rask gekomen was, bemerkte ik tot mijne bittere teleurstelling, dat het 15e vel, van bl. 193 tot 208, aan mijn exemplaar ontbrak. De Stokholmsche binder had mij daarvoor wel het onvruchtbare geschenk van een 15e vel uit een gansch ander boek gedaan, doch liever hadde ik gehad, dat de Utrechtsche boekbinder, die mijn exemplaar met schrijfpapier doorschoot,

---

(1) Auctarium Catalogi Bibliothecae Trajectinae Batavae, Tr. ad Rh. 1754, p. 32: Edda, sive Mythologia poëtica Veterum Islandorum, et Scaldra sive eorum Metrica de variis generibus Carminum, quibus res gestas majorum suorum cecinerunt, sermone Islandico. N. 260. g. (Manuscripti Miscell.). — De catalogus, waarop het supplement in 1754 verscheen, is gedrukt in 1718, zoodat de bibliotheek in het tijdvak, tusschen die twee jaren begrepen, met dit handschrift verrijkt is.

(2) Lieder der älteren oder Sämundischen Edda, Berl. 1812, p. CVIII sq.

(3) Literarische Einleitung in die Nordische Mythologie, Berl. 1837, p. 96.

de fout hadde ontdekt. Nu was op dat oogenblik mijne teleurstelling groot: ik liet aanstonds naar Stokholm om het ontbrekende vel schrijven, met aanbieding, ofschoon onverpligt, van den ganschen prijs van het daardoor te schenden exemplaar, collationneerde intusschen het overige van het handschrift; doch het 15e vel kwam niet (en is er nog niet); de drie maanden, welke mij voor het gebruik des handschrifts gegund waren, snelden ten einde, en ik zag mij genoodzaakt dat gedeelte woordelijk over te schrijven, mij troostende met het denkbeeld van, zoo als ik reeds zeide, daardoor ook een staal van de spelling te leveren.

Na dit alles was ik genoegzaam met het schrift bekend, om ook twee bladen, die voor in het handschrift gebonden zijn en niet tot de Edda behooren, te ontcijferen. Het eerste blad is niet anders dan een gewone brief, geschreven door zekeren Biarne Jons aan zijn broeder en gedateerd, zonder opgave van plaats, den 8 September 95. Deze brief ademt de hartelijkste broederlijke teederheid, doch levert overigens niets opmerkelijks op. Hij is geschreven op een zoogenaamd halfvelletje, de vouwen zijn nog merkbaar en het adres luidt: aan mijn geliefden broeder Pali Jonszoon. De brief is in het handschrift vastgehecht, de buitenzijde vormt nu de eerste bladzijde van het boek, en is behalve met het adres, met allerlei spreuken, versjes, data, namen van eigenaars van het handschrift, ja met penbeproevingen beschreven. De tweede bladzijde bevat dus de binnen- of beschrevene zijde des briefs. Een tweede blad, dat vóór de Edda in het handschrift is ingelascht, bevat voornamelijk een voor mij onverstaanbaar IJslandsch versje met een commentarius. Alles is zonder eenige scheiding achter elkander geschreven, doch schrijft men het versje naar de hedendaagsche wijze, dan bevind ik, dat het acht regels heeft.

Nu volgt de Edda, echter niet het begin, gelijk wij dat uit de uitgaven der oude handschriften kennen, maar eerst een aantal regels verder. Het tweede blad dezer Edda is dan ook genommerd met het cijfer 3, even als ontbrak eigenlijk het eerste. Het eerste blad der Edda in het handschrift is

ongenommerd, maar moest eene 2 voeren, omdat het volgende 3 heeft; er staat in de plaats van een nommer, met verschen inkt geschreven: *abest folium unum.* Of degene, die de nommers plaatste, het blad, dat hij met 1 zoude geteekend hebben, gekend heeft, betwijfel ik, omdat hij dan ook zijn tweede blad (ons eerste) met 2 zoude hebben geteekend; hij begint met 3 en houdt het er mijns inziens slechts voor, dat er een blad ontbreekt; de schrijver der evengemelde Latijnsche woorden volgt hem blindelings. Dit eerste (zoo het er geweest is) moet echter al zeer lang ontbroken hebben, want op het tegenwoordige eerste blad staat boven aan met rooden inkt geschreven, dat dit boek de Edda heet, en met zwarten vindt men er weder een eigenaarsnaam en datum. Met blad 53 houdt het handschrift op, zijnde het overige er klaarblijkelijk uitgescheurd.

In de beschrijving van den straks gemelden koninklijken Codex bij v. d. Hagen (1) lees ik, dat hij in klein 4° is en 110 bladzijden heeft, dat het eerste blad ontbreekt en dat alles zonder afscheiding, opschriften en andere aanduidingen in eens door is voortgeschreven. Dit laatste is letterlijk even zoo in het Utrechtsche handschrift. Daar in beiden het begin ontbreekt en, als men bij de 53 voorhandene nog twee uitgescheurde bladen (2) voegt, ook dit handschrift 110 bladzijden heeft, hield ik het Utrechtsche aanvankelijk voor eene letterlijke copie van het koninklijke handschrift, en zoo al niet voor het origineel (want het koninklijke is op pergament en in 1824 na eene dertigjarige absentie teruggevonden) dan toch, vooral gedurende dien tijd, hoogstbelangrijk. In dat geval zoude dan het eerste blad van ons handschrift slechts schijnbaar ontbreken, want dan is het eene volledige

(1) L. l. p. CIII.

(2) Indien het Utrechtsche handschrift nog ongeschonden zijnde geëindigd is, daar, waar het koninklijke eindigt, namelijk met bl. 269 van Rask, behoeven er niet meer dan twee bladen uitgescheurd te zijn, daar het thans, gelijk gezegd is, met bl. 255 van Rask ophoudt, en 14 bladz. van Rask met ongeveer vier van het Utrechtsche handschrift gelijk staan.

copie van een verminkt origineel. Doch ofschoon in beide handschriften het begin ontbreekt, vangt het Utrechtsche echter veel vroeger aan dan het koninklijke, ook schijnen er aan het eind van het Utrechtsche meer dan twee bladen uitgescheurd te zijn, zoodat ik op dit punt nog in twijfel verkeer.

Er blijft overig, dat ik spreke van de namen van eigenaars, van de datums enz., waarvan ik reeds even gewag gemaakt heb. In de eerste plaats komt in aanmerking *Jone Arazoon te Gryranda anno* 1628. Of hij de vader is van de beide Jonszonen, wier brief in het handschrift gehecht is, en of die aanhechting daarmede in verband staat, wie zal het zeggen? die brief zou dan van 1595 kunnen zijn en door den vader als een aandenken aan zijn zoon kunnen zijn bewaard. Doch daar er in den brief wel van zusters, niet van een vader gesproken wordt, is dit alles zeer onzeker. Dezelfde eigenaar noemt zich nog eens *Jon Ara Son a Vossma* 1626 12 *Martij.* Nog staat er ergens: 1600, *sterven* (*salaz*) 62: doch geheel op zich zelf. Elders vindt men: *dit boek bezit ik Jon Vissarson.* Nog vindt men het jaartal 1606 en den naam *Jon Bissniss.* Uit dit alles blijkt met zekerheid, dat dit handschrift in het eerste begin der zeventiende eeuw reeds geschreven was en dus ouder dan eenig gedrukt exemplaar en ook dan de vondst van eenig handschrift in IJsland door de Deensche geleerden. Het is dus door een IJslander in zijn vaderland gecopieerd, voor dat men daarbuiten iets van IJslandsche letterkunde wist, en zoude, indien het vóór 1628, toen Arngrim den Wormschen codex vond, ontdekt ware geweest, wereldberoemd zijn geworden. Nu echter is het op onbekende wijze herwaarts gekomen en zal het zijn nederige ligplaats door het verschil van zijne lezingen met de beroemde vroeger ontdekte broeders denkelijk nimmer met schitterender eereplaats verwisselen.

Of zoude ten slotte het Utrechtsche handschrift verheerlijkt kunnen worden door dat het er op mogt bogen, eenmaal het eigendom van keizer Maximiliaan I te zijn geweest? Er staat toch ergens geschreven:

Maximilianus
D: G: R: R:
1449

of welligt leest iemand een ander cijfer, dat beter met den tijd van het roomsch-koningschap van Maximiliaan (begonnen 1486) overeenkomt. Doch in zijn tijd dacht men op het vaste land nog niet aan IJslandsche handschriften, noch aan de Edda, en hoe aardig de abbreviatie van *us* ook het teeken nabootst, dat in het handschrift daarvoor gebruikt wordt, houde ik die aanteekening voor niets anders dan eene speling van een schalkschen bezitter des handschrifts.

Ik eindig dit verslag met mijnen dank te betuigen aan heeren curatoren der utrechtsche hoogeschool, aan den heer bibliothecaris, prof. van Goudoever, en aan de heeren Adér, custos, en Dodt van Flensburg, amanuensis der bibliotheek, voor hetgeen elk hunner respectivelijk heeft bijgedragen om mij het gebruik van het handschrift aan mijne woning welwillend te verschaffen. De heer van Goudoever vooral neme de verzekering mijner opregte erkentenis aan voor de moeite, die ik zijn hooggel. veroorzaakt heb, en voor het vertrouwen, dat zijn hooggel. wel in mij heeft gelieven te stellen.

1846.

OVER EEN STANDBEELD VAN HERCULES

OP HET STEDELIJK MUSEUM TE UTRECHT,

DOOR WIJLEN

Jhr. H. M. A. J. van Asch van Wijck.

In de verzameling van oudheden op het stadhuis te Utrecht ziet men in de eerste zaal een hautrelief in wit marmer gebeiteld, voorstellende het standbeeld van Hercules, houdende in de regterhand zijne knods, terwijl over den linkerarm de leeuwenhuid hangt. De geheele steen is hoog 58 n. d. en breed 32 n. d., aan zijne bovenzijde is hij afgerond.

Het hautrelief werd door den heer wethouder Hinlopen ontdekt in de buskruidfabriek buiten de Waardpoort te Utrecht, waar het, volgens berigt der bewoners, reeds eenige jaren was bewaard geworden, na in den omtrek van den molen, te zijn opgedolven.

Dit standbeeld van Hercules, op den steen uitgebeiteld, is van eene zeer fraaije bewerking en bijna gaaf; alleen het aangezigt en een gedeelte van het hoofd zijn beschadigd. Uitmuntend in teekening en in de evenredigheid der deelen, is de stand vol kracht, de werking der spieren met anatomische naauwkeurigheid aangewezen, het geheel zuiver en schoon bewerkt, en kenteekent den ervaren beeldhouwer.

Is het een overblijfsel van romeinsche oudheid, of wel van de hand eens lateren kunstenaars? Ziedaar eene vraag, welke inderdaad moeijelijk is te beantwoorden, vermits zoover men weet, in den omtrek, waar dit beeld werd opgedolven, geene romeinsche oudheden zijn gevonden. Dan de

plaats is gelegen aan den oever der Vecht, op eene kleine landtong, waar de vrijheid der stad Utrecht eindigt, tusschen den tegenwoordigen loop der Vecht en eene kleine wetering, welke aan de noordzijde de gemelde vrijheid begrenst. Indien men de menigvuldige takken dier rivier in de nabijheid van Utrecht gadeslaat, zoude men aan de vroegere aanwezigheid van een klein eiland kunnen denken, door die rivier aan het uiteinde van de tegenwoordige vrijheid der stad Utrecht gevormd. Aan hare boorden vindt men ja, geene veelvuldige overblijfselen van romeinsche oudheid, doch een grafsteen met een romeinsch opschrift opgedolven, en door Heda beschreven, doet zien, dat de boorden dier rivier, ook ten tijde der Romeinen, door hen werden bewoond, of wel, dat hunne krijgsbezittingen zich langs dezelve hebben uitgestrekt. Romeinsche oudheden werden vroeger, aan het zand, nabij den loop der Vecht, aan de westzijde van Utrecht opgedolven; verspreid zijn de overblijfselen over geheel de oppervlakte der stad, hetwelk als een bewijs van de bewoning derzelve in het romeinsche tijdperk in de geschiedkundige beschouwing van het oude handelsverkeer der stad Utrecht is opgemerkt; waarbij tevens de waarschijnlijkheid is aangetoond van dat handelsverkeer op die rivier.

In het onderzoek aangaande de oudheid van een voortbrengsel der kunst, komt het niet uitsluitend aan op het bewijs van het vroeger aanwezen van romeinsche gebouwen op het punt, waar zoodanig kunstgewrocht werd opgedolven, maar de aanschouwing van het voorwerp, doet den trap van vordering in de beeldende kunsten onderscheiden, en men vraagt zich dan met regt, indien men den hoogen trap van kunstbewerking en het voorwerp zelve opmerkt, draagt dan dit het uiterlijk kenmerk niet van afkomstig te zijn uit een tijdperk van vergevorderde geoefendheid, vooral in de zoo mannelijke beeldhouwkunst; vooral wanneer de steen van marmer is, uit welken het is gebeiteld. Maar dan ook het voorwerp zelf, eene heidensche godheid, en wel een Hercules in zijne gewone houding en stand, zoo

als men zijn beeld op oude muntstukken aantreft met zijne zoo bekende en onafscheidelijke knods en leeuwenhuid; met zijne regterhand op de knods steunende, met eene overhelling van het bovenlijf, die het inkrimpen der spieren van de ribben veroorzaakt, terwijl de leeuwenhuid, met den kop over den linker schouder overhangende, door den tegen de zijde half gebogen linkerarm wordt gedragen. Was dit eene speling van latere tijden, toen men ook heidensche godheden als tuincieraden op de zoo kunstig versierde buitenplaatsen aan de Vecht aantrof? Doch dit waren doorgaans groote standbeelden op voetstukken, of vazen, met mythologische voorstellingen; het waren beelden der heidensche godinnen, eene Pomona, eene Flora, als tot vruchten- of bloemenkweeking betrekkelijk; of eene Diana, godin der jagt, een Apollo, beschermer der kunsten, de eene of andere der negen Muzen. Indien men krijgsmoed wilde vereeren, had de latere beeldhouwkunst hare zeehelden, door wier afbeeldingen, in marmer gebeiteld, men hunne houding en gelaatstrekken met den roem hunner daden poogde te vereeuwigen op hunne graftomben. Maar was een Hercules met zijn knods en leeuwenhuid wel immer het voorwerp, waarop de beitel der latere kunstenaars zich oefende, heeft men voor eene basrelief tot versiering van lusthuizen wel immer dit strenge en krachtvolle onderwerp gekozen. Hoe zeldzaam werd bovendien het antieke schoon der oude beeldhouwkunst geëvenaard; aan haar behoorde de uitdrukking van vrouwelijke, zoowel als van mannelijke schoonheid, welke zij in de afbeeldingen van hare goden en godinnen poogde te verpersoonlijken. Men leze het treffelijke werk van Winkelman, Histoire de l'Art chez les anciens, om de hoogte te leeren kennen, waarop de grieksche en later ook de romeinsche beeldhouwkunst gevorderd was; het beeld eener godheid was het ideaal van de hoofdeigenschap, welke men haar toeschreef. Bij Hercules was het die van mannelijke kracht en moed, van bovennatuurlijke sterkte, het ideaal van een vasten ligchaamsbouw en gespierdheid. Dan hoe kenmerkend ook de voorstelling der verschillende

godheden was, zij bleef half verborgen door de ineensmeltende lijn van schoonheid, welke haar als door een' dunnen sluijer toch liet doorstralen. Zal dán het gevoel voor het schoone ons niet mogen leiden bij de beoordeeling, of een kunstgewrocht tot het tijdperk behoore der oude beeldhouwkunde.

Doch het tijdperk der kunst was reeds bij den val des romeinschen rijks voorbijgegaan; toen het Christendom de overhand behield, veranderde de kunst van voorwerpen. Toen het heidendom geheel werd verbannen, kon de afgeschafte godendienst geene voorwerpen meer aan het kunsttalent opleveren. In geheel het tijdperk, hetwelk de verlevendiging der beeldhouwkunst vooraf ging, kan men zich de mogelijkheid niet voorstellen, dat de kunstbeitel des beeldhouwers een basrelief van Hercules zoude hebben vervaardigd. Toen de kunst herleefde, verschafte de Christelijke eeredienst hare menigvuldige heiligen. Voorstellingen uit de heilige geschiedenis, zoo rijk in verscheidenheid, hielden de oefening van het kunstvermogen bezig. Het leverde nieuwe idealen op, niet minder voortreffelijk, maar van gansch verschillenden aard, de verhevenheid van moed in het lijden, de zachte stemming van gezelschappelijke deugd, de teederheid van het vrouwelijk gevoel, de boven het aardsche zich verheffende blik, het geloof, de hoop op eene toekomstige wereld gevestigd, bezielden het penseel des schilders en den beitel des beeldhouwers, die het marmer in hooge voortreffelijkheid van zielsverheffing deed wegsmelten. Hier paste geen Hercules, die met zijne knods alles wat hem wederstond ter neder velde, die het beeld der overwinning van den sterksten der dieren in zijne afgestroopte huid met zich voerde.

Wij zien dan eene reeks van eeuwen voorbijgaan, waarvan geene enkele zich met eenige waarschijnlijkheid het kunstgewrocht kan toeëigenen, hetwelk eenige jaren geleden werd opgedolven, en den onvooringenomen beschouwer terugvoert in de eeuwen, toen Hercules nog als een halve god of held werd vereerd. Door de hand des tijds geschon-

den, hier en daar de kenmerken dragende dat het lang bedolven was, het marmer zelfs eenigzins aangerand, wederspreekt het alle vermoeden van lateren oorsprong. In den omtrek, waar het werd opgedolven, bestond geen aanzienlijk lustverblijf, eenige voeten diep was het met aarde overdekt, en zou dan de twijfelzucht niet ver gedreven zijn, welke aan dit kunstgewrocht eenen oorsprong wilde betwisten, welke tot het tijdperk behoort, toen Hercules nog als eene godheid werd vereerd. Het is bekend, dat Hercules, die in Gallië als eene inheemsche godheid werd vereerd, ook door de Batavieren, der Romeinen bondgenooten, werd gehuldigd. Bij de beschouwing hiervan moet men zich den toestand dezer landen in het romeinsche tijdperk voorstellen. Een bondgenootschappelijke volksstam, schoon onder eigen bestuur, zooals de Batavieren vermoedelijk waren, kon niet geheel vreemd blijven aan de godsdienst der Romeinen. Door de nabuurschap van Gallië moesten de Batavieren deze godsdienst, zooals zij in die groote provincie van het romeinsche rijk werd gevolgd, of liever, zoodanig als zij gewijzigd, en met de oude Gallische godsdienst overeengebragt, of in dezelve ingemengd was, zoo niet geheel aannemen, immers haren invloed eenigermate gevoelen. Wij zullen intusschen thans hier niet opzettelijk te onderzoeken hebben, of het noordsche heidendom in de landen der Batavieren de algemeene volksgodsdienst was, dan wel, of dezelve werd gewijzigd door den invloed van de godsdienst der Gallo-Romeinen, en daaruit eene gemengde godsdienst ontstond, zoodanig als Mone de belgische godsdienst beschouwt, als een overgang van het eerste tot het laatstgemelde, welk gevoelen hij met veel grond van waarschijnlijkheid heeft gestaafd.

Het zou te zeer van het hoofddoel van dit onderzoek afleiden, om dit onderwerp verder in te treden, wij zullen slechts in het bijzonder het oog vestigen op de vereering van Hercules in deze landen. Reeds ten tijde van Tacitus (1) bestond er een volksverhaal onder de Germanen,

(1) De Moribus Germ. C. 2.

dat Hercules hun land had bezocht, en dat de pilaren van Hercules in hetzelve nog aanwezig waren, en wel in noordelijk Duitschland (1). Ten tijde van Ammianus Marcellinus, in het midden van de vierde eeuw, bestond in Gallië een volksverhaal, dat Hercules den dwingeland Geryon had overwonnen, en dat uit zijne vereeniging met Gallische vrouwen de vorstenstammen in Gallië waren ontsproten. Zoowel in Germanië als in Gallië was dus Hercules op grond van volksoverleveringen vereerd. Geen wonder, dat krijgshaftige volken Hercules vergoodden, en dat daarom Varro drie en veertig Herculessen kon tellen, door verschillende volken vereerd, terwijl in Gallië en aan de grenzen van Germanië verschillende bijnamen aan Hercules werden gegeven, als die van Deusoniensis, Magusanus, en dat de opschriften van zoodanige standbeelden of gedenkteekenen in de verzamelingen van inscriptiën voorhanden zijn (2).

Dan meer bepaaldelijk in betrekking tot deze landen toonen de standbeelden en opschriften aan, dat Hercules in dezelve werd vereerd. Het zoo bekende beeld van Hercules Magusanus, te West-Capelle opgedolven, en zoo veelvuldige malen beschreven, zou, benevens andere in deze landen of in derzelver nabuurschap gevondene, dit genoegzaam bevestigen, indien niet een opschrift in het gehucht Rummel, bij Oosterwijck opgedolven, het boven allen twijfel verheven had, dat Hercules eene volksgodheid der Batavieren geweest is.

ACUS
NO HERCVLI
CACRV. FLAVS.
VITHIR MATIS FIL.
SVMMVS MAGISTRA
IVITATIS BATAVOR
V. S. L. M.

Dit opschrift bewijst de toewijding van Hercules door den hoogsten overheidspersoon van de civitas der Batavieren.

(1) Ibidem. C. 34.

(2) Zie Keysler, Antiquitates selectae septemtrionales. Sect. II. C. 3.

Of nu door die civitas, in de vroegere beteekenis, waarin het woord door de Latijnen werd gebezigd, het volk der Batavieren in eenen staatsregterlijken zin te verstaan zij, dan of het aanduidt eene bepaalde plaats, welke, volgens de latere beteekenis van dat woord als eene stad beschouwd, stedelijke regten had, moge twijfelachtig zijn, dan in beide gevallen blijkt het uit de toewijding, dat door eenen man in hooge standsbetrekking geplaatst over de Batavieren, ja welligt door dezen in die betrekking zelve aan Hercules Magusanus als eene godheid hulde werd toegebragt.

Het is waar, de Hercules Magusanus had, volgens de afbeelding van het standbeeld te West-Capelle opgegraven, wel dezelfde mannelijke en krachtige houding, den breeden en spierachtigen ligchaamsbouw, dien wij in den Hercules der grieksche en romeinsche mythologie opmerken, doch hij had niet de knods en de leeuwenhuid, maar een mantel, welke zijn hoofd bedekt en afhangt langs den regterarm, waarin hij eene tweetandige vork opwaarts houdt; aan zijne voeten kruipt een scorpioen en onder zijn regterarm wordt een dolphijn opgehouden. Het standbeeld van Hercules Magusanus zoude hem als een zeegod of bedwinger van de zee kunnen doen aanzien, terwijl knods en leeuwenhuid den bestrijder der landen en den verwinnaar van het sterke dierensoort aanduidt, maar die wijziging in de gewone zinnebeelden van Hercules toont aan, dat de zee het element was van zijne vereerders, dat zij, gewoon de zee te bouwen, den heldenmoed ter zee boven dien te land vereerden.

Dan dat Hercules ook met de gewone kenteekenen van knods en leeuwenhuid bijzonder in Gallië vereerd werd (1),

(1) Zie de afbeeldingen van den Westphaalschen Hercules bij Smallegange, Chronijk van Zeeland, I. bl. Keysler Antiq. Septemtr. tegenover p. 200. vooral die bij Dom Martin, Religion des Gaulois, III., welke de schrijver, omdat hij de afteekening bij Keysler voor minder juist hield, met zorg op nieuw deed afbeelden, en in zijn werk plaatste. — Keysler meent uit den scorpioen aan de voeten van het beeld te mogen opmaken, dat de Hercules Magusanus uit Afrika afkomstig was, p. 200.

toont de hulde aan Hercules toegebragt door Postumus, die, onder de regering van keizer Gallienus, het opperbestuur in Gallië had aanvaard. Postumus, die de Restituttor Galliarum genoemd wordt, had inderdaad aan Gallië eene hernieuwde zelfstandigheid gegeven. Zijn bestuur was weldadig gedurende vele jaren; zijn zoon was een jongeling van voortreffelijke hoedanigheden. Na den dood der beide Postumussen nam eene Gallische vrouw, de beroemde Victoria, en onder hare leiding Victorinus het bestuur in handen. Zij werd door Getricus opgevolgd, doch deze onderwierp zich vrijwillig aan keizer Aurelianus.

Dat nu Hercules, en wel in zijne gewone kenteekenen, door den eerstgemelden als zijne voornaamste godheid vereerd werd, toonen de munten (1), welke aan de eene zijde zijne beeldtenis, en aan de keerzijde Hercules voeren, en wel in dezelfde houding als het kunstgewrocht, bij Utrecht opgedolven. De volksoverlevering, die nog eene eeuw later, namelijk ten tijde van Ammianus, den tijdgenoot van de keizers Julianus en Valentinianus, in Gallië geloof vond, zal waarschijnlijk ook door Postumus zijn geëerbiedigd, toen hij aan Gallië een onafhankelijk volksbestaan poogde te hergeven. Hiertoe was toch zijne eerzucht, welligt zelfs zijne vaderlandsliefde te beperkt, welke zich niet uitbreidde tot de zucht, om even als andere overweldigers, die het purper aannamen, van geheel het romeinsche rijk zich meester te maken. Deze opstand van Postumus stelt de verkiezing van Hercules in een eigenaardig licht. Zijn bestuur over Gallië kon niet vreemd blijven aan de bondgenootschappelijke Bata-

(1) Zie de penningen van Postumus, bij Oudaen, Roomsche Mogendheid. Keysler in zijne Antiq. Septemtr. merkt op, dat men hieruit ten onregte heeft opgemaakt, dat Postumus zichzelven onder het beeld van Hercules wilde doen vereeren. Onder de penningen van hem toch zijn er, die ook nog andere godheden, zooals Minerva en Jupiter, op de keerzijde voeren; vooral echter Hercules, óf alleen, óf met de bijnamen, *Augustus*, *Immortalis*, *Cretensis*, *Magusanus* en *Deusoniensis*, die op gemelde penningen worden aangetroffen. Zie Keysler p. 199. nota E.

vieren. Immers het verbond met de Romeinen hechtte zich aan het bezit van Gallië. De bataafsche hulpbenden waren niet verpligt in de romeinsche legers te dienen, verder dan aan deze zijde der Alpen (1). Zoolang Postumus over Gallië heerschte, stonden de Batavieren dan ook tot hen in betrekking. Des te opmerkenswaardiger is de treffende overeenkomst van het beeld van Hercules, in de verzameling van oudheden ten stadhuize, met dat op de keerzijde van eenige munten van Postumus, en de opmerking van Oudaan, dat Postumus de eerdienst van Hercules als de voornaamste beschouwde, kan ook eenigermate strekken, om den oorsprong van dit beeld immers tot dat tijdperk op te voeren.

Dan nog meerder waarschijnlijkheid verkrijgt het tot nog toe in het midden gebragte, wanneer men let op de veelvuldigheid van de voorstelling van Hercules in de overblijfselen van romeinsche oudheid, welke door Schayes in een klein bestek zijn bijeenverzameld. Uit dit even belangrijk als naauwkeurig werk, de vrucht van een uitgebreid en oordeelkundig onderzoek, zullen wij het volgende overnemen.

Te Arlon, in het Luxemburgsche, welk het Orolanum der Romeinen was, vond men een altaar, op welks vier zijden de basreliefs van Jupiter, Hercules, Minerva en van een krijgsman stonden. Op een ander die van Apollo, Jupiter en Hercules.

Te Battendorf, zegt Schayes (2), ziet men in den muur van de kerk nog een altaar, op welks vier zijden Hercules, de Overwinning, Juno en Apollo, in basrelief zijn afgebeeld.

---

(1) Het bevel van Constantius, dat de Batavieren moesten optrekken om den oorlog tegen de Perzen te voeren, was strijdig tegen hunnen dienstpligt, welke tot deze zijde der Alpen was bepaald, en tevens was dit een der beweegredenen tot den opstand van het leger, dat onder bevel van Julianus stond, welke zijne verheffing tot Augustus ten gevolge had. Zie Ammianus Marcellinus I.

(2) Ontleend uit Weltheim, Limburgensia Romana. Luxemburgum Romanum, Schayes, t. II. C. V. P. 257.

In het dorp Rehlen vindt men in den muur der kerk een altaar gemetseld, waarvan slechts eene zijde zigtbaar is en waarin Hercules in basrelief is afgebeeld. (1)

In het dorp van Metzich heeft Wiltheim een vierkant altaar vermeld, op welks zijden Minerva en Hercules stonden. Het beeld van Hercules werd dus op de meeste gedenkstukken, door Schayes beschreven, aangetroffen, en wel óf alleen, óf in vereeniging met de hoofdgodheden der Romeinen, Jupiter, Juno, Minerva, Apollo, welke van eene gelijkstelling, ja zelfs van eene voorkeur aan Hercules gegeven, doen blijken

In het 1e nummer van de *Jahrbücher* van het *Verein der Reinischen Alterthumsfreunde*, vindt men de afbeelding van Hercules, gevolgd naar die op eene vaas, in het K. Museum *Rheinisch-Westphalischer Alterthümer* aanwezig. Deze was in het dorp Erp, bij Lechenich, in 1835 ontgraven, (2) en stelt Hercules voor met de knods en leeuwenhuid.

Tot deze bijdragen meenen wij ons te mogen bepalen, aan meer ervarenen in de oude mythologie gaarne de toetsing van het medegedeelde overlatende. Terwijl wij zelve de onvolledigheid daarvan beseffen, hebben die bijdragen alleen de strekking om op te wekken tot nader onderzoek, ter aanvulling of nadere opheldering. Hierbij toch wordt niet bedoeld, om alles, wat tot de vereering van Hercules in deze landen betreft, te verzamelen, maar alleen om de waarschijnlijkheid aan te toonen, dat het basrelief, ten stadhuize van Utrecht aanwezig, afkomstig is uit het tijdperk, toen in deze landen de romeinsche krijgsbezettingen aanwezig waren, terwijl het door zijne keurige bewerking een kostbaar overblijfsel van romeinsche oudheid is en tot het tijdperk van den bloei der beeldhouwkunst behoort. De vorm van den steen, hierboven beschreven, kan in hetzelve een der zijstukken van een altaar doen opmerken, en dit zelfs is des te belangrijker, wanneer men de beschrijving van altaren, door Schayes medegedeeld, daarmede vergelijkende, soms basreliefs, Hercules

(1) Ibid. p. 262. (2) Zie pag. 45.

voorstellende, als zijstukken der altaren vermeld vindt. De Castra Herculis, die op de kaart van Peutinger en in het reisboek van Antoninus worden aangetroffen, de Castra Herculis, aan de Noordzee gelegen, welke Ammianus Marcellinus als eene civitas, en Libanius als een werk van Hercules vermelden, doen aan twee verschillende legerplaatsen der Romeinen, welke van Hercules hunnen naam ontleenden, en waarvan de eene zelfs eene stad geworden was, denken, en strekken tevens ten bewijze, hoe op verschillende punten verspreid zijne vereering was, daar dit castrum en die civitas welligt naar een' tempel aan zijne dienst gewijd hunnen naam ontleenden. Welligt zijn hier en daar in benamingen van plaatsen nog overblijfselen van den zoo algemeen vereerden Hercules. Welligt is ook de meening niet geheel ongegrond, die den naam in Erkelens of in het oude slot en heerlijkheid der heeren van Arkel wil terugvinden. Doch wij onthouden ons van naamsafleidingen ter toets te brengen, die zoo dikwijls alleen op gelijkheid van klank berusten en daarom zoo onzeker zijn in hare toepassing, en tot zoovele dwalingen hebben aanleiding gegeven, wanneer zij niet door andere meer afdoende bewijzen worden geregtvaardigd.

OVER DE VOORNAAMSTE BOUW- EN BEELDHOUWKUNDIGE VOORTBRENGSELEN IN ONS LAND, VOORNAMELIJK UIT DE MIDDELEEUWEN, EN DE MIDDELEN TOT DERZELVER BEWARING.

Door Mr. EIJCK TOT ZUILICHEM.

Niet ten onregte is het, dat ook in ons land de aandacht van oudheidminnaars zich hoe langer hoe meer op de overblijfselen uit de middeleeuwen schijnt te vestigen. Tot voor weinige jaren werden zij verwaarloosd, en nu nog vindt men wel vele verzamelaars en beoefenaars van romeinsche, doch weinige van middeleeuwsche merkwaardigheden, hoewel voor deze een niet minder ruim veld geopend ligt. Van de gebouwen toch, die door de Romeinen in onze noordelijke Nederlanden werden opgerigt, bestaan er geene meer, ja zelfs zou het tegenwoordig misschien moeijelijk vallen nog grondslagen van dezelve aan te wijzen, dan alleen bij Voorburg het oude Forum Hadriani, en op een uur afstand van Nijmegen aan den ouden Kleefschen bovenweg bij den zoogenaamden Hollendoorn, waar vele baksteenen en voorwerpen van kunst uit de tijden der Romeinen gevonden worden, en waarvan de heer Guyot, te Nijmegen, eene merkwaardige verzameling bezit. In het voorleden jaar ontdekte ik aldaar het overblijfsel van eenen romeinschen steenoven, die, zoover ik weet, nog door niemand is opgemerkt, en waaruit men zou kunnen opmaken, hoe alhier in die tijden de steenen gebakken werden. Welke en hoevele versterkingen, tempels, enz., de Romeinen hier ook mogen gehad hebben, van zeer weinigen zijn eenige overblijfselen voorhanden. De grondslagen van Brittenburg liggen in de zee bedolven, en

andere, zooals er voorheên bij Rijnsburg, Valkenburg en Leiderdorp aanwezig waren, zijn in de 17de en 18de eeuw, wegens de waarde der tufsteenen, waaruit zij veelal bestonden, voor het grootste gedeelte uitgegraven en verdwenen (1).

Welke overblijfselen van romeinsche gebouwen er te Vechten gevonden zijn, is ons niet bekend.

Te Nijmegen, op het Valkhof, zijn zij zeker met de middeleeuwsche vermengd; ook schijnt het nog niet volkomen uitgemaakt, waar het eigenlijke Noviomagum der Romeinen gestaan heeft, dewijl er voorwerpen van kunst gevonden worden van het fort Kraaijenhof af, beneden de stad, tot aan de meergemelde overblijfselen, een uur boven dezelve.

Met de meeste dezer moeijelijkheden hebben wij, bij de beoefening der middeleeuwsche oudheden, niet te doen; talrijke en merkwaardige gebouwen uit dat tijdvak staan ons voor oogen, die nog vele beeldhouw- en schilderwerken bevatten, en hoewel het getal dezer kunstvoorwerpen minder moge zijn dan in andere landen, dewijl er vele bij de Hervorming uit de kerken verdwenen zijn, zoo is dit juist een spoorslag te meer, om de nog bestaande te bewaren.

Zoover mij bekend is, heeft nog niemand de bouw- en beeldhouwkunde der middeleeuwen in ons land in haar geheel nagespoord, en bestaat alles, wat men daarvan weet, uit losse stukken, voorkomende in de schriften van van Wijn en in de tijdschriften en volksalmanakken der laatste jaren. Het is hierom, dat ik ons gezelschap wilde opwekken tot het bereiken van dit doel, op het voetspoor van zoovele geleerden in andere landen, en waartoe ik gaarne al mijne krachten zal inspannen, opdat ook wij, Hollanders, hierin niet bij andere volken ten achteren mogen blijven.

In dit opzigt komen het eerst voor de gebouwen, zoowel kerken als kasteelen en huizen, met de in en aan dezelve voorhandene voorwerpen van kunst, zooals *doopvonten, koor-*

(1) Zie Oudaan, Roomsche Mogentheid.

hekken, *graftombes*, en alle verdere beeldhouw- en schilderwerken.

Het is mij niet bekend, wat in andere landen tot het bewaren van dergelijke merkwaardigheden gedaan wordt, en ons gezelschap kan tot nog toe niet verhinderen, dat eene oude kerk of gebouw afgebroken wordt, of door herstelling al deszelfs oudheidkundige waarde verliest, waarbij dan gewoonlijk eenige voorwerpen van kunst tevens verdwijnen.

Het beste middel, waardoor wij zouden kunnen werken, schijnt mij toe het opmerkzaam maken op de waarde van dergelijke overblijfselen en het uitloven van premiën voor goede teekeningen van dezelve, wanneer men hunne vernietiging te duchten had.

Dewijl er, door de zorg van wijlen den heer van Asch van Wijck, op het stadhuis alhier reeds de grond is gelegd tot eene verzameling van kunstvoorwerpen uit de middeleeuwen, zouden wij die merkwaardigheden, welke ons gezelschap vroeg of laat in eigendom mogt verkrijgen, aan die verzameling kunnen toevoegen, of de bezitters opwekken, dezelve daar te doen bewaren; hierdoor zoude deze verzameling vergroot, en wij van de zorg der bewaring ontheven worden.

Wanneer wij nagaan, hoevele kerken, torens, kasteelen en gebouwen er in ons land, gedurende de laatste honderd jaren, om van vroeger niet te spreken, zijn afgebroken of vernieuwd, dan is het zeker voor de wetenschappen een groot verlies, dat van eenigen ten minste geene naauwkeurige teekeningen gemaakt zijn.

In dit opzigt is nog van veel waarde, behalve andere afbeeldingen, het plaatwerk, getiteld: *Verheerlijkt Nederland*, omtrent de helft der vorige eeuw uitgegeven bij Tirion, om te dienen bij den Tegenw. Staat der Vereenigde Nederlanden, hoewel de plaatjes meestal te klein zijn, om meer dan den algemeenen vorm der gebouwen te vertoonen.

Zeer veel lof verdient ook uit een oudheid- en geschiedkundig oogpunt het werk van den heer Robidé van der Aa, getiteld: *Oud-Nederland*, waarin de geschiedenis van een

groot aantal kasteelen gegeven wordt, hoewel de steendrukplaatjes, wat de naauwkeurigheid aangaat, meestal veel te wenschen overlaten

Niet ondoelmatig zoude het mij toeschijnen, indien wij aan de leden van het gezelschap, voornamelijk in andere provinciën, eene aanvraag konden doen naar de aldaar nog bestaande voorwerpen van middeleeuwsche kunst, in of nabij kerken en kasteelen. In hoeverre ook eene uitnoodiging in een of ander nieuwspapier doeltreffend zoude zijn, laat ik aan de beslissing mijner geachte medeleden over. — Mij zoude dit middel daarom goed toeschijnen, dewijl hierdoor niet alleen aan de leden van ons gezelschap, maar aan elken kunstminnaar de weg wordt geopend tot het bekend maken van merkwaardigheden, die anders welligt in het duister zullen blijven, uit gebrek aan belangstelling en onbekendheid met derzelver waarde.

In het vervolg hoop ik een kort overzigt te leveren van de voornaamste in ons land voorhanden merkwaardigheden en voorwerpen van kunst, tot op de 17de eeuw, voor zooverre die mij bekend zijn, waartoe de hierboven aangevoerde maatregel van uitnoodiging, indien dezelve gedaan kon worden, van zeer veel dienst zoude zijn.

BERTIUS AAN MERULA,

OVER HET TOOYSEL DER VIERDE FURIE IN DE AURIACUS SIVE LIBERTAS SAUCIA VAN DAN. HEINSIUS, TOEN DIT STUK IN 1602 TE LEYDEN TEN TOONEELE WERD GEBRAGT.

Door DODT v Fl.

De geachte duitsche literator, Friedrich Jacobs, heeft in zijne hoezeer wel niet uit eenen volleedigen apparaat, doch niet zonder zaakkennis en gewis met oordeel (1) geschrevene levensschets van Daniel Heinsius, opgemerkt, dat deze geleerde wel evenveel opziens zou hebben gemaakt met zijne latijnsche gedichten als met zijne overige geschriften. En, inderdaad, zoo verregaande was de lof, hem deswegens reeds bij zijn leven toegezwaaid, dat men, al neemt men den tijd in aanmerking, en, al is het, dat hij, H., bij prof. Peerlkamp het praedikaat van een' begaafden dichter heeft mogen behalen, dat nog al wat zeggen wil, dat men, zeg ik, dan nog wel zou kunnen genegen zijn, een gedeelte van dien overdreven lof, aan vleijerij en gebrek aan oordeel toe te schrijven. Grootelijks deelden daarin zijne dramatische werken, en in de eerste plaats het in het hoofd van dezen genoemde treurspel. (2)

---

(1) De heer Schotel gaf, lang na het verschijnen van die schets van prof. Jacobs, den wensch te kennen, dat een bevoegd geleerde het zich tot taak mogt stellen, eene uitvoerige levensbeschrijving van Heinsius te schrijven.

(2) Auriacus, sive libertas saucia. Accedunt ejusdem jambi, partim morales, partim ad amicos, partim amicorum causa scripti. LB., op. Andr. Cloucquium, sub signo *angeli coronati*, 1602, 4°.

Is dat stuk anders, even min als de *Adamus Exul* van Grotius, op eene lijn te plaatsen met de latijnsche tooneelstukken, welke door schier elken rector in de XVIe eeuw ter oefening voor de schooljeugd vervaardigd werden, het drama van Heinsius was nogtans, even als deze, bestemd, om niet bloot gelezen, maar ook ten tooneele gebragt te worden. Dat zulks werkelijk plaats had, berigt ons Heinsius zelf, gelijk hij zelf te kennen geeft, de leiding dier opvoering aan zijnen ambtgenoot Bertius te hebben toevertrouwd. (1) Voorzeker, voor dezen eene vereerende last, maar ook met meer dan eene zwarigheid gepaard gaande. Daartoe behoorde vooral en in de eerste plaats eene, op welker wegneming men niet door de ondervinding was voorbereid, en die *ex ingenio* moest worden te boven gekomen.

Zich Seneca tot voorbeeld gesteld hebbende, kan het niet bevreemden, dat Heinsius den moordenaar van Prins Willem door de Furien op het tooneel doet vervolgen, maar nieuw was het denkbeeld, om het oude drietal dier schrikbarende gestalten met nog eene vierde te vermeerderen, waartoe de bestaande Fabelleer voor de uitvoering geen model aanbood, te weten, de inquisitie. De geleerde Bertius zelf schijnt dan ook daarmede zeer verlegen te zijn geweest en moeijelijk tot een besluit te hebben kunnen komen, omtrent het meest indrukwekkende uiterlijk, onder hetwelk men die vierde wraakgodin zou mogen doen optreden; eene besluiteloosheid, die tot eene tweede opvoering van het stuk schijnt te hebben blijven heerschen, toen Bertius voorstelde, dezelve in het costuum van eene personnage te steken, waarvan het tooysel in den volgenden brief van hem aan den hoogleeraar Merula nader wordt omschreven:

Clariss. vir et ornatissime collega. Quarta furia plus nobis hodie dispendii attulit in actione, quam vel locum vel temporis illius angustiam, vel personarum decuerit patientiam. De illa ornanda sententia mea haec fuit. In capite mitram ha-

(2) »Magnus heros noster, clarissimus Bertius, qui actioni hujus Tragoediae primae praefuit," zegt hij in het: *Amico lectori.*

beat episcopalem, cujus in parte antica depicta sint regis Hispaniae insignia, in postica pontificis in media mitra telum sit; et inter fissuras mitrae utriusque propendeant serpentes, eo quo saepius dixi modo.

In laeva habeat taedam, quae thyrsi instar infixa sit pugioni cruento. Habeat etiam canem venaticum funiculo cruento alligatum. Corpus totum tectum sit pulla veste, maculis rubris interstincta, possunt etiam in pectore depingi ea, quae ad rem faciunt, restes, compedes, etc.

Dextera ad cubitum usque armata sit, lacertus reliquus sanguine cruentatus.

Zonae loco habeat angues. Pendeant ex zona noduli precum, bullae pontificis, restes, lora, etc. Nam quod de tota veste in pacatam et minatricem distinguenda nescio quis subjecit, ridiculum omnino videtur.

Inferiora vestis igni et flamma ornari possunt.

Ad hunc apparatum non magno sumptu est opus. Habet quas ante habuit, potest pictor aliquis inducto alio colore, quidlibet in ea depingere.

Quaeso te, amantissime collega, ut hanc in te curam recipias et vel ita ut scripsi, vel, si quid melius nosti, commodidius illum ornandum cures. Unum hoc addam, non esse tibi cum ipso capiendum consilium, cui omnino ingenium est varium ac desultorium, et quod hodie placuit, cras displicuit. Tu fac ex auctoritate, ipse pareat tibi. Sed scio te pro prudentia tua haec melius nosse, quam ego tibi possim suggerere.

Si quid expensum fuerit, cogitabimus ut pictori pro opera satisfiat; neque a mea sententia caeteri omnes alieni sunt. Vale.

De opvoering had plaats op den 9. Februarij 1602. Bij een' tweede brief van Bertius aan prof. Merula, op dien tijd rector, is het, dat deze wordt verzocht, de noodige maatregelen te nemen, om bij het opkomen der aanschouwers en gedurende het spel, behoorlijke orde te houden en rust te bewaren.

Magnifice rector, due et collega honorande.

Hodie ad horam nonam, quod Christus bene vertat, tragoediae nostrae actionem publice auspicabimur. Rogo, ut per

pedellos in eam horam invitentur senatores, consules, professores, quibus patebit semper aditus, per horum judiciorum Academiae, atque a praetore satellites duos curo, qui plures sese ingerentes aliamque turbam inconditam ab ostio avertant. Significabo programmate latino, non ante horam nonam aperiundum curiae ostium. Intra ostium velim adesse pedellum alterum, qui symbolas, quae heri distributae sunt, collegat. Matronis locus erit inter septum et theatrum, aditus eo per veteres curiae gradus ex adverso angustioris illius vici, qui ab aedibus personarii ducit in curiam. Si uxor volet, patebit cum quibusdam suis dns, atque in primis cum vidua Doctoris Henricii illuc ascendere. Dabimus operam, ut commode et honeste sedeant. Vale, a tuo P. Bertio.

Omtrent den afloop en het succes dier voorstelling zijn wij niet nader onderrigt.

RELIQUIEN IN DE ST. SALVATOR AANWEZIG, TIJDENS DERZELVER SLOOPING, 1587.

Door Jonkhr. Mr. A. M. C. VAN ASCH VAN WIJCK.

De kerk van St. Salvator te Utrecht, die in rang op de hoofdkerk van St. Maarten volgde, en ook wel de kerk van St. Maria en St. Bonifacius, of, gemeenlijker, van Oud-Munster werd genoemd, stond voortijds tusschen de kerk van St. Maarten en de abdij van St. Paulus, en werd ten tijde van Leycesters bestuur in deze landen door de stedelijke regering ten gronde toe geslecht.

Beiden, Matthaeus in zijne Fundationes Ecclesiarum, lib. 1, pag. 53 seq., en van Heussen en van Rijn, Kerkelijke Historie en Oudheden, deel II, blad. 45 seq., geven ons eene breedvoerige, en door oorspronkelijke stukken gestaafde, beschrijving van dit voorheen zoo statig kerkgebouw. Bij den eerstgemelden schrijver worden ons, op pag. 58 seq., zeer omstandig de bijzonderheden medegedeeld, welke de slooping van die kerk vooraf gingen en verzelden.

Hoewel het besluit om deze kerk te sloopen, door de stedelijke regering, tevens uit godsdienstijver, (want de hervorming had destijds in Utrecht de overhand gekregen) genomen werd; mag men het er nogtans voor houden, dat ook eene andere reden het bestuur, in het plaatselijk belang der stad, tot die daad bewoog. Daar namelijk de St. Salvator-kerk tusschen de dom-kerk en de abdij van St. Paulus stond, was de tusschen deze gebouwen en het onmiddellijk in de nabijheid staande Bisschopshof gelatene ruimte zoo naauw, dat slechts een mensch te gelijk er door gaan kon, 't welk tot groot ongerijf der kerkgangers strekte en

tot vele gevaarlijke belemmeringen aanleiding gaf. Reeds in 1546 had de stad dan ook, met inzigt om de toegangen daar ter plaatse te verbreeden, bij den abt van St. Paulus pogingen aangewend tot het afstaan van eenigen grond en erf, nabij de oud-munster trans.

Natuurlijk dat, hoe noodzakelijk eene verbreeding der straat ook mogt worden geacht, het besluit, hetwelk de vernietiging van de St. Salvator-kerk betrof, bij de gezamelijke vijf kapittelen, en bij het kapittel vooral van die kerk een hevigen tegenstand ontmoette. Deze kollegiën lieten dan ook niets onbeproefd, om de uitroeijing van dit in hun oog zoo verderfelijk besluit voor te komen. Zij somden alle de weldaden en geldelijke ondersteuningen op, die door het kapittel van Oud-Munster, in zoovele hagchelijke tijden waren bewezen en gegeven geworden. Doch noch bij de stedelijke regering, noch bij Leycester, tot welken laatsten zij zich insgelijks met de dringendste beden hadden gewend, zij konden niets tot behoud hunner kerk verkrijgen, dan alleen, dat de slooping van jaar tot jaar werd verschoven, totdat eindelijk, in 1587, de regering met alle kracht aan het besluit gevolg gaf, en weldra dit eerwaardig en luisterrijk middeleeuwsch gebouw bezweek onder de door godsdienstijver gedreven hand des sloopers.

Inmiddels waren, terwijl die gisting tusschen de stad en de kapittelen plaats vond, de lijken in de daartoe afgestane graven der domheeren vervoerd geworden, terwijl aan het kapittel ter vergadering eene plaats in de abdij van St. Paulus werd aangewezen. De materialen der kerk werden ten behoeve der stad, tot dekking harer schulden en tot bestrijking der onkosten harer certificaten, voor de som van *f* 12,300 verkocht.

Zoo is dan van de St. Salvator-kerk geen spoor meer overig gebleven, en is de herinnering aan derzelver bestaan alleen levendig gebleven, en de naam van de plaats bezuiden de dom-kerk, die thans nog het oude munsterkerkhof genaamd wordt. De volkomene verdrijving dezer kerk, die in luister en pracht met de kerk van St. Maarten wedijverde,

geeft aan elke nog onbekende of minder naauwkeurig bekende bijzonderheid aangaande derzelver inwendige gesteldheid, vooral aangaande den rijkdom van derzelver geestelijk sieraad en harer heilige reliquiën, eene hoogere mate van oudheidkundig belang, en het is dan ook daarom, dat wij de navolgende, zoover ons bewust is, tot hiertoe onbekende stukken in het oorspronkelijke mededeelen.

Het eerstvolgend stuk behelst de inwendige beschrijving der kerk, zoo als zij zich bevond in het jaar van derzelver slooping.

TOPOGRAPHIA

SIVE

Interna descriptio vetustissimi et splendidissimi templi sancti Salvatoris Trajectensis, cujus venditio publicata fuit die martis, septima mensis Novembris, anno salutis millesimo quingentesimo octogesimo septimo; et facta est eadem venditio die sabbati subseq., in festo sancti Martini, gloriosi patroni Trajectensis, pro duodecim millibus et trecentis florenis, non obstante prohibitione per gubernatorem generalem hujus Belgiae, cum plena causae cognitione, antea emanata et concessa, cujus tenorem pro majori sanctorum nostrorum cognitione ad finem hujus descriptionis adjecimus.

Psalm. LXXVIII.

Polluerunt templum sanctum tuum.

Attamen, Psalm.:

Domine, dilexi decorem domus tuae et locum habitationis gloriae tuae.

In majori crypta ad summum altare erat sepulchrum sancti Frederici Episcopi Martyris. Hic, in orientali Frisia ex nobilibus ortus, octavus fuit Episcopus Trajectinus, optime in fide catholica ab ineunte aetate instructus, in oratione ac jejunio assiduus, et mira erga inopes liberalitate praeditus, ita ut omnibus se innocentiae ac sanctitatis praecipuum praeberet exemplum. Quod magis perspicuum fecit: nam Egerum, Valachriae regulum, cum suis incolis ad Christi fidem (rejectis vanis idolis) convertit atque ad unius veri Dei cultum perduxit. Deinde ad suos reversus, dum sua praedicatione Caesarem Ludovicum, Karoli Magni Ducis filium, ab illicito matrimonio (quod cum Juditha, cognata sua, contraxerat) revocare laboraret.... Pontificatus sui anno 15°., cal. Aug^ti., divino prius absolutus officio, instinctu dictae Judithae, a duobus juvenibus, magnis praemiis conductis, indigne interfectus et in eo loco honorabiliter a clero cum hymnis et laudibus divinis sepultus est.

Istud sepulchrum tectum fuit quodam precioso lapide, semper madente, et ante illud pendebant duae lampades, nocte dieque ardentes.

E regione ad sinistrum latus hi versus sub pictura ejusdem S. habebantur:

Dixerit haud facile quisquam tibi corpora Divum
Quot locus hic habeat, tu modo flecte genu.
Optime, quid cupiunt, novi, carissime frater,
Sed modico exspectent tempore, quaeso, viri.
Ut Summo obtulerimus supplex sua pignora Christo,
Ocior adfuero, laetior ac libens.
Ne trepidate viri reginae jussa scelestae
Quin alacres facitis, ne trepidate viri.
Pectore nos mortem sitibundo optavimus istam;
Vobis sed celeri consulitote fuga.
Hoc tegitur sacrum Frederici marmore corpus,
Martyris egregii, praesulis atque pii.
Et pius Albricus cubat hic, magnusque Ludgerus,
Compluresque alii: tu modo flecte genu.

Sub alia pictura:

Vestes ecce sacras male polluis impie custos,
Quas pia divinis plebs dicat officiis.
Nostra quod obsceno foedat tua crapula ructu
Busta, venit factis ultio digna tuis.

Hinc itur ad parvum sacellum ad dexteram partem majoris cryptae, in quo erat altare Sancti Johannis Evangelistae, in quo pulcherrime depicta fuit imago Divae Virginis, non dissimilis illius, quam ferunt D. Lucam olim fecisse. In hoc altari fuit epitaphium ex lapide excisum Dni Johannis de Hughes, olim ejusdem possessoris, qui una cum D. Bernhardo Hoyncks, praebendario Hasekini, causa peregrinationis ad Massiliam proficiscens, misere anno 1562 trucidatus fuit. Quorum utrumque beneficium D. ac Mgr. Jacobus Cuynretorff, scholasticus, tunc temporis turnarius, contulit.

Ad dextram istius cryptae capella fuit, olim D. Johannis Visker, levitae decani nostri, sed postmodum per D. Henricum Houberch, etiam decanum, magnificentius in honorem sanctae Barbarbae virginis exstructa. Super hac capella fuit prius bibliotheca, multis codicibus instructa, et postea retro organum, ea deducta, in majorem sacristiam commutata, in qua preciosiora sacrarum vestium ornamenta custodiebantur.

Inferius vero duo erant altaria. Unum fundatum per dictum D. Johannem Visker, decanum nostrum, in honorem S. Christinae Virginis, cujus modernus possessor est ex collatione Dni magistri *Folcardi a Montzima*, canonici turnarii, D. Alardus a Cuyck. Et dictus D. Johannes Visker, obiit anno Dni 1309, die 19 mensis Julij, qui cum Suanelde, matre, ac Beatrice sorore sua, ibidem sepultus fuit. Et erat ornatum epitaphio D. Geraerdi Vaenel, in quo exsculpta fuit depositio Domini de cruce. Juxta quod erat epitaphium Dni Theodorici Kriesk, canonici, qui in eodem altari quotidianam missam fundaverat per vicarios ex ordine ad mediam septimae legendam. Obierunt ille A°. 1495, die 28ª. Spt., iste vero 1507, die 24ª. Augusti.

Alterum altare praefatus D. Henricus Houberch, decretorum doctor, decanus noster, fundaverat in honorem beatae

Barbarae Virginis, quod ornatum fuit epitaphio D. Johannis Knyff, canonici, cum quibusdam statuis lapideis, qui obiit anno Dni millesimo quingentesimo tertio, die decima septima mensis Augusti. Et fundavit in eodem altari quotidianam missam per vicarium dictae ecclesiae statim post missam de Domino celebrandam. Hujus vicariae solus decanus invenitur collator; et D. Lambertus Cornelii pro tempore possessor, qui singulis diebus tenetur ad sacra dicenda et assidue interesse horis divinis.

Habuit hoc sacellum propylaeum sive vestibulum ligneum, artificiose cum rotundis columnis confectum ac per Dns. Johannem Tulmannum et Johannem de Angeren donatum.

Ad laevam chori sacristia erat, ubi inferius res sacrae custodiebantur.

Ante chorum ecclesiae erat opificium lapideum circumvenientis altitudinis super sex rotundis columnis constructum, quod vulgo vocant *een Oxsael;* videtur ab Occidentis aula nomen habere, super quo erat altare superius depictum, in quo ferialibus diebus semper presbyteri per vices cantabant missam cum duobus levitis.

Fuit versus septentrionem in eodem loco lignea aquila, super qua diebus solemnioribus Dni cantabant evangelium.

In summitate dictarum columnarum stabant sex aenea candelabra per D. Joannem de Medenblick, canonicum, una cum cereis in majoribus festivitatibus ardendis fundata. Is obiit anno Dni 1538, undecima Aprilis, qui etiam festas Ambrosii episcopi, S. Lebuini, octavarum b. Mariae Magdalenae et assumptionis beatae Mariae solemnius celebrari instituit. Fundavit ac dotavit etiam pio humaniatis affectu XXXVII. pauperum habitationes.

Ante dictum opificium in majoribus festivitatibus pendebant pallia aurata D. Adriani Papae, Sugerode et Tulman.

Nunc denuo revertentes ad descriptionem altarium, sciendum est, quod sex stabant in primo loco ecclesiae ac ante chorum.

Primum a parte meridionali, juxta ostium, versus magnum transitum, erat altare, sive vicaria exstructum, impensis Dni et magistri Christiani de Zenden, canonici ac doctoris medici, in quo habebatur *Resurrectio Dominica* et inferius epitaphium

ejusdem van Zenden, qui etiam in eodem fundaverat perpetuam missam, singulis diebus per vicarios dictae ecclesiae hora quinta legendam. Idem obiit anno Dni 1530, nona martii.

Hinc digredimur ad partem meridionalem ecclesiae, ubi exstructa fuit capella per Dominum Joannem de Bronchorst, praepositum nostrum, olim in episcopum Trajectensem electum, qui obiit anno Domini 1346, die 25ª. Junii et fundavit in eadem altare Sanctorum Andreae apostoli et Nicolai episcopi, ac SS. Catharinae et Barbarae virginum; cujus primae portionis possessor est Dominicus de Honthorst et alterius Anthonius de Zyll. Super dicto altari fundavit M. Cornelius Zelbach, thesaurarius, quotidianam missam per dictos possessores una cum duobus vicariis S. Bartholomaei et Julianae legendam; et habent de ea stipendium ex fabrica ecclesiae nostrae. Collocatum fuit hic epitaphium M. Andreae Knyff, canonici, qui obiit anno Dni 1478, die 10 Januarii, in quo positae erant statuae lapideae crucifixi, beatae Mariae, S. Joannis, S. Andreae et S. Catharinae, cum duobus januis depictis, in una *passio S. Hypoliti*, cujus corpus per equos indomitos laceratum fuit, et in altera martyrium undecim millium virginum. Collator utriusque vicariae censetur Turnarius.

Ad parietem hujus capellae depictus fuit idem Dns Johannes de Bronchorst, praepositus ac fundator, procumbens flexis genubus ante imaginem S. Salvatoris, habens ante se baculum pastoralem, et supra caput suam mitram, non tamen contiguam, cum descriptione temporis, quo idem e vivis excesserit.

Ad finem hujus capellae erat exitus sive janua prope scholam, respiciens ad transitum minorem, in quo primo loco quiescit D. Hermannus Vermeer, vicarius, qui multiplicibus suis scriptis ac laboribus, capitulo impensis, posteris innotescit. Obiit 1563, 26 Octobris.

Huic capellae adjunctum fuit sacellum per D. Wilhelmum de Montfoort, praepositum nostrum aedificatum, in quo ipse, in tumba metallo contexta, et suis insigniis, ex cupro confectis, decorata, requiescit. Mortuus anno Dni 1514, die 26 Maji.

Hic, praeter magnificas suae largitionis donationes, fundavit in hoc loco quotiditianam missam hora decima per vicarios legendam. Singulis quoque mensibus anni observatur hujus memoria.

Dominus Adrianus de Weerdenborch hic quoque fundavit perpetuam missam ad horam ferme septimam legendam; qui ab hac luce migravit anno Dni 1508, die vero 20 Aprilis.

Adhuc Dns et Mgr. Joannes de Medemblick fundavit in altari hujus sacelli quotidianam missam omni die hora octava per presbyteros hujus ecclesiae legendam.

Insuper D. Johannes Tulman, canonicus, fundavit et dotavit in eodem altari perpetuam vicariam ad honorem beatae Mariae Virginis, de cujus fundationis subsistentia facta fuit per capitulum quaedam declaratio anno Dni 1563, vicesima quarta Septembr. Modernus possessor Dns Franciscus a Wyck, et hebdomadarius collator.

Haec capella septa erat cancellis aeneis, tabulario ligneo impositis.

Ad alteram partem ecclesiae, scilicet septentrionalem, juxta altare S. crucis erat capella Storum Martini et Anthonii per Dominum Wouterum Grauwert, una cum quotidiana missa fundata, per rectorem ejusdem capellae in altari ad hoc constructo, hora septima singulis diebus, legenda. Et ita habet ipsius epitaphium: *Anno millesimo quadringentesimo quingagesimo sexto die* 2ª. *mensis Septembris, obiit venerabilis et egregius Dns Mgr. Wauterus Grauwert, hujus ecclesiae Decanus fundator et dotator istius altaris; cujus animae propitietur Deus, Amen.*

Secundum altare est Divi Petri et continet duas vicarias, quarum primam fundavit Dns Arnoldus Pott, canonicus, qui obiit anno 1342, die 30 Augusti. Modernus possessor Folcardus Oem ex nominatione D. Montzima turnarii. Altera ...., cujus possessor est Dns Johannes Nivenius, etiam ex collatione turnarii. Hoc altare decoratum fuit duobus epithaphiis Dni ac Mgr. Gerardi de Suggerode, V. J. doctoris, decani nostri, ac ejusdem Arnoldi Pott, habens superius exsculptam historiam extremi judicii, cum statua Divi Petri,

in cathedra tanquam summus Pontifex sedentis. Obiit dictus de Suggerode anno 1533, die 1ª. Februarii.

Tertium altare fundatum fuit per D. Henricum Foeck, canonicum, in honorem Dni Laurentii et Anthonii, decoratum insigni pictura Divae virginis in tabula lignea, ac D. Laurentii in una et S. Anthonii in altera tabula appensili; in quo inferius continebatur epitaphium Dni ac magistri Arnoldi Buser, scholastici, qui obiit anno Dni... et dicti Henrici Foeck. Possessor est Hermannus Oem, cui alternatis septimanis incumbit missa de Domina nostra decantare statim post matutinas. Collator est turnarius. Juxta dictum altare erat unus gradus ad chorum lapideus et descensus in medio ad cryptum.

Quartum altare erat S. S. Cornelii, papae, et Gregorii, episcopi Trajectensis, oneratum sub altera hebdomoda missa de Domina, ut super finitis matutinis decantanda. In eo fuit epitaphium Dni Petri de Molen et Goesvini de Hattum, thesaurarii. Unde versus: Altaris tabulam Molen Hattumque locarunt. Possessor ex collatione turnarii est Dns Johannes a Tylborch. Juxta illud altare erat alter gradus lapideus ad chorum.

Quintum altare est Sancti Christophori, desculptum *historia depositionis Christi de cruce*, una cum epitaphio Dni M. Hermanni de Lochorst, decani, qui praefuit dicto decanatui 44 annis, et obiit anno Dni 1527, die 11 Augusti. Possessor est dominus Wilhelmns de Beest, et tenetur singulis diebus dicere sacrum. Solus decanus agnoscitur collator. Inter dictum et sequens altare erat horologium miro artificio elaboratum.

Sextum altare Dni Nicolai episcopi et S. Catharinae, cujus tres sunt possessores, Gerardus a Wyck, S. Nicolai de 1ª. fundatione et vocatur socius Hasekini, Gerardus Goeswini a Cuyck de 2ª. fundatione, et D. Johannes de Castro, S. Catharinae, quae potiores habet fructus. In hoc altari stabant tres statuae S. Nicolai, Aegidii et Catharinae. Collatores dictorum beneficiorum sunt pro tempore turnarii.

Ad navem ecclesiae, ad dextram partem constructum fuit altare S. Bartholomei apostoli et Julianae virginis, cujus primae fundationis possessor est D. Petrus Vereem, et secundae

fundationis Dns Anthonius ab Oestrum, utriusque collationem turnarii; et habebat tabulam ligneam depictam. Ad sinistram partem versus capellam de Grauwert, altare S. Crucis, in quo erant statuae S. Salvatoris, Mariae et S. Johannis; et superius pendebat lignea statua S. Crucis, quae ex magno incendio mansit inusta et integra. Coram qua stabant quinque candelabra cum candelis cereis, donatis per Mr. Johannem Voss, canonicum, qui obiit anno domini 1535, die 12 Novembris. In eo altari Dns Wilhelmus de Montfoort, praepositus noster, instituit missam de S. Cruce, singulis feriis sextis una cum diacono et subdiacono per ludimagistrum et chorales decantandam. Primae fundationis possessor est Johannes Cuyck, secundae fundationis Mgr. Joannes Lappius, possessor. Utriusque collator dignoscitur turnarius.

Item in eodem altari fundata est quotidiana missa per D. Joannem Goch, scholasticum, per vicarios ad medim undecimae legenda. Hujus altaris collator est decanus cum praetore civitatis Trajectensis. Possessor D. Henricus Verbeeck, sine participatione praesentiarum.

Fuit adhuc in ista capella quoddam altare sive vicaria, positum per D. Theodoricum Tant, canonicum, qui in eodem ad medium octavae fundaverat quotidianam missam, et is mortuus est anno Dni 1484, die 9ª. Decembris.

In medio ecclesiae pendebat imago beatae virginis in sole, cum ampla et pulcherrima corona aenea. Ad inferiorem partem navis (ut vocant) ecclesiae, versus occidentem, erat fons baptismatis, quem omni anno in festis paschatis et pentecostes Dni majoris ecclesiae Trajectensis tenebantur cum maxima celebritate consecrare et in eo in vigilia paschatis tres pueros baptizare. Ut vero majorem lector capiat intellectum de origine hujus fontis et antiquitate religionis nostrae catholicae pauca ex annalibus hic subjicienda putavi, ex quibus etiam magnifica hujus civitatis exordia relucebunt. (1)

Ad primam basin stabat imago S. Salvatoris cum candelabro et candela, juxta quam fuit epitaphium conterranei mei te-

(1) Edictum, quod infra sequitur

noris sequentis: M. D. Joanni Rudde, a monasterio hujus ecclesiae, canonico viro, in rebus agendis animi et consilii praestantia conspicuo, nec non honestae et devotae matronae Annae Rudde, ejus sorori, in capella Divae Barbarae sacra sepultis, quae sibi et fratri suo haec in vita posuit. Obierunt hic anno 1538, 29 Martii, ista vero anno 1582, die 2a. Decembris. Bene precemini defunctis. Ad alteram sinistram molem statua S. Bonifacii cum candelabro et cereo.

Juxta introitum turris erat statua S. Frederici, episcopi et martyris, collocata per D. Petrum, Magistri canonicum, cum candelabro et cereo, qui obiit anno Dni 1537, die decima martii.

Sub dicta turri erat domus calefactoria vicariorum cum quodam archivo et sacello.

Juxta dictum turrim superius erant duo dormitoria pro campanario et ejus puero.

Nomina campanarum.

Maxima: Salvator; deinde: Bonifacius, Maria, Odulphus.

Nomina pontificum Trajectensium, in hoc templo conditorum.

3 D. Gregorii.
4 Adelberti.
5 Theodardi.
6 Hermacari.
7 Rixfridi.
8 D. Friderici.
9 Alberici.
10 Liudgeri.
12 Odilbaldi.
13 Egibaldi.
16 Volcmari.
17 Balduini. Hunc alii dicunt in majori ecclesia fuisse sepultum.

Nomina canonicorum capitularium hoc anno Mo CCCCCo. XC II. residentium.

R. D. Folcardus a Montzima, decanus, Friso.
Petrus ab Honthorst, Trajectensis.
Adelbertus ab Egmondt van der Nyenb. scholaster, Hollandus.
Florentius Heermale, Thesaurarius, Hollandus.
Corn. Valladolyt, Zelandus.
Jo. Meersman, Monast., Westphalus.
Theod. de Leeuwen, Trajectensis.
Petrus ab Aelst, Brabantus.

Everardus a Schonenborch,
Robert a Honthorst,
Wilhelmus de Renesse,
} Ultrajectini.

Het nu volgend stuk is een bezegelde brief, gedagteekend Utrecht 4 Junij 1597, waarbij Jasbald Vosmeer, vicarius-generaal der Utrechtsche kerk, Folcard van Montzima, deken, en Petrus van Honthorst en Johannes Meersman, kanunnik van St. Salvator, verklaren, op den 15. November 1596 de heilige reliquien, die zich in de geslopene kerk hebben bevonden, in negen door nummers aangeduide kasten of kisten te hebben vergaderd.

Universis praesentes literas inspecturis salutem in Dno sempiternam.

Exigit praesentium temporum necessitas et ratio, ut, ante omnia, illa, quae pietatem et cultum Dni nostri concernunt, omni diligentia et sollicitudine foveantur, cumque inter illa, juxta catholicae et apostolicae ecclesiae usum, non infimum locum sanctorum reliquiarum debitus honor et veneratio, per quae multa beneficia a Deo praestantur, obtineat; idcirco nos infrascripti ecclesiae sancti Salvatoris Trajecten. canonici, votum facimus, quod nos de sanctorum, martyrum, et confessorum reliquiarum, quae possidemus, conservatione sollititi, ne illae hereticorum et iconomachorum prophanationi et direptioni exponerentur, ac praesertim, ne in saeva illa et inaudita omnium ecclesiarum totius civitatis Trajectensis violatione et prophanatione, quae septima Martii, anno 1580, a civibus nostris excitata fuit, in illorum manus inciderent, tunc illas abdidisse, et subsequuta deinde anno 1587, ecclesiae nostrae sancti Salvatoris per magistratum Trajectensem (proh dolor) a fundamentis usque eversione, easdem reliquias, quae hactenus in capsulis reconditae, et circa chorum praefatae ecclesiae decenter antea erant collocatae, inde extraxisse et in sacculos cancabaceos, sigillatim deposuisse, ut, restituta aliquando ecclesiae pace, et tranquillitate, rursum in ecclesiam collocari ac debitae reverationi exponi possent. Ne vero

interea, consumente omnia edaci tempore, nobismet decedentibus, posteris de illarum germana fide et veritate suspicandi tribueretur occasio aut falsis adulteratisque documentis deciperentur fideles, recte nos facturos existimavimus, ut ad futuram rei memoriam omnes nostras reliquias, (1) ita (ut dictum est) repositas, sigillatim perscrutaremur atque ex certa nostra scientia atque elogiorum illis appositorum perlustratione a majoribus nostris nobis quasi per manus traditum esset probatum ac indubitatum futuris seculis traderemus.

Itaque die XXV^a^. Novembris, anno 1596, stilo Gregoriano, in praesentia R^di^. et eximii Dni Sasboldi Vosmerii, sacrae theologiae licentiati, nec non sanctissimi D. R. Clementis, Papae VIII, per Dioec. Trajectensem sede ejus vacante, illiusque vicinas provincias, commissarii et vicarii generales, nos Folcardus a Montzima, decanus, Petrus ab Honthorst, et Jo. Meersman, canonici ecclesiae S. Salvatoris Trajectensis, praefatae ecclesiae nostrae reliquias perlustravimus ac denuo in aliis novis capsulis composuimus, et juxta numerarum notas, quid de ipsis reliquiis in iis reconditum esset praecipientes, annotavimus, ut sequitur:

A. Capsula, quae primi numeri nota est insignita, continet, partem panni ex serico albi coloris, cum panno serico rubris maculis contexto, unam tibiam, quatuordecim partes spinarum dorsi, integrum caput, excepta mandibula et uno dente posteriori; item, aliquot talos seu articulos digitorum, aut pedum, cum fragmentis aliquot costarum gloriosi martyris Adalarii, quod etiam antiquissima elogia iis apposita affirmabant hisce verbis: »Ista est pars corporis sanctissimi Martyris Adalarii, prout in Daventre." Item in altero: »hic requiescunt membra sancti Adalarii presbyteri et martyris Christi."

In capsula, secundo numero insignita, reposita sunt brachium et duae tibiae sive fistulae cum scapula et XIII articulis spinae dorsi, nec non sacculus ex corio, in quo sunt cineres S. Eobani Martyris, uti constat ex schedula iis adjecta, in hunc modum: »In hac capsula reconditae fuerunt de novo,

(1) In margine: (quas quidem ad manus habemus).

anno Dni M° CCC° nonagesimo nono, mensis Augusti die sexta, reliquiae praeclari martyris Eobani, quondam hujus ecclesiae chorepiscopi." Item manu Mgr. Iodoci Bouchart, notarii: »desumptae sunt de capsa hae reliquiae propter causas urgentes, die 27 Maji 1586."

III. Capsula tertia continet omnis generis ossa, partim majora, partim minora, cum multis fragmentis et parvis particulis ossium sociorum sancti Bonifacii, quibus plena est ad summum usque.

IV. Capsula quarta continet similiter omnes generis reliquias sociorum sancti Bonifacii, prout constat ex schedula iis adjuncta, in haec verba: Anno Dni M° CCC° nonagesimo nono mensis Augusti die sexta in hac capsa de novo repositae fuerunt quaedam reliquiae sociorum S. Bonifacii episcopi et martyris gloriosi.

V. Capsula quinta continet quatuor partes seu vertices capitum cum aliquot fragmentis earundem, duas partes frontium, duo mandibula, tria ossa sacra, tres partes femorum. Item unum cranium, cui adscriptum: Caput alicujus sancti, repertum in crypta ecclesiae S. Salvatoris. Item adjecta haec inscriptio: Anno Dni M° CCC° nonagesimo nono, mensis Augusti die sexta, in hac capsa de novo repositae fuerunt quaedam reliquiae sociorum S. Bonifacii epi., et martyris gloriosi. Item manu Mgr. Jodoci Bouchart: »hae reliquiae ex capsula praefata desumptae sunt propter causas urgentes, anno 1586, die mensis Junii vigesima septima.

VI. Capsula, signata numero sexto, in linteo quodam involuta sunt ossa aliquot majora et minora sociorum S. Bonifacii, uti ex inscriptione patet, iis adjuncta: Haec sunt quaedam reliquiae sociorum S. Bonifacii, quae fuerunt repertae et in hac archa nova reconditae sub anno Dni 1586; desumptae sunt hae reliquiae ex capsula seu Basilica praefata propter causas urgentes. Item in eadem capsula repositus est sacculus, continens cineres sanctorum diversorum, apud reliquias sanctorum ecclesiae S. Salvatoris Trajectensis repertorum. Item in papyro recollecti sunt cineres, qui in perlustratione superfuerunt.

VII. In capsula septima repositae sunt reliquiae sequentes: sex tibiae, tam crurum quam brachiorum, cum fistulis quatuor; duae scapulae, duo femora, duo nodi. Item omnes spinae dorsi, duo ossa saguli, aliquot integrae costae cum fragmentis aliarum; articuli digitorum et pedum, frons capitis cum mandibula. Item pars occipitis cum fragmentis capitis. Item XXXI dentes separatim simul in linteo involuti, in quo reliquiae sunt corporis Divi Gregorii, epi. Trajectensis, ut constat ex hac inscriptione, eis adjuncta: Anno Dni M° CCC° XXI mensis Augusti die XVII, hora completorii, sunt inventae ante chorum ecclesiae S. Salvatoris Trajectensis, a latere septentrionali, et per dominum Henr. Houberch, decanum, Laurentium Wilhelmi, Andream Veer, Gerardum Zelingen, canonicos dictae ecclesiae, Mgr. Johannem de Galencoep et Albertum de Muden, vicarios in eadem, extractae de sepulchro, et tumba lapidea, in qua jacebant, reliquiae sancti Patris Dni Gregorii, epi. Trajectensis, et die quarta Junii, mensis tunc proxime sequentis, fuerunt eaedem in capsam novam per R^dum Patrem dominun Matthiam, episc. Budnamens., hora Vesperarum, in profesto sancti Bonifacii, martyris, convenienter repositae, praesentibus Dns Henrico, Laurentio, Andrea, Gerardo, nec non Mgro Henrico Compostel et Waltero Grauwert, canonicis ecclesiae supra dictae, ac Alberto de Muden, praedicto, et Segero Kars, chorisociis ejusdem, et pro reverentia majore reliquiarum earundem Dns R^dus Pater omnibus eas venerantibus, confessis, contritis et vere poenitentibus cum tribus pr. nr. et totidem Ave Maria XL dies indulgentiarum de injunctis poenitentiis, relaxavit. Item manu magistri Jodoci Bouchart, hae reliquiae ex capsula praefata desumptae sunt propter causas urgentes anno 1586, die mensis Junii vigesima septima.

VIII. In capsula, s. cistella, nigro corio obducta, repositae sunt reliquiae sancti Frederici, epi. Trajectensis et martyris, prout illae 25^a. Julii, anno 1580, ne in haereticorum manus inciderent, ex sepulchro centumba lapidea, in qua hactenus, in majori crypta, ante altare sancti Stephani, protomartyris, jacebant, extractae fuerunt per Dnm Wolphardum

a Everdinghen et Wilhelmum Bindop, vicarios et canonicos honoris ecclesiae S. Salvatoris, in praesentia R^di et magnifici Dni Buchonis a Montzima, S. Theologiae doctoris, nec non praepositi et Archidiaconi ecclesiae S. Joannis Trajectensis, suique fratris Dni Folcardi a Montzima, utroque ecclesiae S. Salvatoris canonicis, ac Mgri Jodoci Bouchart, notarii et secretarii capituli ecclesiae praefatae, ac denuo in praenominata capsula seu cistella repositae; continenturque inibi, una tibia, duo cruces, undecim ossa minora integra. Item XXII articuli spinae dorsi, duae partes de utraque scapula, duo ossa juguli, una costa cum aliquot fragmentis aliarum costarum, duo tali, aliquot articuli digitorum et pedum medies. Superioris et inferioris mandibulae cum parte cranii et duabus partibus auricularibus. Item sacculus cum pulveribus de sepulchro praedicto extractis et in hac cistella repositis.

IX. Nona capsula continet aliquot ossa majora et minora cum fragmentis aliquot ossium, cum parte verticis capitis S. Odulphi presbyteri et confessoris; et videntur desiderari pars mandibulae, pars verticis capitis... in qua sepultus fuit, in qua desideratur altera manica. Item sacculus cum pulveribus; et sunt simul reperta diversa monumenta, quorum unum ita se habet: Annō Dni M. V^c. XXI., die quinta mensis Augusti, extractae sunt ex capsula S. Odulphi et repositae in ecclesia villae de Oirschot, in qua natus fuit; et subsignata erat: Martinus Kaluwe. Item alia schedula: Anno M. CCC. nonagesimo nono in Vigilia beati et gloriosi confessoris Odulphi aperta et devote visitata fuit haec capsa per R^dum patrem Dn Rupertum Schencke, Epm. Gppusens, vicarium in pontificalibus R^di in Christo patris ac Dm. D. Frederici de Blanckenheim, epi. Trajectensis eodem Episcopo in hoc consentiente. Datum sub sigillis dominorum episcoporum praedictorum et Mgri. Everardi Foeck, tunc hujus ecclesiae decani. Item alia Schedula hoc modo: Anno Dni M. CC. nonagesimo sexto, quarto idus Februarii, aperuit hanc basilicam Wilhelmus, dictus Barthous, episc. Trajectensis, et sigillis suis signavit ad petitionem dominorum tunc temporis existentium. Item reperta sunt duo sigilla, quorum uni erat insculpta imago Ar-

chiepiscopi et in circumferentia: S. Bonifacius; alteri imago episcopi in pontificalibus, et in circumferentia: Godefridus; cetera, quia corrupta, legi non potuerunt.

Quae omnia per nos die praescripto, ita, ut praemittitur, decenter acta et gesta, nos Sasboldius Vosmerius, vicarius generalis dioecesis Trajectensis, Folcardus a Montzima, decanus, Petrus ab Honthorst et Jo. Mersman, canonici ecclesiae S. Salvatoris seniores praesentes has literas manuum nostrarum subsignatione sigillorumque nostrorum appensione ad perpetuam rei memoriam fecimus communiri. Actum Trajecti, anno Dni millesimo quingentesimo nonagesimo septimo, die vero IV^a^. mensis Junii.

Nos Salboldus Vosmerius, S. theologiae licentiatus, nec non Sanctissimi D. R. D. Clementis Papae VIII, sede Archiepiscopali Trajectensi vacante, per ejus dioecesin et vicinas provincias vicarius generalis, notum facimus, quod post eversum per magistratum Ultrajectensem Anno Dni M. V. et octuagesimo septimo, templum, cum capellis et cameris S. Salvatoris Ultrajectensis; deinde anno millesimo nonagesimo quinto ordines Trajectenses, Abbatiam scti Pauli, ibidem in curiam suam provincialem commutare agressi, eversis nonnullis aedificiis, aliquot perruptis, ac in aliam formam redactis, templum cum capellis et cameris aliquot decano et capitulo S. Salvatoris, loco demolitae ecclesiae suae ad sepulturam suorum suppositorum, suaque negotia pertractanda obtulerunt, eosque, minus voluntarios, minis et mulctis compulerunt; templum cum capellis et cameris in suam tutelam et custodiam accipere et collapsa et ruinosa suis sumptibus reparare, restituere atque deinceps sèrta tecta conservare, designato eis loco in domum capitularem coaptando; qua propter praedicti D. Decanus et capitulum multiplici necessitate constricti impietatis, ne invaderent aliena et damni ut evaderent poenam; et praeterea, ne ipsa aedificia collaberentur, nec non, si praedicti Domini ordinibus obsequerentur, haec non sine maximis suis sumptibus fieri posse praevidentes; nos desuper convenire voluerunt; qui cum certam notitiam praedictorum

haberemus et pro conservatione praenominatorum templi, aedificiorumque ei annexorum (ut par est) solliciti, ne omnino ad seculares et prophanos usus deputarentur aut plane conciderent, praedictos D. Decanum et capitulum ab omni scrupulo liberos fecimus, et, ut in suam tutelam et usum acciperent lubenter annuimus; et tanquam opus pium laudavimus atqui, ut alacriores ad faciendos sumptus et ad templum, locaque praedicta, serta tecta deinceps conservanda fierent, nec non ad praecavenda futura incommoda et damna, quae restituta ecclesiis pace (si forte tunc inde eos emigrare oporteret) judicavimus, sicut etiam nunc judicamus et per praesentes decernimus, quod expensae ab eis factae et adhuc faciendae ipsis refundendae erunt ab illis: quorum usibus ex tunc templum, ceteraque aedeficia cadent ac servient. Quod insuper suppellectilia et mobilia omnia, quae a Capitulo illata et invecta comperientur, absque omni molestia et alicujus contradictione inde asportare et auferri permittentur. In quorum omnium et singulorum fidem et robur firmitatis has literas propriae manus nostrae subsignatione sigillique nostri appensione communivimus.

Datum Trajecti, ipso D. Bonifacii Archiepiscopi et martyris sacro, Anno Dni millesimo quingentesimo nonagesimo septimo.

Reverendo Mgno ac humanissimo D. D. Folcardo a Montzima, Decano ecclesiae S. Salvatoris Trajectensis dignissimo.

Cum saepius mecum cogitassem R. D. Decane, quam infirma et labilis sit hominum memoria, si non tempestive literis fulciatur, cumque etiam eo quorundam hominum exsecranda insolentia devenisset, ut contra omnes, tum divinarum atque humanarum legum prohibitiones nobis ecclesiam nostram deripere, vendere, demoliri, et non solum ad terram usque prosternere, sed etiam ipsis fundamentis evulsis, omnem ejus memoriam e cordibus piorum hominum penitus tollere et expellere conati sunt: quam sane impietatem divinae relinquens correctioni ac vindictae, animum meum (te etiam aliquando adhortante) ad scribendum appuli eamque ecclesiam summo studio et desiderio ita literis depingere exoptavi, quc

ejus elegantiam et splendorem posteris aliquantulum redderem conspicuam. Quod utinam tam accurate et diligenter licuisset, quam id serius a me factum esse constat. Nam post demolitionem ex quadam animi mei recollectione id ipsum praestiti. Habes ergo hic, non solummodo descriptum pristinum ecclesiae nostrae situm, sed etiam alia nonnulla, quae et onera et collationes beneficiorum respiciunt. Id cum in hoc scribendi genere superfluum fortassis videatur, posteris tamen ad majorem rei cognitionem utile sperabam. Quibus etiam uberiorem ex matura segete frugem percipiendam existimarem, si tuam illi censuram et auctoritatem, qua plurimum vales, adhibere dignaberis. Quapropter rogo atque obtestor R. D. vestram, ut pro tua eximia pietate, virtute, eruditione ac benevolentia, quae te ad hanc dignitatis celsitudinem merito, ac communibus omnium vestrum votis accedentibus, provexerunt, tantum temporis a maximis curis et occupationibus, quibus destinaris, surripias, et iis, quae hic desiderari videbuntur, impertias; quo sane labore majore tibi gratulandi locum dabis; et me, quem semper ad omnia tua, tuorumque obsequia obeunda devinctum habuisti, multo nunc devinctiorem habebis. Deum supplex oro, ut R. D. vestram ecclesiae suae quam diutissime servet incolumem. Vale. Trajecti, 13 Kal Sept., M. D. XCII.

Deze brief is merkwaardig wegens de naauwkeurige beschrijving, waarbij de in elke kist verzamelde reliquiën worden aangeduid.

De navolgende oorspronkelijke stukken hebben insgelijks tot dit onderwerp betrekking, en geven ons eenig denkbeeld van den luisterrijken tooi der St. Salvator-kerk.

Den XIII Spt. 1609, gevisiteert die stucken ende goederen, berustende onder Jan Petersen van Eynden, wonende tegenwoordich binnen Emmerick, toebehorende die Heren van Oudemunster binnen Utrecht.

In den eersten: Vyff Pellen van silver ende gout met wapens daerbye.

Item noch tien pellen van gout, geborduert op rode gronden ende die liesten van swart fluweel.

Item noch een autaerkleet van gout geborduert op rode grond.

Item een carsufel van root geblomt fluweel, met geboorde goude lysten.

Item drie geborduerde lappen van root geblomde met geborduerde perstonatien op tie canten.

Item noch drie gout geborduerde lappen.

Item noch een cleyn goude geborduerde authaer cledeken.

Item een spreyssel root damast, met die ...

Item een deksel, twelk men op het authaer dekt, van wit met streepkens.

Item vyff. van verscheiden kleuren.

Item twee cronen, geborduert met blommen.

Item een kleyn cledeken met vergulde leliën.

Item twee geborduerde oorpel ...

Alle de voorsz. portzen van goederen syn by Jan Petersz. van den Eynden overgelevert opten XVI July 1610.

My present,

Wynnen, Nts. capituli.

Dese percelen overgelevert aen Hr. Robert van Honthorst ende Poppo van Montzima, Canonick van Oudemunster.

Inden eersten: Twee silveren ende vergulde hoefden, met reliquiën daerin.

Item een custodye van die ostie met twee engelen.

Item een vergulde cop met een deksel van *utenenghe*.

Item twee vergulde kappen.

Item sint Odulphus noppe.

Item een wieroocksvat.

Item een boeck met een vergulte plaete.

Item een vergulte paes.

Item vier vergulde plaeten, die men voor aen de vesper cappen hangt, metten waden van drie rosen.

Item noch een van Lockhorst in de custodye.

em noch een in custodye die resurrect.

Item noch een silyere custodye waer men wyerroeck in doet.

Item een custodye van hostie.

Item twee silvere pullen.

Item een ivore kistken met silvere banden.

Item een bisschopsmyter met syn hempels.

Item een glase vles vergult met een schael, in een doos gesloten.

Actum den XIIII Sept. 1609. Stilo veteri.

Robbert van Honthorst. Popho a Montzima.

Jan Petersz. vanden Eynde.

Opten VIII Jan. XVI^{c} ende thien die Eerw. Edele heeren Willem van Renesse, deken, Robert van Honthorst, scholaster, Pompejus van Montzima, thesaurier, Ghysb. van Hardenbroeck, Balthas. Vossche, Henr. van Honthorst, Henr. Jo. van Koremans, Barthol. Bloys van Treslong, ritter, etc. ende Franchois van der Does van Noortwyck, cononicken capitulaer van Oudemunster t'Utrecht vergadert synde, ende hebben naer voergaende conferentie gedaen jegens sekere inventaris ofte specificatie, geintituleert ende beginnende aldus: Den XIII September 1609, stilo antiquo, etc., van den E. heere Pompejo van Montzima, voorsz: gelicht ende ontfanghen de portyen van silverwerck in de voorsz. specificatie geroert ende opten XIIII der voorn. maand Spt. van Jan Petersz. van den Ende ontfanghen en Zynre heere thesauriers custodye ofte bewaringhe vertrouwt, deschargerende daeromme deselve heer thesaurier van de voorsz. bewaringhe. Aldus gedaen then huyse van den selve Ed. here thesaurier, in den jare ende op ten daghe voorsz.

My aldus pres. Secret.

Wynnen, Nts. capituli 1610.

Ontfangen den XX. Spt. 1611 in Embrick:

In een witte kiste:

Een swart fluwelen casufel met twee swarte dienstrokken.

Item noch een swarte fluwelen casufel met twee swarte dienstrokken.

Item twee swarte fluwelen vesperkappen.

Item drie witte vesperkappen.

Item twee witte dienstrokken.

Item een casufel met twee dienstrokken van gheel telet.

Item twee cappen met twee dienstrokken van bruynroot fluweel.

Item een casufel met twee dienstrokken in fluel ende gout met bloemen van diverse kleuren.

Item twee casufels van wit satyn met rode bloemen.

Item een casufel van gebloemt fluweel met gout.

Item een blau goudelaken casufel.

Item een sanegte camelotte casufel.

Item een swarte damasten casufel met twee dienstrokken.

Item twee blaue dienstrokken van fisset met een casufel.

Item twee gordynen van bestyk blau ende roodt.

Item dry manipuli met dry stolen.

Item een groen fluwelen altaercleet van vier breedten met een casufel ende twee dienstrokken.

Item een roodt damast cleet over het pulpitum.

Item een cleyn root damast cledeken.

Item een swart cleet, daarop een ciborie geborduert.

Item twee swarte laken lappen geborduert.

Item een tente van een tabernakel met twee gordynen van clinckant.

Item een rode carmesyne geborduerde clock.

Item een geborduerde beurs.

Item een tapeeten altaercleet, niet groet.

In een pack genayt:

Item vier swarte laken casufels.

Item een grau laken casufel.

Item een rode lakene casufel.

Item 24 alben.

Item altaer dwalen soe groot als cleyn 12.

Item amisten 10.

Item sommighe lappen met manipulen ende stolen.

Gelevert den pastoor van Huyssen ter begeerte des volcx van Arnem, die daer ten dienste komen uyt desen voorsz. seven casufelen, twee dalnotica, vier alben ende vier amicten.

Item door den postoor van Huyssen den 3 October omtrent 40 alben ende 50 amicten.

Item een menichte van cleyne doexkens voor kelken, hantdoexkens, van keurdoeken ende etlyke saxkens voor patenas ende kelken met nog wat oudt lywaet.

Inventaris ende specificatie van sodanige parthyen van goederen ende ornamenten als de kercke van Oude-munster, ende voorts tot dienst van de kerke behorende syn bevonden in den sterfhuyse van wylen den Ed. heere deecken Peter van Honthorst.

Eerst vyf vesperkappen van root fluweel op een gouwe gront.

Item noch een vesperkap van swart fluweel.

Item noch dry vesperkappen van root fluweel.

Item noch vyf vesperkappen van wit fluweel, allegader geborduert met gouwe neerhangende randen ende gouwe blaesbalken.

Item een korsuyffel met twe dienstrokken van gouw laecken, syn stolen ende manipels daerby, alles met gouwe geborduerde strepen ende cruycen.

Item noch een voorhangsel van 't hoeck altaer, ende een cleyn antipendium, daer men 't epistel op singt, beyde van wit fluweel.

Item een cleet op gout geborduert, ophebbende het crucifix ons heeren mit beyde de moordenaers.

Item noch een vergulde kelck met syn toebehoren.

Item noch een missael.

Item twe choorboecken, d'een graduael ende d'ander antiphonael.

Item drie boecken van Panormitano, *super jure canonico.*

Item een kleyn doosken, daerin bevonden een engeltken, silver vergult met een silvere zegel ende twe pitsiers.

Item noch een silvere vergulde halve maen, dat in de groote ciborie gestaen heeft.

Item noch twe kleine pilaertgen van silver vergult, die van een ciborie schynen te wesen; noch een vergult hooftgen met twe vergulde vleugeltgens.

Item noch een ronde silvere ring met een carbonkelsteen daerin.

Item noch een ronde silvere ring.

Item noch een silvere handt, met een vergult heftken daerin.

Item noch eenige kleine silvere vergulde stuckgens van cleynder importantie.

Item noch een cleyn silvere plaetgen.

Item noch vyf silvere vergulde ballen met groene syde quasten, die gehanghen hebben aen de blaesbalcken van de vesperkappen, waarvan de eene bal geen binnendecksel hadde.

Item noch twee groene quasten met slechte knopen van gouwdraet.

Geinventariseert ende bevonden als voorens gescreven,

T'oorconde myn,

Ommen, Nts., admisso stricto.

E X T R A C T.

THESAURIER.

Invensarisatie van de reliquien; item de recepisse van de capittele van Oudemunster deselve wederomme ontfangen te hebben.

Lunae IV Juny 1627.

Item, opt versoek van den heere thesaurier Montzima, hebben de voorsz. heren deekenen ende capitele, met ver-

klaringe van vorder op hem van enighe kerkel. mobilen, ornamenten of reliquien nyet meer te pretenderen, geordonneert die acte van inventarisatie, in date den XXI. Febr. 1627, van deser kerke reliquien, goudt, silver, ornamenten ende andere mobilen onder syne bewaringe wesende, t'synen huyse gedaen, ende 't gene syn E. nae ondergegeven is, alhier ten prothocolle geinscribeert ofte geregistreert, ende deselve alhier van wegen de heren van den capittele by haerl. secretaris ende byde voorsz. heer thesaurier onderteykent, mitsgaders aen de heere thesaurier daervan extract verleent te worden.

Dubbelt van de acte van inventarisatie voorsz.

Op huyden den XXI. Febr. XVI seven ende twyntich, hebben die Eerw. Ed. heeren Jo. Willem van Renesse, deecken, Franchoys van Assche, Jonkhr. Gysbr. van Hardenbroeck, Jonckhr. Henr. Kermans, Mr. Johan Strick, scholaster, Mr. Johan van Straten, Jo. Lodewyck van Renesse van Baer ende Jonckhr Ewoudt van Baecxen, canoniken capitulaer der kerke van Oudemunster t'Utrecht, volgende resolutie ende acte capitulaer van de XIII deses hem getransporteert ten huyse van de E. E. heren Pompejus van Montzima, thesaurier der voorsz. kercke, omme te inventariseren ende by geschrifte te stellen 't gene van reliquien, goudt, silver, kerkelyke ornamenten ende andere mobilen de kerck van Oudemunster competerende aldaer ofte onder bewaernisse van de voorsz. heer thesaurier was, alwaer bevonden syn dese nabescr. partyen.

Alse eerst caput S. Frederici episcopi, bewaert in een silver geslagen hooft, met een silvere myter op, hier ende daer vergult, onder welcke silvere hooft gesneden is als volgt: anno Dni M. CCC. LXII° decan. et caplm. Sti. Salvatoris Trajectensis....

Item caput Sti. Odulphi, oock bewaert in een silver geslaghen hooft, 't haer vergult synde, ende tot in de neck hanghende, onder welke silvere hooft gesneden is, als

volcht: anno Dni M° CCC° decanus et capitulum Sti. Salvatori Trajectensis me ex capla exhi et fi fecerunt.

Item noppa Sti. Odulphi met silver beslaghen met een grote fijne goude medaille, daer in staet een agaetsteen met 't wapen van een leeuw, ende noch was daerin een goudt cruysgen met Christns daer aen, beyde met ketentgen daeraen vast.

Item een silver vergulde kelck op drie ondervoeten; opte voet staende effigies c̃apitis Sti. Salvatoris, ende onder om de ronde voet stont gesneden: † Johes Vtenleen, canonicus Sti. Salvatoris me dedit anno Dni M. CCC. LXXVI., met een swaer silver vergult deksel, hebbende een tanderinge ende bovenop een cleyn piramide, boven groen, ende daerop een pellecaen.

Item een monstrantie van Cristal de Montaigne met een leeren custodie, ende boven een bodem van silver, vergult, met twee engeltjens, in de hand hebbende twee wieroockvaetjens.

Item een yvore beenen koffertgen met silvere bantgens, de leliën van dien vergult.

In een viercante (1) lade, besloten met een glas van negen ruyten. Onder de eerste ruyte van de bovenste linie was een briefgen mette reliquien S. Bartholomaei; onder de tweede ruyte van deselve bovenste linie was een briefken met de reliquien S. Christophori martyris, ende onder de derde ruyte van deselve bovenste linie was een bloot briefken van de reliquien Katharinae virginis et martyris, maer nyet daerby van deselve reliquien.

Onder de eerste ruyte van de tweede linie was een briefken boven by 't loot met de reliquien S. Athalarii, episcopi et martyris, sonder dat daer enighe reliquien by waren,

---

(1) Op een los papiertjen, er tusschen liggende: Dit viercant kassie is nevens enighe andere reliquien uit het capittelhuys van Oudemunster gebracht in de woning van G. Brienen, in het jaar 1612; naer ick onderrecht ben, so heeft de hertoch van Luxenborch het met syne eygene handen over straet met eerbied ende in het openbaer gedraghen na de woning van G. Brienen.

dan onder deselve ruyte was noch een reliquie, daeronder aen een briefken was afgebroken Onder die tweede ruyte van deselve tweede linie boven aent loot was een briefken metter reliquien S. Laurentii martyris, boven 't selve briefgen onder 't loot was noch een reliquie. Onder de derde ruyte van de voorsz tweede linie was een briefken mette reliquien Starum XI^m^. virginum et martyrum, ende onder deselve ruyte was noch een briefgen, de reliquiis Christianae virginis et martyris, bloot, sonder deselve reliquien.

Onder de eerste ruyte van de derde ende nederste linie was een briefken mette reliquien S. Mauricii et Sociorum ejus martyrum, boven 't selve briefgen leggende. Onder de tweede ruyte van deselve derde lienie was een blote stede, ende boven aen 't loot een briefken, de reliquiis Sancti Vincentii martyris, sonder deselve.

Ende onder de derde ruyte van deselve leste linie was een briefken afgetoghen, doch daeronder was noch naat bovenste loot een pampier briefken mit cleyn scrift, de reliquiis S. Elisabethae.

Noch ses wapenkussens met een helm ende vergulde croon met twee hoornen daeruyt comende, ende twee raden op elcken hoorn, 't wapen oock onder comende.

Noch twee wapenkussens van Lochorst sonder helm.

Actum den XXI. Febr. voorz.

Ende is noch naderhandt onder de voorsz. heer thesaurier mede gelevert de reliquie van 't heylighe cruys, gesloten in een vergulde silvere kasse ofte custodie, mede de forme van een cruys hebbende, by de heren dekenen Renesse den VIII. May voorsz. den capitt. behandicht, ende was onderteykent: Popho a Montzima, de mandato Cptli, onderscr. C. v. Aelst, Nots. Cptli.

Geextraheert uytten prottocolle van den Acten capitulaer der kerke van Oudmunster t' Utrecht, ende accordeert daermede desen 1. Aprilis 1634, by my Scts.

C. v. Aelst, Nots. Cptli.

Wt crachte van de resolutie, genomen by den E. heren

Deken ende capittele van Oude-munster t' Utrecht, van date den XXI. May 1637, soo is alle 't gene voorsz. is in 't bywesen van de heeren Mrs. Gerrit van der Steen, ca. der kercken van St. Johan t' Utrecht, is Adriaen Wol, advocaet 's hoofs provinciael van Utrecht, in dier qualiteyt als executeurs vanden testamente van den E. heere Pompejus van Montzima, in syn leven ca. ende thesaurier der kerke van Oudemunster voorsz. gelevert in handen vanden E. Eerw. heren van Oudemunster voorsz., soodanige reliquien, goudt, silver, kerkelyke ornamenten ende andere mobilen, de kerke van Oudemunster compterende, als by den overleden heere thesaurier in syn leven bevolen ende bewaert syn, conform den bovengeser. inventaris, daervan by de Edele heren van den capittele voorser. doen maken, mitsgaders ter praesentie van Hendrick Ruysch ende Gerrit Vastert, beyde notarissen 's hoofs provinciael van Utrecht voorsz., hiertoe specialyck verzocht ende gebeden, die mede deselve cassen ende sloten, staende in haer E. Secretarie, daer de bovengesegde ornamenten in syn geleyt en berusten. Op den XXIII May 1637.

Henr. Ruysch, 1737. Nts. De mandato Capituli 1637.

Gerard Vastert, Nts. Jo. Strick, Sts.

KORT BERIGT OMTRENT DE OUDE DOOPVONTEN IN ONS LAND.

Door F. N. EYCK TOT ZUILICHEM.

Onder de merkwaardige werkstukken van steen en beeldhouwerskunst uit de middeleeuwen behooren voorzeker de doopvonten. In rijke en voorname kerken waren zij menigmaal niet alleen met versierselen overladen, maar ook somtijds uit koper, zilver of kostbare steensoorten, gelijk marmer en porphyr, vervaardigd. Ten tijde dat de hervorming in ons land plaats had, stonden zij, even gelijk de altaren, schilderstukken enz., het eerst aan de schendende handen der beeldstormers en andere te ijverige voorstanders der nieuwe Godsdienst ter prooi en werden vernietigd, of tot andere einden aangewend, gelijk onder anderen de prachtige koperen doopvont te Zutphen toen aan prins Willem I. tot het gieten van geschut zoude aangeboden zijn, hetwelk door hem, voornamelijk uit aanmerking van de kunstige bewerking, geweigerd werd (1). Behalve die te Zutphen zijn er nog dergelijke met beeldwerk en ornamenten voorziene koperen doopvonten te 's Hertogenbosch en Breda, die wel verdienden, beschreven en afgebeeld te worden.

De hier en daar nog overig zijnde doopvonten bevinden zich meerendeels op dorpen, alwaar zij, misschien meer dan

---

(1) *Tegenw. staat*, alwaar gezegd wordt, dat er geen grond is »om dit te gelooven." Mij echter komt het voor, dat er, bij den toenmaligen geest ter vernietiging van al wat tot den R. C. Godsdienst behoorde, en ter aanwending van alle middelen tot verdediging des vaderlands, evenmin grond is om hieraan te twijfelen.

in steden, voor vernieling bewaard zijn gebleven. Sommigen derzelve, zoo als te Almen, Amersfoort en Loosdrecht, zijn onder den vloer der kerk, of in de nabijheid onder den grond gevonden, hetgeen mij doet gissen, dat zij ten tijde der hervorming misschien in den grond gegraven zijn, ten einde ze voor ontheiliging te bewaren; zoodat het niet onmogelijk is, dat er hier en daar wel meerdere onder den grond schuilen.

De afbeeldingen van een gedeelte der hier voormelde ben ik verschuldigd aan den Heer Haasloop Werner te Elburg; ik zal dezelve naar den vermoedelijken tijd harer vervaardiging beschrijven.

N°. 1. Gevonden in 1834, onder den vloer van den kerktoren te Almen bij Zutphen (Geldersche Volks-Almanak voor 1835). De bak is rond en de voet vierkant, met twee menschen- en twee dierenhoofden boven aan kleine ruw gevormde zuilen of groten. Gelijk van de meeste zeer oude werkstukken is het beitelwerk zeer ruw. Men ziet boven in den rand sporen van ijzerwerk, waarschijnlijk gediend hebbende om het deksel te bevestigen. De geheele vorm zoowel als de ruwe bewerking doet mij denken, dat zij omtrent de XI^{de} eeuw moet vervaardigd zijn.

N°. 2. Te Ermeloo bij Harderwijk. De toren der kerk alhier toont geheel den bouwtrant der XI^{de} eeuw aan, en zonder twijfel is ook de doopvont van denzelfden tijd, toen onder het bestuur en door de zorg van den Utrechtschen Bisschop Bernulphus zeer vele parochien in zijn bisdom, waarschijnlijk voor het eerst, steenen kerken bekwamen.

De vont is meer versierd, hebbende twee kabellijstjens, eenen band van vier hoeken en een' met hoefijzerboogjens, alle welke versierselen den tijd der XI^{de} eeuw kenmerken.

N°. 3 Te Beekbergen op de Veluwe. Het is slechts de voet van eene doopvont, waarvan het bovenste gedeelte of de bak gebroken is: even als de voorgaande en volgende schijnt zij geheel rond te zijn geweest.

N°. 4. Te Terwolde bij Deventer. Eene geheel ronde vont, enkel met lijstwerk versierd (kralen en een ojief.) Deze vier schijnen allen tot de XI^{de} eeuw te behooren.

N°. 5. Is een fraai voorbeeld van steenhouwerswerk, versierd met kraal en kabellijsten, benevens twee banden, de eene met schulpachtige rozetten, terwijl op den anderen verschijdene malen in verheven werk het getal VIII schijnt verbeeld te zijn. De voet is vierkant, in het midden uitgewerkt, en heeft op de hoeken eene soort van console pooten. Daar deze vont reeds meerdere vordering in de versieringskunst aantoont, geloof ik hare vervaardiging in de 12de eeuw te mogen stellen. Zij bevindt zich in de St. Andreas kerk te Hattem en behoorde aan het St. Anna gild in die stad. Merkwaardig is ook hier, dat de bouwtrant van den toren dier kerk de 12de eeuw aantoont, zoodat men veronderstellen mag, dat deze vont alstoen voor de, zonder twijfel, nieuw gebouwde kerk vervaardigd is.

N°. 6. Te Vaassen op de Veluwe. Het is alleen eene vierkante voet met omgekrulde pooten, zijnde de bak gebroken; waarschijnlijk ook uit de 12de eeuw.

N°. 7. Deze vont, voor eenige jaren uit den grond van den pastorijtuin aan de Nieuwe Loosdrecht gevonden, is zeker eene der merkwaardigste van ons land. Derzelver ruwe bewerking doet eenen vrij hoogen ouderdom veronderstellen en echter heeft zij reeds den achthoekigen vorm, terwijl alle doopvonten uit de 11de en 12de eeuw rond voorkomen. Op elk der acht zijden zijn vierkante, in kraallijsten beslotene vakken met symbolische figuren. Men kan haar vergelijken met de vont te Bommel, met deze uitzondering, dat aldaar de acht zijden historische voorstellingen bevatten, terwijl die op onze Loosdrechtsche vont enkel symbolisch zijn. De boven ste rand heeft veel geleden, doch schijnt platrond te zijn geweest De acht vakken vormen eenen verhevenen band om den bak; de figuren zijn zeer ruw en karakterloos in plateerheven werk voorgesteld, waarvan weinig meer dan de vontekken te zien is, zoodat men van velen de beteekenis niet dan bij gissing kan aangeven.

a. Schijnt een Pelikaan te moeten verbeelden: dit is een bekend en overoud symbool in de christelijke kerk, sedert de tijden van Gregorius I., en overgebragt op Christus, die door zijn bloe dde wereld behoudt.

b. Misschien een uil op eenen tak zittende. Uilen komen menigvuldig op middeleeuwsche kunstwerken voor; zij zijn overgekomen uit de Heidensche Mythologie; of zij eene christelijke beteekenis verkregen, is mij onbekend.

c. Een eekhoorn op eenen tak zittende, als symbool mij niet bekend.

d. Een vogel op eenen tak, met eene glorie om den kop; misschien een arend en de zeer bekende voorstelling van den Evangelist Johannes, sedert Hieronymus tijden (begin der 5de eeuw); even als de leeuw en stier, ontleend aan Ezechiel I. en Openb. IV.

e. Een engel, de voorstelling van den Evangelist Lucas. Deze beide figuren zijn de eenigste, die eene glorie hebben, zonder twijfel als de symbolen der Evangelisten.

f. Misschien een vos. Vossen komen voor onder anderen op de reliefs der afgebrokene kerk te Marienhave in Oostfriesland; wat zij beteekenen weet ik niet.

g. Wijnranken, een overoud en algemeen symbool van Christus (ik ben de ware wijnstok enz.). Ook in eenige kerken van ons land komen zij als versiering voor.

h. Eene vierbladige rozet: als symbool is zij mij niet bekend; doch in de middeleeuwen werden rozetten van allerlei vorm zeer menigvuldig als ornamenten gebruikt. In de St. Martijnskerk te Keulen is eene geheel met rozetten bedekte doopvont voorhanden. De Loosdrechtsche schijnt omtrent de 13de eeuw vervaardigd te zijn.

N°. 8. Te Hoogwoud in Noord-Holland. Volgens overlevering zoude deze vont zijn gebruikt bij den mislukten doop van koning Radbout, door bisschop Wulfram, in de 8ste eeuw. Hoewel wel niemand met mij hieraan geloof zal hechten, zoo heeft men toch voor eenige jaren dezelve aan den buitenkant der kerk weder op den voet geplaatst: zij is achthoekig, met koppen aan vier zijden, en kan uit de 14de eeuw zijn.

N°. 9. In de St. Maartenskerk te Bommel. Van dezelve is door den heer C. Leemans, in den Gids voor 1839, eene beschrijving gegeven en derzelver vervaardiging gelijktijdig met

den bouw der kerk in het begin der 14de eeuw gesteld. Het is op grond hiervan en uit vergelijking van den vorm, dat ik den ouderdom der Loosdrechtsche en Hoogwoudsche vonten in de 13de en 14de eeuw bepaald heb.

De tot hiertoe beschrevene doopvonten zijn alle van Bentheimer zandsteen en, op de Loosdrechtsche na, uit één stuk gehouwen; van deze echter is de voet blijkbaar van later tijd, zoodat de oorspronkelijke misschien gebroken zal geweest zijn. Later heeft men dezelve gewoonlijk van blaauwen hardsteen en niet meer uit één stuk gemaakt.

N°. 10. In de St. Nicolaaskerk te Kampen. De heer E. Moulin heeft in den Overijsselschen Volks-Almanak voor 1842 eene afbeelding en berigt van deze vont gegeven, en tevens gezorgd, dat dezelve weder op den voet gezet werd, waarvan zij, denkelijk sedert den beeldenstorm, afgeworpen lag. Zij heeft eenen zeshoekigen platten bak, met kraallijsten en tootboogjes op de zijden. De voet is regtopgaande, alleen met lijsten versierd en, even als de bak, geheel in Gothischen smaak en van blaauwen hardsteen. Ik geloof derzelver vervaardiging in de 16de eeuw te mogen stellen.

N°. 11. Alleen de bak, gevonden onder den vloer van het koor der St. Joriskerk te Amersfoort en bij de kerk voorhanden. Dezelve is achthoekig, naar onder afgerond, met eenig lijstwerk. Aan vier zijden zijn uitstekende met kappen bedekte vrouwenhoofden. Deze vont is, naar ik meen, ook van hardsteen, en toont met de beide volgende den overgang aan tot den stijl der Renaissance.

N°. 12. Te Eepe op de Veluwe. Deze doopvont schijnt mij toe, de jongste der hier afgebeelde te zijn. Dezelve is met den voet achthoekig en van blaauwen hardsteen, de lijsten zijn geheel klassisch van vorm. Aan vier zijden ziet men uitstekende, insgelijks met eene kap of sluijer bedekte vrouwenhoofden.

Op het kasteel te Ammerzoden, in den Bommelerwaard, bestaat er nog eene, denkelijk aldaar gebragt uit de verwoeste kerk. Zij wordt de St Quirijns vont genaamd en is omtrent gelijk aan die te Amersfoort. Hoewel er met eenig onderzoek

zeker meerdere oude doopvonten zouden te vinden zijn, zoo als er nog moeten bestaan te Oldenzaal, Heemse, Loosduinen, op Schokland, enz.; geloof ik voor ditmaal eene vrij volledige reeks steenen doopvonten, gedurende den loop van een vijftal eeuwen vervaardigd, aangewezen te hebben: waarom ik ook die van Bommel en Kampen, hoewel reeds in druk voorhanden, gemeend heb hierbij te moeten voegen.

Dewijl de doop het zinnebeeld was eener intrede in het rijk van Christus, plaatste men de doopvonten gewoonlijk nabij den westelijken hoofdingang der kerken, alwaar vele nog gevonden worden, zoo als te Zutphen, 's Hertogenbosch, Ermelo, Eepe en Terwolde. Somtijds werd er aan de kerken eene kapel voor dezelve gebouwd, zoo als te Breda, Bommel, Leiden enz. Later werden zij ook wel nabij het koor geplaatst, zoo als te Kampen.

Zonder twijfel hebben er in onze steden meerdere koperen vonten bestaan, die na de reformatie versmolten zijn: zoo werd er in 1422 voor de groote kerk te Haarlem eene te Mechelen gegoten, en in 1435 eene voor de Nieuwe kerk te Delft, van welke nu wel niets meer te vinden zal zijn.

Ik eindig met de herinnering, dat er, volgens berigt in den Gelderschen Volks-Almanak voor 1845, op vele plaatsen in boerenwoningen nog groote geelkoperen schotels voorhanden zijn, versierd met gedreven loof- en beeldwerk. Dit zijn veelal doopbekkens, grootendeels vervaardigd door de zoogenaamde bekkenslagers te Neurenberg, Augsburg en in andere Duitsche steden, in de 15de, 16de en 17de eeuw. Tegenwoordig dienen zij hier te lande alleen tot pronkschotels, zoodat n dezelve tot in de poffertjenskramen aantreft.

En hiermede meen ik deze overblijfselen der middeleeuw genoegzaam aan de belangstelling van oudheidminnaai bevolen te hebben, ten einde dezelve zooveel mogelij vernietiging en vergetelheid te onttrekken.

INHOUD.

Blz.

Voorrede. . . . . 1.

ALGEMEENE GESCHIEDENIS DER NEDERLANDEN.

Over de benoemingen tot den raad van state, bij de komst van den aartshertog Matthias, door Prof. L. G. Visscher. . . . . 7.

Leuvensche raad van state, door L. G. V. . . . 17.

Johannes van der Linden, abt van St. Geertrui te Leuven, afgevaardigde ter staten-gen., lid van den raad van state, door Prof. L. G. Visscher. . . . . 18.

GESCHIEDENIS DER WETENSCHAPPEN EN LETTEREN.

Valerius Andreas, eene nalezing, door Dodt v. Fl. . 27.

Joh. Bapt: Houwaert, door Prof. L. G. Visscher. . 35.

Over Jan van Rode, vertaler der Summe le Roy, door Prof. L. G. Visscher. . . . . 51.

UNIVERSITEITS-WEZEN.

GESCHIEDENIS DER HOOGERE, MIDDELBARE EN LAGERE SCHOLEN.

Hoogescholen. . . . . 59.

Koninklijke besluiten omtrent het hooger onderwijs: 63.

Geschiedenis der Utrechtsche hoogeschool, tegenwoordige toestand. . . . . 67.

Blz.

Geschriften van HH. professoren en andere docenten,
Historische werken. . . . . 77.
Philosophische en litterarische werken. . . . . 95.
Regtsgeleerde werken . . . . . 101.
Theologische werken. . . . . 104.
Geschriften over wis- en natuurkundige wetenschappen. 105.

GESCHIEDENIS DER KUNSTEN.

BIOGRAPHIËN DER KUNSTENAARS.

SCHILDERKUNST.

Hendrick ter Brugghen, door Dodt v: Fl. . . . . 129.

DRIJFKUNST.

Adam, Paul en Christiaan van Vianen, door Dodt v. Fl. 137.
Pieter Potter, door C. Kram. . . . . 150.
Dirk Rijswijk, door C. Kram. . . . . 151.
Hendrik ten Oever, door C. Kram. . . . . 155.
Paulus Potter, door C. Kram . . . . . 158.
Karel van Mander en Zoon. . . . . 160.

ARCHEOLOGIE.

ANTIQ. TOPOGRAPHIE, GERM. EN NEDERL. MYTHOLOGIE, ZEDEN EN GEBRUIKEN, REGTSOUDHEDEN, OVERBLIJFSELS VAN KUNST UIT VROEGER TIJD, BOUWKUNST, BEELDHOUWKUNST, GRAVEER- EN SCHILDERKUNST, EPIGRAPHIEK, NIMISMATIEK, WAPENEN, WERKTUIGEN. HUISRAAD, KLEEDING.

Het Utrechtsche handschrift der Snorra Edda, door Mr. C. L. Schüller tot Peursum, advocaat te Utrecht. . 167.
Over de voornaamste bouw- en beeldhouwkundige voortbrengselen in ons land, voornamelijk uit de middeleeuwen, en de middelen tot derzelver bewaring, door Mr. F. N. Eijck tot Zuylichem . . . . . 186.

Blz.

Bertius van Merula, over het tooysel der vierde furie in de Auriacus sive libertas saucia van Dan. Heinsius, toen dit stuk in 1692 te Leyden ten tooneele werd gebragt, door Dodt v. Fl. . . . . 190.

Reliquien in de St. Salvator aanwezig, tijdens derzelver slooping 1587, door Jonkh. Mr. A. M. C. van Asch van Wijck. : . . . . . 194.

Kort begrip omtrent de oude doopvonten in ons land, door Mr. F. N. Eijck tot Zuylichem. Met afbeelding. . . . . : . . . . 223.

Te Ermeloo
11de eeuw.

Te Aimen.
11de of 12de eeuw.

Te Beekbergen
11de eeuw.

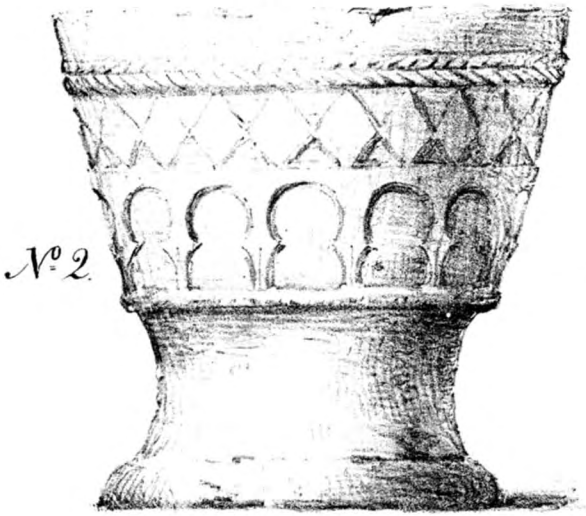

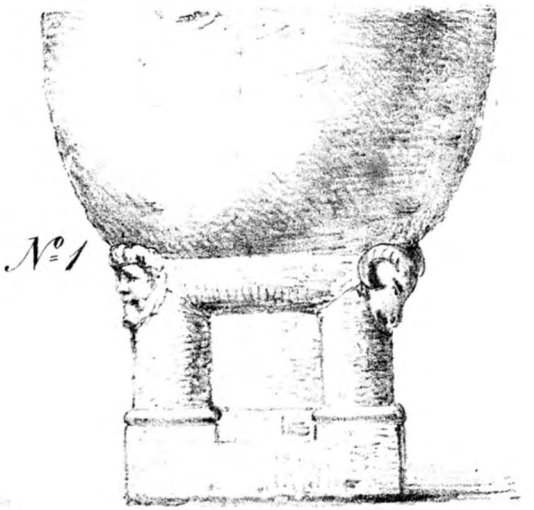

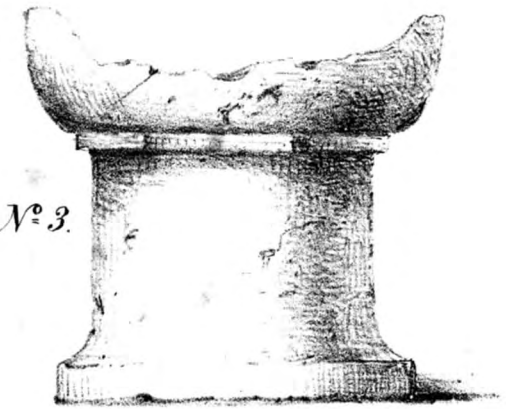

№ 2.

№ 1.

№ 3.

Te Hattum
12de eeuw.

Te Ter Wolde,
11de eeuw

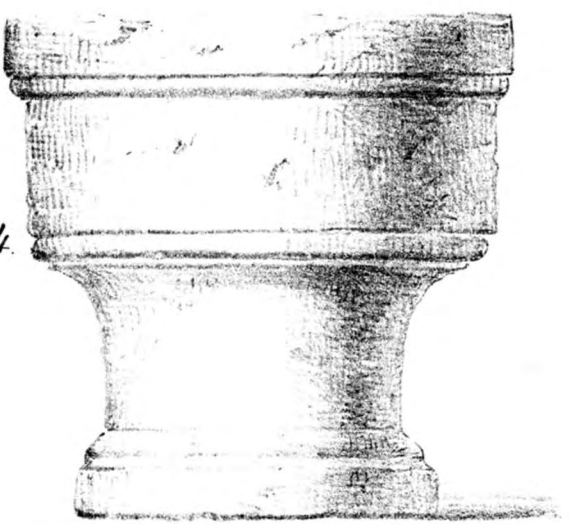

Te Vaassen
12de eeuw.

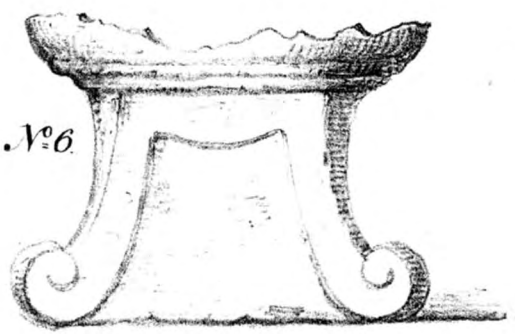

№ 5.

№ 4.

№ 6.

Te Loosdrecht
13de eeuw.

№ 7.

Te Hoogwoud
14de eeuw.

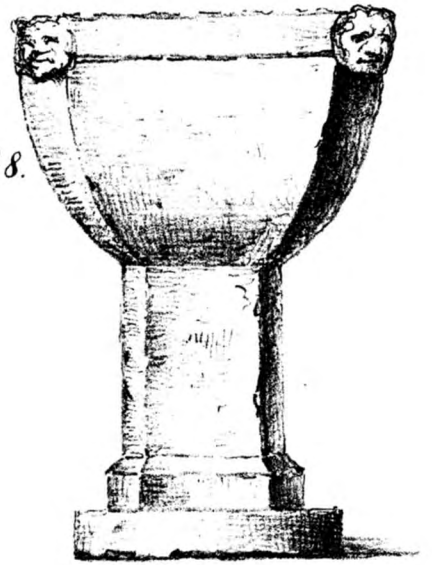

№ 8.

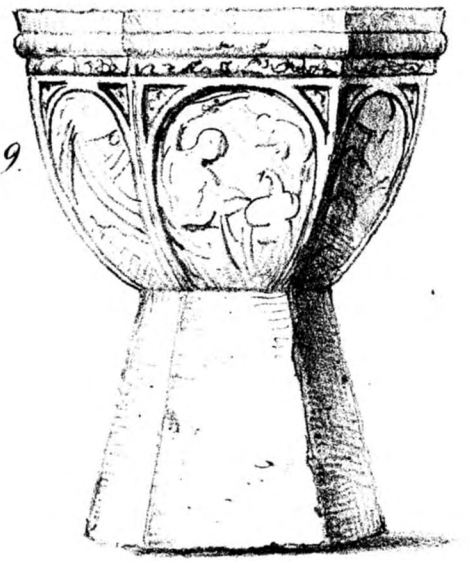

№ 9.

Te Amersfoort
15de eeuw.

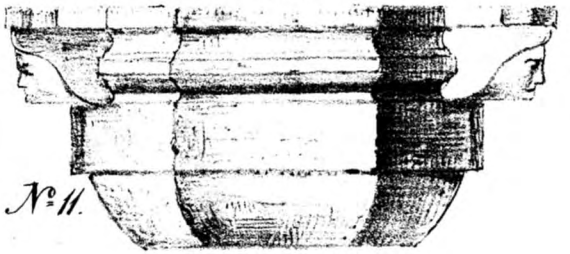

№ 11.

Te Eepe.
15de eeuw of 16de

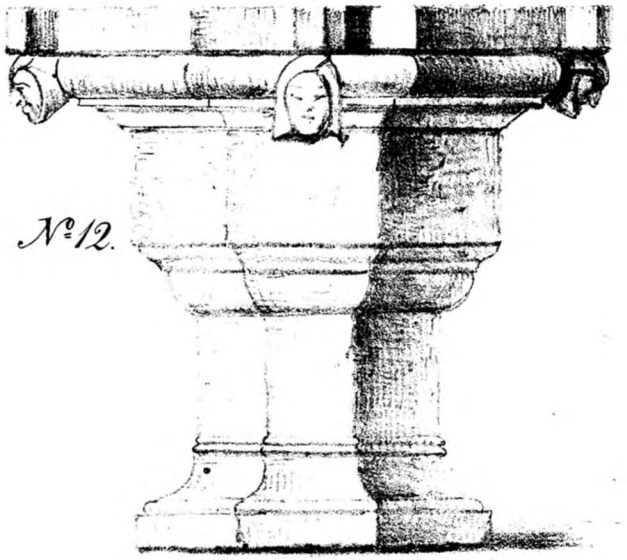

№ 12.

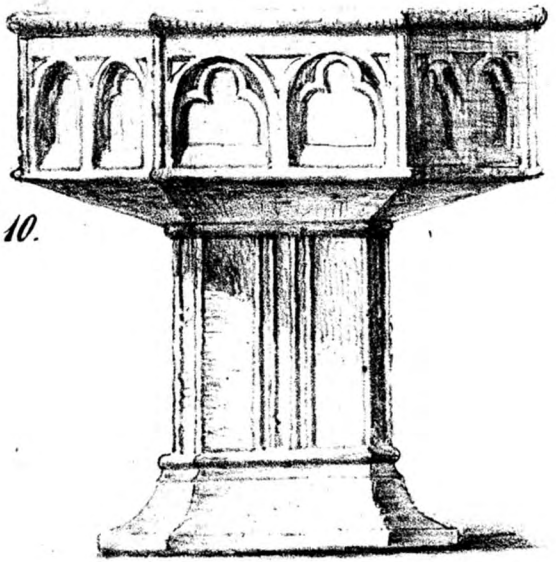

№ 10.

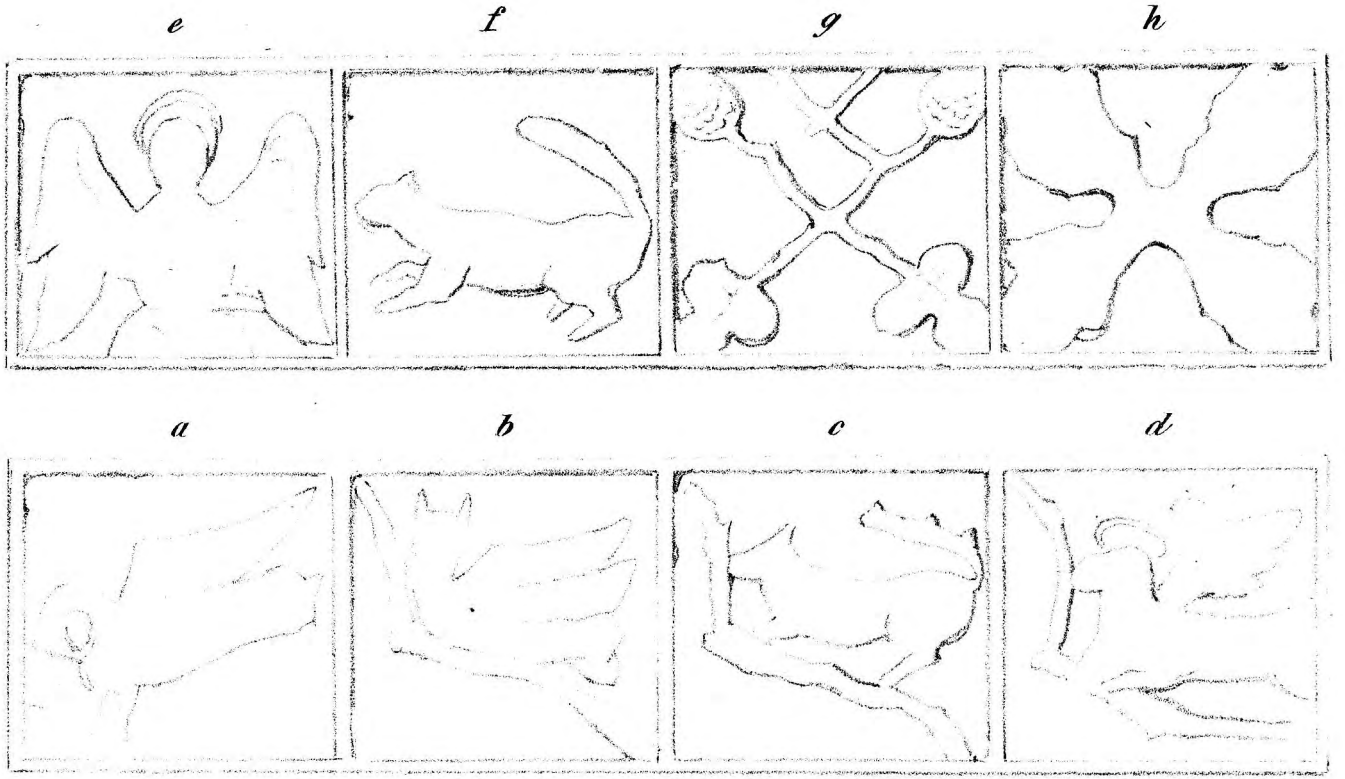

Symbolische voorstellingen op de doopvont te Loosdrecht.

BERIGTEN

VAN HET

HISTORISCH GEZELSCHAP

TE UTRECHT.

TWEEDE STUK.

UTRECHT,
KEMINK EN ZOON.
1848.

OVER HET MUNTWEZEN TIJDENS HET BELEG VAN LEIDEN, A° 1573 EN 1574.

Medegedeeld door Jonkh. W. J. C. RAMMELMAN ELSEVIER.

Het archief der stad Leiden bevat eene rijke verzameling van stukken betreffende het beleg in de jaren 1573 en 1574, die, veelal onbekend, eene nieuwe en zuivere bron opleveren, waaruit bij eene nieuwe bearbeiding van dit zoo schitterend tijdvak uit de geschiedenis dier stad ruimschoots kan worden geput.

Het is vooral uit de zoogenaamde *aflezingsboeken* dat de navolgende bijdragen over het Muntwezen tijdens het beleg getrokken zijn.

De eerste aanwijzing die wij omtrent het munten of slaan van geld, tijdens het beleg aantreffen, is een octrooi van den koning van Spanje, van den 17. Aug. 1573, waarbij aan de gasthuismeesteren van St. Katharina, de vrijheid werd gegeven eene koperen munt te slaan, *oortgens* genaamd, en wel ter somma van 1000 gulden, doch alleen binnen Leiden gangbaar, ten einde door de voordeelen hieraan verbonden, eenigzins te voorzien in den berooiden financielen toestand dier inrigting.

Het octrooi is te vinden bij VAN MIERIS, Beschrijving van Leiden; achter op den rug van dien brief is met de hand van JAN VAN HOUT het volgende geschreven: «Op huyden den 12 Nov. 1573, is den inhoude van den jegenwoordigen brief van octrooi, ten versoucke van de Gasthuismeesteren, al in het blank van desen geroert, binnen de stad Leyden, naer voorgaende clockegeslag, openlyck ten poeye voor den volcke afgelezen; ende een iegelyk van wegen en in bywesen van die van de Geregte der voorseide stadt, voor soo veel het in hem is, belast, bevolen ende geordonneert, hem naer den inhoude van dien te regelen."

Dat deze afkondiging werkelijk heeft plaats gehad, wordt voldingend bewezen door de gemelde aflezingsboeken, waarin wij juist op dien dag, namelijk 12 Nov. 1573 het volgende vermeld vinden:

«Alsoo het Gasthuis of St. Cathryne deser stede van Leyden, by octrooi van de Con. Majesteit geoctroyeert ende geconsenteerd is, te mogen slaan munte van cooper, dewelke voor een *oort* stuivers, ofte 4 penningen payement binnen deze stede gangbaar zullen zijn, achtervolgende den inhouden van de voorz. brieven van octrooi. — Soo is dat die van de Gerechte mits desen, gebieden, lasten ende bevelen, aen alle backers, coorncoopers, brouwers ofte tappers deser stede, en elck van dien byzonder, die voorz. nieuwe munt van nu voortaen te ontfangen sonder zwarigheid, ofte dezelve te mogen weigeren of den cours ganck en loop van dien eenigsins te mogen beletten."

Op de voorzijde van die koperen munt ziet men het wapenschild der stad Leiden en binnen den rand de woorden: *Gedenkt de Armen*, 1573.

Op de keerzijde is een rad met eenige vilmessen, verbeeldende den marteldood van St. Katharina, aan welke dit huis bij de stichting Ao. 1125 is toegewijd.

Bij het begin van het beleg was de staat der stads kas

ook niet zeer voordeelig, doch het zij tot lof dier stad gezegd, dat zij vóór dien tijd reeds veel aan het vaderland en aan het algemeene welzijn dezer landen heeft ten offer gebragt, getuige het onderhouden van het garnisoen, het aankoopen van koorn, het versterken der stad met al den aankleven van dien, het opwerpen van een bolwerk buiten de Witte poort, het doorgraven van het ijs van de Zeilpoort af tot Haarlem, ter breedte van 40 voet, ten einde de stad met oorlogschepen bij te staan. Voegt men daarbij de gedwongene geldleening, die de Prins van Oranje op den 28. Nov. 1572 aldaar deed, en het verminderen van hare inkomsten door achteruitgang der burgerij, dan laat het zich begrijpen, waarom die stad op den 19 Decemb. 1573 genoodzaakt was, hare toevlugt te nemen tot het slaan van papieren geld, eerst van 20 st. en naderhand van 5 st. Zij deed dit echter niet op haar eigen gezag, maar had daartoe de vrijheid van den Prins van Oranje verkregen, blijkens de volgende Proclamatie van den 19 Dec. 1573:

«Alsoo Zyne Excellentie Mynheer den Prince van Oranje, Stadhouder van Holland, uyt naeme van de Con^{l}. Majesteit, onzer allergenadigsten Heer, die Burgermeesters en Regierders dezer stede van Leyden, heeft geauthoriseert te slaen al *alzulke munte van papier ofte andere*, als zy zullen begeeren te gebruyken in nootruftige zaeken, daerinne achtervolgende het exempel van groote Potentaten ende Heeren, die van gelycken oock binnen 's menschen gedachten hebben gebruickt, en die Burgermeesters en Regieders zekere *papieren munte* hebben doen slaan, om hen daer mede te behelpen tot betalingen van garnisoenen en schulden deser stede, en die van de Vroetschappen dezer stede als Representeerend Ligchaem en die gemeente van dien daarinne hebben geconsenteert, en belooft dezelfde munte die geslagen is en noch geslagen zal worden ter eerste gelegenheid te lossen, en eenen iegelyck daervan volcomelick

te verseekeren ente voldoen, blyvende zy en heure personen en goederen daartoe verbonden, sulks dat een iegelyk des gerust mag zyn, en ter liefde van zyn vaderland en ten aensien van de gemeene noodt geene zwarigheit en behoort te maken om die te ontfangen ofte wisselen, Soo is dat Myne Heeren de Gouverneur ende Gerechte deser Stede gewilt hebben en ordonneren by desen dat een iegelyck van wat State, Conditie ofte Qualiteit hy zy, gehouden sal zijn van nu voortaen te ontfangen ente gebruycken die papieren Penningen, met het *Stempel* dezer Stede geslagen, ter waerde van 20 Stuivers, sonder eenige zwarigheid te maken, ofte weigeren heure waeren ende coopmanschappen daervoor te vercoopen, op peyne dat die geen die bevonden sal worden die weigering gedaen te hebben, telkens verbeuren sal 10 Gulden ter profyte van den Officier deser Stede en den aenbrenger elx een derde deel, en bovendien arbitralyck gecorrigeert en gestraft zal worden, anderen ten exempel, als perturbateurs van de gemeene rust."

Nadat dit papierengeld door de Regering was uitgegeven, werd de cours van de kleine pasmunt veranderd, en tevens werden er papieren vijfstuivers stukken geslagen, doch het één en ander gaf aanleiding tot vele klagten, waarom men genoodzaakt was de volgende proclamatien te doen.

1°. Op den 21 Dec. 1573. »Alsoo tot kennisse van de Gerechte dezer stede gekomen is, dat eenigen zwarigheid maken in den ontfangst en wisselingen van de *nieuwe papieren gelden*, sedert eergisteren begonst hebbende gang en loop te hebben, overmits dat die soldaten alsnog geen geld ontfangen zouden hebben, en dat er mede faut van cleyn geld ten fyne van wisselingen zoude wesen, soo is Mijnheer de Gouverneur ende Gerechte der stede, om hierin te voorzien gewilt hebben, en ordonneren by deese dat de *halve stuiver* voortaen uitgegeven sullen worden tot 9 penningen

hollandsch; die 5 duiten tot 11 penningen, die 11 penningen tot *één blank*, en die 7 duiten tot *een stuiver*, sonder dat iemand tzelve cleyn geld voor denzelfden prijs zal mogen wraken ofte weygeren te ontfangen en mede geen verdere zwarigheid in den ontfang ofte wisselinge van de voorzeide nieuwe gelden en zal mogen maeken."

En op den 24 Dec. 1573. «Alsoo tot gerief van een iegelyck geslagen werden *vierendeel* van *gulden*, jegenwoordig loop hebbende, soo adverteeren die van de gerechte daervan een iegelyk, ten einde niemand zwarigheid en maeke deselve te ontfangen, elck stuck tot 5 stuivers, op boete en correctie alsvoren."

En eindelyk op den 11 Januarij 1574. »Alsoo tot kennisse van de Gerechte gecomen is, dat vele en verscheidene personen, die *nieuwe munten* van papier geslagen, weigeren te ontfangen, niettegenstaande dat een iegelijk by openbare publicatie geadverteert is, dat die voorz. munte bij de Burgermeesters en Regeerders deser stede gelost en een iegelyk voldaen sal worden, ende voorzeide weigeringe geschiet, en dat *erger* is, eenigen poogen heure waeren tot hoogere prys te vercoopen, ende mede van wisselinge van de voorzeide munten jegens de broederlijke liefde begeeren te genieten, en oock in t vercoopen van heure goederen *gestempelt* geld bedingen, sulx by onbehoorlyke wegen de voorzeide publicatie poogen illusoir te maeken; en daerinne dient voorsien te worden, soo is dat die Burgermeesters en Regeerders, wederom allen en een iegelyk by desen laten weten dat zy die voorseide munte terstond nadat deze stede door Gods genade geopent zal zyn, sullen lossen en een iegelyk daervan vergenoegen, naer behooren, en dat daeromme Mijnheer den Gouverneur ende Gerechte deser stede allen en een iegelyk, wie dat hy zy, verbieden bij dese, dat niemand alsnog de voorzeide munte zal weigeren te ontfangen, noch ter oorsaeke van dien zyne waeren tot hoogere prys zullen mogen

verkoopen of ter cause van wisselingen van dien, iets mogen genieten, of in 't vercoopen van de goederen eenig ander geld mogen bedingen, en dit op peyne van telkens te verbeuren *f* 10, en bovendien arbitralyck gecorrigeert te worden, naer gelegenheid van saeken."

Op deze publicatie volgt dadelijk eene andere te weten: «Voorts adverteeren die van de Gerechte dat de Burgermeesters deser stede ten namiddags te 2 uren staende aan de Nieuwe Ryn, in het openbaer sullen verkoopen, een iegelyk zyn gading, om gereed geld."

Deze verkooping heeft denkelijk ten doel gehad, om zich te verzekeren dat de publicatien omtrent de wisseling en het betalēn met de nieuw ingevoerde munt, werden nagekomen.

Doch even als in onze dagen het papieren geld nagemaakt wordt, zoo had dit ook plaats tijdens het eerste beleg.

Het archief bevat hieromtrent bijzonderheden, die ik nergens elders heb aangetroffen, zij geven de kenteekenen op waaraan de *valsche* stukken te herkennen waren, en het is niet onbelangrijk om de publicatien over dat onderwerp na te gaan, zij beginnen met den 26 Januarij 1574.

«Alsoo tot kennisse van Mynheer den Gouverneur en Gerechte der stad Leyden gekomen is, dat eenige quade en falsche geesten, achter rugge zettende het gemeene welvaren en hunne eigene zaligheit, gepoogd hebben te contrefaiten een gulden van de nieuwe munte van papier geslagen, en oversulx deselve munte te vervalschen ende daermede tot belastinge deser stede voor te varen, en den onnozelen op het onderscheit van dien niet lettende, te bedriegen, soo is dat Mynheer den Gouverneur en Gerechte deser stede bevelen by desen allen en een iegelyck van de ingezetenen deser stede, niemand uitgesondert, dat zy ophuyden tusschen 1 en 2 uren na de middag, ten huise van Mynheer den Schout deser stede, inhanden van de gecommitteerde van de voor-

zeide nieuwe gelden, daertoe by dese mede geordonneert, sullen brengen alle de guldens van de voorz. munte, omme die by dezelve gecommitteerden, in behoorlyke *registers* tot heurluyden verzekerheid aangeteykent, en henluyden metten allereersten *nieuwe* ofte andere munt, in de plaats van dien geleverd te werden, zonder eenige van de voorzeide gulden tot morgen naer den ondergang van de zon, achter te houden, op peyne dat men niemand dezelfde guldens, daerna zal wisselen of te goed doen."

«Voorts gebieden Mijnheer den Gouverneur en de Gerechte deser stede, allen en een iegelijk, dat zy die voorz. guldens wederom zullen ontvangen en uitgeven, soo gering dezelve met zekere *stempel* ofte *byteycken* geslagen zullen zijn, zonder die alsoo geteykent te mogen weigeren, op de boete van 10 gulden, en arbitralyck gecorrigeert te worden naer gelegenheit van saeken."

«Voorts adverteeren die van de Gerechte, allen een iegelyck, wie dat hy zy, dat zy scherp regard en 't oog zullen hebben te nemen, in het ontvangen en uitgeven van de voorzeide papieren gulden, op ten regten en goeden slag, die ten beyde zyden van dienzelfden gulden daerop is gestelt, en in den eersten sullen onderscheid bevinden dat die valsche met het mes zijn gerondt ende cleyne cantjes hebben, daer die opregte geheel ront en zonder eenige canten zyn, en dat die letteren aen wederzyde iegelyk dicker van fatsoen zyn, dan die opregte, en dat in de plaetse van L, staende onder die x letteren by t wapen van Leyden een ander letter als byna en sulks uitgenomen die middelste *trek* wesende een Griecksche E, gesteld is, dat oock die voorste claauwen van de leeuw, daermede hy die lance heeft, ongelyk langer en wyder van de anderen zyn, dan die opregte; dat mede in de valsche, de leeuw gheene rechte achterclaauw heeft, en dat die leeuw mede op gheen berg en staat gelyck die opregte doet; dat oock die valsche veel cleinder van ronde zyn, dan

die opregte, en dat aen de wapenzyde achter het woord (God) tusschen die *d* en 't treksken, geen stippe en staet gelyk op die opregte werd bevonden.

Op den 28 Januarij 1574. «Alsoo tot kennisse van de Gerechte gecomen is dat eenige quade geesten niet op en houden van heure valsheit te plegen in de nieuwe papieren gelde en sulx te vervalschen en te contrefaiten die stukken van 5 stuivers, soo is dat die van de Gerechte bevelen by desen, allen en een iegelyk, die stucken van vyf stuivers houdende zyn, te brengen in de vierschaar, beneden in het Raedhuis dezer stede, op dezen namiddag tot overmorgen tot de sonne ondergang, in handen van dezelve gecommitteerden, om aldaer goed gedaen te worden naar behooren, zonder eenige achter te houden, op peyne dat niemand na expiratie van dienzelven tyd eenige sulke penningen goed gedaen zullen worden. — Verbiedende ook by desen allen en een iegelyk dat niemand die voorz. stukken en zal moeten ontfangen ende uitgeven, totdat diezelve geteekend zullen zyn, en adverteeren allen en een iegelyk dat men die valsche 5 stuivers, voor het raedhuis dezer stede zal hangen ofte stellen, ten einde een iegelyk het onderscheid van de goede en quade zal mogen kennen, en bevinden dat die valsche met het mes zyn gerondt en kleine cantjes hebben, daer die opregte geheel rond en zonder eenige canten zyn, en dat die letteren grooter en bolder zyn, en dat die eerste cyferletter een zeven is, daar die opregte een *i* (één) hebben, en dat die stukken mede veel grooter zyn."

Men mag dus met allen grond van waarschijnlijkheid aannemen, dat de afbeeldidg van het papieren geld, zoo als die bij Orlers voorkomt, niet de juiste en ware is, ten minste niet zoo als dat in het begin is geslagen, maar dat hij de afbeelding van die munt geeft, welke met een bijteeken is voorzien, nadat het papieren geld bij het ver-

valschen was ingewisseld, en ander daarvoor in de plaats was gegeven. Het is mij onbekend, welk teeken hiermede bedoeld wordt, doch ik vermoed dat de *Kleine Leeuw* staande bij de Lans, van de grootste munt, er naderhand is bijgestempeld.

Na het vertrek des vijands, bij de eerste belegering, werd op den 27 Maart 1574 een besluit genomen dat de loop van het papieren geld zoude ophouden, en aan elk een bevolen die munt tegen reçu in te leveren.

Men zoude derhalve denken, dat elk zich gehaast zoude hebben, zich van dat geld te ontdoen, doch dit is het geval niet geweest; vele der ingezetenen verzochten uitstel, misschien om nog eenig voordeel van de burgers te trekken, door het inwisselen van die munt, of wel wilden zij dit geld behouden, omdat zij voor het papier geene specie in de plaats kregen; maar de regering voldeed niet aan dien wensch, en gelaste dat het papieren geld ingeleverd moest worden, met bepaling dat het achter gehoudene voor *ongeld* of *brouillons* verklaard werd.

Het ingeleverde papieren geld werd nu gedeeltelijk met zoogenaamde koperen *groetgens* verwisseld, en het resterende opvolgelijk met brood en andere levensmiddelen vergoed, doch hiermede was de burgerij niet tevreden gesteld, en weigerde die *groetgens* aan te nemen. In dien stand van zaken bleef het totdat de vijand op *nieuw den* 25 *Mei* 1574, voor de stad verscheen.

Den 6 Julij 1574 gaf de regering twee andere zilveren munten uit, namelijk den *Hoorngulden* tegen 9 st. en de *Knaxkouckens* tegen 11 st., doch de burgerij weigerde ook die muntspecien aan te nemen. Eindelijk maakte de regering op den 10 Julij 1574 een einde aan de vereffening van het papieren geld, en uit dat beslnit zien wij dat er tijdens het eerste beleg, twee zilveren munten geslagen zijn, in vorm en stempel overeenkomende met het papieren geld, ter waarde van 25 stuivers en de helft van dien.

Orlers zegt alleen dat bij het tweede beleg stukken geslagen zijn van 28 en van 14 stuivers en maakt geene melding van de stukken tijdens het eerste beleg geslagen.

Zie hier het besluit van 10 Julij 1574:

«Alsoo die van de Gerechte deser stad, in de voorgaande belegering van dien, hebben gedaen munten, *tweederlei zilveren penningen*, eene in fatsoen van den papieren gulden, wegende 12 Engels en 1 fierling fijn zilver, en oversulx waerdig zynde naar den jegenwoordigen *loop* en *marckt* van het zilver 25 stuivers, ende andere in fatsoen van de *papieren oorden*, wegende 6 Engels, 1 fierling en 1 troy fijn zilver, ende mitsdien waardig zynde, naar den jegenwoordigen gang van het zilver, 12 st. en 6 penningen en dat *men jegenwoordig* weder van stads wegen bezig is, geldmunt te slaan, soo werd mits desen een iegelijk geïnsunieert dat van nu voortaen de voorzeide penningen dezer stede loop en gang hebben zullen, de *grootte* tot 28 st. en de *kleine* tot 14 st., gebiedende een iegelijk dezelve te ontvangen" & &.

Nadat deze nieuwe munt ingevoerd was, begon er al spoedig gebrek aan klein geld te komen, tot nadeel der geringe burgers; de regering bepaalde toen op den 2 Aug. 1574, dat de koperen munt, die gedurende het eerste beleg voor *eene halve* stuiver was uitgegeven, thans gangbaar zoude zijn voor 1 *duit* of 2 *penningen*. Het oproer, dat daardoor ontstond, noopte de regering om krachtige maatregelen te nemen tot instandhouding der rust. Zij drukte de menigte tevens op het hart, dat in de tegenwoordige oogenblikken van jammer en ellende alle eigenbaat en overgroote winst behoorden op te houden. Bovendien vond het de regering geraden om aan het volk bekend te maken, dat zij octrooi aan de Staten zouden vragen, ten einde die duiten voor gansch Holland gangbaar te stellen, hetwelk zekerlijk niet zoude geweigerd worden, vermits de Staten met eede beloofd en zich verbon-

den hadden alle schade die de stad in de tegenwoordige belegering zoude lijden, tot hunnen last te dragen en goed te doen, waaronder de gemelde duiten natuurlijk begrepen waren. Op den 20 October 1574 na het beleg nam de regering de noodige maatregelen om deze duiten geheel en al in te wisselen, tot groot genoegen der burgerij.

De registers van het papieren geld, dat in het beleg gemaakt is, zijn nog aanwezig ten titel voerende:

»Reeckeninghe van GHYSBERT HENRICXZOON, gecommitteerde der stadt Leyden, beroerende de voldoeninghe die hy deur last van de voorsz. stede gedaen heeft van het papieren geld, 't welck by tyden van het eerste beleg der voorsz. stede ter somma toe van XIIIIMVICXC £ X sch. (14690 £ 10 sch.) geslagen ende gangbaer geweest heeft, ende volgende de aflesinghe opten XXVII Marti anno LXXIIII mitter cloeke gedaen, den XXVIII ende daeraen volgende dagen, by zeeckere gecommitteerden van stadtswegen daertoe gestelt, weder opgenomen." Gesloten den 9 Julij 1579 (1).

---

(1) Ik heb tot nog toe te vergeefs gezocht naar het juiste bedrag der geslagene munt, tijdens het beleg, wel heb ik de thesoriers rekeningen met dat oogmerk nagegaan, doch zonder gevolg.

Intusschen zij het gezegd, dat in die rekeningen vele merkwaardige uitgaven voorkomen, onder anderen van de zendingen der geheime boden.

Ik trof daarin ook nog aan: «Betaald aan Hans Lyfrinc, schilder, de som van *f* 40 ter cause dat hij op papier gecontrefait en ten behoeve deser stede geleverd heeft, *de schansen op de oude Wetering*, en in de Caeghe dewelke bij de viandt aldaar gemaakt waeren."

Bet. aan Lucas Joostens, 7 ℔ en 19 schelling, ter cause van zeekere *fioolglaesen*, bij hem toegemaakt, dienende tot overvalling van de schans aan Boshuizerbrugge, gelijk ook is geschied.

STOLLE'S REISVERHAAL IN HOLLAND.

In het *Allgemeine Zeitschrift für Geschichte* van Dr. W. Adolf Schmidt (Berlin 1847) 7 Band, 6 Heft, pag. 481—524, komt het slot eener mededeeling voor van G. E. Guhraüer, zijnde een verslag uit den inhoud van een handschrift van den duitschen geleerde, Gottlieb Stolle, in hetwelk deze de ontmoetingen en gesprekken verhaalt, die hij tijdens eene reis in Holland en Utrecht met toenmaals bekende mannen gehouden heeft. Het oordeel en de bevinding van dezen geleerde is voor ons niet geheel van geschiedkundig belang ontbloot, en eene korte vermelding waardig.

Stolle kwam het eerst den 1 Junij 1703 te Groningen aan en moest, bij het bezoek dat hij bij Johan Braun, professor in de godgeleerdheid, aflegde, eene kritiek hooren over de pogingen van Christiaan Thomasius, om de studie der Hoogduitsche taal op de hoogeschoolen te bevorderen. Braun, die zelf een duitscher van geboorte was, noemde Thomasius altijd spottend den *duitschen professor*. Belangrijker was Stolle's bezoek in het nabij Leeuwarden gelegen dorp *Wiewart* bij de sekte der toenmalige Labadisten, aan welker hoofd als Labadie's opvolger toen Peter Yvon, een franschman, stond. Ten bewijze van de heerschzucht die Yvon op deze gemeente uitoefende, verhaalde aan Stolle een luthersch predikant, Johan van der Waijen genaamd — dat, als Yvon zeide: »Ik

oordeel door het licht, door God mij geschonken, dat deze broeder uit de gemeente moet worden verwijderd," dit dan ook stellig geschieden moest en geen invloed dit kan tegenhouden. Dezelfde predikant deelde hem een gepast antwoord mede, dat een ouderling zijner gemeente aan dezen Yvon gegeven had, op de aanmerking, dat hij in plaats van zilveren knoopen wel wat minder kostbare aan zijn rok kon dragen en het overige aan den armen geven. — » In plaats van zijden knoopen aan uw rok," zeide de ouderling, » zet er dan nog goedkooper aan en schenk het bespaarde geld den armen." Stolle werd niet door Yvon zelve, die aan de jicht en het graveel ziek te bed lag, afgewacht, maar gastvrij door de leden zijner gemeente opgenomen. Een hunner merkte hem op, dat sedert de scheiding, met welke ook de *communio bonorum* was opgehouden, de gemeente zeer verzwakt was. Stolle zag de vrouw van Yvon (namelijk zijne tweede vrouw, de freule van Sommersdijk) en hare zuster in eene godsdienstoefening, waarvan hij eene naauwkeurige beschrijving geeft, doch die in het verslag van Guhraüer niet is opgenomen. Te Leeuwarden leefde toen de natuurlijke zoon van Karel Gustaaf van Zweden, graaf Karlson genaamd. Volgens het zeggen van dienzelfden predikant aan Stolle, bezat deze graaf eene bibliotheek van wel 12,000 banden, had in Straatsburg gestudeerd, was zeer bedreven in de letterkunde en wetenschappen, bezat een voortreffelijk geheugen en rekende het zich tot eer, wanneer vreemden hem kwamen bezoeken, zijne boekerij bezagen en met hem redetwistten. Hij sprak daarbij latijn en vele levendige talen, maar, voegde de predikant er bij, hij kwam zeer zelden in de kerk. Te Amsterdam hield Stolle zich langer op (16 Junij tot 6 Julij). De eerste, dien hij bezocht, was het toenmalig hoofd der remonstranten, Philips van Limburg. Hij beschrijft hem als een knap en wel gedaan man, niets buitengewoons in zijn voorkomen hebbende, natuurlijk, open en minzaam in zijn omgang, waarbij nogtans

niets van den eerbied werd verloren, dien zoowel zijn karakter als groote begaafdheden verdienden. Hij kon, zegt Stolle, anderen die met hem in gevoelen verschilden, niet alleen dulden, maar ook opregte vriendschap met hen onderhouden, en geheel ten onregte rangschikte men hem onder die arminianen, die tot het socianismus overhelden. Limburg liet zich ook tegen Stolle over Spinoza uit en hield hem stellig voor een atheist, omdat hij, eens met hem aan hetzelfde gastmaal gezeten, had opgemerkt, dat, terwijl de andere gasten baden, Spinoza daarbij spottend had geglimlacht. Van dezen Spinoza werd aan Stolle nog veel meer verhaald van een duitschen boekhandelaar, vroeger rector te Berlijn, maar toen te Amsterdam gevestigd en welke Sebastiaan Pezold geheten was. Volgens hem had Spinoza zich nooit openlijk voor een atheist verklaard en velen hadden hem verzekerd, dat hij altoos stil en zedig geleefd had. Pezold bragt Stolle in een gasthuis, waar hij van een oud man, die van jongs af met paradoxe lieden had omgegaan en eene theologie op zijn eigen hand had, nog meer van Spinoza hoorde. Deze grijsaard verhaalde hem onder anderen, ook Spinoza wel gekend te hebben, en dat deze wegens het verwerpen der boeken Mozes als goddelijke boeken, door de portugeesche joden verworpen was. Niet wetende welke godsdienst nu te kiezen, neigde Spinoza tot de mennisten over, die hem dan ook met geld ondersteunden en het voor onwaar hielden, dat deze zulke wonderbaarlijke en booze begrippen koesterde. Eenigen zelfs knoopten met hem naauwe vriendschap aan en werden in hunne vrije gesprekken over godsdienstige en wijsgeerige onderwerpen van lieverlede tot zijne bijzondere denkwijze gevoerd. Hij ontving jaarlijks van de mennisten eene vaste geldelijke uitkeering, waarvan hij leven kon. In eene der godsdienstige bijeenkomsten van dit genootschap was van der Ende (vroeger een atheïst en ex-jesuit) tegenwoordig en werd door de spitsvon-

dige gesprekken van Spinoza zoo ingenomen, dat er tusschen hen eene groote vriendschap ontstond. Van Ende, die zeer bedreven was in het latijn en wiens dochter deze taal ook meesterlijk schoon sprak — leerde haar ook aan Spinoza die er niet, of ten minste weinig in ervaren was. In het eerst, vervolgde de oude man, leefde Spinoza zeer matig — maar maakte, zoodra zijne inkomsten zulks gedoogden, goeden sier, ging naar Amsterdam en toen naar Leiden en eindelijk naar den Haag, alwaar hij met groote heeren in kennis raakte, een degen op zijde stak, zich netjes kleedde en zich in eten en drinken te buiten ging (nemende hij gemakkelijk een paar kannen wijns voor zijne rekening). Ook gaf hij zich aan den wellust over, zoodat hij zich de tering op den hals haalde, waaraan hij stierf. Nooit heeft Spinoza beweerd dat er geen God was en wachtte zich wel om openlijk voor zijne ware gevoelens voor den dag te komen. Was hij in een klein gezelschap, dan begon hij wel wat vrijer te spreken, doch altoos na te voren aan de aanwezigen te hebben gevraagd, — of men zulke vrijzinnigheid wel dulden kon. Zijne gemeenzame vrienden waren: Glasemaker, van Ende, Riewerts, Balling, Jure Gillis en een doctor Lodewijk Meijer. — Jure Gillis was vroeger mennist en schreef eerst na den dood van Meijer in het nederduitsch de voorrede voor de *opera posthuma* van Spinoza. Hij ook bekostigde de eerste en tweede uitgave der *Principiorum Cartesii a Spinosa methodo Geometrica demonstratorum.*

Dan had ook Spinoza tot vrienden den heer Blijenburg, te Dordrecht, en den raadsheer Benghem te Amsterdam, met welken laatsten hij briefwisseling hieldt, maar die voor zijn dood tot andere gedachten kwam. Spinoza zeide onder anderen: «dat men de apostelen niet voor zulke heilige personen moest houden, als het algemeen dat geloofde." Op de tegenwerping, dat, als het *universum* God is, de menschen

partes Dei moeten zijn — antwoordde Spinoza gewoonlijk *Deum sive universum hoc esse infinitum; infinitum autem non esse totum, atque ideo etiam non habere partes.* Hij stelde vast *mundum esse aeternum*, doch zeide soms *multos dari mundos.* Het gebed hield hij voor overbodig, zeggende: *omnia regi fato, interim Spinosam se continuisse et multa simulasse ne alios irritaret, aut se in periculum conjiceret. Fuisse enim eum meticulosum et circumspectum, etsi animi robur ipsi non plane defecerit. Mortuum eum esse placide et cum persuasione se vera docuisse. Manuscripta ejus mansisse apud amicos, qui ipsum sustentaverant.*

Rieuwerts, Spinoza's uitgever in Amsterdam, verhaalde aan Stolle ook nog andere bijzonderheden van hem. Hij zelf achtte zich gelukkig, van zijne vroegste jeugd af Spinoza en zijne heerlijke waarheden gekend te hebben en hem tot vriend te hebben gehad. Na den dood van Spinoza te 's Hage werden zijne handschriften verzameld en onder den titel *opera posthuma* uitgegeven. De uitgave zoude niet zonder gevaar zijn geschied, zoo de rector uit den Haag, Spinoza's vriend, hem niet geholpen had en de plaats des druks onvermeld gebleven ware; hij had ze daarna weder in Amsterdam heimelijk opgelegd. Al wat men van Spinoza's schriften vond, werd gedrukt, behalve nogtans een uitvoerig werk tegen de joden geschreven, hetwelk Spinoza voor zijn *tractatus theologicus politicus* had gereed gemaakt, maar omdat hij het er niet in had laten drukken meende Rieuwerts, dat hij het ook niet had willen uitgeven. — Rieuwerts had dit handschrift bezeten, maar het aan iemand weggegeven. — Veel arbeid besteedde Spinoza aan zijne werken, vooral veroorzaakte hem zijne *ethica* veel moeite, zoodat hij zeide, dat, zoo hij het niet voltooid had, hij het niet beginnen zou. Volgens Rieuwerts zeggen, leefde hij matig en was met weinig te vreden, want hij geloofde, dat het geluk van 's menschen leven niet bestond in het bezit van vele goederen. De joden boden

Spinoza veel geld, zoo hij tot hun geloof wilde terugkeeren, maar vruchteloos. Zoodra was hij niet uit hunne kerk gegaan, of hij zocht zijn brood te verdienen door het geven van onderwijs aan kinderen. Elk een hield hem voor een zeer slim man, die alle zijne daden en woorden zoo inrigtte, dat hij zich nooit regt raden liet. Tot het huwelijk gevoelde hij geene neiging, zonder het echter in anderen te veroordeelen. Nu is er, klaagde Rieuwerts aan Stolle, niemand in Holland meer die Spinoza's werken acht. Tien jaren na zijn dood heeft hij er alle zijne bewonderaars verloren, zoodat ik, zijne werken *Principia Cartesia geometr. demonstrata* en *tractatus theol. polit.* niet op nieuw kan opleggen, hoewel ik er nog maar een paar exemplaren van overig heb. Jammer is het, zeide hij, dat men zich in Holland niet meer bekreunde om Spinoza's heilzame waarheden, daar hij den weg geopend heeft tot verspreiding van meerdere wijsheid. Van alle de vroegere vrienden van Spinoza was Rieuwerts nog de eenige overgebleven, en hij wenschte wel dat alle menschen de heilige schrift zoo verstonden als doctor Meijer in zijn werk *Philosophia scripturae interpres.* Spinoza echter, begon nooit eene bijbelvertaling, maar zou zoo hij meer grieksch had verstaan, dit echter stellig hebben gedaan van het nieuwe testament. Rieuwerts eindigde zijne mededeelingen omtrent Spinoza en zijne werken met Stolle te verhalen, dat Franciscus van Ende de voorrede ad *opera posthuma* in het hollandsch vertaald heeft en daarin heeft gewezen op *ad hominem convenientiam Spinosisoni cum s. scriptura*, en dat Spinoza's handschrift *de Iride*, hoewel niet onder zijne handschriften gevonden, echter niet, zooals men beweerde, door hem is verbrand geworden, maar stellig nog bij een zijner vrienden berustc.

In Stolle's uitweidingen omtrent de personen, die hij in Amsterdam bezocht, beslaan de mededeelingen van een zekeren godgeleerde Distelbach eene groote plaats. Deze, eerst der

labadisten gevoelens toegedaan, verklaarde zich later hun tegenstander in een geschrift: *Verval en val der labadisten.* Het werk van A. M. Schuerman, getiteld: Εὐκληχία, had Distelbach tot die sekte doen toetreden. Hij verhaalde Stolle dat hij met deze geleerde vrouw zeer vele stichtelijke gesprekken had gehouden, hoewel zij meestal ziek aan de jicht lag. Uit haren geheelen wandel was hun steeds gebleken, dat zij reine godsvrucht met de beoefening van ware christenpligten paarde en hij hield het voor een zegen van God, dat zij vóór de scheuring der labadisten (1678) gestorven was. Zijne betrekking bij die sekte bestond in het opzigt over het corrigeren der schriften en over de drukkerij, waarbij hij vooral de vaardigheid en kennis van de vrouw van Dankelman bewonderde, die, zoolang zij lidmaat der gemeente was, alle letters zelf zette en afdrukte. Naar Amerika — vervolgde Distelbach, werden twee labadistische kolonien gezonden, eene naar Suriname en eene naar Nieuw-Holland — met voornemen om bij de wilden hunne begrippen (vooral door het voorbeeld van een braaf levensgedrag) over te brengen. Maar, daar zij er slechts vonden een *species hominum* — waren alle hunne pogingen vruchteloos, en het was teregt dat de katholijke zendeling Hennequin, die 8 jaren lang onder die wilden vertoefde, heeft gezegd, dat men die menschen, als God den leeraar geene openbare wonderteekenen liet doen, nooit zou kunnen bekeeren. Te Haarlem (6 Julij) bezocht Stolle den als godgeleerde bekenden hollandschen arts Anton van Dale: Dale's werk *de oraculis paganorum*, zegt Stolle, heeft Fontenelle in zijne historie der orakels goed benuttigd — uit deze opmerking, zegt Ghuraüer, erkent men het theologisch en historisch standpunt van Fontenelle. Het nieuwe testament, beweerde Dale, is eerst langzamerhand na verloop van 2 eeuwen tot een *canon* geworden, want Chrysostomus getuigt b. v. dat de Handelingen der Apostelen in zijn tijd noch van slechts weinigen gelezen werden. Dale was van

dezelfde meening als Plutarchus die bewees, dat het bijgeloof erger is dan het atheismus. Voorts had hij niets op met de bijbeloverzettingen, omdat, zeide hij, door de grootste taalkundigen daarin de grofste misslagen waren begaan. Keizer Julianus — vervolgde Dale, was nooit een christen geweest, zoo min als Lipsius een hervormde. Met het werk van Chr. Thomasius de *crimine magiae* was hij zeer ingenomen en noemde hem een voortreffelijk schrijver. De *cantio criminalis* die Thomasius voor iets nieuws uitgaf — was reeds zeer oude kost en uit dat werk kon hij duidelijk zien, dat hij inderdaad een katholiek was. In Haarlem, klaagde Dale, worden de geleerden niets geacht, de kooplieden alleen hebben daar het rijk in. Stolle beschrijft Dale als een man van middelbare grootte, vriendelijk, hupsch en zeer verdraagzaam, vandaar dat hij ook met Bayle in briefwisseling stond. — Te Leiden bezocht Stolle, Vitriarius en Crenius (9 Julij). De eerstgenoemde gaf zijne verwondering te kennen, dat Christiaan Lodewijk, jongste broeder van den Koning van Pruissen, niet mede te velde trok, hoewel hij er toe was opgeleid en tijdens hij in Leiden studeerde er zooveel lust toe blijken liet. Stolle vond hem in zijn spreken en omgang een regt pedant geleerde. Een geheel ander oordeel velt hij over den geleerden Thomas Crenius, van Brandenburg geboortig. Eigenlijk heette hij, volgens Stolle, Thomas Theodoor Crusius, maar veranderde hij zijn naam omdat hij als predikant te Blumenlage bij Zelle een ongeoorloofden minnenhandel gehad hebbende, zich vandaar moest verwijderen en sedert in verscheidene oorden van Europa rond zwierf, totdat hij eindelijk in 1683 te Leiden kwam, alwaar hij tot zijn dood (1728) de kost verdiende met de opleiding van jongelieden uit aanzienlijke huizen. Van zijne methodologische werken werd het meest gebruikt *consilia et methodi aureae studiorum optime instituendorum* Rott. 1692 et *de eruditione comparanda.* Crenius was ont-

zettend spraakzaam met Stolle en roerde alle onderwerpen en personen van dien tijd met hem aan; zoo verhaalde hij hem onder anderen, dat de dichter Barlaeus op het laatst zijns levens krankzinnig werd en geloofde dat hij strooijen voeten had en dat hij zich eindelijk met een pennemes van het leven had beroofd. Met A. M. Schuurman was hij niet ingenomen en hield het er stellig voor, dat anderen haar in hare schoone grieksche en hebreeuwsche brieven geholpen hadden; zelfs hare kuischheid betwijfelde hij. Alle geleerden in Leiden, verzekerde Crenius, waren pausgezind en George Calixtus, Herman Conring en Isaac Vossius verklaarde hij allen voor schelmen. In Frankrijk had hij bij Pieter de Groot het eigenhandig opstel van het werk de *jure belli et pacis* gezien en bevonden, dat het op Cicero's boek *de officiis* was geschoeid. Geleerdheid hield hij thans meer hinderlijk dan nuttig. Cartesius was, volgens Crenius, de grootste meetkundige, ook Spinoza verstond voortreffelijk den cirkel en de evenredigheden, maar van de algebra wist hij niets. In Holland, voerde hij voort, zijn alleen paradoxe werken in aanzien en voor een onlangs uit Hamburg ontvangen handschrift, tegen Spinoza geschreven, had hij geen uitgever kunnen vinden — wel indien het ten voordeele van Spinoza geschreven was. Het is hier zooals Seneca zegt: *nemo Dei miseretur.*

Met even veel vrijheid uitte Crenius zich over vorsten, veldheeren en staatsmannen, over Lodewijk van Baden, Lodewijk den XIVe enz. Hugo de Groot was een ellendig afgezant, die op het laatst nog een groote lompheid beging met Parijs te verlaten, zonder afscheid van de koningin te nemen en zeker is hij katholiek gestorven, want Guistorp's brief bewijst niets. Pieter de Groot was een beter staatsman, maar godsdienst bezat hij niet. Crenius kwam telkens op Spinoza terug. Hij zag wel, zeide hij aan Stolle, dat het gekheid met het joodsch geloof was en vandaar

dat hij in het atheïsmus viel. Hij, een *theologo copoliticus*, zocht *per occultam atheïsmi viam*, joden, christenen en heidenen met elkander te vereenigen. Leibnitz was in alles een Spinozist, die zich om kerk, priester noch godsdienst bekreunde en slechts zijn vermaak in het pruissische hofleven ging zoeken. Zoo oordeelden, roept Gührauer uit, tijdgenooten over de grootste mannen van hunne eeuw.

In Rhijnsburg bij Leiden leefde sedert 1688 in stille afgetrokkenheid de toenmalige mystische en theosophische schrijver Pieter Poiret. Dezen geleerde werd ook door Stolle bezocht (14 Julij). Zijne woning, verhaalt hij, onderscheidt zich niet van de overigen van dit dorp; een huis, waarin een eenvoudige spiegel, een paar landkaarten en eenige zwarte koperen platen aan de muren iets stemmigs geven met eene tuin er achter. In de kamer waar Stolle werd binnengelaten, trof vooral eene stichtelijke beeldtenis met de woorden van Chrysostomus: *quis est inter christianos qui non quotidie Deo psalmos cantet* tot onderschrift, zijne aandacht. Poiret had een bruinen kamerrok aan die alles behalve kostbaar was, en een naar den toenmaligen smaak zwart fluweelen huismutsje op het hoofd. Voorts wat het uiterlijk betreft, klein van persoon, zwart en eenigzins breed van uitzigt, zijne neus was alles behalve klein, en zooverre Stolle zien kon, want hij hield zijne blikken neergeslagen, had hij zwarte oogen. In zijn voorkomen was niets deftigs, maar iets zeer nederigs. Hoewel hij een mystisch voorkomen had, bemerkte men echter aan hem geene stroeve droefgeestigheid en bezat hij eene levendigheid in zijn spreken, die zijn onderhoud aangenaam maakte, ongelukkig was hij wat hardhoorend, maar sprak hij zelf zeer zacht. Zijne korte zwarte eenigzins kroesachtige haren, begonnen grijs te worden, en Stolle zag hem aan voor een man van minstens 50 jaren oud. Hij sprak vlug latijn, antwoordde op alles bescheiden en zelfs zoo hij iemand tot zijne gevoelens wilde overhalen, zoo deed hij dit

met zijne *dubia* geheel *per indirectum* en toonde daarbij veel gematigdheid en zachtheid. Mlle de Bourignon is nog altoos zijne heilige en hij is de groote verdediger en steun der mystische theologie in geheel Holland, vandaar dat men alle die soort van werken ook aan hem toekent. Hij vroeg ons niet naar onze namen, maar wel vanwaar wij kwamen en vroeg of wij Bourignon's werken hadden gelezen. Voor het beste hield hij hare *Lumière du monde.* Met Jacob Böhme had hij veel op, die hoewel zijne voordragt zeer duister was, voor hem verstaanbaar genoeg schreef. Hij verstond wel duitsch, maar sprak het niet gaarn. Behalve het werk *de confessio doctrinae suae,* dat Thomasius hem had toegezonden, bezat hij er weinige van dien geleerde. Ofschoon hij niet van brieven schrijven hield beantwoordde hij de brieven die hij ontving. In Leiden teruggekeerd, bezocht onze Stolle den beroemden oudheidkundige Jacob Perizonius. Hij was gekleed in het zwart en had eene lange blonde pruik op, zijn hoed hieldt hij, tegen de mode van dien tijd, altoos in zijn hand gedurende het onderhoud. Maar bij al zijne beleefdheid en welsprekendheid, had hij toch iets vervelends. Hij onthaalde zijne gasten op een glas wijn en bragt een dronk op Cellarius, prof. te Halle. Hij sprak veel over de personen en geschilpunten van den dag. Men handelde onder anderen over de toen veel geruchtmakende verhandeling van Joh. Samuel Strijck, de *jure sabbathi.* Strijck namelijk hield den zondag alleen voor eene menschelijke instelling en behoorende tot het *jus principum.* Perizonius verklaarde zich nadrukkelijk tegen dat gevoelen en zeide, dat men den vorsten eene groote magt zocht toe te kennen — meenende hij, dat zij sedert de hervorming zich reeds genoeg magt hadden toegekend. De beginselen van Hobbes heerschen bij uitnemendhetd in Duitschland; schoon door weinige regt begrepen, maken ze toch de onderdanen tot slaven, zoodat hun geene andere vrijheid wordt gelaten, dan voor hunne

vorsten te bidden. God heeft, zeide Perizonius, dit aldus nooit gewild en hij achtte zich gelukkig te leven in eene *libera respublica.* Vervolgens sprak men over de verhandeling van Thomasius *de crimine magiae.* In Holland zou, meende hij, dit boek geen tegenspraak vinden, want hier gelooft men niet zooals in Duitschland, aan tooverheksen. Zijn vader, professor te Ham, had, verhaalde hij, een student gekend wiens moeder, eene zeer brave vrouw, als een tooverheks was verbrand geworden. Dr. Bekker is zeker door toedoen der theologen van zijn ambt ontzet, ter zake van zijn boek, *de Betooverde Wereld*, doch de politie liet hem echter tot zijn dood het salaris genieten. Hij had, voegde Perizonius er bij, het ook wel wat grof gemaakt, met alle de bezetenen in het nieuwe testament voor krankzinnigen te houden.

Stolle ging ook bij Prof. Jacob Gronovius een bezoek afleggen en schildert hem als een klein gezet man en wat koperkleurig van uitzigt. Men beschuldigt hem van veel dwaasheid, maar ik, zegt Stolle, heb alleen opgemerkt, dat hij bestendig lachtte en dat zijn spreken zoo snel was als zijn gang. Hij toonde in zijn spreken veel vernuft, maar er liep soms wel iets van St. Anna door en dat herinnerde mij aan het gezegde van Aristoteles: *nullum magnum ingenium sine mixtura dementiae.* Gronovius sprak bijna uitsluitend hollandsch, terwijl zijne collega's latijn spraken, maar hij mengde er echter nu en dan eene latijnsche phrase onder, die altoos regt op hare plaats was. Hij klaagde dat er bijna geen duitsche jongelieden te Leyden kwamen studeren. Over Cellarius en Buddeus sprak hij met kleinachting — Den 18 Julij bezocht Stolle professor Burchard von Polder, die de philosophie van Cartesius te Leyden voorstond. Polder scheen aan Stolle toe een man te zijn ontdaan van alle veroordeel. Bayle's wederlegging van Spinoza's leer beduidde voor Polder weinig. De hoofddwaling van den laatste zeide

hij, was *absoluta fatalitas et confusio mentis cum corpore*, maar hij kon niet juist zeggen of hij een atheïst was. Van Thomasius, dien men ook voor een atheïst hield, zeide hij: *qui virum ingenio pollentem pro atheo habet is aut ipse argumenta certa de existentia Dei non habet et ipse est atheus aut certe nescit, quid dicat.* Om practische atheisten, zeide hij, bekommert men zich weinig, maar speculative atheïsten zijn altoos verstandige lieden. Aan de hoven geldt de godsdienst zelve niets, maar wel het nut dat zij aanbrengt, vandaar dat Willem III in Holland de Voetianen en in Engeland de Episcopalen begunstigde. Voorts schildert Stolle hem als een klein persoon zonder pligtplegingen. welbespraakt maar scherp — tot schrijven toonde hij weinig lust, beter was het, volgens zijne meening, die onzalige menigte boeken te verminderen dan te vermeerderen. Hij scheen diepdenkend en redeneerde weinig maar wat hij zeide, was juist en bondig. Het gemoed van dien hollandschen wijsgeer is zoo diep, zegt Stolle, dat daarin veel wonderlijke denkbeelden en onder die wel een atheïstische kan verborgen liggen. Den 31 Julij werd prof. Gerard Noodt door Stolle bezocht, een lang schraal man, overigens hupsch en vriendelijk. Hij sprak met hem onder vele andere onderwerpen, over de verdraagzaamheid in Holland, die hij wel zeide er algemeen te heerschen, maar toch trokken diegenen, die bijzondere godsdienstige begrippen aankleefden, veelal naar Rhijnsburg, dewijl zij er stiller en ongestoorder kunnen leven. Voorts verhaalde Noodt hem eenige bijzonderheden van de godsdienstoefeningen, en dat Poiret die hoogst zeldzaam bijwoonde. Stolle ging ook den kortelings te Leyden uit Frankfort als professor in de geneeskunde beroepen Bernhard Albinus opzoeken. In zijn huis droeg alles den stempel van weelde en welvaart, hij zelf was zeer spraakzaam, uitermate beleefd, vrij en openhartig in zijn onderhoud. Hij had een lange statige pruik op en

verscheen gekleed in een zijden kamerrok. Samuel Strijk en Thomasius en de pogingen van het pruissische hof tot eene verzoening met de lutheranen en de hervormden, waren de onderwerpen die zij te zamen behandelden.

In den Haag, waar Stolle van den 23 Julij tot den 4 Augustus vertoefde, had hij een breedvoerig gesprek met een duitscher, die pas uit Engeland was terug gekomen. Onder anderen verhaalde hij hem, dat de Hollanders in Engeland niet regt gezien waren, dat Willem III niet één vriend meer onder de grooten had en dat bijna niemand meer over hem sprak. Belangrijker was Stolle's ontmoeting met den mystischen Fredrich Treiling. Dezen beoordeelde Porret zeer ongunstig en wel uit eigenen omgang met hem. Verder sprak Stolle den uit Frankrijk gewcken geestelijke Bernard, die hem verhaalde dat Spinoza hier niet veel aanhangers meer had, maar wel in Overijssel, waaronder zich niet alleen vele geleerden, maar ook ettelijke geestelijken bevonden. Te Rotterdam sprak Stolle (den 6 Aug.) Bayle, die hem zeide, te worden beschuldigd, dat hij, Bayle, in de eerste uitgave van zijn woordenboek, Spinoza's gevoelen niet juist had voorgedragen, en dit begrijp ik volkomen, zei Bayle, want Spinoza droeg altoos zijne gevoelens zoo voor, dat hij, bij grondige tegenwerping altoos een uitweg wist te vinden. Wat Spinoza's zeden betrof, zoo verklaarde Bayle, dat hij in den Haag matig leefde en van geen overdaad hield, dat hij van een mennist eene jaarlijksche toelage ontving, waarvan hij bestaan moest en dat hij nimmer van den staat iets had getrokken, hoewel hij dikwijls over staatsaangelegenheden werd geraadpleegd. Bij Stolle's opmerking dat eenigen Spinoza hielden voor iemand, die regt voor zijn gevoelen uitkwam, anderen weder, dat hij dit verborg — antwoordde Bayle, dat welligt beiden het geval was, want ten tijde der Heeren de Witt kon iedereen zeggen wat hij dacht en dit deed Spinoza toen ook, voor dat hij zijn *tractatus theologico politi-*

cus uitgaf. Naderhand echter, toen die vrijheid minder werd en hij een streng onderzoek vreesde, werd Spinoza ongetwijfeld ook voorzigtiger in zijn spreken. Na een vergeefsch bezoek bij den bekenden predikant Jurien, had hij ook een gesprek met den theologant Kohlhaus. Te Amsterdam terug gekeerd, bezocht Stolle Johan le Clerc, professor in de philosophie en letterkunde aan het remonstrantsch gymnasium aldaar. Met veel belangstelling sprak le Clerc over Thomasius en zeide hem, dat in Holland nog tamelijke godsdienst-vrijheid bestond. Hij weidde uit over het karakter van Gronovius en Perizonius, welke laatste hem zeer hevig aangevallen had, omdat hij in zijne *parrhasiana* gezegd had, dat de *grammatici* opgeblazene redetwisters waren. Graevius prees hij hoog als een bescheiden geleerde. Perizonius had, verhaalde hij aan Stolle, Franeker moeten verlaten omdat hij zijn collega professor Ulrich Huber had uitgescholden en te dier zake met eene geldboete bij regterlijk vonnis was veroordeeld geworden. Stolle schildert voorts le Clerc af, als hebbende een zeer breed gezigt en tamelijk groot hoofd. Op alles antwoordde hij vrij opregt, maar hoorde zich zelf met te veel genoegen spreken. Ook was hij zeer beleefd, want hij hield steeds zijn hoed in de hand en leidde Stolle tot aan de straat toe uit, die zich geluk wenschte hem zoo spoedig te hebben aangetroffen, daar hij anders een vreemd bezoeker wel zes maal te vergeefs liet komen. Zijne vrouw, eene dochter van den geschiedschrijver G. Leti en zijne bij hem inwonende schoonzuster waren beide geleerde vrouwen. Zij zouden, volgens Stolle, le Clerc in zijn arbeid zeer behulpzaam geweest zijn.

Den 18 en 20 Julij had Stolle een onderhoud met den zoon van den geschiedschrijver Brand, die tot vrouw had de dochter van den dichter Barlaeus. Brand verhaalde hem, dat, zooals zijn vader hem gezegd had, Barlaeus een natuurlijken dood was gestorven, hoewel lang te voren aan

zware droefgeestigheid overgegeven. — Ook deelde hem Brand mede, dat hij de Koningin Maria van Engeland, de vrouw van Willem III, 12 dagen voor haren dood nog gesproken had, en dat hij van den engelschen bisschop Tillotson had gehoord, dat deze vorsten altoos, wanneer hij bij haar kwam, sprak over de vereeniging der protestanten. Brand zelf was toen predikant bij de remonstrantsche gemeente te Amsterdam geweest en had den roep van een voortreffelijk redenaar. Hèt trok Stolle's bijzondere aandacht, dat hij, bij zijn tweede bezoek aan Brand, in zijn studeerkamer een roman op tafel vond liggen, getiteld: *Ismaël Prince de Maroc.* Den 18 Augustus bezocht Stolle den beroemden philoloog Marcus Meiboom. Hij vond hem een oud zwak man, zeer doof en zeer moeijelijk latijn sprekende. Stolle nam het hem euvel op, dat hij met hem geen duitsch wilde spreken. — Hij had een verschrikkelijk verwaaide pruik op en zeer veel verraadde in hem een pedant geleerde. Zeker is het, zegt Stolle, dat hij zich voor de geleerdste man der wereld houdt, zich alleen bewondert en alle anderen als prullen beschouwt. Zij, die hem komen bezoeken, dringt hij altoos met geweld zijne boeken te koop op, daarvoor een zeer hoogen prijs vragende. — Gaat men heen zonder iets te koopen, dan wordt hij boos en stelt zich vrij belagchelijk aan. Met meer genoegen bezocht hij den beroemden dichter Jan Broekhuisen. Hij beschrijft hem als iemand niet groot van persoon, van een zeer deftig en gezagvol voorkomen. Overigens zeer beleefd jegens vreemden en zeer mededeelzaam in zijn onderhoud, vooral jegens hen, die de oude *auctores* beminnen en geen werk maken van het cartesianismus. De hedendaagsche philosophen in Holland, zeide Broekhuizen, zijn bijna alle cartesianen en lieden, die om geene *praejudicia* in het hoofd te krijgen nooit een ander *auctor* lezen, maar zich alleen toelegden *ut ingenium sibi servarent simile tabulae nudae.* Zij ook zijn de oorzaak van de minachting

der dichtkunde in Holland. Beschouwt men hen wat van nabij, dan zijn, vervolgde onze dichter, alle die Cartesianen even zulke groote domkoppen als de Aristoliken, slechts vermommen zij hunne onwetendheid in andere woorden. Ja, die heeren wijsgeeren zijn het zoo oneens met elkander, dat ik niet geloof, dat zij ooit de waarheid zullen vinden. Horatius zegt te regt *ridentur malo, qui componunt carmina*, maar in Holland maken alleen idioten verzen. Men heeft mij, klaagde Broekhuizen, in persoon geraden, geen verzen meer te dichten, omdat niemand er meer iets om geeft, en zoo ik mijne poemata niet reeds had uitgegeven, zou ik dit thans wel nalaten. Hij verklaarde de menigvuldige dichtwerken, die hij gereed had, stil te zullen laten liggen. Ook klaagde hij dat de fransche taal, in Duitschland en ook vooral in Holland, zoo de overhand nam. De Hollandsche zeden, zeide hij verder, kan men niet beter afschilderen, dan de derde satire van Juvenalis dit de romeinsche gedaan heeft, als men de woorden *graecus* en *romanus* maar in *gallus* en *belgus* verandert. Er komt bijna geen duitsch student bij mij, die geen fransch spreekt, — een geleerde hoor ik liever latijn spreken. Ook hieldt Broekhuizen het uiet voor goed, zich zoozeer op het vaardig spreken toe te leggen, dat bedierf, meende hij, den goeden schrijfstijl.

De laatste stad, die Stolle bezocht, was Utrecht, alwaar hij van den 13. Aug. vertoefde. Hij sprak er den mystischen theoloog Loth Visscher, een man van middelmatige grootte, schraal doch van een frisch en gezond voorkomen. Hij vond hem in de oude schriften, vooral in de Grieksche, zeer bedreven. Het onderhoud liep ook over de mystische schrijfsters Leade en Bourignon, alsmede over de Labadisten. Over A. M. Schuurman sprekende, zeide hij, dat zij werkelijk de ware godsvrucht gezocht heeft en dat zij zich stellig nooit tot de labadisten had begeven, zoo zij te voren geweten had, wat zij naderhand ondervond. De labadisten gaven tot

voorwendsel hunner scheiding op, dat de eerstdaags te verwachten ondergang van Europa, met alle de goddelooze menschen, hen noodzaakte zich te ontbinden en zich te verwijderen naar Suriname, alwaar zij een stuk land hadden gekocht. Zij hadden dan ook derwaarts drie schepen, waarvan elk een paar tonnen gouds aan waarde voerde, gezonden. Het eerste schip kwam gelukkig aan, maar de beide anderen vielen in handen der Turken, die ze geheel plunderden, maar de bemanning met een klein vaartuig ongestoord haar weg lieten vervolgen. Sedert dien tijd rustten de Labadisten geen schip meer uit. In Suriname echter deed de ongezonde luchtstreek deze gemeente zeer verminderen en de muntmeester, door Yvon derwaarts gezonden om de mijnwerken weder aan den gang te brengen, stierf er binnen den tijd van acht dagen. Voorts verhaalde Visscher aan Stolle de levensgeschiedenis van den eenigen arme in de gemeente van Wiewert, Kannengieter genaamd, die op gemeene kosten of op die van Yvon onderhouden werd. Eindelijk deelt Stolle zijne bezoeken mede aan eenige Utrechtsche hoogleeraren. De professor in de regten, van de Poll, roemde de inwoners van Utrecht; zeggende dat zij zich meer op geleerdheid dan op den handel toelegden en bijna allen latijn verstonden. Professor van Eck klaagde over het verval van de studie van het romeinsche regt. Hij geloofde niet, dat men dit in de Brandenburgsche landen zoude afschaffen, want anders, meende hij, zoude de ergste barbarijen veld winnen, want de bijbel en het *corpus juris* maken nog alleen, dat men hebreeuwsch, grieksch en latijn blijft spreken. Vele studenten uit Halle zijn in Utrecht gepromoveerd, die het *jus saxonicum* goed verstonden, maar die bij hun examen in het *jus civile*, bijna niets wisten te antwoorden. De professor in de theologie, Melchior Leydecker, voornamelijk bekend wegens zijn werk: *de republica Hebraeorum*, trachtte Stolle tot de hervormde kerk over te halen. «Toen ik," zegt

Stolle, «om het punt, betreffende de leer van het avondmaal, af te breken, hem antwoordde, dat ik altoos het gevoelen der hervormden over dat onderwerp beter had gevonden, dan dat van Luther, vroeg hij mij, wat mij dan terughield om tot zijn leer over te gaan? Waarop ik, met het antwoord, van daar geen noodzaak in te zien, het gesprek op iets anders bragt." In weerwil dezer poging, verklaarde Stolle hem voor den besten der toenmalige theologen van Utrecht en beschrijft hem als een man van een zeer goed voorkomen en ongemeen minzaam jegens vreemden, ofschoon heftig in zijn schrijven. Leydecker roemde Luthers werk *de servo arbitrio*, en klaagde dat de lutheranen niet wat meer met Luther in dat punt hetzelfde leeren. Hetgeen Leydecker in zijne aanmerkingen over de kerkgeschiedenis van Hornejus voor vast stelt, namelijk, dat Luther vóór zijn uiteinde dat werk, in hetwelk hij Calvijns leer over het *absolutum decretum* zeer nadert, boven zijne overige schriften stelde, zou zeker, zegt Stolle, geen luthersch theoloog hem toegestemd mogen hebben, dewijl dit verhaal alleen op de getuigenis van een hervormde (Rimedoncii praefatio op Luthers werk *de servo arbitrio*) steunt.

Hier eindigt Stolle's reisverhaal Nederland betreffende. Het is niet van belang voor ons ontbloot, omdat het ons verscheidene, toenmaals vermaarde mannen en geleerden in kleine bijzonderheden nader kennen leert en wij er tevens uitzien, hoedanig hunne beoordeelingen waren over de geschilpunten van dien tijd.

IETS OVER DE LEIDSCHE SCHILDERS VAN 1610, IN VERBAND MET HET GESLACHT DER ELSEVIEREN.

Door Jonkh. W. J. C. RAMMELMAN ELSEVIER.

Als men in de werken van Campo Weijerman, Houbraken, Immerzeel en anderen de levensgeschiedenissen van alle die kunstenaars naslaat, die door hun genie de hollandsche schilderschool in de geheele wereld hebben beroemd gemaakt; als men daarin zoovele bijzonderheden vindt opgeteekend, (waaronder er echter zijn die den toets van waarheid bezwaarlijk kunnen doorstaan) die aantoonen welke onderscheiding van hooggeplaatste personen zij dikwerf genoten en met hoe veel eer zij werden overladen, dan is men geneigd zich die vroegere schilders wel met een ander gewaad en kleed getooid voor te stellen als onze tegenwoordige kunstenaars dragen, maar toch in denzelfden maatschappelijken toestand verkeerende. Leest men van schildersgilden, dan denkt men ligt, dat daartoe alleen de ambachtslieden behoorden. De kunst is in deze eeuw zoo geheel vrij, zoo geheel algemeen geworden, dat het moeijelijk met onze denkbeelden is overeen te brengen dat men haar vroeger door gilden, even als elke andere zaak heeft zoeken te monopoliseren; dat dit evenwel het geval geweest is,

bewijzen de navolgende stukken, getrokken uit de *gerechts-dagboeken* van de stad Leiden, die hier worden medegedeeld.

Vooreerst een rekwest door de Leidsche schilders in den jare 1610 aan de Regering ingediend tot het weren van vreemdelingen, die schilderstukken buiten *de vrye marct* wilden verkoopen, waarbij tevens het verzoek was gevoegd tot het oprigten van een schildersgild.

Dit stuk is van den volgenden inhoud:

Aen mynE. Heeren, mijne Heeren, Burgemeesteren en Gerechte der stadt Leyden.

Geven reverentelyck te kennen de schilders, borgers ende inwoonders deser stadt Leyden, hoedat zy in October 1609 voorleden UwE. aendienden, dat alhier uyt Brabant en andere omliggende plaetsen tot diverse tyden ende ooc alsdoen gecomen waren eenige personen met verscheydene stucken schilderyen, die zy door den uytrouper (nadat de vrye marct uyt was) verkoft hebben en door anderen de overblijfsels toeleyden om te vercopen, dewelcke zoude hebben geschiet, ten ware t zelve by UwE. op de suppliants versouck verboden hadden geweest, desniettegenstaende omtrent eene maent geleden van Amsterdam wederom gecomen zyn eenige van gelycke personen, die in October voorz. ooc verkoft hadden (hoewel hun van de supplianten 't verbot van UwE. was verwitticht) hen vervordert hebben, door uytroupen, 't overige met opene winckel te vercopen, als of zy hier woonachtich waeren, de welcke in geen andere steden toegelaten wert, noch ooc alhier in geen observatie en is, waardoor de supplianten grootelycks werden vercort.

Dit gemerckt, bidden zy verthoonders zeer instantelyck, dat UwE. believe daerin te voorsien, en wel scherpelyck te interdiceren gheene schilderyen alhier te mogen brengen buyten de vrye marckt om te vercopen, by wat middel het zy, opdat de verthoonders de penningen mogen verdienen

ende alzoo haerl. familie in dezen zwaeren duren tydt mogen versorgen, ende toe te laeten dat zy remonstranten een gilde mogen opstellen.

Dit doende &.

Coenraert Schilperoort, Aernout Elsevier, Jan Adriaens, J. van Leeuwen, v. Adman (misschien de Man), *Joris van Schooten, Joost Dirx Grijp, Adriaen van Tetroede.*

In margine stond geapostilleerd: De supplianten sullen eerst en alvorens hierop te disponeren, vertoonen wat het gebruyc is in de andere omliggende steden, principalicken in 't regard van haerl. schilderyen of dezelve aldaer toegelaeten werden te mogen vercopen of niet. Actum den 11 Maert 1610.

In dorso van het Rekwest stond:

Die van de Gerechte der stadt Leyden hebben de supplianten op eene prouve en by provisie voor den tyt van een jaer, op huyden ingaende verleent, vergunnen en accorderen by dese dat niemant, binnen deser stadt niet woonachtich, eenige stucken schilderyen buyten de vrye jaermarct alhier sal mogen vercopen, t zy by openbare opveylingen of andersints sonder daertoe te hebben verlof en consent van de Burgermeesters deser stede, en hebben haerluyden verder versouc (het oprigten van een schildersgild) voor alsnog afgeslagen. Actum den 16 April 1610.

Men ziet uit het antwoord der regering, dat zij geheel onkundig was omtrent hetgeen ten opzigte der schilders in andere plaatsen in gebruik was, en men zal gerust kunnen aannemen dat zij de belangen der schilders vóór 1610 weinig ter harte heeft genomen.

Het weigeren tot de oprigting van een schildersgild binnen Leiden, waar reeds zoo vele verdienstelijke schilders geleefd hadden, is onverklaarbaar, te meer daar zulke gilden reeds in andere plaatsen bestonden.

Dat er derhalve in 1610 nog geen schildersgild binnen Leiden bestond, is hieruit genoegzaam gebleken, doch na dien tijd heeft zoodanige inrigting aldaar bestaan volgens van Mieris, *beschrijving van Leiden;* hoewel mij de juiste tijd der oprigting van een schildersgild, nog niet is gebleken.

Wij hebben reeds gezien, dat de regering op het rekwest der Leidsche schilders niet dadelijk wilde beschikken, maar verlangde dat zij eerst eenige authentieke stukken zouden inleveren, waaruit zoude kunnen blijken, dat hun verzoek gegrond was.

Hieraan hebben zij voldaan door het te berde brengen van een rekwest van de Amsterdamsche en de verklaringen van eenige Delftsche schilders.

Deze stukken luiden aldus:

Aen mynE. Heeren de Burgermeesters van Amsterdam.

Verthonen met behoorlycke reverentie de Deecken ende Overluyden van St. Lucas Gilde binnen deser stede, hoedat onlangs binnen derselver stede ten versoucke van eenige vreemdelingen, alhier poorters noch burgers en noch in 't voors. gilde zynde, by openbaere afveylingen en afslag tot meermalen zyn verkoft, verscheydene soorten van schilderyen, comende van Antwerpen en andere des vyants quartieren, welcke voors. schilderyen door 't listich en ongoddelyck opdringen van seeckere uytgemaecte personen zeer verre boven de waerde van dien (als zijnde meestendeel slechte copyen) hebben gehouden, dat de voorseide vercopers nu aen 't profyt beginnende te verleckeren en oversulx zoekende desen handel te continueren, met alle vlijt pogen zoo tot Antwerpen als elders in die contryen byeen te raepen al de schilderyen die zylieden kunnen becomen; zulks dat er eene groote menichte schilderyen tegenwoordich by haerl. voorhanden is, omme mede alhier in maniere als voren vercoft te worden, ende alsoo achtervolgheude de ordonnantie van haerl. sup-

pliants gilde, eenige vreemde personen binnen deser stede niet mogen vercoopen eenige schilderyen dan in de vrye jaermarcten, mitsgaders gemerct dat door invoering ofte toelatinge van soodanige gepractiseerde malisieuse openbare opveylingen van vreemdelingen die van dage tot dage zouden toenemen, in corten tyt dese stede, ja het geheele landt met vodden en slechte leerkinderen werck zoude worden vervult, sulcks dat diensvolgende allen schilders hier ter stede wonende, haere nootwendige brootwinninge zouden werden verachtert, en ooc daerenboven in heure eerlicke studien in de schilderconste (welke altoos by allen Princen en welgestelde Republycquen zyn geavanceert) terug gedreven, ja ooc die goede burgery die door den banck weynich kennisse van schilderye hebben, bedrogen worden. Soo en versoucken zy supplianten, zeer ootmoedelyck dat UwE. gelieve hen supplianten, in haere eerlicken en nootwendige brootwinninge bysonder in desen costelycken duren tydt goedentierlyck te beschermen, mitsgaders de Deecken ende Overluyden van 't voors. gilde te authoriseeren om soodanige nieuwe gepractiseerde en onrechtvaerdige opveyling te beletten.

Dit doende &. &. [1]).

In margine stond geapostilleerd:

«Op huyden is by MynE. Heeren van de Gerechte verstaen ende verclaert dat de vreemdelingen binnen dese stede comende met eenige stucken schilderyen, deselve by openbaere opveylinge niet en zullen mogen vercopen of doen vercopen, sonder daertoe eerst en alvorens te hebben oorloff ende consent van de Heeren en Burgermeesters deser stede, ende of niettegenstaende eenigen hen mogten vervorderen, soodanige vercopingen sonder het voors. verlof en consent te doen, soo worden mits desen geauthoriseert de Overluyden

---

1) De kopij levert geene naamteekening op.

van St. Lucas gilde requirants in desen, omme soodanigen vercoopingen te beletten.

Actum Amsterdam 10 November 1608.

(get.) Claes Frans, (Burgemeester).
Pieter Hasselaer, (Schepen).
S. Rooseboom, (Secretaris).

Accorderende met de principale minute.

Amsterdam den 23 Maart 1610.

Jac. Ghijsberti,
Not. publiq.

De verklaring der Delftsche schilders, was van den navolgenden inhoud:

«Op huyden den 27 Maert 1610 compareerde voor my Otto van Setten, openbaer en by den Hove van Hollandt geadmitteert, Notaris en getuigen naegenoemt: Pieter Ariens, glaesschrijver, oud 47 jaeren, Mr. Cornelis Jacobs Delft, oud 39 jaren, en Jan Garbrants de Jongh, oud 37 jaeren, schilders, allen wonende binnen deser stadt Delft, en verclaerden by heurl. conscientie en saligheyt in plaetse van eede ten versoucke van Mr. Cornelis Boissens, schilder binnen de stad Leyden, oock van wegen de andere meesters-schilders binnen de voors. stadt waerachtig te zyn dat boven memorie alhier binnen de stadt Delft is gebruyckelyck geweest onder die van het ambacht van schilderen of anders genaemt St. Lucas gilde, dat niemandt van die neringe oft ambacht beroerende en moet doen eenige neringe ofte meesterye daervan exerceren, tenzy hy eerst en alvorens poorter derzelver stede ende in 't gilde van St. Lucas is, en dat oock gelycke personen wesende van plaetsen daer de medepoorters deser stede nyet vry en zyn, insgelycks binnen deser stede geene schilderyen of stucken mogen te coop brengen en vercopen tenzy zyl. betaelen zeeckere boeten daertoe van ouds gestaen hebbende, jaermarcten en weeckmarcten alleen uytgesonderd.

Verclaerende voor redenen van wetenschap tot verscheidene

tyden, hooftmans van 's voorz. gilde geweest te zyn en de voorseide Mr. Jan Garbrantz jegenwoordig hooftman te wesen ende conform heurl. gildenbrief is gebruyct.

Verclaerende hier beneffens de voorseide getuygen dat zyluyden nooit verstaen ofte haers wetens by iemant van de voorgaende hooftmans verstaen is geweest, dat iemant niet zynde in 't voors. gild of personen sulcks als voren hebben mogen houden eenige boelhuys of openbaere vercopinge van heurl. schilderyen, ende als zyl. dezelve openbaere vercopinge wilden doen op marctdagen, alhier verstaen soude worden t zelve niet te mogen doen.

Presenterende tot alle tyden des versocht zynde met ecde te verstercken.

Aldus gedaen ende verleden binnen de stad Delft, ten huyse van my notaris, ten voorseide dage en jaere, in presentie van Mr. Adriaen Coolwijck, advocact, ende Nicolaes van Nes, clercq myns notaris.

Otto van Setten.
Not. Pub.

Onder het getal der onderteekenaars van het Leidsche rekwest, komt Arnout Elsevier voor, aan wien trouwens Houbraken en Immerzeel een klein artikel hebben gewijd, en ik geloof dat hier de geschiktste gelegenheid is, om van hem nadere bijzonderheden te leveren, die mij in verschillende archieven zijn voorgekomen, te meer omdat daarbij eene opgave kan gevoegd worden, van eenige door hem en anderen gemaakte schilderstukken, zooals die op een inventaris van 1626 voorkomen, met vermelding der prijzen waarvoor twee schilders, Cornelis Lieffrinck en Johan van Goijen, die stukken toen hadden gewaardeerd.

Van dezen Arnout en van zijne afstammelingen maken de verschillende genealogien der Elseviers geene melding, misschien daaraan toe te schrijven, dat die tak in 1719 geheel w? uitgestorven.

Hij werd te Douai geboren (waarschijnlijk in den jare 1575) en vestigde zich met zijne ouders Louis Elsevier en Maria Duverdijn te Leiden in 1580.

Dat hij in Januarij 1607 reeds schilder was, blijkt uit zijn huwelijks-acte van dat jaar met Maria van Swieten, dochter van Simon Thomasz. van Swieten, secretaris der weeskamer te Leiden, en Jacomina Bailly.

Zijne eerste huisvrouw stierf te Leiden in 1626, nalatende 4 kinderen, toen allen minderjarig 1).

Kort na dat sterfgeval, is er een inventaris der nagelatene goederen gemaakt, waarin onder anderen voorkomt:

« *Schilderijen des boedels gepryseert bij Mr. Cornelis Liefvrinck en Johan van Goijen, beyde Schilders alhier.*"

te weten:

1. Drie groote Lantschappen, gemaect door Aernout Elsevier, te zamen *f* 84,—
2. Nog twee idem. *f* 28,—
3. Vier groote Lantschappen, door A. Elsevier *f* 64.—
4. Een groot en gemeen landschap door A. Elsevier *f* 24,—

---

1) Te weten:

a. Simon, geb. 1607 en in 1635 gehuwd met Cornelia Jacobsdr. van den Berch, eerst Luitenant ter zee onder Kapitein Claerebout, naderhand Kapitein van de pleiten en het geschut te Delft. Hij overleed 1644, nalatende eenen zoon Jacob, die in 1719 (oud 82 jaar) overleed, zonder bij zijne vrouw Elisabeth van Exel kinderen gehad te hebben. Op de bibliotheek te Utrecht is eene dissertatie van 1686, door Pieter Mulerius, aan dien Jacob opgedragen.

b. Louis, geb. 1617, eerst gehuwd met Helena Waelpot, en in 1660 met Ida Hem, dochter van Dirk Hem en Eva van Warmont. (Zij woonde toen in de Zuilenstraat te Utrecht, met hare innocente zuster Geertruida Hem).

Deze Louis was even als zijn vader, schilder, en woonde te Delft, doch hiervan nader.

c. Jacomina, gehuwd met Adriaen Pieterz. Waelpot.

d. Maria, gehuwd met Nicolas à Reewijck.

5. Zes stucks, daeronder één van Tingnagel, twee banckettgens en drie rondekens van A. Elsevier *f* 25,—
6. Twee contrefeytsels van Aernoût Elsevier en zijne huisvrouw
7. Nog twee dito van Paulus van Sommeren, begonste contrefeytsels.
8. Een tronie van Aernout Elsevier.
9. Een landschap van Sr Jacob Pinas, zijnde een nacht *f* 30,—
10. Een stuck van Jacob Pinas, zijnde een Nebucadneser *f* 40,—
11. Nog een stuk van Jacob Pinas, zijnde David en Batsabé *f* 36,—
12. Een stuck van Pinas, zijnde een Moyses *f* 66,—
13. Den Prins, graaf Hendrik en nog twee stucks, en een stuck van Daniel Verdoes *f* 36,—
14. Een groot stuck van Wttenbrouck daerop geschildert is de Historie van Jacob *f* 60,—
15. Een stuck van Wttenbrouck *f* 28,—
16. Acht stucks te zamen, en daeronder een van Mr. Picter van Veen *f* 31,—

Deze Arnout Elsevier hertrouwde in 1626 met Christina Everaerts (toen weduwe van Dirk van Boetselaer, boekhouder van den Prins van Oranje) dochter van Pieter Everaerts[1]),

---

1) Zie Resol. van Holl. 10 Januarij, 1596. 16 Oct. 1596. 13 Aug. 1599. 23 Sept. 1604.

Hij komt in eene notariële acte van 1584 voor als predikant te 's Hage, was toen 33 jaren oud, en verklaart dat hij op zijne studiekamer te Nieuwpoort zittende, gezien heeft dat zekere Craene, door de *françoise soldaten* op straat onder zijn venster is dood geschoten.

Hij had bij zijne vrouw, de volgende kinderen:

a. *Samuel*, in 1628 predikant te Monster.

b. *Jacob*, in 1628 kwartiermeester van de Willemstad.

c. *Christina*, weduwe van Dirk van Boetselaar.

predikant te 's Hage, en Magdalena Canin [1]).

Uit dit tweede huwelijk zijn geene kinderen gesproten.

Het blijkt verder uit een register der St. Pieterskerk te Leiden, van *Litmaeten die naer elders vertrecken*, dat Arnout Elsevier, met zijne huisvrouw en hare voordochter Abigael van Boetselaer, op den 2 Dec. 1629, zich naar Rotterdam met ter woon hebben begeven; doch het baart bevreemding dat hij in dat zelfde register op den 12 April 1632 voorkomt als naar Utrecht te vertrekken, (anderen van dien voornaam bestonden er niet). Op den 19 Aug. 1633, ondertcekent hij te Utrecht eene notariele acte, voorkomende bij den Utrechtschen notaris Willem Brecht.

Hoe dat ook moge zijn, het is bewezen dat hij in 1643 nog leefde en te Rotterdam ergens als getuige voorkomt.

Houbraken en Immerzeel zeggen, dat hij ten jare 1647 te Dordrecht in het schildersgild werd opgenomen; zonder dit voor alsnog te hebben onderzocht, kan zulks wel hebben plaats gehad, te meer omdat hij in de *Willemstad* eenige vaste goederen, van wege zijne tweede huisvrouw bezat [2]).

Arnout Elsevier had, bij zijne eerste vrouw, eenen zoon Louis, die thans mede als schilder bekend staat.

Na eerst te Leyden gewoond te hebben, is deze Louis met zijne vrouw Helena Waelpot op den 28 April 1646 naar Delft vertrokken.

Hij hertrouwde in 1660 met Ida Hem, waarbij hij geene kinderen gehad heeft.

---

d. Magdalena, getrouwd met Cornelis Ruijsch, secretaris van de Generaliteits-Rekenkamer.

e. Abigael, getrouwd met Everaert Both van der Eem, substitut-griffier van den Hoogen Raad te 's Hage. Zie Resol. van Holl. 22 Oct. 1599.

1) Zij stierf te Leiden 22 Oct. 1628.

2) Hij zoude dus op eenen ouderdom van 72 jaren, nog lust gehad hebben om te schilderen, dit aanmerkende komt mij het jaar 1647 onwaarschijnlijk voor.

Betreffende de schilderstukken van dezen Louis heb ik geene bijzonderheden gevonden.

Hij is te Delft in de Oudekerk met zijn wapen en dat zijner vrouw op den 30 November 1675 begraven [1]).

De Heer van der Lelij heeft in de vorige eeuw aan de stad Delft, een door hem vervaardigd boek ten geschenke gegeven, bevattende al de opschriften der zerken en wapens in de verschillende kerken van Delft. In dat boek komt dezen Louis insgelijks voor.

Een dergelijk boek van hem is ook nog op het archief te Delft, waarin al de kwartieren der Delfsche Regeringsleden met hunne genealogien voorkomen.

---

1) Hij liet eenen zoon na, Johan genaamd, die in 1687 overleed, zonder bij zijne vrouw Clara van Buyren, kinderen na te laten.

CATALOGUS VAN NEDERLANDSCHE HANDSCHRIFTEN, WELKE BERUSTEN IN DE KEIZERLIJKE BIBLIOTHEEK TE ST. PETERSBURG.

Medegedeeld door Dr. F. G. B. VAN BLEECK VAN RIJSEWIJK.

DE KEIZERLIJKE BIBLIOTHEEK TE ST. PETERSBURG.

Onder die steden van Europa, welke men gewoon is te bezoeken ter beschouwing van voorwerpen van kunst, of ter opsporing van wetenschappelijke bijzonderheden, wordt St. Petersburg zeldzaam genoemd, en nog zeldzamer bezocht. Er zijn in de laatste jaren vele reisbeschrijvingen uitgegeven, maar weinigen hebben gestrekt om St. Petersburg in bovengenoemde punten voldoende aan te bevelen, en er was dan werkelijk ook meer tijd noodig, dan het verblijf van eenige weken om in dit opzigt deze stad naar vereischte te leeren kennen. Er is te St. Petersburg ook zooveel, dat de aandacht aftrekt, zooveel eigenaardigs in het volkskarakter en staatsbestuur; dat men zich geen tijd gunt om ieder museum, iedere bibliotheek met bijzondere oplettendheid te bezoeken. Vooral moet men dit van de Franschen verwachten, want

alle hunne reisbeschrijvingen dragen de grootste bewijzen van vooringenomendheid tegen al wat Russisch is, en geen wonder, de Franschman kan te St. Petersburg bijna geen museum, geen paleis, geen kerk, ja zelfs geen hôtel van een aanzienlijk persoon bezoeken, of hij vindt voorwerpen, die hem onaangenaam aandoen, en hem herinneren, hoe in Rusland, de groote heerschappij van Frankrijk vernietigd werd. Op straten en pleinen beelden derhelden, die den Franschen Adelaar onder hunne voeten vertrappen, kerken opgevuld met veroverde vaandels en staven van Maarschalken, de museum's verrijkt met voorwerpen, die vroeger een sieraad van Parijs waren, zalen versierd met meubels uit de Tuilerien, ja bijna ieder bijzonder persoon bezit een voorwerp, dat aan de nederlaag der grande armée moet herinneren; oorzaken genoeg aan te toonen, dat men van eenen Franschen schrijver geen onpartijdige beoordeeling van St. Petersburg kan verwachten.

De Duitschers zijn in dit opzigt billijker geweest, doch ook in de beoordeeling van hunne reisbeschrijvingen moet men op zijn hoede zijn, omdat zij, òf onder de Russische censuur geschreven werden, en dan klinkt alles te fraai; òf dat zij in bijzondere plannen om aldaar fortuin te maken te leur gesteld werden, en dan is men wel eens ongunstig in zijn oordeel.

Wij Hollanders bezitten een onpartijdig geschreven werk van Prof. Ackersdijck, (Reis naar Rusland, te Groningen bij van Boekeren, 1840) hetgeen vooral wat de Statistiek betreft, belangrijk mag genoemd worden. De hooggel. heer Ackersdijck zal echter, even als ik, ondervonden hebben, dat hoe bereidwillig de Russen ook zijn, om ieder een toegang tot hunne openbare inrigtingen te geven, zij echter zeer geheimzinnig zijn, in alles, wat het inwendig bestuur betreft, zoowel van het Rijk zelve, als van iedere inrigting in het bijzonder. Wil men deze zaken naauwkeurig onderzoeken,

zoo stelt men zich bloot om òf misleid te worden, òf een onheusch antwoord te ontvangen. Wat overigens de reisbeschrijving van den heer 's Gravenweert betreft, deze is uit geen wetenschappelijk oogpunt geschreven, en is vol onnaauwkeurigheden.

Vraagt men verder, hoe het mogelijk zij, dat St. Petersburg nog zoo kort geleden gesticht, reeds nu zooveel schatten kan bevatten? dan moet men overwegen, dat deze stad al het belangrijke in zich bevat, wat vroeger door het geheele Russische rijk verspreid was, eene verzameling op zich zelve reeds belangrijk, maar nog aanmerkelijk vermeerdeed door de veroveringen op andere volken gemaakt, door verzamelingen van elders in haar geheel overgebragt, en door groote aankoopen voor onnoemelijke schatten aangekocht. Werkelijk wanneer men de musea van St. Petersburg ziet, staat men daar even verbaasd, als over den onbegrijpelijken spoed, waarmede men paleizen in één jaar uit de grond doet oprijzen. Het was in Rusland niet noodig om bij gedeelte belangrijke zaken aan te koopen, men kocht en koopt nog rijke verzamelingen aan, waaraan door andere rijken en bijzondere personen jaren besteed worden. — Zoo wil ik ten opzigte van de schilderijen, in de Ermitage verzameld, alleen vermelden, dat dit museum voornamelijk zijn oorsprong verschuldigd is aan de navolgende kabinetten:

Het kabinet van Antoine Crozat, te Parijs, bestaat uit 400 schilderijen en 19,000 teekeningen.
Het kabinet van Tschini, te Genève.
» » » Graaf Bandouin, te Parijs.
» » » den Minister Bruhl, te Dresden.
» » » Robert Walpole, te Honghton-Hall.
» » » Braamkamp, te Amsterdam.
» » » de Prinsen Giastianis.
» » » Hope, te Amsterdam.
» » » Koningin Hortense, te Malmaison.

Neemt men daarbij nu nog in aanmerking, dat het daarstellen van Musea eerst dagteekent van Catharina II, dan kon alleen Rusland, van alle rijken in Europa, zoo veel schatten besteden, om zich eensklaps in het bezit van zooveel schoons te stellen.

Gedurende mijn tweejarig verblijf, vestigde ik voornamelijk mijne aandacht op de rijke boekverzamelingen, welke St. Petersburg bezit, en deze mogen in alle opzigten belangrijk genoemd worden, doch men moet het betreuren, dat het den Russen dikwijls meer te doen is geweest om *te hebben*, dan wel om van het verkregene een doelmatig gebruik te maken. Overal vindt men alles in schoone kasten ten toon gesteld, doch er ontbreken catalogi, en zonder deze verliest eene bibliotheek zoo niet geheel, dan toch grootendeels haar nut.

Wel is waar is men onafgebroken bezig deze catalogi zamen te stellen, doch dat dit een werk is aan vele moeijelijkheden verbonden, kan ons eigen Vaderland getuigen; het groot aantal personen echter daaraan bezig, en de groote sommen daartoe aangewend, doen vermoeden, dat de catalogus althans van de Keizerlijke bibliotheek spoedig gereed zal zijn.

Ik was in de gelegenheid deze Keizerlijke bibliotheek in al hare bijzonderheden te leeren kennen, door eene kennismaking met Dr. Edw. von Muralt, eersten bibliothecaris, en belast met de redactie van den catalogus der manuscripten, en ik heb mij voorgenomen om thans de aandacht mijner landgenooten op die bibliotheek te vestigen, vooral wat eenige hollandsche manuscripta betreft, waarvan ik eene naauwkeurige opgave gemaakt heb, toen ik Dr. Edw. von Muralt behulpzaam was, om de titels van deze stukken op te maken. Vooraf echter nog een enkel woord over de bibliotheek in het algemeen.

Het gebouw zelve, waarvan de aanbouw onder Catha-

rina II begon, is een der schoonste van geheel St. Petersburg, en dit zegt veel; het is in eenen zuiveren dorischen stijl gebouwd, en versierd met kolossale standbeelden der griekse wijsgeeren.

In het midden van het gebouw is een ruim en fraai auditorium, waarvan zeldzaam gebruik gemaakt wordt. Breede trappen leiden naar groote en ruime zalen, allen van prachtige kasten voorzien. De benedenzalen bevatten de manuscripten en zijn ingerigt voor leeskamers, die altijd goed verwarmd zijn, en waar men ieder boekwerk ter lezing kan verlangen. Alleen die voor de Russische literatuur was gewoonlijk goed bezet. — In de zaal der manuscripten waren toen ter tijd eenige Fransche geleerden ijverig bezig, om copie te nemen van de private correspondentie der koningen van Frankrijk; en ook de graaf de Barante, ambassadeur van Frankrijk te St. Petersburg, putte uit genoemde verzameling veel voor zijne Histoire des Ducs de Bourgogne. — Studenten ontmoette ik bijna nooit, en naar de wijze, waarop toen de wetenschappen beoefend werden, is het niet te verwachten dat men spoedig van deze bibliotheek een waardig gebruik zal maken.

De grondslag van deze bibliotheek was de eertijds beroemde bibliotheek van Zalonski, bisschop van Krakau; vandaar werd deze omstreeks het midden der XVIII eeuw naar Warschau overgebragt, doch gedurende eenigen tijd verwaarloosd.

Na de inneming van Warschau door Souvorof, eigende Catharina II zich deze bibliotheek toe, en werd zij naar St. Petersburg overgezonden. Het was eerst in 1810, dat zij in orde gebragt werd en zij bevatte toen 262,646 boekdeelen. Deze verzameling, compleet in alles wat de geschiedenis van Polen betreft, werd later door vele giften en aankoopen vermeerderd, zoodat zij in 1831 reeds 273,776 gedrukte boeken en 13,000 manuscripten bevatte. Na dit tijdstip werden al

de duplicaten uit de bibliotheek van de Ermitage [1]) derwaarts overgebragt.

Doch aanzienlijk werd deze reeds zoo belangrijke bibliotheek nog vermeerderd, door de bibliotheek van Doubrofski, in 1805 door Alexander aangekocht. Doubrofski was raad van legatie en had in die betrekking vele reizen door alle deelen van Europa gemaakt, en zich veel belangrijks weten te verschaffen. Hij bevond zich juist te Parijs, toen de omwenteling uitbrak; bij de verwoesting der Bastille werden aldaar vele manuscripten gevonden van boekwerken, wier uitgave door de koninklijke regering was belet: deze stukken werden bij eene openbare verkooping door Doubrofski gekocht, even als al wat er gespaard was gebleven uit de abtdij van St. Germain, waaronder in de eerste plaats de

---

1) De Bibliotheek in de Ermitage is geheel afgescheiden van de Keizerlijke bibliotheek. Zij bevat 1°. de nagelaten bibliotheek van Voltaire met de onuitgegeven geschriften en aanteekeningen van dezen geleerde; 2°. de boeken van Diderot, alle van wijsgeerigen inhoud; 3°. van den Abt Gagliani, betreffende architectuur; 4°. van Chtcherbatof, betreffende de geschiedenis; 4°. van Nicolaï en Zimmerman, grootendeels Duitsche letterkunde; 5°. de verzameling van Alemberg; 6°. de aardrijkskundige kaarten van Busching, eene verzameling die compleet mag genoemd worden; 7°. de afzonderlijke bibliotheek van Catharina II, grootendeels bestaande uit woordenboeken en spraakleeren, want eene vergelijkende beoefening der talen was hare geliefde studie, en eene rijke verzameling van prachtwerken; en 7°. alle Russische boekwerken. Deze laatste verzameling werd oorspronkelijk opgerigt door graaf Orlof ten dienste der bedienden van het paleis.

Bij deze optelling van verschillende Bibliotheken, waaruit het geheel is zamengesteld, moeten wij letten op een bevel van Catharina II, nu nog in zwang, dat alle diplomatieke gezanten in andere landen tevens gelast zijn naauwkeurig te letten op alle mogelijke ontdekkingen in de wetenschappen en kunsten, om daarvan rapport op te zenden, en tevens alle aankoopen te doen, welke, in wat vak ook, voor het Russische rijk belangrijk kunnen zijn.

Codex Germanensis en de Codex Argenteus moet genoemd worden. Maar in de tweede plaats was nog veel belangrijker een aankoop van eene groote verzameling manuscripten, allen betrekking hebbende tot de geschiedenis van Frankrijk en bevattende de private en officiëele correspondentie der koningen van Frankrijk, sedert Frans I tot op Lodewijk XVI, benevens nog vele andere stukken, allen uiterst belangrijk, een verlies voor Frankrijk, dat onherstelbaar is.

Kort voor mijne aankomst was de Keizerlijke bibliotheek nog vermeerderd, door de manuscripten en boeken uit de verzameling van den graaf van Suchtelen, die ook op zijne veelvuldige reizen eene belangrijke verzameling van alle mogelijke curiositeiten gemaakt had.

Dit zij voldoende om mijne bewering te bevestigen, dat de Keizerlijke bibliotheek te St. Petersburg belangrijk is, en wel waardig, dat de aandacht der buitenlandsche geleerden daarop gevestigd wordt. Ik zou deze mijne bewering nog nader kunnen bevestigen, zoo ik een klein uittreksel uit den catalogus der manuscripten liet volgen; ik zou dan vooral ook melding moeten maken van de groote menigte Persische manuscripta, die vooral zeer belangrijk is geworden sedert den togt van vorst Paskévitch Erwansky in 1829 door Persie; de buit van daar medegevoerd was kostbaar, die nog in belangrijkheid toenam door vele geschenken. Onder deze laatste was ook een Codex der vier Evangelisten, op purperkleurig perkament met gouden letters geschreven en zeer goed geconserveerd: dit manuscript zou volgens overlevering van de hand van keizerin Theodora zijn. Een uitvoerig verslag dienaangaande vindt men met fac similé in het Bulletin Scientifique, Tom. IV, St. Petersb. 1838.

Na deze algemeene beschouwing der Keizerlijke bibliotheek, laat ik nu eene opgave volgen der hollandsche manuscripten, in dezelfde volgorde, als zij in de bibliotheek geplaatst waren.

1. De vier Evangelisten, oud holl. schrift, geschreven in den jare 1476 op goed grijsachtig papier, klein quarto. Afkomstig uit de bibliotheek van het Bagijnenhof te Haarlem.
2. Een devotie boexkyn gheheeten die Rosegaert Jhesu Christi ende Maria. — Perkament, klein formaat, waarschijnlijk uit de 15de Eeuw.
3. Gebedenboek. — Klein formaat, zeer fraai geschreven. Uit de bibliotheek van Hultman, verkocht bij Palier.
4. Een Receptboek — Slecht geschreven, waarschijnlijk uit het laatst der 16 Eeuw.
5. De kleine Reisen door Lucas van Breda gedaan en door hemzelven beschreven. Anno 1697, 28 April. — Dit schijnt een copie te zijn te Stokholm geschreven, 4 Aug. 1731, naar het oorspronkelijke, getiteld: Journal van eene reis van Stokholm naar Groningen.
6. Lithurgien ofte Ghebedenboexke. — Perkament, klein 4to, fraai schrift met kleuren uit de 14 Eeuw.
7. De vier Evangelisten. — Op den titel staat: Dit boeck hoert in dat beslaeten Joffere cloester van Sca Agneten buyte Nymegen. — Perkament. 4to. fraai geschreven uit de 14 Eeuw.

   Het verschil van dit met No. 1 bestaat meer in spelling dan in woorden, b. v. gebare is in No. 1 gheboren; vrageden is vragheden; hoerde is hoirde.
8. Gebedenboek. — Op den titel staat: Hier begynnen die seven penitenslicke selmen. Klein formaat.
9. Gebedenboek. — Aan het einde staat: Dit boec is ghescreve int jaer ons Here 1434 te Haerlem.
10. Epistolae autographae Laurentii Theodori Gronovii ad fratrem Jacobum Gronovium, in quibus plurima pertinentia ad geographiam antiquam, Petronium, monumentum Ancyranum et Capitolium; antiquitates Palmyrenas; basin marmoream Tiberis, antiquitatem Belgicam, etiam

emendationes locorum in Pandectis, in Cicerone aliisque scriptoribus veteribus.

Aldus was de door den schrijver opgegeven titel, want van de hand van Gronovius scheen het mij niet afkomstig. — De brieven aangaande Petronius waren uit Deventer geschreven van 1699 tot 1710.

11. Un recueil des pièces diplomatiques, qui concernent la Hollande; entre autres se trouvait une description de l'étendue de la Seigneurie de la Republique des provinces Unies des Pays Bas.

Le comté d'Hollande et de Zeelande. — La Frise occidentale. — La Seigneurie de Groningue. — Le pays d'Utrecht. — Overissel. — Les trois quars du Duché de Gueldres et du comté de Zutphen. — Duché de Brabant. — Au comté de Flandres l'Escluse et autres villes et forteresses. — Au duché de Cleves, Wesel, Emeric et Orsoy. — Au comté d'Embden autrement appélé Frise Orientale la forteresse de Ruroert, outre la garnison qu'elle peut contraindre par ce moyen de rester de son parti.

12. Recueil des pièces très intressantes, qui concernent la paix d'Aix la Chapelle en 1748 et la guerre de sept ans. Contient en outre une quantité de lettres écrites par quelqu'un de Dantzig sur les affaires qui se passaient. Entr'autres plusieurs pièces concernant la Hollande.

13. Epistola (non autographa) Dom. l. l. Rumpf (scripta Holmiae 22 Oct. 1678) ex jussu P. P. Ordinum Gen. Foed. Belgii Dominorum suorum. — De pace Neomagensi.

14. Sacrae Regiae Majestatis declaratio impertita ad memoriale Plenipotentiarium Celsorum ac Praepotentium Dominorum Ord. Gener. Foederati Belgii, scripta Holmiae die 30 Nov. 1695.

15. Literae autographae l. l. Rumpf ad regem Sueciae de

alicujus mercatoris Cornelis Kock delicto. — Holmiae a. d. 30 Nov. 1689.

16. Epistola T. Poli scripta ex auctoritate regis Caroli XII ad ord. gen. Belgii Foed. de invasione Polonorum contra jus et legem, duce Flemingio. — Scripta 14 Martis 1700.

17. Geometrie du Prince Maurice de Nassau. — Livre en petit folio ecrit en français d'une main très lisible avec plusieurs figures.

Sur la première page se trouvent les signatures des princes Maurice et Louis de Bourbon.

18. Verzameling van authentique stukken betreffende den opstand der Nederlanden, beginnende met 1563.

Dit werk is voorzeker het belangrijkste van alle bovengenoemde manuscripten. — Het is zonder titel, en scheen mij toe eene copie te zijn, geschreven in het begin der 17 eeuw of vroeger. — Het origineel schijnt volgens eene kantteekening verzameld te zijn door een bewoner van Antwerpen, die steeds in tegenwoordigheid was van den gouverneur Hoochstraten, bij de absentie van den prins. Hij woonde althans de comparities bij van dezen gouverneur met den raadpensionaris Galles, de heeren Roger de Taxis, Loys Vogel en Wijnant van Heilwegen. — Wegens hunne belangrijkheid laat ik eene opgave van den inhoud volgen van alle authentique stukken.

pag. 1. Remonstrances des Nobles du Pays Bas à la gouvernante la Duchesse de Parme, exhibées en Septembre 1563.

» 2. La proposition faicte par mons. de Brederode a mad. la Duchesse avant que porter la Remonstrance

» 4. Requeste des Nobles du Pays Bas, portée à mad. la Duchesse de Parme et de Plaisance etc.

Responce de la gouvernante.

Autre Harengue et Remerciement.

p. 5. Requestre portée par les Nobles du Pays Bas à mad. la Duchesse de Parme etc. le 5 d'Avril l'An 1565.

» 7. Portée par le Sr. Henry de Brederode, Sr. dudt. Lieu, accompagnéts des Nobles du Pays Bas, le Vendredi cincquiesme d'Avril MDLXV avaint Pasques.
La response faicte en conseil d'Estat par mad. etc. sur la precedente Remonstrance.
Promesse faicte aux Gentilshommes assemblés en la ville de Bruxell par les Chlvs de l'ordre le VIII d'Avril 1565 avant pasques.
Missive de madame à mons. d'Egmont etc.

» 10. Copie van somige ende principaelste arlen wt de propositie geèxtraheert van shoofs wegen geproponeert den Staten van Vlaenderen binnen Gendt XI May 1566.

» 14. Responce de ceulx de Flandres snr la Moderation des Placcarts.

» 16. La Response du Clergé de Flandres donnée à Gand le XVI de May 1566.

» 17. Lettres de la ville d'Arras ecrite le V jour de May 1566, à la Duchesse de Parme, concernant les placates.

» 18. Copie d'une lettre du roy Philippe par Courteville (à la ville d'Arras) concernant un voyage vers cette ville 6 May 1566.
Accompagnée d'une lettre soussignée par Marguerite et van der Aa de Bruxelles 19 Juin 1566.

» 19. Afschrift van eenen brief der burgerij van Antwerpen aan burgemeester en schepenen hunner stad, met verzoek om zich aan de eischen van den graaf van Brederode enz. aan te sluiten.

» 24. Vermaninge aan Regeerders en gemeynte van vier hooftsteden van Brabant. — Op de kant stond: gestrooyt in Antwerpen in printe op ter straten en tot diverse luyden en huysen. Op ten XXVII Aprilis 1566 des nachts.

» 27. Briefe van Hertoginnen aen stadt van Antwerpen aan-

gaende Inquisitie en den nieuwen biscop.

p. 28. Remonstrancen van hooftluyden en wyckmeesters van Antwerpen aan wethouders tegen het voorgaen overgegeven.

» 32. Derde waerscouwinge en vermaninge aan goede getrouwe regeerders en gemeynte van lande van Brabant tegens de calumnien van den cardinael van Granvelle, nieuwe Biscoppen, Viglius, Morillon, Theologienen van Loven, Dekens, Prochianen, Monicken, Alfonso del Canto en andere Inquisitionis.

In margine: gestroyt t'Antwerpen by nachte achter straten den XXV May 1566.

» 35. Brief van wijkmeesters enz. aan de regering van Antwerpen.

» 37. Vertoog aan de wijkmeesters enz.

» 38. Brief van Hertoginne aen Biscop van Brugge tot onderhoudt van 't Concilium van Trenten.

was onderteekend : Marguerite en d'Overloosen.

» 40. Epistola Pii Papae quarti Venerabili fratri Episcopo Brugen: — Romae XVII Octobr. 1565.

Lettre de Marguerite a Mess. le grand Bailly, bourgem. etc. du territoir de France XXIII d'Aoust 1566 de Brux.

» 42. Lettre concernant les troubles des Nobles pendant leur sejour a Bruxelles. Soussignée par Louis comte de Nassau, Charles de Revel Sr. d'Andrigues, Bernard de Merode Sr. de Rume, Johan de Casembroodt Sr. de Backersoele.

» 42. Proposition verbale faicte a Son Alt. avant de porter la Remonstrance.

» 43. Requestre des Marchans à la Noblesse assemblée.

» 44. Proposition faicte de la part de son Altesse aux deputés de la Noblesse à Duffle XVIII de Juillet 1566.

» 45. Requestre de ceux de la Religion Reformée de Bruges

à mons. le Prince Gavre comte d'Egmont, 25 Sept. 1566.

p. 50. Namen (der Spanjaarden) dergheenen die voir Harlem doot gebleven sijn.

» 51. La commission du duc d'Alve sur les Pays Bas, l'an 1566.

» 52. Requestre ofte Briefe dier van gereformeerde Religie aan Keyzer. — (In het latijn geschreven,) onder staat: data in Inferiore Germania Calend. Avril. Ann. 1566.

» 56. Requestre aan Keyz. Mj. by de gedeputeerden van de confessie van Ausburch, waarbij zij te kénen geven in wat manieren sij de p' dicatie verkregen hebben, begrijpen oock in 't corte de summa van hunen geloove.

Onder staat: Die twaelf gedeputeerde en geordineerde der Christlicher kercken der Ausburchse confessien residerende in de stadt van Antwerpen.

» 60. Brief somiger Keurvorsten van wegen der bedroefder Christen in Nederland aan den Coninck van Spaignen gescreven.

Onderteekend: Fredrick Paltsgrave aen Rijn.

Wolfganck id. id.

Chroffel hertog to Wirtenberg, grave van Mompelgarden.

» 62—75. Charges et Accusations dn procur. general à l'encontre de mons. le comte d'Egmont, servies le XXIX Dec. l'an 1568.

Soussigné Pratz.

» 75—92. Defense et Response de M. le comte d'Egmont contre les articles proposees par le procureur general contre luy 12 Fevr. 1567.

» 92. Sentence contre le comte d'Egmont. — Executée le V jour de Juin 1568 à XI heures.

» 94. Verhaal van Doctor Cunerus aangaande den dood van Egmont.

p. 95. Copie de la lettre escript' au Roy par le comte d'Egmont peu auparavant sa mort.

» 96. Lettre de Mad. la comtesse d'Egmont, Dame Sabine Palatine Ducesse en Bavière, Princesse de Gavere, a Mons. le Chancelier. Elle se plaint que selon les articles du privilège de la Toison d'Or (qui y sont ajoutées) son mari ne pourrait pas être mis en prison.

» 98. La même plainte des États de Brabant.

» 98. Publication du prince Guill. de Nassau (Anthoine de la Laing) dans laquelle il declare de vouloir defendre les Pays Bas contre les vexations du Roi d'Espagne, et par laquelle il invite à s'unir autour de lui tous ceux, qui desirent à chasser les ennemis.

» 100. Lettre de Louis comte de Nassan, Catzenellenbogen, Vianden et Dietz, Sr. Bilstain, chef et capitaine general aux villes de Groningue et Ommelandes, declarant qu'il est venu avec une armée pour sauver le pays.

» 101. Eenige publicaties en instructies aan Lodewijk, van wege den Prins van Orange.

» 105. Lettre du duc d'Alve aux conseils d'État touchant ce qu'il avait fait à Groningue. Du camp à Jemicum sur le Ems le 20 Juillet 1568.

» 106. Publicatie van Augustus, hertog van Saxen, aan zijne onderzaten over het werven van troepen door Alva. 1568.

» 108. Les charges du Proe. Gen. contre ceux d'Utrecht. — Exhibé à Bruxelles le 30 Dec. 1570.

» 109. Des publications du duc d'Egmont et d'autres afin de defendre de prêcher.

Publicatie van den president en raden over Holl. en Zeeland en Vriesland, over het onderhouden van het Concilie van Trenten. 8. Jan. 1565.

Noms de ceux, qui seront deputés des Nobles protestans du Pays Bas.

Pour Arthois — Sr. Dolhan, Mons. de Longastres.

Pour Haynnault Mr. de Villiers.
» Geldres Mr. de Thouloust.
» Luxembourg Mr. Dandelot.
» Hollande Mr. le comte Lodewick escripra à Mons. de Brederode à ce qu'il depute quelqunque à cest effect avecq lres mesmes de credence.
» Zelande le dict Lodewick escripra a Mr. Rollers.
» Frize Mr. le comte Lodewick y pourvoyera.
» Faulquemont Mr. de Waroux et le comte d'Overempde.
» Overyssel Mr. de Thoulouze en communiquera à Mr. de Welle.
» Namur les Srs. Louvervaulcx, Brandenbourg et Bacquerzelle.
» Armentières Mr. de Nostove.
» Lille Mr. Descaubeque.
» St. Omer Mr. d'Esquerdes et ses frères-

p. 113. Declaration des gentilshommes deputéz sur le traicté faict à Bruxelles le XXVII d'Août 1566.

» 116. Les noms de ceulx lesquels les Archiers de son Altesse et autres de la garde de la ville de Bruxelles ne laisseront entrer en cette ville le VII Fevr. 1566.

» 117. Mandem. faict en la chastelen^e de Lille Janvier 1566 par son Altesse touchant l'execution le baron Rassenghien, gouverneur de cette ville, et pour maintenir l'ordre.

» 118. Namen van ingeroepenen in Antwerpen en Bruggen om te compareren binnen 8 weken. XXI Febr. 1567. Le Prince d'Orange, Louis de Nassau, Henry Sr. de Brederode, Floris de Palant comte de Culenbourch, Guill. comte van Berghen, Antoine de Lalaing etc.

» 122. Ordre du duc d'Alve touchant la reparation des Églises Bruxelles 1567.

» 123. Lettres du Roy touchant la mort du grand comman-

deur Don Luys de Requesens, afin qu'on obeisse au conseil d'Etat. Madrid XXIII Mars 1576.

p. 123. Missive du Pensionnaire de Gand, par laquelle il notifie a ceulx de la loy touchant ce qui a est resolu à l'endroit la liberté de la Religion (1566).

» 124. Nouvelles du mois de Sept. 1566.

» 127. Contract oft accord der stad Amsterdam met die van Religien gedaen. Anno 1566.

» 130. Gebot gedaen bij die van Ghend.

» 131. Proposition des Sr. Chevaliers touchant ceulx de Valenciennes.

» 133. Remonstrance et supplications de ceulx de l'Église reformée de la ville de Valenciennes sur le mandem. de son Alt. faicte 14 de Decembre 1566.

» 140. Requestre desd. de Valencienn. aux Srs. et gentilshommes confederés pour presenter leur remonstrance et supplic. à Mess. les chevaliers de l'ordonnance du conseil d'Éstat.

» 144. Eedt die de wethouders hunnen burgers hebben voorgehouden.

» 145. Excusatie tegen dezen eedt gedaan door Jan Beek 1567.

» 145. Formulieren van eedt, die men sal proponeeren den poorters en ingesetenen van stede van Gendt van wegen haer hocheit 1567.

» 148. Interrogatien der commissarissen der Con. Maj. in Vlaenderen.

» 149. Rescript et declaration du prince d'Orange, contenant l'occasion de sa defense inevitable de son Exc. contre l'horrible tyrannie du duc d'Albe et ses Adherents. 1568 Juillet.

» 154. Volmagt van Grave van den Berge aan Crispina Zeltbrugge om in Gelre en Zutphen bezig te zijn, volgens de ontvangene bevelen van den prins van Orange. 1566.

» 156. Ordonnance du Roy 1576.

p. 156. Placcart op de onbehoorlijke usurpatie van heeren de Raden over 't gouvernement van landen van herwaarts over. — Onderteekend van wege den Koning Overloope. Brux. 1576.

» 157. Consilium septem dilectorum cardinalium. Datum Paullo IIII ad requisitionem Francisci Sominii Oratoris regis Catholici. In negotio cath. Regis super divisione Episcopatuum Inferioris Germaniae. Romae 19 Oct. Ann. 1573.

Requestre der drie staten van Brabant overgegeven aan Hertogin van Parma, ten eynde te worden belet en afgedaen de Inquisitie op handen wesende.

» 175. Requestre bij de generale staten van Nederlanden in 't gemeijne in Oct. anno 76 aan Keyz. Majesteit overgegeven, bij der welcke begeeren in protectie genomen te worden en dat den Capitainen belast worde te verlaten de Spaensche partijt. — Brux. Oct. 1576, get. Status Belgii sive Germ. Inf. Brux. congregati Cornelius Weellemans.

» 179. Saufconduit en Pardon voor die van Maastricht bij de Spanjaarden op 20 Oct. 1576 gespolieert.

» 180. Articles de la pacification faicte et conclue entre les etats du Pays Bas et le prince d'Orange 1576.

» 184. Copie de la lettre envoyée par le S^r. Johan d'Autriche aux Éstats du pays faicte le 19 Nov. 1576, luy etait à Lutzenbourg.

» 186. Brieven van Princen van Oraigne, geschreven aan Staten van landen inhoudende de openingen van brieven des Conincx betreffende don Juan d'Austria 1576.

» 188. Oratio nomine Statuum Hollandiae et Zeelandiae in comitiis Ratisbonen recitata circa kal. Oct. 1576.

» 197. Litterae Statuum ad westphalici conventum 1576.

» 202. Trois lettres, qui portent plaintes contre les soldats Espagnols. (Incertain de qui).

p. 204. Remonstrantie der 3 Staten van Brabant aan gouverneur don Loys de Requeseus, commendador, in Dec. 1574. Avec les remonstrances de son Excell.

» 208. Remontrance des états unis à Brux. à son Excell. avec les remonstrances de celui-ci.

» 214. Lamentation des Walons du Pays bas semée et esparsée par billets au champ du gouverneur en l'an 1574.

» 214. Remonstrance des trois etats de Brabant à son Excellence.

» 218. Remonstrances des villes de Brabant à son Excellence.

» 223. Articles proposees de la part du prince d'Orange pour parvenir au tractement de paix. — (Les conditions generales: Depart des Espagnols, les priviléges en vigueur, les actes du duc d'Albe et du Conseil des troubles soient supprimés, les conditions particulières touchant les villes).

» 226. La forme qu'on doit garder à la procedure de cette paix.

» 227. Discours contenant moyens pour reduire la France à une entière obeissance a son Roy. — (Par un refugié après la S^t. Barthelemy.

» 230. Brieven van Conincx van Vrankrijk broeder dirigerende aan Staten van Ned. berueren syn attesten en goeder affectien therwaerts en de comissie van syn Ambasseur aan Staten daerop gevolgt. — (En français, écrites en reponse à la mission des deputés Blontzer et van Noot 27 Nov. 1576 de Blois.)

» 231. La commission de Mons. de Bovynet envers les Éstatz.

» 233. Een waerachtig cort verhael van die wonderbaerlieke miraculeuse veranderingen en verscheyden saken, die den 23, 24 en 25 Nov. 1576 binnen der stadt van Groeningen zijn toegedragen.
Het grouwelijke gedrag van Caspar de Robles in Groningen met Fernando Lopex.

» 238. Lettres de Don Juan d'Autriche aux Estatz. — (Con-

cernant le passage des troupes du prince d'Orange par la Meuse et le garnison d'Utrecht. 10 Janv. 1577.

p. 239. L'union des Estats generaulx des Pays Bas assemblés à Brux., dont l'original est signé tant par les prelats, nobles, villes que autres, aggrees par Mr. du conseil d'estat comis par sa Maj. au gouvernement general de ses P. B., reposant l'original souls la garde des Estatz de Brabant. — (Promesse de s'unir contre les Espagnols, 9 Janv. 1577 signé Berty).

» 241. Advis de Messrs. du conseil d'estats de sa Mast. aux Estatz generaulx des Pays Bas sur les points proposés (de la paix, du départ des Allemands et payer une somme de 2 milles ecus).

» 241. Resolution des Estatz generaulx. Signé Corn. Weellemans 5 Fevr. 1577. Le payesment ne se fera avant que les soldats soyent partis.

» 242—245. Vertalingen van stukken van de Inquisitie te Madrid om haar in de Nederlanden in te voeren. 26 Febr. 1568.

» 245. Sal men den Coninck ook uyt den Nederlanden tot ons moeten laten comen en hier moeten houden, opdat hij niemermeer weder in de Nederlanden en keere en dat oock nyemand der Nederlanders neffens syne Maj. ennigen vryen toeganck en sal gegeven worde noch sprake bij hem hebbe enz. — (Vertaling van een stuk uit den Inquisitie-raad).

» 247. Certains advis et demonstrations pour la Maj. du Roy touchant l'assurance de son Estat, benefice et richesse universelle. (Premièrement et sur tout que le Roi fasse incorporer tout le pays et provinces de ces Pays Bas en un corps de Royaume et se fasse coroner Roi absolut du même Royaume, lui donnant le nom et le titre de la Royaume de la Basse Allemagne ou Germanie Inferieure, faisant de Bruxelles un lieu Metro-

polis. 2°. Une loi pour tout le pays; 3°. un certain nombre d'Evèques; 4°. de detruire les conseils dits Breede Raad, 5°. Etablir un nouveau office; 6°. Batir des forteresses; 7°. Oter les armes aux villes; 8°. Construire un armaire, 9°. Dresser une armée marine de 20—30 vaisseaux, 10°. Un corps de nations étrangères. »Car nous trouvons toujiours que les gens de ce pays sont plus dediéz et affectionnéz à industrie, qu'à la guerre." 11°. Visiter les priviléges; 12°. Donner aucune franchises et libertés aux villes; 13°. Pardon géneral à tout le même peuple.

p. 250. Copie van puncten en articlen, gesloten bij den Hertoge van Alva en zijnen nyeuwen Raedt, inhoudende de persoonen in 't general soo catholique als andere bij hem alreede gecondémeert omme om lijf en goet gebracht te worden, getranslateert vuijt de originale Spaensche arlen. gevonden binnen Antwerpen in de camere van Vergas, president van selve Raden, ten huijse van Marcus Nunnes, in de Meere aldaer.

» 252. Een placcaet van Jeronijmo de Rhodas, bij den welken alle gevluchte van Antwerpen wordt gebhoden in te commen. — (De par le Roiy).

» 254. Conditions sur lesquels le comte de Bossu est content de permettre la sortie des capitaines et souldarts, qui sont au chateau d'Utrecht. 9 Fevr. 1577.

» 255. Instruction pour les deputés des États Generaux du Pays Bas allant trouver son Altesse. — (Sous Jehan d'Autriche 23 Nov. 1576). Articles et demandes des deputes à son Altesse.

» 260. Lettres des deputéz-estans à Luxemb. aux États generaulx des Pays Bas assemblés à Bruxelles. — (Ayant rapport à leur visite chez D J. d'Autriche afin de lui prier d'excuter son plan d'envoyer la gendarmérie Espagnole hors des Pays Bas. Signé Adolf de Meetkercke. 4 Dec. 1576.

p. 262. Replique des deputéz sur les Apostilles de son Altesse et la Response. — (Le départ de la gendarmerie. Consentit Restitution des prisonniers. Consentit Liberté de Religion — Reste indécis).

» 264. Lettre de D. J. d'Autriche aux estats du Pays Bas 14 Dec. 1576. (Priant les états de venir à Namur).

» 265. Acte des Estatz. — (Donnant sejour à Sr. Octavio de Gonzaga.

» 265. Instruction donnée des Estats au Sr. Willerval. — (Qui est envoyé chez D. J. d'Autriche pour traiter et se plaigner de la conduite des soldats).

» 267. Lettre des Estatz au prince d'Orenge, 18 Dec. 1576. (Lui priant de nommer quelques Srs. de qualité en Allemagne pour faire correspondance avec eux).

» 268. Attestation de quelques Evésques, Abbés, Doyens et Pasteurs que le traicté de paix faicte entre ces Prov. et le Prince n'est préjudiciable à l'Église Catholique Romaine et mesmes à l'avancement dicelle. — En latin. Ecrit au Roi Philippe 23 Dec. 1576. Signé Herm. van Heyen).

» 269. Lettres des principauls de la citadelle d'Anvers à D. J. d'Autriche. — (Priant d'être transportés par mer à la patrie).

» 269. Instruction pour Mrs les Deputéz et Envoyes de la part des Etatz Gen. pour se trouver avec le conseil d'Estat vers Mons. D. J. d'Autriche en la ville de Huy et traicter resolutivement les poincts en suyvants sans y employer plus de quattre jours de communication. — (Les noms des deputés y sont joints 15 Janv. 1577).

» 271. Memoire de ce que son Alt. a respondu aux Estats. — (Faire sortir les gens de guerre Espagnols; consenti d'entendre à la pacification generale des Estats. — Elle gouvernera selon les privilèges, elle fera l'Assemblée des Estats).

p. 276. Appendix escript de la main propre de D. Juan. Concept de la paix pour estre despeschée pour edict perpetuel du Roy. 18 Fevr. 1577.

» 277. Points et arles lesquels le Sr Octavio Gonzaga est venu presenter de la part de D. J. d'Autriche aux Estats generaulx. — Les etstats gen. ayant veu et meurement deliberé sur les poincts contenus en cest escript ont sur chacun d'sceux resolu comme s'ensuyt etc.

» 279. Response du prince d'Orenge et les Estatz d'Hollande et Zelande aux Estatz Gen. sur l'edict perpetuel envoyé à eux:

» 292. De middelen om Tantwerpen anno 66 te remedieeren. (De herstelling van rust; sluiting der Roomsche kerken en kloosters; afdeelingen der gemeente).

» 297. Een pasquille. Anno 1567 (van den navolgenden inhoud):

Den autheur tot den Keyzer. — Een man en is niet beter dan woirt.

De Keyser. — Wie kant alle man te passen gecoken.

Roomsch Coninck. — Als men 't kint synen wille doet, so swyget stille.

De VII Keurvorsten. — So menich hooft so menigen sin.

Die van Maagdenborch. — Men en kent gheen vrienden dan in den noot.

Biscop van Mens. — Alst hier reegent salt elders druppen.

Biscop van Coln. — Gemeijnen rouwe evelt wel.

Biscop van Luydick. — T' is nu tijt ploegen en ommesien.

Biscop van Utrecht sieuck. — Geen sant verheven in sijn landt.

Palsgrave. — T' geloove draegt den man over het water.

Calvinus. — Den duijvel wil de necker beschamen.

Erasm' Roterod. — Als de hoeren kijven dan comen de baken vuijt.

M. Luther. — De waerheit en compt altoos niet te passe.

Menno Simons. — Ten baet wasschen oft wrijven,
dat swert is sal swert blyven.

De Logisten. — 't Sijn al pijpen van ouden stroo.

't Gemein volck. — Al hert tegens hert de duyvel tegens syn moer.

d'Autheur tot den leser. — Heusch van monde en getrouwe rechtehanden, Mogen wandelen in alle landen.

d'Autheur tot den Coninck van Spaignen. — Die synen neuse afsnydt die scheynt syn aangesicht.

De Coninck. — De geruste en kan niet langer dan de ongeruste en gelieft.

De Gouvernante. — Vrouwen gedachten, wintersche nachten, en wille van heeren, Syn drie dingen die haest verkeeren.

De hertoch van Parma. — Ick en komme hier niet om kyven of om vechten, Maar om een penningxken te vergaren.

De Paus. — Op een quade merct sal men wel teeren.

De Cardinael Granvelle. — Ick weet wel wat je dryve, al en drijve ick gheen verckens.

Morillon. — Mij en roechs niet wiens huijs dat berne, Als ick aen de colen mij maer wernen.

President Viglius. — Diens broot ick ete, diens woirt ick spreke.

Doctor Hopperus. — Die niet en besuert, niet en besuet.

Biscop van Cameryck. — 't Is quaet om houden, dat vallen wilt.

t' Hoff. — d' lavuyt is also goet als gelt.

Secreten raedt. — Veel raders en syn gheen gelders.

De Staten. — D'oude liedekens sijn noch al de beste.

Hertoich van Aerscot. — Hy en doolt niet al die ten halven keert.

Grave van Meghem. — Die 't vier van doene heeft, moetet in de asschen soecken.

Arenberge. — Hij weet waar hem den schoen dwingt dien hij aan heeft.

Hochstraten. — 't Is Konste in weelden mate houden.

De Abdyen. — Men moet van twee quaede d'beste kiesen.

't Capittel. — Die sijn pappe stort, en kan se niet al weder opgerapen.

De Geestelicheit. — Die wel geoochst heeft mach wel dorschen.

De lesere. — 't Is al verloren gefluyt als 't peert niet pissen en wil.

Totten hert. van Cleve. — Al ben ick gebeten, ick en ben niet gheten.

Vorstinne van Cleve. — Vrouwen raedt is somtyds goet, maar dickwils quaet.

Prince van Oraigne. — 't Is beter wel bemint, dan seer ontsien.

Grave Lodewick van Nassau. — Is 't geluck oft ongeval, 't compt hem wel, diet hebben zal.

Grave van Egmont. — God helpt altijd den stercxste.

Grave van Mansfelt. — 't Is const' leven als de doot comt.

Heer van Bergen. — Daer twee wedden moet een verliesen.

Montigni. — Yemant moet de catte de belle aenhangen.

Breederode. — 't Is den slapenden hont quaet wekken.

Culenborch. — 't Is quaet dat men niet hooren en mach.

Edeldom van Brabant. — Den hont is stout op sijn messie.

Id. van Vlaenderen. — Daer thegrijp groot is, is de vriendschap cleyn.

Id. van Hollant. — 't Is goet goede vrienden houden.

Id. van Zeelant. — Een vier van smuyckende colen, is quaet om blusschen.

Id. van Artois. — Den wech die gebaent is, is goet om vinden.

Edeldom oft Geux. — 't Gaet wel voirt, daer de paerden gelyck trecken.

Den breeden Raedt. — 't Is met ongewillige honden quat hasen vangen.

Borgerlicke gemeynte. — Men soude den ezel wel te zeer verladen.

'T gemein Canaille. — Men sal so vele uidt colen rapen, als in de brant laten.

d'Autheur tot een yegelyk. — 't Is quaet met heeren kersen eten, Want heeren peeren en rotten niet.

Id. totten geestel. staet. — Men en houdt geen vriendt te groot, noch vyant te cleyn.

Den geestel. Raedt. — T'en baedt keers noch bril, als men niet sien en wil.

Spans Plaecat. Beter den duyvel doot, dan den man selve.

Religieusen. — 't Is voor creupelen quaet manck gaan.

Vier biddende oirdenen. — Die in tyts toesiet en kaekt in syn bedde niet.

Reguliers. — Al siet men de lieden en kent se niet.

De hipocryten. — Men moet onsen heere een vlassen baert maken.

De Carthusers. — De menigte is al anders dan hy schijnt.

Prochianen. — Wy hebbent also vast als een palinck metten steerte.

Capellanen. — 't Gaet met ons als eijeren die vuijt-loopen.

Canters der kercken. — Elck vogel singt, so hy gebeckt is.

Jesuiten. — God by de voeten en den duyvel by den steerte.

Officialen. — Elck is een dief in zyn neeringen.

Canonicken. — Als 't calf verdroncken is, dan vult men de put.

Ketter mrs. — 't Is al quaet goet, dat men niet crygen en kan.

Biechtvader. — 't Is te laete seyde d'extere en hadde den bout in 't gat.

Den lesere. — Die lange leeft siet vele, maer aansiet het eijnde.

Loven. — T'en syn niet al koken, die lange messen dragen.

Antwerpen. — 't Is goed prediken, daer 't volck verstant heeft.

Bruessel. — De extere can qualick haer huppelen gelaten.

's Hertogenbosche. — De cruycke gaet so lange te water tot dat se breeckt.

Mechelen. — Bedwongen dienst is God niet aangenaem.

Breda. — 't Hangt hem gemeynlick aen, daer mede omgaet.

Bergen op Zoom. — 't Is quaet water seyde den reyger ende en const niet swemmen.

d'Autheur. — 't Is altoos goet een ooght in t seil te hebben.

p. 301. Bespotting van de tiende penninck (in versen).

» 308. Bespotting der Roomsche geestelijkheid.

» 312. Advertissement des rustes et finesses du Mons. le cardinal de Grandville.

Divisé en deux parties. 1°. L'art à se saisir luy seul de l'entière maniance des affaires du Roy et des pays mesmes de tous ceulx qui sont secrétes et importantes. 2°. Le Tenir le moyen de se maintenir conîre tous et en oultre s'y accroistre de plus en plus esquels poincts et dependences il s'est merveilleusement exercé en

l'escolle de feu son Pere Nicolas Perenot. (Aperçu de 38 pages très intressant pour l'histoire de ce temps et contient des déscriptions d'hommes très remarquables).

Van pag. 331 tot 352 zijn de bladen uitgesneden.

p. 352. Pasquillus gestroyt en geplect te Brussel in Sept. 1576.

Myn Heeren de Staten
Laet ghy u bepraten,
Ende en blyft niet staen
't Sal met u niet wel vergaen,
Maer 't is seker recht
Die wyle ghy sol slecht,
Dat ghy u laet regieren
Als jonge scolieren
Van eenen Cronien hals
Deurtrocken en vals,
Die met syn practycken,
Heeft u doen afwycken
Van u eygen rechten enz.

» 356. uignerat on faisant aux geux la guerre. — Guerre.
Qui aura le pris, le pape ou bien les geux. — Eulx.
Scaurait il plus defendre son canon? — Non.
Ne lui peult doncq ayder son grand terrien. — Rien.
Et ou demeurera la Messe a deux soulz. — Soulz.
Qui est lappuys du Pape et sa sequelle. — Elle.
Ne la peult on tirer a bon poinct? — Point.
Le rouge veau sera tout esblouy? — Ouy.
Ses ennemis auront-ilz ce grand bien? — Bien.
Quant il cherche questie, qui cherche il encoir. — Or.
C'est un Neron qui a tout mal aspire. — Pire.
Reviendra il en sa puissance doncques? — Oncques.
Qui tirera aux geulx de lesmoy? — Moy.

» 356. Datums van beeldstormingen gedaen en voorts ghekeert in de Nederlanden. Anno 1566.

(De Romeinsche cijfers zijn in verschillende versen ingelascht).

p. 361. Pasquille craignant sa peau,
En ostre descora come veau,
Diet Adieu a ceulx du Pays Bas.
En se retirant pas a pas.
Adieu Philippe d'Austrice tres debonnaire Prince,
Qui dominez sur la basse province.
Et ce q. s.

» 365. Adieu se diz aux Inquisiteurs,
Qui par leurs grands labeurs,
Et aussi les biens qu'ilz feront
Leur semblera que en paradis entreront,
Si ainsi est, le grand diable y sera
Qui tous ensemble les emportera.

» 365. Pasquillus.

Au Roy. Exod. V. En famuli tui flagellis caedimur et injuste agitur contra populum tuum.
Duc d'Albe. Implevit ut leo praeda speluncas suas et cubile suum rapina.
Conseil au Roy. 2 Reg. 19. Usque quo siletis et non reducitis regem?
Aux Jesuites. Num. 32. Cur subvertitis mensas filiorum Israël.
Les Pays Bas. Josue 14. Absit a nobis, ut relinquamus Dominum et serviamus Diis alienis.
Le Cardinal Granvelle. 2 Reg. 12. Pater meus gravavit jugum vestrum, ego et addam.
Les Espaignolz. Job 24. Vim fecerunt depraedantes pupillos et vulgus pauperum.
Le peuple. Psalm. 2. Dirumpamus vincula eorum et projiciamus a nobis jugum ipsorum.
Cappin Vitelli. Sit fortitudo nostra lex injustitiae.

Le grand commandeur. Exod. 5. Ite ergo et operamini, paleae non dabuntur vobis et reddite consuetum numerum laterum.

Au duc d'Arscot. Abac. 1. Quare lates impio devorante justiorem se.

Le marquis Havrec. 1 Reg. 17. Non possum sic incedere, quia usum non habeo.

Au Prince d'Orenge. Jud. 6. Vade in fortitudine tua et liberabis Israel de manu Madian.

A Hollande et Zelande. 1 Reg. 10. Certe videtis quem elegit vobis Deus, quoniam non est sanitas in omni populo.

Le comte d'Egmont. Joh. 10. Si non facio opera Patris nolite credere mihi.

La ville d'Anvers. Apoc. 3. Te ex ore meo, quia neque frigidus es neque calidus, evomam.

La Baylly de Waes. Gen. 12. Novi quod pulchra sis mulier, dic ergo quod soror mea sis, ut bene sit mihi propter te.

Roda ibidem. Quidnam est hoc quod fecisti mihi, quare non indicasti, quod uxor tua esset.

Le Commissaire longin. Ps. 86. Domine in beneplacito tuo exaltabitur cornu nostrum.

Del Reo. Rom. 2. Non enim in manifesto sed in abscondito judeus est.

Le Fiscal Boiscot. Eccles. 10. Hic enim animam suam venalem habet.

Longolius et ses consors. Isaie 59. Viam pacis nesciverunt et non est judicium in gressibus eorum.

Alexander Gonzaga. Matth. 25. Inutilem servum ejicite in tenebras exteriores.

Reingout. Levit. 19. N'abandonnez pas tes filles à paillardise, afinque le pays ne soit remply de mauvaises crimes.

p. 367. Pasquillus.

Omdat men 't calfken na seegt openbairlick,
Dat ten oproer maeckt in steden en in landen. enz.

» 370. Anno 1574 den XXVI Aprilis gescreven.

Sach men Antwerpen in grooten noot,
Deur d'Incompst der Spaignarden sach men se beven. enz.

» 371. Pasquille demande des nouvelles sur les troubles du temps Present à Jehan l'ivroigne.

» 377. Les adieu aux Epaignolz lorsquilz se partirent hors du pays au mois d'Avril l'an 1577.

Adieu chetifz de tous maux,
Adieu ennemis capitaulz,
Du Pays Bas et de toutes vertuz,
Adieu pillartz meurtriers et meschans,
Adieu massacreurs et Tyrans,
Vos faictz vilains vous randans confuz.

Adieu violeurs de virginitéz pudiques,
Adieu conspirateurs des faictz iniques,
Couvrez vos faces pour voz enormes faictz,
Adieu spoliateurs des lieux sacrés,
Adieu lairons, qui les biens emportez
De ceulz qui n'ont aucunnement forfaictz.

Adieu race et tice fatanique,
Adieu voleurs et gens satyriques
Exerceant partout vos cruautés,
Adieu paillartz et gens inhumains,
Adieu saccageurs et grands vilains,
Les biens d'autruy vous occupez.

Adieu brigandz et rapineurs,
Adieu mananos et brandscatteurs,
Qui estes embuz de voluptez.

Adieu bouttefeux chiefs des mutins,
Adieu ruffiens et qui de vos butins
Vos putaines et paillardes entretenez.

Adieu jureurs et maulgrieurs,
Adieu payens de Dieu renieurs
Punis serez qui veult doubter,
Adieu marmotz et tigres enraigez
Adieu bourreaux qui les bons accablez,
Et plaisir prenez pour les opprimer.
Adieu vrays libertins et atheistes,
Perturbateurs de la Republique,
Adieu canailles spectacles de malheur,
Adieu traistres et Ischariotistes,
Adieu viperes plains de malheur,
Remplis d'orgeuil race indaigne,
Adieu fiers Lions allans bruyars,
Adieu fanacles à mains sanglans,
Tousiours prestz a tous maulz faire,
Adieu idiotz gens ineptes et folz
Les nobles et Sres scavez bian contrefaire.

Adieu superbité insupportable,
Adieu arrogance intolerable,
Plains d'ypocrisie estes farciz,
Adieu le musque civette et autres senteurs,
Adieu Luciferique boue odeur,
Quilz portent et dont ils sont muniz.

Adieu cavallerons de lepre et verole,
Adieu la danse et la carole,
Qui presentement en Anvers domine,
Adieu les mignons des dames infectes,
Adieu poltrons gens cruels manifestes,

Ne demandant que le sang et la ruine,
Du peuple debonnaire et juste,
Qui touttes fois par le fier et injuste,
Ne sera de tout mis a neant.

Pasquillus Infernalis anni 1577.
Mais delivrez par le Sr. omnipotent,
Auquel se prie que si avant puissent aller,
Que jamais plus ilz ne puissent retourner.
etc.

No. 19. Een hollandsch Manuscript van 1563 tot 1571. — Ex Bibl. Hultmanniana divendita Sylvae Ducis apud Palier et Fil. — Op het zijblad stond:

Il traite des différentes matières morales et est très chargé de figures coloriées symboliques, l'ecriture bien lisible est de différentes mains. Cet ouvrage est certainement très rare et unique en son genre.

Vooraf gaan stukken van zedelijken inhoud. Pag. 196 begint een Chronica van den jare 1566 en bevat onder anderen:

Een sentētie des philosophi over hōdert jarē vā dese tiden gepropheteert, die wi leiderme beleven ēn met ōp ogen ansien.

In de jare ons Here 1566 hebben vele Duitsche geconspezeert ēn eēn gezworen eet met ādere gedae ō ē nye reformatie to maken angaende de Religioen, daar alsoe graesamer spul blootsturinge ēn gruwelikē desolatiē der lādē en steden wt ontresen is, dattet jamer meer dan jamer was, want sie hem met gewapender hant tegens komt, enz.

In den jare 1567 X Martius is Brederode hier binnen Amsterdam gecome van Vianen by Utrecht gelegē hem so scrivende here ven Hollant daer ēe groet oproer omgecomen is ēn vele mit hē togē vallen sint, dan

de Hertoge̅ va̅ Parma als gubern va̅ Brussel comede, heft A̅sterd. uedero̅ ingenomen en ingeholde̅ van Kon. wtwege ende od subjectie gedaen.

Item 16 July is dat de Alva gecome̅ van Brussel met ee grote manichte va̅ Ruten e̅n voetknecht doer campen na Grave Lodowich toe die daar verslagen wort. 1570. Hier volget voert na een verscrickelic Diluvium met wonderliken hemelschen Tekene̅ Donder e̅n Blixem gesciet op dit selviger yaer des anderen nacht Novebris na Allerheilige dach.

En zoo verder tot het jaar 1578, onder vele geschiedkundige bijzonderheden wordt de inneming van Kampen in 1572 door den Grave van den Berge breedvoerig beschreven.

p. 226. Eene dichterlijke beschrijving van de stad Kampen met een platteu grond.

» 236. Vita Hermanni Wolfii (hollandsche versen); hij werd geboren 1510 in Kampen. — Van monnik is hij canonicus geworden en naderhand pastoor te Kampen. Een Epistel: zynen getrouwen en beminden, zynen vriendt Gysbert van Bromhorst, genade en vrede in Christo onzen Heren Hermannus Wolf.

Zonder twijfel bevat de Keizerlijke Bibliotheek ook eene belangrijke verzameling van Hollandsche gedrukte boekwerken, doch er bestond van deze geen catalogus. Alleen zag ik eene groote verzameling van bijbels, van de vroegste uitgaven af. Onder welke: het Oude Testament, gedrukt op last van Z. M. Peter I te Amsterdam 1721 bij Daniel van Leeuwen. — Dit deel bevatte Genesis, II Boeken Samuels en het Hooglied, gedrukt met klein kapitaal, en met halve kolommen in blanco. — Men verhaalde mij, dat Peter dezen bijbel had laten drukken, met plan om in Petersburg daarbij den Slavonischen text te laten drukken, om aldus de Hollandsche taal in zijn Rijk in te voeren, doch dat de lading bij-

bels schipbreuk geleden had en slechts dit deel was gered. Het bijgeloof vond in deze schipbreuk een afkeurend teeken der Voorzienigheid, en men liet dus dit plan varen. — Dat echter Peter dit plan gehad heeft, kan ook blijken uit een reglement voor de Russische marine in het hollandsch gesteld op orde van Peter, dat nu nog op de Admiraliteit bewaard wordt.

Daarenboven had hij steeds de gewoonte om zelfs Russische gestelde stukken te onderteekenen in hollandsch schrift, en gewoonlijk *Pieter-baes*. Verscheidene zulke handteekeningen zag ik in eene verzameling van handteekeningen te Paoloks.

Dezen catalogus heb ik zoo naauwkeurig mogelijk gemaakt, om bij mijne terugkomst in het Vaderland te onderzoeken, in hoeverre deze authentieke stukken in de bibliotheken van ons Vaderland voorhanden waren, en zoo daar iets mogt ontbreken, hiervan copie te doen nemen te St. Petersburg, en had daartoe een bepaalde afspraak gemaakt met Dr. Edw. von Muralt.

Dit plan heb ik tot nu toe om verschillende redenen, vooral omdat ik voortdurend te ver van de bronnen verwijderd was, niet kunnen volvoeren. Overtuigd echter, dat het misschien belangrijk kan zijn, dat deze opgave openbaar werd, is zij toegezonden aan de tweede klasse van het Koninklijk-Nederlandsch Instituut, welke mij uitnoodigde mijne aanteekeningen in eenig tijdschrift uit te geven. Dit is dan ook de reden, dat ik gebruik heb gemaakt van het vriendelijk aanbod van de redactie van dit wetenschappelijk werk, om deze opgave aan haar af te staan, terwijl het mij tevens aangenaam zal wezen, allen behulpzaam te zijn, die zich verder met de navorsching van die Manuscripten zouden willen onledig houden.

Harderwijk, Mei 1848.

OVER BONAVENTURA VULCANIUS,

Hoogleeraar aan de Hoogeschool te Leiden.

door Jonkh. W. J. C. RAMMELMAN ELSEVIER.

Het geacht honorair lid van ons gezelschap, de kundige en ijverige Baron de Reiffenberg, heeft in het *Bulletin du Bibliophile Belge* [1]) een artikel geplaatst onder den titel van «*Quelques anciennes bibliothèques*," en daarbij de belangrijkheid der nagelatene bibliotheken van Adriaan Junius, Karel Clusius, Jacob Arminius en Bonaventura Vulcanius doen uitkomen.

De schrijver beweert aldaar dat B. Vulcanius, hoogleeraar der Grieksche taal aan de Leidsche academie, in den jare 1610 moet zijn overleden, op grond dat er in gemeld jaar een catalogus verscheen, waarbij de boeken van dien hoogleeraar te Leiden zouden worden verkocht. Hij zegt. «Chose singuliere, Vulcanius n'ayant pu, dans mon idée, se condamner volontairement à une mort intellectuelle, avant le terme fatal. On serait donc fondé à adopter sans hésitation l'année marquée par Sweertius, c'est-à-dire 1610, si

---

1) Tom. IV, N°. 5, A° 1847, pag. 309.

Bayle [1]) n'affirmait positivement que Drelincourt, médecin à Leyde, s'assura par les registres de la maison de ville que Vulcanius avait été enterré dans l'église de St. Pierre le 13 Octobre 1614 &c.

Conclusion. Malgré notre respect pour Bayle, nous inclinons pour l'auteur de *les Athenae Belgicae* et pour la date de 1610, qu'autorise la pièce suivante."

(Zijnde de catalogus waarbij de boeken van Vulcanius op den 15 Nov. 1610 zouden verkocht worden).

«Cette vente ayant eu lieu au mois de Novembre 1610, ne semble-t-elle pas une conséquence de la mort de Vulcanius arrivée en Octobre même année."

Ten einde dezen twijfel op te heffen, heb ik al wat te Leyden omtrent B. Vulcanius te vinden is bijeengebragt, en het is mij uit die stukken, welke een geheel nieuw licht over het leven van dien geleerde verspreiden en ons vele tot dusver onbekende bijzonderheden van hem doen kennen, gebleken dat de opgave van Bayle volkomen de waarheid bevat.

Alle schrijvers, door mij geraadpleegd, komen daarin overeen, dat Vulcanius op den 30 Junij 1538 te Brugge is geboren, hoewel in een register van 1581, bevattende de namen der inwoners te Leyden, vermeld staat, dat *Westvleteren* zijne geboorteplaats is.

Eigenlijk *de Smet* of *Smit* geheten, nam hij volgens de gewoonte der geleerden in die dagen, den latijnschen naam van Vulcanius aan, die eenigzins met den zijnen strookte en schreef zich op vele plaatsen *B. Vulcanius de Smet*, zoodat Latijn en Hollandsch daar vereenigd zijn.

Te Leuven gestudeerd hebbende, is hij in 1559 bibliothecaris en geheimschrijver van den kardinaal Franciscus de

---

1) Bayle, Biogr. univ. Men ziet hieruit hoe naauwgezet die criticus te werk ging.

Mendoza geworden. Hij keerde omstreeks 1571 uit Spanje terug en begaf zich na den dood zijns vaders Petrus, die door de rampen des oorlogs veel had geleden, naar Keulen, Bazel en Geneve.

De eerste melding die ik van hem in de resolutien van de curatoren der Leidsche academie geboekt vind, luidt aldus:

«Op den 1 Febr. 1578 hebben burgerm., curateuren ende opsienders van de nieuwe academie derzelver stede, door cracht ende naer uitwysen der acte van authorisatie van de heeren staten 'slands van Hollandt op den 22 Junij A°. voorl. gegeven, aengenomen D. Bonaventura Vulcanius tot een professor van de Griecxe taele ende vrye consten ende scientien van dien, en dat tot de wedde van 400 £ van 40 grt. 't stuck, jaarlicx."

In de beschrijving der Leidsche hoogeschool door prof. Siegenbeek, wordt gezegd dat Vulcanius in 1578 als hoogleeraar der Grieksche taal is aangenomen, doch die betrekking door *bijzondere omstandigheden* eerst in 1581 aanvaardde.

De omstandigheden, welke aan die benoeming eerst na verloop van drie jaren deden gevolg geven, waren de navolgende:

Toen Vulcanius in 1578 uit Antwerpen te Leiden kwam, wenschten de curatoren der academie, die veel moeite schijnen te hebben gehad om de professorale stoelen met geschikte en kundige personen te bezetten, hem, van wiens geleerdheid zij ten volle overtuigd waren, aan de hoogeschool te verbinden, vandaar zijne benoeming. Kort daarna, vóór dat Vulcanius zijne waardigheid aanvaardde, werd het te Leiden bekend, dat er te Antwerpen kwade geruchten omtrent dien geleerde verspreid waren geworden, namelijk dat hij die stad verlaten had zonder zijne schuldeischers te voldoen.

Dit heeft aan de curatoren der Leidsche academie aanleiding gegeven, om die zaak naauwkeurig te onderzoe-

ken, alvorens hem toe te staan als hoogleeraar op te treden.

Eene briefwisseling, gevoerd tusschen de burgemeesters en den kerkenraad te Antwerpen, zal ons hiervan overtuigen. Uit Leiden werd in 1581 de volgende brief geschreven:

Den gotvruchtigen ende vromen, die van den kerckenraedt, zoo van de Nederduytsche als Waelsche sprake bynnen de stadt Antwerpen, onsen gunstigen goede vrienden ende beminde broeders.

»Edele erntfeste, vrome, wyse, voorsienige heeren ende goede vrienden, wy gebieden ons gedienstich tot Uwe Eer. Van wegen Bonaventura Vulcanius es ons versocht geweest, dat hy tot de professie van de Griecxsche ende Latynsche spraecken in der universiteyt alhier moch werden aengenomen, ende hoewel wy van zyne geschicktheyt tot dezelfde professie behoorlyck zyn onderrecht, soo en hebben wy daertoe alsnoch nyet connen verstaen, achtende dat ons in dyen geval van noods es, goet getuych van denzelfven, hoe hy hem voorgaende heeft gedraghen, alsoe degeen die tot soodanigen ampt geroepen ende gestelt werden van eerlycke naeme ende fame behoort te zyn.

Ende verstaen hebbende, dat dezelve Vulcanius zeeckeren tyt lange by UwerE. gewoont ende aldaer oyck eenen openbaeren dienst gehadt soude hebben, heeft ons gedacht, dat wy tzelfve van nyemant naerder noch bequamer en zouden connen verstaen, dan van UwE., dewelcke wy mids desen ernstelycken versoecken, ons te willen onderrichten ende overscryven van wat leven ende ommegang de voors. Vulcanius bij UwL. es geweest, hoe hy hem aldaer gedragen ende oft hy behoorlyck afscheyt van UE. vercregen heeft, opdat wy tzelve hebbende mit goederthierentheyt naerder op zyne aenneminge sulçx sullen mogen besluyten, als tot voordernisse van de universiteyt sal behooren, ons aenbiedende tzelve

in gelycke ende andere saecken te verschuldigen, ende hiermede Edele Erentfeste enz.

Onse Heere Godt zy met UE.

UwE. goede vrenden de burgemeester der stadt Leyden

In Leyden den 21 Maart. 1581.

In Hollandt.

Na het ontvangen van dezen brief, heeft de kerkeraad aldus in het latijn geantwoord:

»Quoniam multas ob causas et aequum et consultum est, ut iis, qui in Ecclesia Christi ac praesertim in publico munere versati, aliosve (aliorsum se) conferunt, testimonium tum consuetudinis, tum officii praestiti detur: Committere noluimus quin testaremur D. Bonaventuram Vulcanium Ecclesiae Antverpiensis membrum esse, atque in illa honeste et Christiane vixisse; — Scholae autem publicae hic institutae ita praefuisse, ut muneri huic, pro insignibus in illum a Deo collatis dotibus, magno cum studiosorum fructu satisfacere potuisset, nisi oblata alia functione, magis a laboribus atque molestiis libera, eam minime sibi negligendam duxisset.

Qua etiam ratione confidimus omnino eum in publica Graecarum literarum professione, ad quam ab Ornatissimo Civitatis Leydensis magistratu adsciscitur, magna cum laude et auditorum utilitate versaturum. Ceterum neminem prorsus hic in praesentiarum esse audimus, qui D. Vulcanium in aere suo esse queratur. Imo vero nobis constat, eum creditoribus, qui nuper ob diuturnam eius in Hollandia absentiam et silentium sinistre aliquid suspicari et in vulgus spargere coeperant, honestissime satisfecisse. Datum Antverpiae in consilio Flandricae et Gallicae Ecclesiae reformatae. 13 Junii 1581.

Sic erat subscriptum mandato supradictae Ecclesiae et subsignatum

Zuerius. (Scriba.)

Sigillum quoque Ecclesiae, seu consistorii, cerae rubrae impressum hisce literis affixum erat, referens Lilii inter spinas excrescentis imaginem, cum huius dicti in circuitu inscriptione:

(Gelijk een lelie onder de doornen. *Cant.* 2).

Behalve dezen brief, bestaat er nog een andere van de regering der stad Antwerpen, ter aanbeveling van Vulcanius van den volgenden inhoud:

»Allen denghenen die dese lettren selen sien of thooren lezen, burgemeestren, schepen ende raedt der stadt Antwerpen, saluyt! doen te weten ende certificeren voor de gerechte waerheyt, dat alzoo ons te kennen gegeven heeft d'eersame en geleerde Mr. Bonaventura Vulcanius, dat hij van meyninge was hem te vertrecken vuyt dese stadt, plaetse van zyne residentie, bynnen de universiteit van Leyden om aldaer te exerceren de publicque professie van de Griecxsche tale, hebbende ons tot dyen eynde versocht briefven van recommandatien midsgaders attestatie ende vercleeren van zyn eerlycke leven bynnen de voorsz. stadt. Soo is dat wy burgemeestren, schepen ende raedt voorgenoemt verclaeren midts desen als dat de voorz. Bonaventura Vulcanius gedurende den tyt van zyner woonsté alhier hem heeft gedragen als een man van eere ende van zyn qualiteyt behoort, ende seer loffelycken hem heeft gequeten int onderwysen ende instrueeren van de jongens in de Latynsche als Griecxschen tale, ende wat de geleertheyt ende goede maniere derselver aencleven mach, staende tot goeden naeme ende fame, sonder dat wy oyt ter contrarie van dyen iets hebben vernomen in eeniger maniere, ghelyckerwys oyck nyet en hebben gehoort, als dat hij soude vuyt deser stadt hem hebben geabsen, teert omme te vercorten zyne crediteuren.

Bidden ende begeeren daeromme aen alle heeren wethouderen ende allen anderen officieren, dat zij den voorz. Mr. Bonaventuram Vulcanium gelieve te houden voor gerecommandeert ende hem te doen alle faveure ende bystand des

versocht zynde, gelyck men alle goede eersame persoonen van zyne qualiteyt schuldig is te doen, ende zelven ons sonderlingen groote vrientschap doen, dewelcke wij in gelycke ende meerdere saken gerne bekennen, sonder argelist.

Ende des t oirconden hebben wy den segel, ten saecke, der vorgenoemt stadt van Antwerpen desen lettren doen opdrukken, op den 22 dagh Juny in t jaer onsen Heere als men schreef 1581.

(Onderteekend) E. Martinij.

Het was eerst na deze goede berigten, zoowel van den kerkeraad als van wege de regering omtrent Vulcanius ontvangen, dat hij te Leiden als hoogleeraar werd aangesteld, want in de resolutien der curatoren leest men:

»Op den 3 Aug. 1581 is by de curateurs &c. geresolveerd Bonaventuræ Vulcanio te leveren acte van aenneminge tot de professie der Griecxsche en Latynsche taele respectivelyck ende tot de wedde van 400 gulden jaerlix, en dat hy voor reysgelt genyeten sal 60 gulden."

Kort daarna, namelijk op den 25 October 1581, heeft hij den eed gedaan als secretaris der universiteit [1]) en op den 3 Julij 1587 vinden wij aangeteekend, dat Vulcanius in den vacantie-tijd voor bijzondere zaken naar Bazel zoude reizen, bij welke gelegenheid hij in last kreeg om naar eenige *vreedsamige professoren, zoo in de theologie, regten als in de philosophie* te vernemen, die genegen mogten zijn zich aan de universiteit te Leiden te verbinden.

Op den 31 October 1587 kochten de curatoren eenige boeken uit de rijke en zeldzame verzameling van Bon. Vulcanius, ter somma van *f* 354, doch het bleek weldra uit den inventaris, dat hij niet alles geleverd had, waartoe hij

---

1) Aan deze betrekking was *toen* een jaarlijksch tractement van 72 gulden verbonden.

gehouden was, want op den 8 Aug. 1588 komt dienaangaande het volgende voor.

»Is geresolveerd den professor Vulcanius te insinueren ende verwittigen, ten eynde hy in de bibliotheeke van de universiteit overlevere de resterende boucken die van hem ten behouve van de universiteyt zyn gecoft, namelyk de geene die hy in plaetse van *Opera Philippi Melanchtonis*, ter verciesinge van achtbaren heere rector gehouden is te leveren: *Auctores rei Medicae*, hen by den heere Buys, overmits eenige defecten, gelyck denzelve heer Buys in collegio heeft verclaert, gerestitueert ende zoodanige anderen als aen den gemaeckten stact of inventaris noch gebreken."

Hoe groot de verdiensten van B. Vulcanius als geleerde waren, blijkt uit vele besluiten van de regering der stad Leyden en van de curatoren der academie aldaar. Daaruit deelen wij de navolgende mede, welke betrekking hebben op boeken, door hem geschreven en aan verschillende auctoriteiten opgedragen, waarvoor hem eene belooning is ten deel gevallen.

26 Junij 1586. Is geresolveerd B. Vulcanius, prof., als schout, burgem. en gerechte der stad Leyden toegeschreven en gedidieert hebbende zeecker bouck, geïntituleert: *Batavia sive de antiqua vel quae ejus insulae quam Rhenus in Hollandia facit, sive descriptione et laudibus adversus Gerardum Noviomagum (libri duo) auctore Corn. Aurel. Do. Erasmi Rotterdami olim preceptori*, sal vereeren met een goude penning, geslagen met den stempel van de stadt, wegende 3 rosennobelen [1]).

23 Februarij 1601. Te betalen aan prof. B. Vulcanius, voor de dedicatie (aan de staten van Holland) van zijn *Thesaurus utriusque linguae Graecum et Grito Latine*

---

1) Stads-notulen.

glossarie, de somma van 300 gnld. eens, als een der oudste professoren te Leiden [1]).

8 Feb. 1606. Do. Bonav. Vulcanius Prof., den heeren curateurs ende burgerm. gedidieert hebbende zeecker bouck geintituleerd:

Cyrilli archipiscopi Alexandrini adversus Antropomorphitas, hebben curateurs en burgerm. voorz., denzelven vereerd met eene somme van 125 gl.

8 Feb. 1607. Alzoo Do. Bonav. Vulcanius is gecomen tot oude jaeren, ende daerenboven zwak van gang en gehoor, als nu over de 25 jaeren in de universiteyt professor is geweest, zoo is geresolveerd, dat om zijne lange diensten ende groote faam, ende dat van zijne geleerdheyt, daermede hij de universiteyt vermaard gemaekt heeft, ende als nog doende is, om te translateren ende uyt tegeven verscheidene autheuren, die te voren nooit in druk zijn uitgegeven ofte niet en zijn overgezet geweest, de voorz. Do. Vulcanius niet en zal bezwaerd zijn met meerdere lessen te doen, dan zijne gelegenheid, zoo van ligchaem als van zijne studien zullen toelaten, en daerenboven jaerlix boven zijne wedde zal worden vereerd met 100 gl.

15 Mei 1607. Alsoo de curateuren en burgerm. verstaen dat die historie beschreven bij *Procopio* in Griecxs ende eenigen tyt te voren in Latijn, getranslateert bij eenen *N. Hoeschelio*, zeer gemutileert ende differencieerende in zeer vele plaatsen, nu weder door den voorz. Hoeschelio ten 2e mael was uitgegeven in Griecxs in 't geheel ende ook dien conform in Latijn, tot zeer groote prejuditie ende nadeel van Do. B. Vulcanius, *prof. ende interpres linguae Graecae* in deze universiteit, uyt wiens *bibliotheek* ende *manuscripte*

---

1) *Resol. van Holland.* Het Latijn is slecht en onverstaanbaar; ik heb echter geene gelegenheid gehad, om den *titel* te verifieren.

libro, 't voorz. geheele Griexsche exemplaer was verleend, ende in 't heymelyck gesubministreerd aen de voorz. Hoeschelio. Bijzonder nademael de voorz. Do. Vulcanius, alreede genoegzaem den voorz. *Procopus* te voren hadde getranslateert, ende dat, zoo de voorz. curateuren verstaen, beter *stijl* ende correctie, soo is geresolveerd, dat, indien de voorz. Do. Vulcanius kan gereed worden met de voorzeide zijne translatie, dezelve tot costen van de universiteyt zal worden gedrukt, ende dat zulx de voorz. Vulcanius zal worden verzogt daerinne te bevorderen, zooveel hem doenlijk wezen zal. Ende ten einde zulks te beter mag geschieden, zal de voorz. Do. Vulcanius niet gehouden zijn verder of meerdere lessen te doen dan dezelve wel met gevoeg ende zonder letsel van zijne studien zal doen mogen, twelck de voorz. curateurs en burgem. hebben gesteld ter zijner discretie, met belofte dat de curateurs en burgerm. niet na laten zullen, die naerstigheyt ende bevorderinge van het ediëren des voorz. Procopii Historia na behooren boven zijne wedde te vereeren [1]).

1 Sept. 1607. Is oock Do. Vulcanius toegevoegt 25 gl., voor het maken van zeeckere *Carmina*, over die Victorie van de Spaensche vloote bij onze armade geslagen voor Gribaltar, bij hem geintituleerd *Calpe* [2]).

8 Mei 1611. Do. Vulcanio over zeecker met ter hand geschreven bouck, bij hem aen de Universiteyt toegelegt de somma van 84 gulden [3]).

8 Mei 1612. Is geresolveerd Do. B. Vulcanius toe te voe-

---

1) Dit werk van B. V. is mij niet gedrukt voorgekomen; het manuscript is nog op de Leidsche bibliotheek voorhanden.

2) Calpa is de aloude naam van Gibraltar.

3) Uit eene notariele acte blijkt dat hij den boekbinder had aangeklaagd, die bij het inbinden van het werk te veel van de kanten had afgesneden.

gen, voor de dedicatie van de *Poemata* ende *effigies trium fratrum*, de somma van 75 gl.

Dat Vulcanius nog in 1612 leefde, is genoegzaam uit het voorgaande artikel gebleken. Zijn overlijden in 1614 wordt ook door het volgende stuk bevestigd:

8 Nov. 1614. Alsoo overleden was Do. Bonaventura Vulcanius, en dezelve nagelaten heeft veel goede Griexsche boeken, die nog nooit waren gedruct, soo is goed gevonden dat men zal zien of onder dezelve eenigen zijn, daermede de universiteyt vereerd of gediend zoude kunnen wezen, ende soo dezelve ten redelycke prijse te becomen zullen wezen, dat men die zal koopen ten behoeve van de bibliotheek.

Vulcanius schijnt niet gehuwd geweest te zijn, of ten minste geene kinderen te hebben nagelaten, althans aan zijnen broeder François is eene som van *f* 1200 betaald, voor de boeken hierboven vermeld.

Het portret van Vulcanius, dat op de Leidsche bibliotheek nog aanwezig is, was een geschenk van zijnen erfgenaam. Men vindt daarvan geboekt:

8. Feb. 1615. »De erfgenamen van Do. B. Vulcanius verzoek gedaen hebbende, om te hebben het recht van conijnengeld ende tabbaertlacken, mitsgaders zoodanige 100 gulden als de voorz. Do. Vulcanius extraordinaris getrocken had, hebben de curateurs ende burgerm. voorz., soo ten insigte van 't geen voorseid is als ten regarde de voorz. erfgenamen het *effigies* desselfs Vulcani de universiteyt vereert hebben om op de bibliotheek te hangen, den voorz. erfgename daervoor toegevoegd de somma van 125 gulden."

In dit stuk wordt wel van erfgenamen gesproken, maar men weet dat groote naauwkeurigheid in het naschrijven niet tot de eigenschappen van dien tijd behoorde, en nergens is eenig spoor van andere erfgenamen, dan van den bovengemelden François te vinden.

Als eene bijzonderheid kan hierbij nog gevoegd worden,

dat er zich onder de documenten van den senaat een geschrift bevindt, waarin Vulcanius verslag doet, dat hij op zekeren avond te Leiden door twee personen is aangerand, die hem met een mes hadden gestoken, zoodat hij bewusteloos ter aarde was neergevallen, doch dat hij door eenen anderen persoon gelukkig uit de handen van deze booswichten was verlost geworden.

Wat verder het juiste tijdstip van het overlijden van Vulcanius aangaat, de doodregisters van de St. Pieters kerk te Leiden melden, dat er, op den 13 October 1614, aldaar begraven is »Felkannes, professer *in 't Bagijnhof.*"

Dat hiermede Vulcanius bedoeld wordt, is buiten twijfel. Het kwam er toen niet op den naam, maar wel op het getal lijken aan, daar voor elk lijk eene zekere som moest betaald worden, ten voordeele van de kerk en den koster.

De lijkrede door professor Pieter Cunaeus uitgesproken, is eerst later gedrukt, en te vinden achter de Latijnsche brieven van Cunaeus, welke door Pieter Burman, in 8o zijn uitgegeven.

DE SCHUT- OF SCHUTTENGILDE IN NEDERLAND.

door Jhr. Mr. A. M. C. VAN ASCH VAN WIJCK.

Krijgsmoed was de hoofdtrek van het karakter der Germaansche volkstammen; de deugd die zij het meest vereerden. Krijgshaftigheid gaf den hoofdtoon zoowel aan hunne maatschappelijke instellingen als aan hunne godsdienstige begrippen. Aan hunne gastmalen was voor den dapperste de eereplaats aangewezen en de keuze gelaten der beste spijze. Daar werden de daden hunner helden door de barden bezongen. In hunne bijeenkomsten, waar zij nimmer anders dan geheel ten krijge toegerust verschenen, en waarin bijna uitsluitend over zaken van oorlog werd gehandeld, bepaalde persoonlijke moed alleen de keuze eens opperhoofds, die op een schild verheven de hulde zijner makkers ontving. In zijn lijfwacht te worden opgenomen, was de hoogste eer, die den jongeling kon te beurt vallen. Van zijne teedere kindsheid af werd den vrijgeboren (want zij alleen mogten de wapenen voeren) de krijgsdeugd ingeprent en zoodra zich zijne ligchaamskrachten ontwikkelden, werd de jeugdige knaap in den wapenhandel geoefend. Geheel van kleederen ontdaan te springen in ontbloote zwaarden en dreigende framien was het kinderspel, dat volgens de getui-

genis van Tacitus, de navolging van den jongelingen en den naijver van den grijsaard opwekte.

Bekwaam gemaakt tot het voeren der wapenen, werd de jeugdige Germaan in de volksvergadering plegtstatig met schild en speer versierd. In schild, speer en zwaard bestond het zinrijkste huwelijksgoed, door den bruidegom op den trouwdag aan de bruid aangeboden, als wilde hij hiermede te kennen geven de dure verpligting die zij op zich nam, om deze wapenen onbevlekt aan hunne kinderen ten erfdeel te laten. Ook de bruid schonk haren bruidegom eenig wapentuig, het eervolste geschenk dat zij geven kon. Daar dus oorlog het hoofddoel van zijn bedrijvig leven, krijgsoefening zijne geliefkoosde bezigheid was, klonk niets welluidender in de ooren van den Germaan dan het geschal der krijgstrompet en brak geen dag vrolijker voor hem aan, dan de dag des strijds en des gevaars.

Verre dat de godsdienst dit woest krijgsvuur temperde, ontvlamde zij deze drift nog heviger in den boezem der Germaansche volkstammen. De priesters heiligden de stoutste ondernemingen, door ze als op bevel van hunne hoogste godheid Wodan, den god des krijgs, aan te kondigen en aan hen, die met de wapenen in de hand zouden sneven, de zalige gewesten van Walahalla toe te zeggen, terwijl bij het stoffelijk overblijfsel der dapperen zijne wapenen eervol in de grafplaats neerdaalden. Deze krijgsgeest, door den invloed der christelijke godsdienst van de eerste woestheid en onstuimigheid ontdaan, bleef de nakomelingschap dier volkeren bezielen. Elke bladzijde onzer vaderlandsche geschiedenis getuigt van de groote daden, die deze geest, door vaderlandsliefde en ware vrijheidszucht gelouterd, heeft voortgebragt. Het is uit dien geest, dat met eenigen grond het karakter kan worden afgeleid van eene instelling, die het doel dezer proeve zal uitmaken. Buiten het krijgvoeren kenden ook de edelen en ridderen geene andere oefening; keurden

zij behalve het jagtvermaak geen andere bezigheid hunner waardig dan den wapenhandel, omdat zij met dienzelfden Germaanschen krijgsgeest bezield waren.

De instelling der steekspelen is niet alleen daaraan hare oorsprong verschuldigd. Keizer Hendrik de Vogelaar had met het edict van 935 [1]), waarbij hij die spelen aan vaste verordeningen onderwierp, ten doel om zijne edelen en ridderen meer geregeld in den wapenhandel te oefenen en hun krijgsvuur te onderhouden ter betere bestrijding der Hunnen, die zijne landen door hunne verwoestende invallen teisterden. Na een' bloedigen strijd, met deze barbaren een wapenstilstand van 9 jaren hebbende getroffen, maakte hij zich dezen tijd ten nutte, om zoowel zijne grenzen te versterken als zijne landzaten op te leiden tot een meer geregelde krijgsmagt. Niet alleen de adel, maar ook de landzaten behoorden tot de algemeene landverdediging geoefend en hun krijgsgeest ten algemeenen nutte worden onderhouden en aangevuurd. De instelling hen betreffende en van denzelfden vorst uitgaande, is van eene vroegere dagteekening, namelijk van het jaar 924. Na den vermaarden veldslag van Merseburgtoch, stichtte Hendrik de Vogelaar in het Duitsche rijk sterke plaatsen, die hij met geoefende krijgslieden bezette om de invallen der Hunnen te beteugelen. Hij verzamelde deze magt door den negenden man der landbewoners te wapenen en deze liet hij de steden met grachten en muren versterken, die vandaar den naam van burgten ontleenden. Den gewapenden burgbewoners werd verboden eenigen handenarbeid te verrigten, opdat zij volkomen aan dit doel zouden beantwoorden. — Alleen bestemd tot bewaking en verdediging der burgt, waren het de landlieden, die, volgens hetzelfde voorschrift

---

1) Goldast I. 121 seq. Henrici I. Imp. Aug. statuta et privilegia ludorum equestrium sive hastiludiorum.

van Hendrik de Vogelaar, deze bezetting met levensmiddelen en andere nooddruftigheden moesten voorzien. Ook deze gewapende mannen hadden, in navolging der edelen en ridderen, hunne oefeningen, hunne feesten en hunne spelen. Even als dit in de steekspelen geschiedde, werd ook in hunne spelen de moedigste, de sterkste, de behendigste in het openbaar voor het oog der toegevloeide menigte aanschouwers, boven zijne overige krijgsmakkers getrokken en eere betoond. Tot aan het volgende feest, bleef den plegtstatig bekroonde de vooraanzitting aan elk gastmaal toegekend en was de eerste dronk aan hem toegewijd; terwijl hij met den eerenaam van overwinnaar of koning begroet werd. Na het feest werd de koning zegepralend onder muzijk naar zijne woning geleid, bekransd en omhangen met eereteekenen. De schoonste vrouwen vereerden hem met de vleijendste blijken harer goedkeuring en openlijk trokken zij den wakkeren kampvechter of den behendigen boogschutter boven den tragen en onervarenen.

Inmiddels nam het eerste tijdperk der steden eenen aanvang en ontwikkelde zich het leenstelsel, dat ook in de instellingen van Hendrik den Vogelaar zijne wijzigingen bragt. Op den adel begon nu meer de verdediging der landpalen te rusten, de zeden verloren allengskens hare eerste ruwheid, de landbewoners werden trager in het voorzien van levensbehoeften aan de burgtbewoners en hielden ten laatste hiermede geheel op, zoodat de krijgslieden werden genoodzaakt zelven de handen uit te strekken en zich toe te leggen op landbouw, nijverheid of handel. Nogtans bleef op de burgt- of steden bewoners de verpligting rusten, om bij elken vijandelijken aanval hunne wallen en muren te verdedigen of ten strijde te trekken, wanneer de regering hunner stad of de landvorst bij eene algemeene heirvaart hen te wapen riep.

Daar te midden van eene meerdere maatschappelijke ont-

wikkeling de oorspronkelijke krijgsgeest geenszins werd uitgedoofd, zoo bleven alle spelen, waarin moed, kracht en behendigheid vereischt werd, de geliefkoosde uitspanning zoowel van den adel als van het volk. De krijgshaftige spelen van den adel hadden reeds lang opgehouden, toen die des volks in vollen luister door het geheele land op gezette tijden gevierd werden en toen de ridder den eereprijs in geen tournooiveld meer behalen kon, wedijverde hij met den stedeling en landbewoner om met hand- of voetboog den vogel van het wit te schieten.

In het tijdperk, toen elke burger zijne gilde moest winnen, is ook hier te lande de schut- of schuttengilde ontstaan. Natuurlijk heeft de algemeene zucht, om zich in gilden, broederschappen of corporatien te verdeelen, zich ook meester gemaakt van het krijgshaftig deel der bevolking, zoodat men dan ook in elke stad, in bijna elk aanzienlijk dorp naast de verschillende gilden de schut-gilde aantreft, waarin zich diegene der overige gildebroeders lieten inschrijven, die den wapenhandel boven handel of bedrijf stelden en die met een meer krijgshaftigen aard waren bezield.

Moeijelijk is het juiste tijdperk van de opkomst der schutgilde te bepalen en al is dit in eene of andere plaats mogelijk, laat het zich niet veronderstellen, dat dit in datzelfde tijdstip zal hebben plaats gevonden in de overige steden en dorpen der Nederlanden.

Wat de zuidelijke gewesten betreft, waren daar te lande, volgens het gevoelen van den heer Ph. Blommaert [1]) de schutgilden even oud van dagteekening als het volk, en bestonden deze broederschappen lang vóór de oprijzing der

---

1) In zijne bijdrage over de gilden en ambachten, voorkomende in het Belgisch museum, IV. bl. 35.

ambacht- of neringgilden [1]). Dat men aldaar vroegere sporen van hunnen oorsprong ontdekt dan in de noordelijke gewesten, laat zich uit de geschiedenis van Belgie verklaren, die ons leert dat de burgerlijke krijgsmagt, waarvan de schutgilde zulk een belangrijk bestanddeel uitmaakte, veel vroeger dan in de naburige landen eene zeer beduidende rol heeft gespeeld. Zoowel in de binnenlandsche twisten als in de oorlogen, die Vlaanderen voerde tegen zijne magtige naburen maakten toch de ter heirvaart opgeroepene burgers de voornaamste kracht uit van de legers der steden en landvorsten, en ontwikkelden zich door dit gedurig krijgvoeren naar die mate ook vroeger de grondslagen tot eene meer geregelde en geoefende krijgsmagt. Beschouwen wij deze omstandigheid, in verband met den oorsprong der schutgilde, zoo laat het zich gereedelijk verklaren, dat vele burgers in hunne haardsteden teruggekeerd, vooral het meer aanzienlijk en krijgshaftig gedeelte der bevolking, bij de gewoonte van het krijgsmansleven en bij de zucht om den adel in alles op zijde te streven, den smaak voor de wapenoefeningen tevens behielden, die de geliefkoosde en bijna uitsluitende bezigheid van den ridder was in tijden van rust en vrede.

Deze klasse van burgers vereenigde zich dus om zich geregeld te oefenen in den edelen voet- of handboog, waarmede zij zoo menig lauwer in het oorlogsveld hadden geplukt, waar zij, zooals van Oudenhoven zegt, *de plaetse der voornaemste besloeghen* [2]). Uit die vereenigingen ontstonden

---

1) Men beweert »wordt in de geschiedenis van Antwerpen, uitgegeven door de rederijkkamer de Olijftak, II. 133, gezegd," dat de instelling der schutgilden reeds dagteekent van den tijd van Karel den Grooten en dat de *Geldonia*, in zijne *Capitularia* vermeld, die gilden waren, even als de schuttersbenden die keizer Hendrik I in het begin der 10de eeuw in onderscheidene steden van Duitschland oprigtte. Welke vermoedens nogtans op geene genoegzame bewijsgronden steunen.

2) Beschrijvinghe van 's Hertogenbossche, 44.

hunne korporatien of gilden, tot standbrenging waarvan de deelneming der vermogende en aanzienlijkste burgers werd vereischt. Zichzelve bewust van reeds bewezene diensten, en hoe zoowel de steden als landheeren hun arm behoefden in tijden van gevaar en aanval, zochten zij bij beiden zich voorregten te verzekeren, die hun gereedelijk werden toegestaan. Zeer vroegtijdig verkregen dan ook deze soort van krijgskorporatien in Belgie een trap van bloei en luister, zooals men die niet aantreft in de naburige gewesten. De steden toch bevorderden deze inrigting op eene beduidende wijze, niet zoozeer wegens de meer geregelde en geoefende krijgshulp, die zij in deze gilde vonden, als wel omdat zij bij eene algemeene beschrijving ter heirvaart, de toevlugt konden nemen tot de schutgilde, die zich meer uitsluitend op den wapenhandel toelegde, en zij hare burgers dus niet behoefden af te trekken van de rustige uitoefening van handel en neering.

Gretig maakten dan ook de steden, op welke de verpligting van bij de eerste beschrijving ter heirvaart een zeker getal gewapende burgers te leveren drukte, van die vereenigingen gebruik, om bij de voorregten die zij verleenden, te bedingen dat de schutten uitsluitend te velde zouden trekken, terwijl wederkeerig de landvorsten hunne trouwe krijgsdienst tot voorwaarde stelden van de haar verleende privilegien. Toen nu in bijna alle steden, zelfs in de voornaamste dorpen spoedig de algemeene zucht van zich in schutgilde te vereenigen doordrong, opende zich hierdoor voor de landvorsten eene rijke bron van wel geoefende en beschikbare krijgsburgers en begunstigden zij hunne openbare spelen, die hun tevens den luister der eerste riddertijden verlevendigden, ook uit het staatkundig doel om zich hierdoor krachtdadiger van de gehechtheid dezer broederschappen te verzekeren.

Reeds in de 12de eeuw wordt in de Belgische geschiedenis melding gemaakt van boogschutten, die voorregten ontvingen van hun' landvorst. Ook willen in de voornaamste

steden, de oudste schutgilden hunne instelling in dat tijdvak plaatsen en noemen als stichter hunner orde, den een of anderen vermaarden held hunner geschiedenis [1]). De meeste echter dezer overleveringen missen hare bewijsgronden en als er in dat tijdperk van bevoorregte boogschutten sprake is — is echter daaruit moeijelijk vast te stellen het reeds bestaan eener korporatie voorzien van de vereischte statuten en verordeningen. Zoo meldt ons wel een vroeger schrijver dat in 1182 keizer Hendrik I, 10 boogschutten uit Brussel in het leger van Vlaanderen met zich voerde [2]); en zegt ons mede een geacht Belgisch schrijver [3]) dat voet- en handboogschutten in het jaar 1103 de stad Doornik zoo moedig tegen keizer Hendrik IV verdedigden, dat hij werd genoodzaakt het beleg optebreken, maar twijfelachtig blijft het of toen reeds aldaar eene zoodanige korporatie aanwezig was. Het door dien schrijver aangehaald handschrift [4]), waarbij vermeld wordt dat in het jaar 1187 Philips Augustus, koning van Frankrijk *ordonna à certain nombre de se ranger sous un capitaine*, maakt het toenmalig bestaan eener schutgilde zeer vermoedelijk. Voor zeker mogen wij het echter met den schrijver houden, dat de 3 korporatien die deze koning later beval hem hulde te komen bewijzen, die hij ontving *agréablement*, die hij *fit mettre en sa sauve-garde*

---

1) Zoo schrijven de oudste gilden van Brussel hare stichting toe aan Godfried van Bouillon. Zie *Histoire de l'organisation militaire sous les ducs de Bourgogne par M. Guillaume, capitaine du regiment d'élite* en aldaar p. 44, eene te Brussel bekroonde verhandeling in 1847, te vinden in de *mémoires publiés par l'académie royale des sciences, des lettres et des beaux arts de Belgique*, t. XXII. Bruxelles 1848.

2) Jacques de Guize in zijne *Annales du Hainaut*, l. XVIII. c. X.

3) A. G. Clotin, *Histoire de Tournai*, I. 373.

4) L. l. p. 373. *Recueil des marches privilèges et donations des joueurs à glaive d'épée, archers et arbalétriers de Tournai.*

et défense pour sa personne, welker voorregten hij bevestigde, die hij voor *ses élus* verklaarde en die hem in 1211 trouw zwoeren, werkelijk drie schutgilden zijn geweest. In 1297 werden zij door koning Philips den Schoonen met een huis en erfrente begiftigd ter belooning van hun' moed in den strijd tegen de Engelschen en in 1304 hadden zij in zijne legerplaats te Mons-en-Pevèle *la garde de sa tente* [1]). In 1329 verstrekten zij Philips van Valois tot lijfwacht. In 1368 reeds maakten de boogschutten bij de plegtige intrede van koning Karel V het eerst gebruik van een vuurwapen, zoodat dit aan de nieuwe oprigting eener kloveniers- of handbus-gilde denken doet, welke in de meeste steden veel later plaats vond.

Eene der oudste schutgilden in België was die der stad Brussel. Zij werd in 1213 door hertog Hendrik IV opgerigt. De brieven, waarbij Guy van Dampierre graaf van Vlaanderen de schutgilden te Namen in 1273 instelde, melden, dat deze gilden op denzelfden voet geschoeid werden als de reeds in Vlaanderen en Braband bestaanden, welke dus van eene vroegere dagteekening waren [2]). Jan van Vlaanderen graaf van Namen, stichtte later bij brief van 15 Aug. 1418 eene nieuwe gilde, op voorwaarde, dat *tous ceux de ladite confrérie seroient tenus d'aller hors pour ses besognes ou les besognes de ladite ville, toutes les fois et quantes fois que requis en seraient par lui ou par sadite ville* [3]).

---

1) *Clotin* I. p. 374. Koning Lodewijk de Vrome in 1242 en Philips de Stoute in 1276 stelden hen vrij van alle beden en van inlegering van krijgsbenden. Hunne voorregten werden bevestigd in 1301 door Philips den Schoonen, in 1316 door Lodewijk X en daarna door de koningen Jan II en Karel V. Zie Clotin, I. 277.

2) Volgens de verklaring van Diericx in zijne *Mémoires de la ville de Gand* zijn alle bescheiden dienaangaande vóór den tijd van van Artevelde te loor gegaan. Zie Guillaume l. l. *Introduction*, 46.

3) L. l. 47.

De boogschutten door Guy opgerigt bestonden, »zegt de heer Guillaume." uit de kern der burgerij. Hij stelde aan hun hoofd bekwame aanvoerders en beval hun alle zondagen zich in de valei van St. Joris te oefenen met naar het wit te schieten en deelde zelf den behendigsten boogschutter den prijs der overwinning uit. Men ontwaart dus duidelijk uit deze bijzonderheden allé de kenteekenen van het karakter der schutgilde. Te Bergen in Henegouwen werd in 1313 de gilde opgerigt *pour la défense de la ville, l'escorte du prince et la garde du corps, lorsqu'il était à Mons* [1]). Willem I, graaf van Holland, bevestigde dien brief *sauf no yretaige en toutes chvses et chou ossi que, en tans et en lieu ce mestier en ariens li service desdis arbalestriers nous fust apparilliés parmi leurs wages paiens, et leurs harnas meneir et rameneir, à no coust et à nos depens* [2]). De St. Sebastiaan-gilde aldaar werd in 1384 opgerigt onder *la charge d'aider la ville et le comte en cas de besoin.* De St. Christiaansgilde ingesteld in 1411, werd later door Philips den Goeden bevestigd, op voorwaarde *d'en aider et garder la ville et être appareillez d'aller partout ou ledit comte, prevost ou l'officier du Hainant le voudra envoyer ou faire aller pour aider et défendre ledit pays contre tous adver-*

---

1) L. l. 46.

2) L. l. 47. Deze en de volgende aanhalingen uit de zoo keurig bewerkte verhandeling van M. Guillaume kwamen mij te belangrijk voor om stilzwijgend voorbij te gaan.

Zij zullen bij de latere beschouwing, zoowel van het zedelijk als krijgskundig karakter der gilde en van de verschillende gewigtige diensten, die zij volgens den aard harer instelling bewees, vóór de oprigting eener bezoldigde krijgsmagt, te stade komen. Welligt zouden over deze instelling veel licht kunnen verspreiden de beide in het jaar 1781 bekroonde verhandelingen over deze gilde, maar volgens de opgave van den heer Guillaume (p. 48 in de noot) zijn deze stukken oor de academie te Brussel niet in het licht gegeven.

saires. Jacoba van Beijeren stelde in 1417, 24 kanonniers aan en deze gilde werd de St. Franciscus genoemd en was insgelijks met de bewaking der stad belast, *lorsqu'ils seront occupés à assir canons et ablakement faire autour de la ville; mais au cas qu'ils seroient ensoignez de traire canon pour la garde de ladite ville contre les ennemis et malveillants à ycelle, ainsi que les autres bourgeois et masuyers seroient ensoignez à la défense, ils ne doivent avoir nulle journée.* Zij kregen namelijk 2 maten wijns, bij elke beziging van het geschut en daarenboven 1 st. 's daags [1]).

Te Aalst bevestigde Philips de Goede bij brief van 4 Mei 1421 de St. Sebastiaan-gilde, volgens hare statuten: deze *archers devront servir le prince où il jugera à propos de les mener et qu'ils seront armés chacun de deux arcs et de quatre douzaines de flèches.* Behalve deze gilde in 1213 opgerigt, bestonden er te Brussel nog 4 gilden, de St. Joris in 1422, de St. Sebastiaan in 1428, de St. Christoffel in 1477 en de St. Michiel in 1480 opgerigt [2]).

Te Lier was reeds in 1200 de hand- en voetboog-gilde bekend en waren in 1212 deze schutten tegenwoordig in het beleg der stad Luik door Hertog Jan I. De voetboog-gilde was de oudste en verkreeg van Johanna van Braband bij brief van 31 Mei 1384 en van Anthonis, hertog van Braband in 1406 (4 Jan.) hare privilegiën [3]). Een dag daarna (5 Jan.) werd door dienzelfden hertog, op klagte dezer gilde, aan de jonge voetboog-gilde, die broederschap welke zij zonder hare toestemming had opgerigt, verboden, omdat zij hem noch de stad had willen dienen, *alzoo de gezellen* der oude voetboog *gedaen hebben ende schuldig zijn te doene.* Philips de Goede stond de oude

---

1) Guillaume, 47.

2) Zie hare statuten in *la Revue de Bruxelles.* Avril 1841.

3) Zie beide brieven bij C. van Lom, beschrijving der stad Lier, 129 en volgende.

voetboog, bij brief van 16 Febr. 1464, toe, het eerste openbare schietspel in de stad te houden [1]). De handboog-gilde of de St. Sebastiaan kreeg van dezen vorst in 1447 (5 Febr.) hare voorregten en statuten [2]). De kloveniers- of busseschutgilde wordt het eerst in den veldtogt van Karel den Stouten tegen Frankrijk in 1470 vermeld [3]).

Te Antwerpen was de voetboog de oudste gilde en werd in het charter van hertog Jan II van 13 Nov. 1303 vermeld [4]). Grammaye meent dat ook toen reeds de handboog-gilde bestond en zegt dat beide gilden in 1344 een steekspel gaven aan 25 schut-gilden uit andere steden en dat in 1395 duizend Antwerpsche schutten naar den prijskamp te Bergen in Henegouwen trokken, waarop 48 schutgilden tegenwoordig waren [5]). De voetboog of St. Joris splitste zich, zooals in vele steden het geval was, in twee korporatien, en schijnt dit te zijn geschied ten tijde van Philips den Goeden [6]).

De instelling der handboog- of St. Sebastiaan-gilden is insgelijks niet regt te bepalen. De oude handboog werd in 1327 door hertog Jan III met een privilegie begiftigd en in 1442 kocht de jonge, *arcus junior* genaamd, haar eigen schuthof. Eerst in 1584 werd deze gilde, de *ghebrokene pese*, vermoedelijk naar hare afscheuring van de oude aldus genaamd, een *gezworene gulde ende hadde gaeyge*, d. i. het regt van naar den papegaai te schie-

---

1) Zie den brief l. l. 136, die den 18 Febr. 1465 door de stedelijke regering werd bekrachtigd, l. l. 140.

2) L. l. 146 en volgende.

3) L. l. 164.

4) Geschiedenis der stad Antwerpen, III. 479 en het charter medegedeeld II. 133 en volgende.

5) Antwerpia l. III. c. XV doch geene bescheiden tot staving dezer bijzonderheden zijn door dien schrijver aangehaald.

6) L. l. 480.

ten [1]). Den 3 Sept. van dat jaar verkreeg zij van de stad haar reglement. De schermers-gilde werd in 1487 opgerigt en de jongste broederschap, die van de klovcniers, werd in 1489 ingesteld en had tot eersten hoofdman Walraven Draeck, later burgemeester van Antwerpen [2]).

Te Gent bestonden 5 schutgilden. De St. Joris, die een stalen kruisboog voerde, was de oudste. Hare stichting is onzeker, alleen weet men, dat zij het eerst een hof bezat in de wijk Overschelde. In de geschiedenis van Antwerpen, II. 134, wordt gezegd, dat die gilde reeds in de elfde eeuw aanwezig was. De jonge St. Joris was aan haar ondergeschikt en haar reglement werd door de stad in 1438 goedgekeurd [3]). De St. Sebastiaan of de handboog, werd volgens Sanderus [4]) vóór 1300 opgerigt en door Lodewijk III graaf van Vlaanderen, bijgenaamd van Male, met vele voorregten begiftigd. Zij won hare prijzen in 1300 te Hulst, bestaande in 7 zilveren wijnkannen, en behaalde er nog eene datzelfde jaar in het kasteel van Peteghem. In 1437 werd het reglement der jonge St. Sebastiaan goedgekeurd. De St. Antonius met de busse werd op verzoek van Petrus van Moerloos en andere burgers omtrent 1489 (14 Mei) door de stad opgerigt en in hare privilegien bevestigd en vermeerderd door Karel van Oostenrijk bij open brief van 19 April 1515 en op nieuw begunstigd door de stad 15 Febr. 1529 en 13 Mei 1537, door Philips II, 23 Oct. 1562, en door Albertus en Isabella 17 Jan. 1611 [5]).

---

1) Zij voerden in hun wapenschild een goud kruis op een rood veld met vier gouden kruisjes in de hoeken. Gesch. van Antwerpen, III. 485.

2) Gesch. van Antwerpen, I. 1. 486.

3) Willems, Belgisch museum, IV. 47.

4) Flandria illustrata, I. 205.

5) Sanderus, I. 1. I. 205 en 206.

De St. Michiel- of schermers-gilde werd bij diploma van 26 Maart 1614 opgerigt en ontving den 29 April 1616 haar reglement van de stad [1]).

Te Dendermonde bestond de St. Sebastiaan in 1366. De voorregten van de St. Joris werden door Philips den Goeden in 1451 bevestigd, terwijl de St. Audreas-gilde of de kloveniers in 1514 door Karel V werd opgerigt. [2]). Te Leuven voegde hertog Wenceslaus bij de twee gilden eene derde, die hij in 1343 van zekere hem verpligte dienstbaarheid ontsloeg. De kloveniers werden er in 1506 opgerigt [3]). Te Mechelen waren vijf schutgilden [4]) en werden de boogschutten even als die van Leuven, Lier, Herenthals, Vilvoorden, Aarschot, Sichem, Diest, Herk, Hasselt, Leauw, St. Truijen, Tongeren, Maastricht, Nijvel, Halle, Enghien, Braine-lecomte en Chievres in het jaar 1394 uitgenoodigd op het groot schietspel, dat te Doornik door de oudste gilde gegeven werd [5]). Te Kortrijk werd in 1323 de St. Joris door den graaf begiftigd en in 1342 vergunde haar de bisschop eene kapel te stichten. De St. Sebastiaan bloeide er voor 1400. De kloveniers-gilde ontstond kort na 1500 en werd in 1511 geves-

---

1) Sanderus, l. l. I. 206.

2) J. B. Grammaye, Teneraemonda, I. 49.

3) L. l. Lovanium, 12.

4) L. l. Hist. Mechliniensis, 12.

5) Het oorspronkelijk programma van dien grooten prijskamp, berustende op het archief dier stad is in zijn geheel medegedeeld in gemeld werk: *A. G. Chotin, Histoire de Tournai* 1840, l. 349 tot 357. Op dit belangrijk stuk zullen wij bij de behandeling van het schietfeest zelve terugkomen. Op dit feest waren volgens de vermelding van dat stuk 36 schutgilden uit Belgische en Hollandsche steden uitgenoodigd, welke namen wij nader zullen mededeelen. Uit dit programma blijkt, dat naar elk dier steden de schut-boden met een eensluidend afschrift zijn gezonden geworden, om de plegtstatige uitnoodiging te doen.

tigd [1]). Te Nieuwpoort bestonden in 1423 de voetboog, in 1446 de handboog en in 1527 de kloveniers [2]). Te Yperen volgden in 1303 de schutten reeds hun graaf in den krijg en maakte zich eenen naam door hunne trouw, want zij wilden liever alle hunne voorregten verliezen, dan hun landheer Guy ontrouw worden, zooals blijkt uit den door hem in 1301 verleenden brief, waarbij de gilden werden hersteld. Zij hielden zich volgens Grammaye voor de oudste gilde in Vlaanderen, zich noemende *die camer van Ipre als die outste van Vlanderen* [3]).

Deze opgaven zullen voldoende zijn om aan te toonen, dat vermoedelijk in het laatst der 12de eeuw, doch meer bepaaldelijk in het begin der 13de eeuw de schutgilden in de zuidelijke gewesten der Nederlanden zijn ontstaan, terwijl uit de navolgende mededeelingen blijken zal, dat die instelliug later dagteekent in de noordelijke provinciën.

Reeds in het jaar 1231 vindt men »zegt de schrijver der oude Groningsche schutterij," in de jaarboeken, melding gemaakt van de Groninger boogschutters, doch de oudste berigten omtrent deze instelling zijn vervat in den schutterbrief van 1433, hoewel de gilde zelve lang voor dien in Groningen bestond [4]). In 1266 verstrekten 25 Leidsche schutten aan graaf Floris V tot lijfwacht en bewaakten alle nacht zijne tent [5]); doch moeijelijk is het uit de woorden

---

1) Grammaye, Corturiacum, 63.

2) L. l. Novoportus, 123.

3) L. l. Ipretum, 177.

4) Dit belangrijk opstel over deze schutten, door den heer mr. H. O. Feith junior geplaatst in de Bijdragen voor de Vaderlandsche geschiedenis en oudheidkunde, 5 deel. 2de stuk blz. 133—162 heeft mij tot dit meer algemeen onderzoek over deze instelling opgewekt en de beschouwingen van den schrijver hebben mij in de bewerking van het onderwerp zeer vele diensten bewezen.

5) J. van Mieris, Beschrijving der stad Leiden, II. 407.

van het handvest [1]) te bepalen, of zij toen reeds in eene gilde vereenigd waren. In 1354 verzekerde hertog Willem, wegens hunne getrouwe diensten, jaarlijks 24 ℔ aan hun koning van St. Joris [2]). De oorsprong der St. Sebastiaan is onzeker. Te Dordrecht wordt het eerst van eene schutgilde gesproken in thesoriers-rekening van Ghisen Dukincs en Ghisebrecht Maleghijs, dat namelijk op St. Jansdag 1324, toen men naar den *papegaye* schoot, den *conine* gezonden was van stadswege 16 sc. en 6 kannen wijn. In 1381 wordt in die zelfde rekeningen van *oude* schutters gesproken, zoodat (dit was in vele plaatsen het geval) zich toen reeds eene tweede broederschap uit de eerste had gevormd. In 1383 werden de *groete* en de *middel scutten* tot eene gilde hereenigd, terwijl eene andere onder den naam van *jonge* schutten in dat jaar tevens vermeld wordt. Deze oudste of voetboog-gilde aldaar was die van St. Joris. Het juiste tijdstip van het ontstaan der St. Sebastiaan of de handboog en de St. Christoffel of de heelhaaks of dubbele busse is met geene zekerheid te bepalen [3]).

Te Utrecht bloeide de schutgilde in het midden, zoo niet in het begin der 14de eeuw. De oudste oorkonde, die van deze gilde bestaat, is eene *scutterordonnanci* in het zoogenaamd *lieber hirsutus* [4]), waarbij aan de schutten al het harnas, dat zich in een door hun bijstand bestormd slot bevond, werd geschonken. De woorden, *also alse hem toegewijst wert, doemen Wulven wan*, (welks verovering door bisschop Jan van Arkel in 1350 plaats had, in den oorlog tegen Willem II, graaf van Holland), bewijzen, dat toen reeds eene zekere broederschap bestond. Immers toen deze graaf in

---

1) J. van Mieris, Gr. charterboek, I. 345.

2) J. van Mieris, Handvesten enz. der stad Leiden, 287.

3) M. Balen, Beschrijvinge van Dordrecht, 664.

4) A. Matthaeus, de Nobilitate; p. 1118.

1345 Utrecht belegerde, stonden op de wallen *vele scutten, die dat versaghen, spande hoir boghen ende scoten alle gader teffens*, waardoor hij in zijn voet door eene pijl eene ligte wonde ontving [1]). Opmerkelijk is het, dat het getal schutten in 1404 [2]) tot ongeveer 560 geklommen was; terwijl in dat zelfde tijdperk het zeer gering getal broeders, waaruit in andere steden de gilde bestond, hunne zeer jeugdige instelling bewijst. Dat in het jaar 1393 de schutgilde te Utrecht onder de voornaamste in de noordelijke gewesten gehouden werd, blijkt uit de uitnoodiging, die zij in dat jaar ontving, om een groot schietfeest te Doornik te komen bijwonen, waarop 36 schutgilden verschenen [3]). In het jaar 1439 wordt het eerst van *jonge* schutten gewag gemaakt, die in 1533, 92 in getal waren; ook wordt in dit jaar het eerst van busschutten, ten getalle van 9 gesproken. Dus heeft zich zeer laat aldaar een jongere gilde gevormd en schijnt de kloveniers-gilde niet veel bijval te hebben gevonden. Welke beschermheilige deze gilden hadden gekozen, is mij uit de oude bescheiden niet gebleken.

Te Delft ontving de schutgilde het eerst hare ordonnantie in 1397 [4]), waarbij den 100 schutten de verpligting werd opgelegd, *in alle reysen, die de stede te doen magh hebben, met haren bogen, ende haren eygen hurnasch bij te staen ende uyt te reysen.* Doch deze gilde bestond reeds verscheidene jaren vroeger. Hertog Willem van Beijeren schonk bij open brief van 12 Dec. 1351 aan Wouter van Beveren, deken der schutten, ten behoeve der gilde, eenige tienden in eeuwigdurige leen, wegens menig trouwe

---

1) Ibidem, Analecta, III. 231.

2) Zie kameraars rekening van dat jaar, alwaar dit getal telkens uit de opgaven der kannen schenkwijn bij gelegenheid van 't schietfeest kan worden berekend.

3) A. G. Chotin, *Histoire de Tournai*, I. 375.

4) Zie deze ordonnantie in de beschrijving van Delft, 513 en volgg.

dienst, die de Delftsche schutten hem hadden bewezen en *noch doen moghen* [1]). Behalve deze voetboog-gilde, aan St. Joris toegewijd, wordt eerst in 1580 van eene kloveniers-gilde gewag gemaakt [2]). Te Zierikzee bestond de schutgilde in 1355 toen diezelfde hertog Willem bij open brief van 1 Julij haar begiftigde met een paar kleederen en 10 schellingen, onder beding, dat niemand dan in *volle* wapenrusting en met zijn *eigene* boog naar den papegaai mogt schieten [3]). Te Heusden was deze voetboog-gilde reeds in 1356 in vollen bloei, toen Johanna, hertogin van Braband, haar met een rijswaard begiftigde, in welke schenking zij door hertog Willem den 28. Aug. 1357 werd bevestigd [4]). Er was aldaar ook eene kloveniers-gilde opgerigt geworden Te Deventer treft men in de tweede stadsrekening van 1350 de vermelding van boogschutten aan, die door den bisschop van Utrecht, Jan van Arkel, aan de schepenen dier stad tot bijstand werden verzocht [5]). Van *jonge* schutten wordt het eerst in de rekening van 1370 gesproken, en daar zij 2 ℔ van de stad ontvingen, toen zij *haren papeghay* schoten, schijnen zij in dat jaar tot eene gilde te zijn verheven. Eerst in 1392 verkregen de oude schutten hunne wetten [6]). Te Arnhem vierden in 1369 de schutten hun schietfeest en werden in de stadsrekening *sagittarii antiqui et juniores* ge-

---

1) J. van Mieris, Groot charterboek, III. 805.

2) Beschrijving, I. I. 515.

3) Zie dezen brief bij van Mieris, groot charterboek, II. 859.

4) Zie dezen brief bij van Mieris, I. I. III. 28.

5) *Servo domini Episcopi portanti literam scabinis ab ipso, in quo supplicavit pro sagittariis sibi concedendis.* Deze en de volgende, de Deventersche schutgilde betreffende uittreksels, zijn mij door den heer mr. van Doorninck, archivarius voor de provincie Overijssel, met de meeste welwillendheid toegezonden. Zij behelzen omtrent deze instelling aldaar vele belangrijke bijzonderheden, zooals dit later blijken zal.

6) Dumbar, Kerkelijk en wereldlijk Deventer, II. 177 en 178.

noemd. In 1375 komen *sagittarii minores* voor, zoodat toen aldaar drie schutgilden bestonden, die in 1386 en volgende jaren *schutten, jonghen en jonxten* en in 1395 onder de naam van *oude, middelste en joncste schutten* geboekt staan [1]).

Te Amsterdam werden in 1394 de oude *voorwaerden ende brieven* dier gilde vernieuwd, haar door de stedelijke regering verleend [2]). Dus was zij aldaar van veel vroegere dagteekening. In 1393 was zij op het schietspel te Doornik genoodigd [3]). Zij was in gemeld jaar de eenige bestaande. In het begin van 1500 werden door de stad aan de *jonghe schutterye van den voetboghe* en aan de *schutterye van den hantboghe* het regt van vrije visscherij verleend [4]). De kloveniers-gilde werd er in het jaar 1622 opgerigt [5]). Te 's Gravenhage was het de St. Joris-gilde, die eerst den hand- en toen den voetboog voerde, volgens het gevoelen van sommige schrijvers, door graaf Floris V ingesteld. Dat zij vóór 1400 in die stad heeft bestaan, bewijst de giftbrief van hertog Willem van Beijeren, in 1407 gegeven, waarbij gezegd wordt, *behoudelic dat onse schutten van den Hage den schutwijn hebben en houden sullen, als wij hem de laetste gegeven hebben* [6]); de St. Sebastiaan- of kloveniers-gilde werd door keizer Karel V opgerigt in 1538; hoewel vóór dien tijd aldaar *busseschutten* zijn geweest, daar den 4 Febr. 1535, bij eene ordonnantie het leveren bevolen werd van 80 busseschutten tot verdediging der stad en bewaring der rust [7]).

---

1) Mr. G. van Hasselt, Arnhemsche oudheden, III. 56 seq.

2) J. Wagenaar, Beschrijving der stad Amsterdam, III. 165.

3) A. G. Chotin, *Histoire de Tournai*, 357.

4) J. Wagenaar, Handvesten, enz. 141.

5) Ibidem, Besch. van Amsterdam, I. 220.

6 J. de Riemer, beschrijving van 's Gravenhage, II. 661.

7) L. l. II. 683.

Te Gorinchem bestond in 1323 eene schutgilde van St. Joris. Zij werd den 20 Junij door de regering der stad, met goedvinden van hertog Willem, die tevens heer van Gorinchem was, met vele voorregten begiftigd [1]). Karel van Bourgondië, heer van Arkel en Gorinchem, schreef in 1458 den eed voor, dien elk schut, zoowel van de *oude* als van de *jonge* schutten bij zijne intrede in de gilde moest afleggen, namelijk, dat zij hun *rechten landsheeren houwe ende trouwe* zouden wezen, dat zij, wanneer de landheer of zijn drossaard van Gorinchem tegen vijanden en rebellen binnen of buiten de stad optrok, hem zouden *volgen ende assisteren* [2]). Deze broederschap echter was van eene veel vroegere dagteekening doch hare eerste oprigting is even als die van de St. Sebastiaan of den handboog en de St. Christoffel of de handbusse, welke laatste door den drost en regering der stad in 1531 met vele voorregten werd begunstigd [3]), niet te bepalen. Het zal de St. Joris als de eerste in rang geweest zijn, die, te zamen met de schutgilde van Utrecht, den Briel, Schoonhoven, Schiedam, Gouda, Amsterdam, Haarlem, Delft, Heusden, Geertruidenberg, Middelburg, Leksmonde en 's Hertogenbosch op het groot schietspel te Doornik in 1394 werd uitgenoodigd [4]).

Te 's Hertogenbosch wordt, zegt van Oudenhoven [5]), de oprigting van de oude voetboog-gilde vermoedt, *al over de driehondert jaeren oudt* te zijn en werd volgens de oude memoriën genaamd *de ouden voetboogh van de Maghet Maria*

---

1) Zie den brief bij C. v. Zomeren, beschrijving der stadt Gorinchem, 130.

2) Nieuw Keurboek, fol. 14 verso bij v. Zomeren, I. I. 125.

3) L. I. 135. De St. Sebastiaan is volgens het handschrift van Aart Kemp Jacobsz. medegedeeld bij v. Zomeren, 115 en volgende afgezet, in het jaar (?) omdat zij wegens het verleenen van geleide aan eenige aanzienlijke Heeren (?) het hof had mishaagd. Zie 121.

4) A. G. Chotin, *Histoire de Tournai*, I. 357.

5) Zie zijne beschrijvinge der stad 's Hertogenbosch, 41.

en hierdoor onderscheiden van de jonge of nieuwe voetboog, aan St. Joris toegewijd. De meeste dezer laatste gildebroeders vonden den dood in het beleg der stad Braine in Henegouwen. De overgeblevene schutten voegden zich bij den ouden voetboog; maar toen de zonen der gesneuvelde schutten in de plaats hunner vaderen optraden, scheidden deze en de overige zich af van de gilde en stichtten eene nieuwe broederschap, ook aan St. Joris geheiligd. Eene derde gilde namelijk, die van St. Sebastiaan of den handboog, rigtte zich later op. Alle deze gilden werden den 14 Aug. 1525 door keizer Karel in hunne regten bevestigd. Nog later ontstond de St. Christoffel- of kloveniers-gilde. Te Rotterdam werden in 1418 den 40 toen aldaar zijnde schutten door de regering vele voorregten geschonken en in hetzelfde jaar den 18 Mei, gaf de stad haar een reglement, welke brief ten tijde van den kronijkschrijver Louis nog aanwezig was en de *zilveren St. Joris* genaamd werd [1]). Te Gouda werd de St. Joris-gilde eerst in 1428 in de stads bescheiden vermeld, hoewel zij reeds in 1394 onder de voornaamste werd gerangschikt. De St. Sebastiaans-doelen werd in 1504 opgerigt [2]).

Te Harderwijk is eerst in 1461 sprake eener schutgilde [3]). Te Goes ontvingen eerst in 1469 de hand- en voetboog-gilde octrooi tot het bouwen van haar schuthof [4]) en te Hulst werden de aldaar zijnde schutgilden door de vroegere graven van Vlaanderen bijzonder begiftigd; doch van beide steden schijnen daarvan de vroege oorkonden verloren te zijn geraakt. Te Breda zijn volgens van Goor [5]), alle oude beschei-

1) Beschrijving van de stad Rotterdam, 25.

2) J. W., Beschrijving der stad Gouda 150.

3) Mr. J. Schrassert, Beschrijvinge der stad Harderwijk, 141 en volgende.

4) Groot privilegieboek van Goes, 63.

5) Beschrijving der stad en lande van Breda, 298.

den, de schutgilden betreffende, verloren geraakt. Door de heeren van Breda waren 3 broederschappen opgerigt en met regten begunstigd. De oudste was de *kamer* of *broederschap van den edelen hantboog*, of van St. Sebastiaan. De tweede in rang, de *kamer* van den *voet-* of *kruysboog*, anders de *oude schutten* of het *oudt gildt van St. Joris* genaamd. Deze laatste gilde, hoewel jonger dan de eerste, was reeds van zeer vroegen oorsprong. Het oudste charter, dat ten tijde van v. Goor nog aanwezig was, dagteekent van het begin der 15e eeuw. De *nieuwe schutten* of kloveniers, anders de *St. Antonis-gilde*, werden eerst in 1565 door prins Willem I opgerigt [1]).

Uit het aangevoerde over de eerste oprigting of vermelding der verschillende Nederlandsche schutgilden zal men gereedelijk hebben opgemerkt, dat de oudste en aanzienlijkste gilde, op weinige uitzonderingen na [2]), St. Joris tot haar beschermheilige had gekozen en dat de schutten tot deze gilde behoorende zich ook wel *oude schutten* noemden, om zich te onderscheiden of van eene jongere opgerigte St. Joris-gilde of van andere [3]) later in dezelfde stad opkomende broederschappen. Deze jeugdiger gilde noemde zich somtijds ook de *queeckschool* [4]). Op de St. Joris volgde in rang de

---

1) Beschrijving der stad en lande van Breda, 297 en volgende. Ten bewijze hoe talrijk in Noord-Braband de schutgilden waren, strekt de opgave bij den schrijver (blz. 290) van de navolgende gilden, die bij de plegtstatige ommegangen op Pinksterdag en H. Sacramentsdag doorgaans tegenwoordig waren, als die van het Haagje, Ginneken, Oosterhout, Etten, de Zundert en Gilze.

2) Zoo had de oude voetboog te 's Hertogenbosch de maagd Maria tot zijne beschermheilige gekozen. Zie boven blz. 111.

3) Zooals b. v. te Gent. Zie Belgisch Museum, IV. 46, 47.

4) Zie het handvest der St, Joris-gilde te Gorinchem van 1456 bij G. van Zomeren, l. l. 123.

St. Sebastiaan-gilde. Eene uitzondering echter had met deze te Gent plaats, alwaar deze gilde niet alleen in de stad, maar in geheel Vlaanderen, althans volgens de getuigenis van Sanderus, zeker gezag uitoefende over de overige schutgilden, welke zij kon beboeten, indien zonder hare toestemming door dezen een schietspel gegeven werd [1]). Ook de St. Sebastiaan had aldaar hare kweekschool, welker reglement door de schepenen in 1437 werd goedgekeurd [2]). De jongste en het minst in aanzien zijnde gilden waren de schermers- en kloveniers-gilde. Zij noemden zich naar de verschillende beschermheiligen, die zij verkozen, als de St. Anthonis [3]), St. Barbara, St. Christoffel, St. Bartholomeus [4]), St. Odulphus [5]) enz. Sommige der opgenoemde gilden noemden zich ook wel naar den dag, tot hun gewoonlijk jaarlijksch schietfeest bepaald. Zoo treft men de benaming van Pinxter-gilden in 1557 te Wagenborgen in den Oldambte aan [6]). Ook vindt men van *zilveren schutten*, waarschijnlijk naar hunne zilveren kovelen of kaproenen aldus genaamd; *willige schutten*, namelijk *vrijwillige*, die in 1426 te zamen met de *schipluden* naar den papegaai schoten [7]).

Van Hasselt spreekt ook van schutten *mitten ancker*, die later ook onder den naam van *schipluden* voorkomen en

---

1) Verheerlijkt Vlaandre, I. 141.

2) Belgisch museum, IV. 47.

3) Zoo waren te Arnhem de buitengilden van St. Teunis en Munichhuisenbeek bekend onder den naam van *schutterije van Anthony broederschap*, maar waren deze gilden vermoedelijk hand- of voetboogschutten. Van Hasselt, Arnh. Oudh. III. 65.

4) Balen, beschrijving van Dordrecht. 665.

5) Van Hasselt, Kronijk van Arnhem, 8.

6) Nijhoff, Bijdragen enz. V Deel. 2 stuk. 147. Een afschrift van de ordonnantie dier gilde is mij door den heer H. O. Feith jr. welwillend medegedeeld.

7) Van Hasselt, Kronijk. 8.

even als de jonge schutten het regt hadden om op St. Odulphus dag naar den vogel te schieten [1]). Ook maakt hij melding van *klompschutten* die in 1474, *doe sy oer klomp worpen* van de stad 35 kwarten wijn ontvingen [2]). Doch alle de boven vermelde schutgilden onderscheidden zich gewoonlijk door de bijvoeging van den naam van het wapentuig, hetwelk in de gilde was aangenomen. In de St. Joris gilde, waar de voet- of kruisboog het wapen was, werden de leden *schutten van den voetboog* genaamd. In de St. Sebastiaan waar de handboog gevoerd werd, noemden zij zich *schutten van den handboog*. In de overige gilden droegen de broeders den naam van *schermers* en van *kloveniers* naar de kolfbussen die zij voerden. Voorts gaven de voet- en handbooggilden zich wel eens den naam van *erfschutten*, vermoedelijk om zich te onderscheiden van de bezoldigde boogschutten of van de overige gewapende burger-gilden [3]).

Eindelijk vindt men verscheidene malen van stads schutten melding gemaakt, onder anderen te Utrecht en Arnhem in 1425 en 1426, maar dezen waren geene gildebroeders, maar boogschutten, die door de steden tegen betaling van soldij in vaste dienst gedurende een' bepaalden tijd werden aangenomen [4]).

---

1) L. l. Arnh. Oudh. 59.

2) L. l. Kronijk. 51.

3) v. Lom, l. l. 124. A. Wauters, *les sermens de Bruxelles*. Zie *Revue de Bruxelles*, Avril 1841, aldaar p. 34.

4) Van Hasselt, Kronijk, 8. Evenals de overige schutten oefenden zij zich te Arnhem, doch afzonderlijk, in het schieten naar den papegaai, zooals b. v. in 1426. Wat betreft de bezoldigde krijgslieden maakt de redactie der Bijdragen voor Vaderl. gesch. en ondheidkunde, l. l. blz. 133 in de noot, op het aangevoerde door den heer Feith jr. omtrent dit krijgsvolk in West-Friesland, de aanmerking, dat het aannemen van vreemde krijgslieden in het sticht van Utrecht eerst in het jaar 1456 bekend is. De navolgende rekening berustende op het

archief dier stad, bewijst klaarblijkelijk, dat reeds in 1420 tijdens den oorlog, die Utrecht en Holland voerden tegen hertog Jan van Beijeren, deze aanneming reeds eene zeer gebruikelijke zaak was.

Dit is Rekenynge ende bewijsinghe Reyniers Vten Hamme van zulken gebreken ende after wesen als hem die stadt van Vtrecht sculdich is thegens dat hij vander stadwegen opgeboert heeft.

Dit syn beclachten van gebreken, schade ende afterwesen, alse Reynier Vten Hamme heeft aen der stadt van Vtrecht, dair hij lange omme vervolget heeft, ende hy bei den rade van der stadt beschreven overgegeven heeft.

In den eersten. Dat in den eersten oirloge by den hertoge Johans van Beijeren, doe onse vrende in Leeden tegen, doe Reynier Vten Hamme als een homan van den blochuyse ther Puttewp lach, schreven onse overste hem enen brieff, dat hy therstont XXI off XXX van den geraetsten sinen gesellen wtschriven soude, als Reynier dede, ende quam dairmede binnen Vtrecht. Doe en bleven daer nyet meer opter Pvtcuyp leggen dan XIIII gesellen, des die selve XIIII also cranck dair lagen dat sy dair nyet opbliven en wouden noch en dorsten, also dat hem Reynier badt dat sy dair opbliven wouden ther tydt toe dat hy weder by hem quame, hy soude hem van sinen vrenden van Vlueten XXV of XXX man therstont byschicken, also hy dede.

Item. Dit gaff Reynier den oversten te kennen, daer sy hem op antwoirden ende seyden, dat hy wel gedaen hadde ende baden hem, dat hyt zoe noch voert met s'nen vrenden bewaeren wolde vier off vyff dage lang. Zij zoudent zoe maken, dat hy woll te vreden wesen soude, want zy meynden dat hy dat huys ter Pvtkuyp in *stilre weren* binnen vier off vyff dagen aff breken wouden.

Doe worden die oversten anders te rade, ende wouden dat blochuys noch staende houden, ende bevolen Geryt de Keyser, dat hy van der stadtwegen also voell gesellen winnen soude, datter mitten voersc. XIIII die daer op lagen te samen wesen souden XL soudenairs, dat Reynier aen Gerydt de Keyzer duen vervolgede, mer Geryt en konde geen soudenairs krigen die om drie placken elck dages dair op leggen wouden, soe dat Geryt de Keyzer, nader bevelinge hem van den rade gedaen, Reynier voersc. bat, dat hy t bewaeren woude met sinen vrenden tot XL personen toe tot oirbaer der stadt van Vtrecht, also hy voir gedaen hadde, Geryt woude hem also vulc geven tot XL gesellen toe elck dages elken drie placken als dat belopen soude, dat Reynier node gedaen hadde alsoe dair scarp leggen was, dair hy hem schaemde ende die liefde dairtoe dronck, dat hy den leger aennam ende

Die winter komt, want die bonte krayen komen in het land [1]), was het luimig gezegde, dat in het Bourgondisch leger onder aanvoering van hertog Karel van Bourgondie van mond tot mond ging, toen hij in het jaar 1474 het beleg voor de stad Nuis had geslagen en de schutgilden tot die algemeene heirvaart opgeroepen van alle oorden zich onder de vanen van hun landheer verzamelden.

Groot was dan ook de verscheidenheid van hunne veelkleurige kleederdragt. Het scheen of de steden trotsch op

---

hielt XIIII weken lang met XXVI sinen gesellen totten XIIII gesellen voirser, by also dat by sine tyden, byder genaden Goits, nergent in dien buerscappen van den vyanden rove noch brande en geschieden. Ende soude hebben van sinen XXVI gesellen geliken als van den XIIII van elken drie placken des dages, alse enen Guilhus Hollant scilt voir XXIII placken ende vier doyts gerekent, dair nyet meer off betaelt en is dan die soudie van den XIIII mannen die dair van outs op gelegen hadden. Also dat Reynier hier aen ontbreken van sinen XXVI mannen die hy dair opgebracht hadde ende ophielt VIIII weken elck dages III placken, dat maect IIIc XXVII Guilhus schilt ende VII wit, maken IIIIc XXXVII Beyersche gulden VII wit.

Oec is dese leger kyndich Jan van Tyell ende Jacob Schrodekyn, die dair van des raets wegen gesent waren, den leger besagen ende Reynier baden, dat hy dair noch enen corten tydt bliven wouden, die stadt wouden verlossene.

Inden selven oirloge by tyden hertoge Johans van Beyeren diende Reynier der stadt van Vtrecht mit tween peerden alle dat oirloch wt, dair hem Beernt Proeys, Deric Grawert, Jacob de Voechten ende Geryt de Keyzer off toeseiden ende mit hem overdroegen dat hy dair aff hebben soude elck dages enen Reynaldus Aernhem gulden, in welker soudien Reynier lach een jaer en LX weken, maeck IIIIc XXV Reynaldus gulden. — Zie verder over het aannemen van bezoldigd krijgsvolk hier te lande, Kronijk van het historisch gezelschap, Jaargang 1846, p. 123 en 124, alwaar wordt aangetoond, dat reeds in de 13e eeuw huurlingen in Hollandsche en Vlaamsche dienst waren aangenomen.

1) Divisie kronijk, XXX. c. 64.

hare dappere schutgilden, met elkander als om strijd wedijverden in de opzigtelijke en soms prachtige uitmonstering hunner krijgsburgers. Niet alleen dat de gilden zich in het veld zoowel als op hunne luisterrijke schietfeesten vertoonden uitgedost in de kleuren hunner stad, maar zelfs hadden de verschillende schutgilden uit dezelfde stad het een of ander in hunne kleederdragt of versierselen, hetwelk hen onderling onderscheidde.

De bijzondere zorg die de steden namen omtrent de kleederdragt harer schutgilden, welken zij met eene milde hand jaarlijks daarin te gemoet kwamen, zelfs het laken daartoe benoodigd op eigen kosten aankochten, behoort, mijns inziens, ook te worden toegeschreven aan hare bestendige zucht om den adel ook hierin op zijde te streven en zijn trots te krenken, in welke pogingen zij door de voorregten, die aan hare gilden door de landvorsten werden verleend, zoowel als door de eervolle onderscheiding, die deze instelling ondervond in het veld en op den prijskamp, soms boven verwachting slaagden. Een treffend voorbeeld daarvan levert de geschiedenis der stad Antwerpen op. De Brabandsche edelen en sommige hooge ambtenaren poogden hertog Karel van Bourgondië te overreden, om aan de voet- en handboog-gilden hunne prachtige *parueren* en het dragen hunner wapenen te doen verbieden. Zoodra de steden van die pogingen bij den hertog onderrigt werden, zonden zij tot hem hare afgevaardigden, zich beklagende over dien toeleg om de schutgilden in hunne eenmaal verkregene voorregten te verkorten. Niet alleen leende hun de hertog een goedgunstig oor, maar bevestigde, ten spijte van den adel, de gilden in hun eenmaal verkregen regt bij charter van 22 Aug. 1469, gegeven te 's Gravenhage, waarbij hij beval, dat *lesdiz confreres, quant ilz seront assemblez ou conuocques par leurs connestables et chiefz, porront doresenauant, quant bon leur semblera., porter les liurees et parures de robes ou de charpe-*

rons desdictes confrairies, tant en nos dictes villes comme dehors icelles, pour estre aux trairies ou pour aucuns pris et joyaulx, en et sous la compaignie de leurs dis connestables on chiefz, ou a tout certificacion deulx, en wat hunne wapenen betrof, zoo vergunde hij aan deze gilden de *porter leurs diz arbalestres, arcs, auec leurs appartenances, audit jeu, sans meffaire; si auant toutesuoies que iceulx confreres soient, en ce que dit est, fondez de coustume ancienne et quilz en aient bien et deuement vse.* Zelfs schonk hij hun het regt om hunne *robes et chapperons* te dragen, *sans reprehention, en icelles villes et hors icelles, ce bon leur semble*, gelastende aan alle overheden, hun *plainement* et *paissiblement* dit regt te laten genieten, zonder hun daarin *aucun destourbier ou empechement* in den weg te leggen [1]).

Ten allen tijde zochten de landvorsten, door het verleenen van zoodanige voorregten de kleederdragt en wapenen der gilden betreffende, zich de gunst van het volk te verzekeren, waarin zij een krachtigen steun vonden tegen de aanmatigingen van den adel. Zoo bekrachtigde hertog Jan van Beijeren bij brief van den 24 Junij 1351 de keur der stad Leiden, waarbij alleen de *schutten, die de papegaeije schieten*, werden uitgezonderd van het algemeen verbod aan de poorters, om de rokken en kaproenen van het hof en der edelen te dragen [2]). Om zich de toegenegenheid van de stedelingen te verwerven, liet diezelfde hertog in datzelfde jaar zich te Delft *een paluer* maken *geliken den scotters* [3]).

De rijke en zoo verschillende kleederdragt der schutgilde uitvoerig en in alle bijzonderheden te beschrijven, zoude eene afzonderlijke bewerking vereischen. Wij meenen ons

---

1) Zie dit charter in zijn geheel medegedeeld in de Gesch. van Antwerpen, III. 601 en 602.

2) Zie groot charterboek, II. 797.

3) Zie van Wijn, Huiszittend leven, II. 259.

dus alleen tot die algemeene opmerkingen te kunnen bepalen, die genoegzaam zijn om ons eenig denkbeeld te vormen van het schoon en bevallig vertoon, dat de schutgilde zal hebben opgeleverd, hetzij als zij onder hare banier in het leger van den landvorst ten krijge toog, hetzij als zij in al den glans harer instelling op het schietfeest de blijken gaf harer welgeoefendheid in het bezigen van den boog, hetzij eindelijk als zij in plegtstatige optogten of geestelijke ommegangen den luister van den stoet vermeerderde.

De schutrok of tabbaard en de schut-kovel of muts was de dragt, die de schutgilde van de overige gilden onderscheidde. Hoewel het maaksel of fatsoen van beiden, volgens de toenmalige kleederdragt, over het algemeen weinig verschilde, heerschte er in de kleur van stof en in de uitmonstering eene zeer groote verscheidenheid, want elke stad kleedde hare schutgilde niet alleen in hare eigene kleuren, maar bragt ook daarin bijna jaarlijks eene verandering, door nu eens in de tabbaarden dan weder in de kaproenen een of meer dier kleuren kennelijker te doen uitkomen. Alvorens dit nader met eenige voorbeelden aan te toonen, behooren wij eenige oogenblikken stil te staan bij de verschillende benamingen, welke aan deze kleederdragt gegeven werden. In de oude bescheiden der schutgilde van Amsterdam werden hunne rokken of tabbaarden *pallore*, *palloir*, *pallure* genaamd [1]). In de oude schutordonnancie (1359) van Delft [2]), wordt van *pallueren;* in het octrooi van Philips II in 1563 verleend aan de Haagsche schutten van *pelleuren* [3]), en in het privilegie van Johanna, hertogin van Braband, in 1384 (31 Mei) aan de voetboog-gilde van Lier geschonken, van *pallure* [4]) gesproken.

---

1) Wagenaar, Beschrijving van Amsterdam, III. 165.

2) Beschrijving van Delft. 514.

3) J. de Riemer, I. I. 663.

4) C. van Lom, l. l. 130.

Ook te Antwerpen waren de schutrokken gemeenlijk *paruëren* genaamd. Alle deze benamingen schijnen echter eene verbastering te zijn van het fransche woord *parure* en werd hiermede in de eigenlijke beteekenis des woords niet zoo zeer de tabbaard zelve, als wel de uitmonstering, welligt oorspronkelijk aangeduid, en is langzamerhand aan de tabbaard zelve deze benaming gegeven geworden, zooals in de stads-rekening van Antwerpen van 1402 *van schutten paruere,* dat is *parure*, gesproken wordt. Volgens den naamloozen schrijver van *den edelen ridder en martelaer St. Sebastianus* [1]), bezaten de schutten verschillende statie-kleederen of *parures*, namelijk purperen tabbaarden, die bij gelegenhetd der processien of ommegangen; zwarte, die bij de begravenis plegtigheid der gildebroeders, en roode tabbaarden, (die voor de voornaamste parure werd gehouden), die bij de plegtstatige inhalingen van vorstelijke personen werden gedragen.

Doch het was vooral het hoofdtooisel, waaraan de schutten eene bijzondere waarde hechtten, het onderscheidingsteeken der gilde, waartoe zij behoorden. Dit hoofdsieraad werd *covel* [2]), *schut-covel cappren* genaamd en was een soort van

---

1) Pag. 140. Zie Gesch. van Antwerpen, III. 474.

2) Voor dat in 1528 het wereldlijk gebied van Utrecht aan keizer Karel V overging, bestond de kleederdragt der vier oversten der stad in eenen zwarten tabbaard of toga, waarover eene soort van korten mantel hing van rood fluweel. Rondom dezen mantel, die even over de schouders kwam, hing aan een breeden zilveren band, in den midden, bellen van hetzelfde metaal. Deze mantel met deze versierselen voorzien, was het onderscheidingsteeken hunner waardigheid en werden *covels* genaamd. Deze zilveren kovels droegen zij, ingevolge van een raadsbesluit van 1477 (5 Julij) *in die eere van de stadt op die vier principael hoechtyden in den jare, alse onser Vrouwen daghe, alle Apostelen daghe ende alle statiendaghe der stadt,* en Herbert van Amstel, Mynden en Ruwiel voegt er in zijne aanteekeningen (zie Matth. Analecta, I. 420) bij, dat deze kovels *met silveren toweren seer cierlyck gemaeckt ende beslagen* waren.

muts, kap of bonnet, welker maaksel verschilde naar de aangenomen kleederdragt der tijden en plaatsen. In de uitmonstering en in de kleur van laken of stof, waarmede de kovel of kaproen vervaardigd was, heerschte even als in de *paruren* of schutrokken eene even groote verscheidenheid, en was dit hoofdtooisel naar gelang van het meer of minder aanzien of rijkdom der gilde, of naar gelang van de gelegenheden, waarbij de gilden in hunne eigendommelijke kleederdragt te voorschijn traden, meer of minder kostbaar en versierd met zilveren of gouden zinnebeelden, of met vederen prijkende.

Aan het regt van dezen kovel of kaproen te dragen werd ten allen tijde, zoolang de schutgilde bestond, een hooge

---

Voorts droegen zij op het hoofd eene soort van plat fluweelen muts gewoonlijk *caproen* genaamd. Zie de afbeelding bij Matth. de Nobilitate, 1132, genomen naar een paneelschilderij berustende op het archief dezer stad. Bij raadsbesluit van 1492 (24 Augustus) werd bepaald, dat ook de XII schepenen *covelen sullen* hebben, doch twijfelachtig is het of deze kenteekenen in dien mantel met die zilveren versierselen voorzien, bestonden: daar ook alle stads beambten, volgens de kameraars-rekeningen, laken ontvingen, om kovels te maken, tot *ene teycken, dat zy der stadt dienre zyn*, zoodat hier alleen de *kaproen* vermoedelijk bedoeld wordt.

Lambertus Hortensius zich over de vernedering, die door Karel V der stad en regering was aangedaan, beklagende zegt (lib. VII. Hist. in fine) *populo comitia antiquata, consulibus et senatorum duorum principibus Romanae libertatis insignia, togae argenteae sunt detractae.* Belangrijk blijft het onderzoek, welke grond er bestaat voor de zinspeeling van dien schrijver op dezer kenteekenen. Ook te Arnhem droegen de burgemeesters soortgelijke kovelen in 1500. *Item, die burgemeesteren sollen oire stads kovelen dragen tot vier hoechtyden, decollationes Johannis, op den vastelavont, ende voirt wanneer hier dachfairden vallen.* (Zie v. Hasselt, Kronijk van Arnhem, 71). Een onderzoek waarin de plegtstatige kleederdragt der overheden in andere steden van ons land bestond, zoude zeker niet onbelangrijk zijn.

onderscheiding gehecht. Geen geschenk werd eervoller beschouwd als deze schutkovel. Zoo werd, om eenige weinige voorbeelden aan te halen, bijna jaarlijks aan de bisschoppen van Utrecht, bij de plegtstatige uitnoodiging om het schietfeest te komen bijwonen, die kovel aangeboden. Karel, hertog van Gelder, zond in 1527 aan Steffen van Ruytenborch, drossaart van Anholt den *schutten-bonnet van onsser stat Aanholt*, opdat *ghij*, schreef hij hem daarbij, *onsse eer inder schutteryen verwairt nae alder gewoenten* [1]). Vroeger in 1518 had hij hetzelfde gedaan aan zijn bevelhebber Henrick Collor van Lienden. *Wy syn gebeden*, schreef hij hem, *om die papegay aldair* to helpen *schieten, so schicken wy u tegenwoordich die boneth, end is onse beveel, dat ghy onse eer verwairt* [2]).

Te Arnhem was het de gewoonte, elk jaar bij gelegenheid van het schietfeest aan de burgemeesters dien kovel met zilver bestikt aan te bieden, als een geschenk van eerbetuiging [3]). Zoo werd ook den 30 Sept. 1439 aan Frank van Borselen een *scuts-caproen* geschonken door de stad Brielle, die *coste mit laken, zilver beduren ende van maken* III ℔ IX sc. IIII d. gr. [4]).

Na deze algemeene aanmerkingen over de kleederdragt der schutgilde, is het niet onbelangrijk meer bijzonder na te gaan, wat men daarvan in de voornaamste Nederlandsche steden vermeld vindt [5]).

---

1) Van Hasselt, Arnh. oudh. III. 64.

2) Van Hasselt, Stukken voor de Vaderl. historie, III. 42 in de noot.

3) Volgens de stads rekening aangehaald door v. Hasselt, Arnh. Oudh. III. 64. *In deesen jaer nyet geschaeten, noch den burgermeysters geen koevel gesant.*

4) Zie de bijvoegsels op Wagenaar, 5e deel. p. 36.

5) Om zich een meer oogenschouwelijk begrip te vormen van de

Ons eerst tot de noordelijke gewesten bepalende, zoo meldt ons Wagenaar, dat niet alle schutten van Amsterdam

---

schut-kleeding, sla men het werk van den heer Felix de Vigne na, getiteld: *Vade-mecum du peintre, ou recueil de costumes du moyen-âge* alwaar in het 2de deel op pl. 38 de afbeelding van een voetboog-schut voorkomt en waarvan op pl. 15 de nadere omschrijving gegeven wordt. Men houde echter in het oog, dat dit alleen de schut-kleeding is in tijde van vrede. Niet minder belangrijk is ten dien opzigte een in 1847 te Gend van dien schrijver uitgekomen werk, ten titel voerende: *Recherches historiques sur les costumes civils et militaires des gildes et des corporations de métiers.* Na vele vruchtelooze nasporingen omtrent de krijgsuitrusting en kleederdragt der schutgilde heeft het toeval dezen heer op de muren van eene aan St. Johannes en St. Paulus toegewijde kapelle, bekend onder den naam van *Leuge meete*, nabij de Brugsche poort te Gent, doen ontdekken eene muur-schilderij, waarop de St. Joris en St. Sebastiaan-gilde in hunne eigendommelijke krijgsdragt en uitrusting wordt voorgesteld De inzage van deze naauwkeurige afteekeningen, voorkomende op plaat 1, 2 en 3 zal den lezer zeer te stade komen, om zich een duidelijker begrip te vormen, van hetgeen wij zoowel over deze kleederdragt als later, omtrent de wapenen door deze gilde gebezigd zullen mededeelen.

Op het museum van de stad Antwerpen is mede een oud schilderij in olieverw aanwezig, vervaardigd in 1493 door den schilder Jan van Eijck of een zijner kweekelingen, op welk stuk, (waarvan de afteekening gegeven wordt in de Gesch. van Antwerpen, II op bl. 108), de kleederdragt der schutten is afgebeeld. De schilderij zelve is zeer merkwaardig, zoo wegens hare oudheid (want de kunst om met olieverw te schilderen, werd slechts eenige jaren te voren uitgevonden) als wegens de voorstelling. Hertog Jan van Braband is daarop voorgesteld, zittende op een' troon, staande midden in een welig beplanten tuin. Het rugstuk dezer verhevenheid is met een sleutel versierd, die in het begin der 18e eeuw nog in de gildekamer hing en jaarlijks als de schutten met hunne vrouwen kosteloos feest vierden, in het venster of boven de deur werd geplaatst. Dit feest werd genaamd de *vrijen Brom* of *vrije Schim.* Zie Gesch. van Antwerpen, II. 614, alwaar het navolgend op dat schilderij toepasselijk vers

hetzelfde gekleed waren, en voert daarvan tot bewijs aan de paneelschilderijen ten zijnen tijde hangende in de vertrekken van den krijgsraad op het stadhuis en in de kloveniers doelen, op welke stukken de handboogschutten nu eens gelijkvormig in het zwart, dan weder eenparig in het bruin

---

uit Papebrochius, *Annales Antwerpienses*, I. 314 getrokken, voorkomt.

Als men duysent vier hondert twee en twintig telde,
Den prins het landjuweel tot Loven opstelde,
Sone van Hertoch Anthonis, Hertoch Jan,
Tot Loven met den cruysboog, en eenen cop wan;
En heeft hem den cruysboog van Antwerpen geschonken,
Daer menig Gulden-broeder heeft uyt gedroncken.
Soo beminde den Boge onsen edelen Lands-Heere,
Bewysende de Gulde soo groote eere,
Dat hy met ons den vogel selfs afschoot
Met den Cruysboog, alsoo het is gebleken bloot:
Waervan dat men hiel fraey conincxfeeste:
Hy dede alle costen minst ende meesten,
't Welck doen in alles maer vier-en-twintich Peeters was.
En doens besette hy den ouden Boghe op dat pas
Vier-en-twintich Peeters erffelick tot memorie,
Op 't Marckgraefschap van Antwerpen, zyn victorie,
Zoo lanck als het schaepken gras zoude eten:
Daer wy brieven aff hebben in ons secreten.
Ende noch eenen cop heeft hy ons gegeven,
Daer Hertog Jan staet opgeschreven.
Als sulcken persoon dat gedaen heeft t' elcx aenschouwe,
Laet ons dan desen Boog in eeren houwen;
En oock vastelyk op Christum betrouwen,
Onsen naesten doende als ons selven mede
Soo leefdy goetwillig in eeuwigen vrede.
Om de weldaet die wy van Hertog Jan hebben ontfaen,
Zoo heb ick gedaen ter liefde des Cruygsboogs verheven,
Opdat syn memorie nimmermeer soude vergaen
En dat se by de goetwillige schutters altyt sou leven.

gekleed voorkomen. Op een in 1533 door den schilder Cornelis Anthonisz. vervaardigd stuk, ten tijde van dien schrijver zich bevindende op den gang voor de kleine krijgsraadkamer op het stadhuis, was de kleeding der schutten afgebeeld twee kleurig, namelijk groen aan de regter, rood aan de linkerzijde. Het blijkt dus uit deze opgave, dat bij de vernieuwing der kleederdragt daar ter stede, die volgens de ordonnantie van 4 April 1413 jaarlijks behoorde te geschieden, ook in de kleur, even als in zoovele andere steden, zooals men weldra gelegenheid zal hebben op te merken, soms verandering gebragt werd [1]). De gemelde ordonnantie schreef voor, dat het eene jaar de rok, tabbaard of *vlieger*, het andere jaar de kaproen zal worden vernieuwd, terwijl in eene latere keur (1471) bevolen wordt, dat elke schut zijne kleeding maken moest, zooals de *Conyne mit sinen hogen raet dat ordineren zoude.* Te 's Gravenhage schreef de ordonnantie van Philips II (18 Mei 1563) voor, dat de schutten van St. Joris den eersten zondag na St. Joris zouden behooren te vergaderen, en onder de behandelde zaken te bepalen, welke *pelleuren* zij dat jaar zouden dragen. Deze tabbaarden behoorden op de boete van 3 sch. Holl. voor den bepaalden tijd gereed zijn, en werden zij gehouden op dezelfde boete met deze kleederen in de eerste 3 volgende jaren te verschijnen, bij elke gelegenheid dat de gilde zich verzamelde — *sullen ook gehouden wesen op elke mouwen van de pelleuren ten minste te hangen ende daeraan dragen een voetboge, papgaeye ende rolle naer ouder gewoente* [2]). Dezelfde koning maakte omtrent hunne kleederen in de or-

---

1) Wagenaar, Beschrijving van de stad Amsterdam, III. 165, de kameraars-rekeningen zouden dienaangaande meer licht kunnen verspreiden.

2) De Riemer, l. l. 663.

donnantie van 2 Mei 1561 voor de St. Sebastiaan de bepalingen, dat niemand eenige *paleur* van *schuts-tabbaerts* mogt doen maken, dan op voorschrift van den schut-koning, de 4 hoofdmannen en de meeste stemmen, elke overtreding daarop werd met eene boete van 4 sc. gestraft. De schutten mogten *heur selver* niet van dien tabbaart afnemen, voor dat het bestuur weder een nieuwe *paleur gekeurt* had op dezelfde boete [1]). Te Delft beval de schutter-ordonnantie van St. Joris (1397) dat zij *alle jare pallueren sullen doen maken gelyk* [2]). De stad verzekerde bij dezelfde ordonnantie aan elke schut, wanneer hij ter heirvaart voer, een paar *schapen-hant*schoenen, voor menig trouwe dienst, die zij aan de stad bewezen hadden en nog zouden bewijzen [3]). Te Haarlem *gebruykten* de schutten, zegt Amsing [4]), *tweeverwige rocken tot eene leverye met een silver by-teijken, welk erenkleed hen van 't gemeijne volk onderscheydde.* Te Dordrecht werd bij ordonnantie van 4 Julij 1427 vrijdom van wijn-accijns geschonken aan de 100 schutten, mits dat zij *alle jaer haer palloer* rede hebben *ende gemaickt opten Pinxter heiligen dach*, op de boete van 1 mark zilver [5]). Volgens de opgave van Balen was ten zijnen tijde in de kloveniers doelen te dier stede onder de pronksieraden van de voormalige handboog-gilden nog aanwezig een *schutters-kappe*, geborduurd op fluweel, half blaauw, half rood, van binnen met dezelfde kleuren gevoerd, alsmede

---

1) De Riemer, l. l. 698.

2) Beschrijving van Delft. 513.

3) L. l. 513.

4) Beschrijvinge ende lof der stad Haerlem, 305. Dit kleed »zegt hij" houd nu in meest alle steden op, het bijteyken blijft noch ergens in 't gebruyck.

5) Mr. P. H. van de Wall, Handvesten enz. der stad Dordrecht, II. 1464.

eene van latere dagteekening (1622) van hetzelfde maaksel en kleur [1]). Ook op de St. Joris doelen waren nog twee oude en een nieuwe gelijksoortige kappen bewaard gebleven [2]), terwijl op de St. Christoffel- of heelhaaks-doelen eene schutterskap insgelijks geborduurd op fluweel, maar half purper en half rood en gevoerd met deze kleuren [3]). Te Gorinchem *droegen*, zegt Aart van Kemp Jacobsz. de schutten *haer coleuren van schutten tabbaarden elk met het zilver op haere mouwen* [4]). Te Gorinchem schreef het handvest van de St. Christoffel of busschut-gilde (1 Julij 1531) voor, dat zij in den doelen verschijnende met hun paleur moesten gekleed zijn, *ten ware zake det zij rouw droegen*, dat zij daarmede op de begravenisplegtigheid van een hunner broeders behoorden te verschijnen, op de boete van 4 st., dat niemand eenige *paleur van schuts tabbaarden* mogt laten maken, dan zooals die was bevolen door den schut-koning en de *konings stavele* en bij *der meesten opinien* der schutten op dezelfde boete, en eindelijk dat zij *haer zilver* niet van *haaren* tabbaart mogten nemen, tenzij eerst een nieuw *gekeurt* was geworden [5]).

Opmerkelijk is het, dat in de oudste *scutter-ordinanci* van Utrecht van het jaar 1367, voorkomende in het zoogenaamd *liber hirsutus*, van de schutkleeding geen enkel woord gesproken wordt; alleen vindt men dat de raad der stad *jaerlix* den schutteren toezegt 16 ff, om *horen bode mede te cleden, hore keersen ende hore doelen mede te maken.* Het eerst dat men daarna van dien schut-kovel weder vindt gewag gemaakt, is in een raadsbesluit van 9 Junij 1413

---

1) Balen, l. l. 666.
2) L. l. 671.
3) L. l. 672.
4) Van Zomeren, I: l. 121.
5) Van Zomeren, l. l. 127 en 128.

waarbij bepaald werd, *dat alle ons stat schutte, die bynnen onse stadt syn, als men die papenguye schiet, die also starck van liue syn, dat sy mede wtgaen ende ingaen mogen, mede wt ende ingaen zellen mit horen bogen. Ende dat een ygelic sinen schutter caproen dan op syn hooft hebben sal. Ende yemant die dit verbrake ende niet mede wt ende in en ghinghe oft sinen scutter caproen niet op syn hooft en hadde, die scutter en sel onse stat vp Sinte Mertens auont end vpter kersauont ghenen wijn gheuen* [1]).

Bij gelegenheid, dat de raad den 20 Maart 1444 besloot, alle de oude schutten af te zetten *voer nutscap der stat ende om der wille, dat sy een wyl tyts tegens raeds overdrachten ende boven den getale, onredelic ingenomen syn*, — en de oversten met de schutten-homans en vier leden uit den raad gemagtigd werden tot het aannemen van nieuwe schutten ten getalle van 400 man, zooals dit in 1408 was bepaald geworden [2]), werd er tevens eene nieuwe ordonnantie gemaakt voor deze schutgilde en daarbij voorgeschreven, dat alleen hij, die *dachlick binnen Utrecht woent*, den scutkovel mogt dragen, *gesondert die gulde sporen spannen off hoer kynders.*

Bij deze ordonnantie werd *inden eersten* vastgesteld, dat men een *boeck sel maken*, waarin voortaan al wat de schutgilde betrof zou worden opgeteekend [3]). Dit boek is geluk-

---

1) Zie raads-dagelijksch-boek van dat jaar bl. CXXIIII verso.

2) In hetzelfde raadsbesluit, door Burman, Utr. Jaarboeken, II. 43, in zijn geheel medegedeeld, worden tot voorwaarden gesteld, dat zij, die binnen de laatste 5 jaren buiten vergunning der oudermannen, uit de gilde zijn genomen, thans niet weder mogten worden aangenomen en dat, indien men iemand, die als schut vóór of in den laatsten oorlog de stad had gediend, *te hws liete*, deze levenslang vrij van waken en stads dienst zou zijn.

3) Hoewel Matthaeus en Burman, wanneer zij over de schutten handelen, de meeste der raadsbesluiten omtrent de gilde genomen, hetzij geheel hetzij gedeeltelijk hebben gebezigd — schijnen zij echter dit

kiglijk bewaard gebleven. Het behelst niet alleen voor de geschiedenis der Utrechtsche schutgilde, maar ook voor de kennis van het karakter en doel dier instelling in het algemeen zoo vele belangrijke bijzonderheden, dat ik gemeend heb, de mededeeling van dit stuk in zijn geheel bij deze gelegenheid gevoegelijk te kunnen doen, alvorens de beschouwing over de kleederdragt der schutgilde voort te zetten — eene uitweiding, die mij te noodzakelijker voorkwam, omdat ik bij de verdere behandeling van het onderwerp met betrekking op de stad Utrecht, meermalen op den inhoud van dit schutterboek zal behooren terug te komen. Dit boek in 4to formaat, is vervat in een' zeer beschadigden perkementen band, met het opschrift:

DIT IS DER OUDE SCUTTERBOECK TOT VTRECHT.

Anno XV^{c} ende XV.

Item. Dit syn die geen, die nu der schutten lant bruycken.

Item. Gerit Lambersz. bruyct der schutter lant tot Achouen VIII g. V st.

Item. Cornelis die Keysers wedeu bruyct lant int Goey III g. V$\frac{1}{2}$ st.

Item. Gerit Jansz. bruyct den schutter tollen int Goey I$\frac{1}{2}$ r. g. [1]).

---

schutterboek zelve niet te hebben gekend, maar hunne bouwstoffen uit de raads-dagelijksch-boeken te hebben verzameld. De heer L. E. Bosch heeft in zijn *gedenkboek der Utrechtsche schutterij* van dit boek gebruik gemaakt, doch deze schrijver, het onderscheid niet gevoelende tusschen de schutgilde en de overige in tijd van nood te wapen geroepene gilden, heeft dus ook van de bouwstoffen, die hij niet behoorlijk wist toe te passen en daarbij onnaanwkeurig aanhaalde, zeer weinig nut getrokken.

1) Deze opgave beslaat de eerste bladzijde van het boek, waarin, zonder inachtneming van eenige chronologische orde alle de verschil-

In den eersten-

Soe sellen die scutte een boec hebben, end daer ynne bescriuen alle den scutte sekere renten end allen sekeren oncost, den die scutte dair off sculdich syn te doen, end dair sellen die homans inder tyt voirt meer hoir rekenynge dair op doen.

Item. In den seluen boecke selmen alle die scutte bescriuen mit name end toename, die men nv aen nemen sell, end als die homans hoir rekenynge doen, so selmen ter stont in tegenwoirdicheit der scutten inden seluen boeke scriuen, die scutte, die van dien jair ingenomen syn end dair die homans hoir rekenynge van gedaen hebben [1]).

Dit syn alsulke seker renten als die scutte jairlix hebben.

---

lende raadsbesluiten en ordonnantien de gilde betreffende, zijn opgenomen.

1) *Gedaen hebben.* Burman heeft in zijne Utr. Jaarb. II. 44 en 45 deze ordonnantie in haar geheel, doch onnaauwkeurig overgenomen uit het raads-dagelijksch-boek van 't jaar 1444 bl. LXXXIII verso. Het besluit is dingsdag na St. Agniete (22 Jan.) door den ouden en nieuwen raad genomen.

Item. (vervolgt het besluit) En sellen geen hoemans enige scutte meer annemen, dan na ouerdrachten der raeds oudt ende nye, bi enen kuer van X ℔ ter scutte behoef, van syns selfs goede, so dicke alst yemant dede.

Item. Sellen alle die oude hoemans van voerledenen jaren, die noch niet gerekent en hebben mit horen doelmeisters, hoer rekeninge doen tusschen dit ende den heiligen dagen van Paschen naestcomende, elc bi enen kuer van X ℔ van syns selfs goede, ende daer toe die homans ende doelmeisters gene hoemans doelmeisters meer te mogen werden. Ende die hoemans die nv syn, of namaels comen, sellen altyt hoer rekeninge doen voer sunte Victoers dage na horen ofganck, biden kueren ende bruecken voirscr. ende sy en sellen gene restande rekenen, die lude en syn mitten wtersten recht verwonnen.

Inden eersten. Geeft onse Heer van Vtrecht den scutten jairlix XVI Beyersche gulden. facit XI r. g. IIII st.

Item. Geeft die stat den scutten jairlix LXII ℔.

Item. Hebben die scutten VI mergen lants te Achtienhouen, bruct Gosen van Scadyc om VI goede Dornyx cronen end om IIII capoen, hebben die homans, end twe houve hebben die boeden.

Item. In den jaer van LXXVII op Heilich Sacramentdach, doe was myn heer van Montfoerd in ons morghenspraec ende sconc den scutten quyt dat morghengelt van ons lant als voerscreven staet [1]).

Item. Noch VII mergen lants gelegen int Goy, bruct Goesen voirsz. om drie Reynaldus gulden end om twee capoen hebben die homans, end II hoeve hebben die boden.

Jtem. Noch omtrint enen mergen lants int Goy brwct Gosen voirsz. om enen gouden Arnhemsch gulden.

Dit is den oncost, den die scutten weder doen moeten hiervan.

Item. *Jan van Brokeli* ende *Jacop Gheryt soen* [2]) onse boeden elcx tot hoeren tabbert mit den voeder VII½ Beyersche gulden maect XV Beyersche gulden.

Item. Den boeden voirz. voir hoir loen elken V Beyersche gulden, maect X Beyersche gulden,

Item. *Wernaer Jansz.* [3]) van dat hy die doelen besorget

Item. En sell niement scutt wesen enz. (zie voorts het slot op pag. 133, alwaar het voorkomt als eene nieuwe afzonderlijke ordonnantie). Zie dit besluit in het raads-dagelijksch-boek blz. 13 verso.

1) Dit is door eene andere hand geschreven.

2) Oorspronkelijk stond er Peter die Wilde Geerloffssoen end Wouter Willam Peterss.; deze en de volgende boven deze namen geschreven personen: als Airent Lyboert ende Claes Brantss. zijn doorgehaald.

3) Oorspronkelijk Henryck Sandersz.

ende den homans hoir noten wtreyct, behaluen dat hy hout van den noten II½ Beyersche gulden.

Item. Des coninc boege cost V Beyersche gulden.

Item. Hannyn, tromper mitten drien pyperen, als men die papegay sciet, te samen voir hoir loen enen Beyersche gulden.

Item. Den rodendraeger 1 stat ℔.

Item. *Wernaer Jansz.* [1]) van dat hy die papegay richt end die reyscap bewairt een pont.

Item. Den mollenair 1 ℔.

Item. Den roeper 1 ℔.

Item. Als dat heylige Sacrament gedragen wairt opter heylichs Sacraments dach scenct men aen wyn VIII myngelen end vier tortytsdragers elx een myngelen end II boden elcx een myngelen end ses par hantscoen op ten seluen dach etc.

Item. Des gelyx scinct men aen wyn end hantschoen op onser vrouwen lichtmissen dach.

Item. Van der scutten loten end rollen te scriuen end onder homans rollen te samen s iairs 1 Beyers gul.

Item. Den twen homans, onsen heer van Vtrecht, den twen boeden end Sinte Joris [2]) hoir scutcouels.

Item. Van teringen der homans end van lynden, als men die papegay scyet, omtrint te samen enen Arnoldus guld.

Dit nabescreuen is die ordonnancie der scutten van der stat van Vtrecht.

Item. En sell nyemant scutte wesen ofte scutcouel dragen dan die dachlics bynnen Vtrecht woint, gesondert die gulden spoeren spannen off hoir kynder.

Item. So en sell niemant homan van den scutten moegen

---

1) Oorspronkelijk Henryck Sanderss.

2) Men zou hieruit kunnen afleiden dat de Utrechtsche schutgilde St. Joris tot haren beschermheilige had gekozen.

wesen, then sy dat hy stedelics mit synre hoechster weren bynnen der stat woent, in alre manieren als die raet out end nye opten genen, die in den rade sitten sellen, ouerdragen is.

Item. En selmen genen heren, joncheren off yemant anders, den eens een scutcouel gegeven is, tot geenre tyt meer couellen geuen dan alleen onsen genedigen Heer van Vtrecht.

Voirt so en selmen geen wassende boem off hout vten doelen houwen dan alleen ryze van wilgen, die cnoetber syn, by een koer van X ℔ ter scutte behoeff, so dicke alst yemant dede.

Des vridages na Letaeren [27 Maart] in den jaer M GCCC XLIIII.

Overdrogen die rade out end nywe opter ordonnancien van den scutten dese nabescreuen pvnten.

In den cersten. So en selmen niet meer enige doelmeysters setten, mer die homans sellen die doelmeysterscap seluen bewaeren, ende men en sel niemant van enigen officien onder den scutten enige couels geuen off dair off rekenen, dan alleen onsen genedigen Heer van Vtrecht, den homans inder tyt, Sinte Joris ende den twe boden.

Item. Op Sinte Joris dach sellen die scutten vieren end een ygelic scutt sell een scutcouel hebben, die des niet en doet, die sell verboeren een ℔ end elc den anderen te bekoeren.

Item. Een ygelic scutt jvnck end out van jaeren, die bynnen vnser stat is als men die papegay sciet, die sell myt syns selffs liue wtgaen ende mede schieten, gesondert allene noetsaken van sieckten, end eene schutcouel op syn hoefft hebben, end niet enen timp sonder couel, by enen koer van enen ponde totter scutten behoeff vander homanscap, dair hy ynne hoirt. Ende dat sellen die boden jairs den onder-

homans aenbrengen ter stont op hoeren dyenst, end zy souden den koer dair to seluen gelden.

Item. Alle jair als men die homans kiesen sell, so sellen die boden seluen bescreuen brengen alle die twaloff homanscap scutte van name te name end openbairlic in tegenwoirdicheit der meenre scutten voirt roepen end lesen, end dan alsoe voirt werpen inder mvtsen, om te loten sonder argelist op hoeren dyenst.

Item. Elke der XII homanscappen voirsz. sellen euen groot wesen van mantael off byna euen groet als ment nae gelegentheyt naeste bescicken mach, end dair sell een ygelic scut mede te vreden wesen.

Item. Men en sell geen scutten meer aennemen sy en sellen dat volle gelt geuen: te weten, elc enen ryder, ende die scut wert, den boden een pond, end van den rider voirg. dair sellen die homans inden rekenynge off doen mit den anderen als voirsz. staet.

Item. Elc homan sell syn rekenynge voir Sinte Jan na syn offganck bij X ff, end sy en sellen geen restant rekenen, die lude en syn mit den vtersten recht veruolgt end verwonnen.

Item. Sell men der scutter boeck end ordonnancie lesen als men die homans kyesen sell, om enen ygelicken: te weten, die ordonnancie als dat behoirt [1]).

Item. En geen homan en sell scutscap en wech geuen by een koer van V ryers.

Item. Dien scutscap gegeuen worde, die sell verboeren vyff croenen end nummer scut te wesen.

Item. Ouerdragen by den gemeenen scutten, dat men van

---

1) Zie deze ordonnantie tot dusverre medegedeeld door Burman, l. l. II. 45 en volgende. Ook is zij aangehaald en opgehelderd door Matthaeus, de Nobilitate. l. l.

deser tyt voirt die homans kiesen sell in deser manieren. Dat men alle die scutter namen in een mvts doen sell, end welke vyff eerste namen, die voirt comen, sellen elcx houen enen goeden man, end dan twe bonen vten vyuen, end welke twe van den vyuen, die meest bonen hebben, die sellen dan onss ouerste homans wezen.

Item. Geen schut en sel hem vry copen dan by gemeenre mergenspraeck van den scutten.

Item. Als die scutten mergenspraek hebben, so sell elc scut gaen sitten op syn stede, end ten sellen niet meer dan viue teffens opstaen, end die yerst op is sel voir spreken.

Item. Men en sell geen scutte meer an nemen dan in die scutte mergenspraeck by een koer van V ryders.

Item. Als die homanscap scieten, so sellen die scutten van elc homanscap dair wesen, end elc ouerhoman sell dair wesen op syn eynde.

Item. Als die scutten wtreysen, soe moegen die boden elcs enen scutte te huys laten bliuen, wie des mit hem eens werden kan, end verantwerden die inder reyse.

Dit nabescreuen is die ordinancie vanden scutten, wanneer sy wtreysen vander stat wegen.

Inden eirsten. Wanneer men wt tiedt voir een slot mit den scutten, dat gestormpt end gewonnen wort, dair sellen die scutten off hebben, die dair mede syn [1]), sulc harnasch alse dair gewonnen woirt, also als hem to gewyst wairt, do men Wulven wan.

Item. Wanneer die stat wtreyst mitten scutten, dair een roeff gehaelt wort, dair sellen die scutte off hebben, die dair

---

1) In het *liber hirsutus* staat *die dair mede syn.* Deze woorden heeft Matthaeus bij de overneming dezer ordonnantie (Zie nobilitate 1119) *geheel* weggelaten!

mede syn, van elken beesten een dat beste, dat kullen heeft, end dairen tendens hore butynge als recht wyst.

Item. Wair enich scutte, die rouede ofte plonderde buten synen homans ofte anders enige onstantelike dingen dede, dien soud men vter scutter gilde leggen.

Item. So wair men wtreyst bouen eenre mylen, so sel men den scutten leveren wagenen ofte scuten, dair men ryden ofte varen mach, also verre alse die stat toebrengen mach zonder argelist.

Item. Wanneer die scutten wtreyzen vander stat wegen, end sy weder bynnen comen, so selmen elken scutte geuen, die mit synen boge wtgeweest heft een myngellen wyns, den conynck, den ouersten homans end den twe bannyerdragers selmen geven dubbellen wyn, die optie reyse mede geweest hebben. Mer so wanneer die stat gemeenlike wtreysde so en souden sy genen wyn hebben, end als die scutten wyn hebben, so sellen die cameraers vander stat den wyn wtreyken, end die homans vander scutter gilde sellen den cameraers aenbrengen by hoirre wairheyt, wie dat wyn hebben sell.

Item. Enich scutte die inder stat reyse syn boge ontwe scote off mit ongevall verloere, dien soude hem die stat gelden, dairt die raet ter waerheit vonde, dat ment myt rechte schuldich wair te gelden.

Item. Als men die papegay sciet, so sell men geuen elken scutte, die dair mede is een myngelen wyns.

Item. Sel men geuen tot Sinte Martens misse end tot kerssavont elken scutte ene take wyns, den conynck end den ouersten homans dubbellen wyn.

Item. Sellen die scutten verdragen wesen wakens gangers ende opten toirn te leggen, then wair dattet noetsaken deden end mens den scutten bade sonder archeyt.

Item. Moegen die ouerste homans die scutten te samen bieden om hoirs gilden oirbair tot eenre penen to van V sc.

Item. Wair enich scutte, die by synen homan niet en waire als men wtgetogen wair, die verboirde synen wyn van dier reyse, mer die te perde wair mit synen boge, die soude synen wyn hebben.

Item. Enich scutte, die te voete wt wair, die eer bynnen weder quaem eer syn homans mit hoirre bannyer, die verboirde sulke koer, als die raet biet end dair en tenden synen wyn [1]).

Voirt so heeft out raet ende nywe ghemeenlicken ouerdragen, so wanneer die scutten enich hws besetten bynnen der stat, dat dan die homans van den scutten gene homans opten huse setten en sellen, thénzy by den ouersten vander stad [2]).

Voirt so is out raet end nywe ouerdragen, wanneer dat die stad huse beset vanden gilden, dat die borgermeysters mit den ouersten oudermans die homans te samen dair to setten sellen.

---

1) In het *liber hirsutus*, waar deze ordonnantie blz. X voorkomt als vermoedelijk dagteekenende van het jaar 1367 of 1368 is dit artikel aldus opgeteekend:

Item. Moghen die ouerste hoofmans hore ghildebroeders te zamen bieden tot eenre penen toe van II sc. De hierop volgende artikelen zijn bij de overneming dezer ordonnantie in het schutterboek waarschijnlijk niet zonder redenen weggelaten.

Item. Enich man, dié inder schutter-gilde wezen wil, die zel gheuen den ghilde II pont was ende den bode II sc.

Item. Zel die raet van der stat jaerlix gheuen den scutteren horen bode mede te cleden, hore keersen ende hoer doele mede te maken XVI ℔.

Tot dusverre heeft ook Matthaeus in zijne Nobilitate, 1118 en 1119, deze ordonnantie, doch hoogst onnaauwkeurig, geplaatst en zelfs het artikel, betreffende het bijeenroepen der schutten door de homans geheel weggelaten. Nog behoort te worden opgemerkt, dat de spelling dezer ordonnantie in het schutterboek met die der oorspronkelijke in het *liber hirsutus* zeer verschilt.

Deze pvnten hierna bescreuen syn verclaert ende ouerdragen by den meenen scutten in hoirre morgenspraeck opten sonnendach reminissere inder vasten [1]).

Ierste. Wanneer men wt tiedt voir een stat ofte voir een slot mitten scutten, dat gestormt ende gewonnen wert, so sellen die scutten, die dair mede syn, hebben hoir pelueren, als van outs gewoenlix te wesen plach.

Item. So waer men wt reyst, so selmen den scutten, die mede wtreyzen, wagens ofte scuten leueren bynnen der stat ofte voir die poirt dair sy wt reysen, dair men ryden off varen mach sonder erch.

Item. Wanneer die scutten wtreysen end buten die poirten geweest hebben van der stat wegen, ende sy weder bynnen comen, so selmen elken scutte, die mede wtgeweest is, geuen een myngelen wyns.

Item. Op Sinte Jorisdach sellen die scutten vieren, end een ygelick syn scutcouell opt hoeft hebben, die des niet en dede sell verboeren een ff, end dair to synen wyn alt jaer doer, elc den anderen te bekoeren.

Item. Alle eigene, die scutten geweest hebben ende ontborgert syn, die sellen scutten bliven, end haer scuttcouel dragen, gelyc sy voirtyts hebben gedaen.

Anno XIIIIc XCV.

Item. Des sonnend. voir sunte Margryet [19 July] is overdraghen in de gemen merghenspraeck deze punten hyer na beschreven.

Item. Off gebuerde, dat alle de scutten haestelyck wt trecken souden, ende de bode so gerynghe nyet om gaen een mochten, so sel meen dye een trom bouen ende dye ander beneden om doen gaen slaen ende laten roepen, waer de scutten komen ende vergaderen sellen, ende dye dair nyet koemt

---

1) Moeijelijk is het jaar van deze overdragt te bepalen, daar de stadsboeken daarvan zwijgen.

sal verboeren X ℔, ende dat sellen dye scutten t samentlycken verteren.

Item. Als dye scutten des snachts buten blyven, so sellen hem dye homanscappen by een fueghen, om dat dye ouer homans off dye syt bewelen op dye waerde scycken moeghen, ende wair dair yemant van dat homanscip, dye nyet mede op dye waerde een gynghe, dye soude verboeren II stuvers tot dat homanscap te verdryncken.

Item. Waert also, dat ons ouersten yet wernamen, daer sy dese scutten om wt seynden woude, luttel off foel, dair sellen dye scutten mede te vreden weesen, ende dair sel een ouerhoman ende een pellyoen mede wesen.

Anno XIIIIc XCIII.

Ouerdroghen dye scepen, raet ende mentmannen als nw voert aen te vesen II hondert scutten op dye ordynnancye hier na bescreuen [1]).

Item. Inden eersten. So sullen dair XII goeder mannen wesen elck myt een hellebaert, om by dye twee peljoennen te vesen ende dair nyet off te gaen.

Item. Dyt syn dye personen hierna beschreuen: Euert Wolkensz., Jan dye Haes, Wyllem Sem, Wyllem Florens, scylder, Peter die Haes, Jacob Rutghertsz., Lambert Bol, Peter Goeijertsz., Jan Foyt Hugensz., Ghijsbert van Lantscroen, Gherit Foyt, Peter van Syndorp.

Item. Ten anderden mael, so sellen dair wesen XXXVIII goeder mannen, dye elck hebben sellen eenen goeden pyeck lanck wesende XVIII voet myt een verstaelt yser, op een koer van een pont tot behoeff Sunte Jorys.

---

1) In het raads-dagelijksch-boek van dat jaar leest men op bl. 114 verso. Op Sunte Dyonisius-dach (9 Oct.) Die jonge scutten hebben een ordinancie gemaict op die jonge scutterye beschreuen in een boeck voer den rade gelezen, welke ordinancie die raet belieft ende confirmeert heeft.

Dyt na bescreuen syn dye personen. Meyns Verborch, Erst Jansz., Jacob Gheritsz. de brouuer, Ghysbert Dircksz., Jan Ghysbertsz. de brouuer, Ot dye vleyshouuer, Peter Jansz., mandemaker, Jan Knijff, Adriaen Rommer, Loey de hernysmaker, Jan van Rijn, Pouuels, scutemaker, Lubbert Aelbert, Aert Jansz., Wouter dye backer, Jacob dye vannemaker, Thonys dye messemaker, Cornelis Hillebrantsz., Wyt Bertolomeusz., Henryck die leydecker, Jan Florensz. beldesnyer, Peter van Apcoude, Ghysbert Sas, Jan de Koninc, speldemaker, Jan Dankertsz., Jan van Lewen, dye verner, Peter Foyt, Anthonis Kroeck, Gherit Jansz., Franck Reyersz., Euert van Wyel, Hermen dye metzelaer, Henryck Claisz, Wyllem van Steenre dye tymmerman, Jan van Jutfaes, Peter Braem, Wyllem van Wynsen, Wyllem Verkerck, Loeff van Pallaes.

Item. Ten derden mael, so sullen dye ander scutten bo ghen, bussen ende ermborsten hebben, dair een goet scut myt eeren mede gaen mach, ende een half dosyn goeder stalen pylen in syn koker hebben, ende dyt op een koer van een pont, also dyck hy broeckachtych ghevondert vort, ende elck homanscip sal melkanderen bekoren moghen, ende dye koer sullen sy tsamen verdryncken. Ende hier sellen die ouerhomans inder tyt een opsyen op hebben, dat dyt voerscreuen punt aldus gehouden woert op dye koer voerscreuen.

Item. Ten vyerden mael, so sullen dye twee ouerhomans inder tyt, als men te velde treckt off dat sy myt den scutten eerghent ghesent waerden, elck een hellebaert in hoir hant hebben.

Item. Ten vyften mael, sullen dye ouerhomans inder tyt eenen weyffellaer setten om dye scutten in ordynansy te setten ende te houden. Ende dye daer weyffellaer geset voert, sal van den scutten hebben enen koeuel ende van dye stadt dubbelde wyn.

Item. Voer elck peljoen enen trommen slagher ende dye

sal dye stadt lonen ende dye stadt sal dye trommen den scutten eerst geuen, ende dye scutten sullen sy voert jaerlix in goeden raeck houden.

Item. Ouerdragen bi die gemeen scutten in volre mergespraeck anno XCIIII omtrint Pynsteren.

Item. Als die scutten wt trecken so sellen die pylioenen midzen wesen, ende half die hellebaerden voer die pylioenen ende half achter, ende dan die piecken half daer voer ende half achter, ende dan die armborsten ende houten bogen half voer die piecken ende half achter, ende dan die stalen bogen half voer die armborsten ende half achter, ende dan die bussen half voer ende half achter. Ende die homans inder tyt mit die coninck ende mit die weyfelaer sellen achter wesen, ende een van den boden sel voer wesen ende een achter.

Item. Voert sel elcx van die scutten hem versamenen op de wagens mit die gheene, die gelyck geweest syn, ende elcx sel synen man houden, daer hi mede wt reyst, bi dat verboren van vyf ℔.

Item. Voert so en sel niemant wt deser oerden gaen, om enige vianden aen te tasten ofte veruolgen dan die gheen, die dat beuolen wart van den homans bi X pont.

Item. Voert so en sel niemant van die scutten, als sy wt syn mitten homans ende pylioenen te wagen, te sceep, te voet of anders die een den anderen voer riden, varen of gaen, mer elcx sal bliven daer hi van syn homans of anderen, die des beuolen wart, geordiniert wart int wtrecken ende int incomen bi vyf pont.

Item. Voert so en sel gheen scut van den hoep sceyden, hier of daer te gaen, sonder beveel van den homans bi vyf pont. Ende al dese kueren sellen gaen tot Sunte Jorys behoef.

Item. Voert als die scutten wt syn mit die pilyoenen, so sellen die homans elcx op syn ende mit die scutten van dien eynde samenlick panden, die daer niet mede gewest en heb-

ben ende samenlick dat verteren. Ende als gheen van die pylioenen wt en syn, so sellen die onderhomans panden mit die scutten elcx in syn homanscap, alst gewoentelick is.

Bylhowers.

Goeyert van Voern, *Willem can Lochorst* [1]), *Gerit van Rijn Geritsz.*, Goeyert Verhaer, Meyns Verborch, een pyeck, *Wolken Jansz.*, Peter Tomasz., de raeimaker, Jan Tomasz., *Jan de Myle*, Erst Jansz., een pyeck, Jacop Gherytsz., een pyeck, Willem Krieck, *Willem Sviegensz., timmerman*, Heynryck Sas, Evert Wolkensz., een hellebaert, Henryck Henryksz., beldesnier, Adriaen Alfersz., Loeff van Pallaes, een pyeck, Jacob Stycker, Wyt Bertholomeusz., een pyeck, Anthonys de raeymaker.

Tvystraet.

Jan van Roeyenbverch, *Gheryt Mont*, Ghysbert Dircksz, een pyeck, Aryaen Petersz., Lambert Wovtersz., Powels Jansz., Adryaen Tomaesz. kvper, Cornelis Lambertsz., Goeijert Bol, *Jacop Sticker*, *Lvdolf van Velden*, Jan Andryesz., Jan Ghysbertsz., een pyeck, Cornelis Wyllemsz., Aert Vos, *Jan van Gemen*, Jan van Goch, Jacob Gheritsz., Gherit Claiss.

Smede.

Claes de Ryck, *Heynryck Roeck*, *Dirc Hec* (?), Jan de Groet, Ot de Vleyshouer, een pyeck, Jan Koernkyn, Claes Jansz. backer, Wyllem Gerytsz. backer, *Dyrck van Pvtten*, *Jan Wyllemsz.*, *Gielis Henryckszs.*, Herbert Hol, Peter Jansz., mandemaker, een pyeck, Jan van Nvs, *Jan Walra-*

---

1) De namen met curcijf letters zijn in het boek doorgeslagen. De mededeeling van de naamlijst der schutten kwam mij in vele opzigten noodig voor, daar zij later bij de behandeling van de getalsterkte en van de hoedanigheid der burgers, die in de schutgilde werden ingeschreven, strekken zal, om daaruit gevolgtrekkingen af te leiden, die niet geheel van belang ontbloot zijn.

ven, Heynryck Roellofsz., Gheryt Wyllemsz. de comen, Jan Bloem, Henryck Hoes, Euert Vesselsz., Clais Beeflant, Wyllem Verkerck, een pyeck, Dirck van Putten.

Lynmerck.

Gheryt Knyf, Jan Knyf, *Bomert de kersemaker*, Wouter van Avcoep, Cornelis Ghysbertsz., Adryaen Rommer, Ghysbert Bogert, *Claes van Valkendael*, *Bertout Heynrycksz.*, *Aert Spyker*, *Jan Wovtersz.*, Jan Roellofsz., Loey de hernesmaker, Jan Dyrcksz. de brower, Jan van Rijn, Gheryt Jansz. de backer, Bernt van Groneuelt, Rutgher inden olyfant, Dirck van Mens, Ghysbert van Wee, Jan Danckertsz.

De Gaerde.

Jan van Raporst, Wovter van Vyanen, *Wolken Bot*, Jan van Oestrvm, Powels de scvtenmaker, een pyeck, Lvbbert Aelbertsz., een pyeck, Jacop Aelbertsz., Aert Jansz., een pyeck, Jan de vannenmaker, *Liebert de bontwerker*, Wovter de backer, een pyeck, Hermen Akerynsz, *Ot Claesz. spannengyeter*, *Elbert Jansz.*, Jacop de vannenmaker, een pyeck, Jan Hermensz., *Henryck van Ameronghen*, Claes Jacobsz., Roelloff van Drongelen, Jacob Deel, Henryck de raeymaker.

Zaelstraet.

Anthonys van Ameronghen, Goeyert de Koninc, Jan de Haes, een hellebaert, *Jan de goutslagher*, Anthonys Sol, Hack Mychielz., Anthonys Jansz. de messemaker, een pyeck, Herman van Oestrum, Ludolf van Bentem, *Cornelis Boeijensz.* (?), *Henryck Dircksz. de loeyaert*, Jan Reyersz., Cornelis Hillebrantsz., een pyeck, Henryck de leydecker, een pyeck, Jan Florens de beldesnyer, een pyeck, *Ghysbert de bontmaker*, Wyllem van Allaer, Hermen Heynrycksz. de messemaker, Elgys van Amellenberch, Henryck Buevynck, Roelof Gysbrantsz. die tonhower.

Lowerstraet.

Ghysbert Sas, Peter van Apcoede, *Heynryck van Apcoede*,

Tymen Jacop Tymensz., Lambert van Apcovde, Jan de Myllde, Wyllem Sem, Heynryck Jansz., Jan Snebeck, Dyrck Jansz. de glaesmaker, Dyrck Sem, Jan de Kven (?) de speldemaker, Jacop Ghysbertsz., Henryck Sem, Gheryt Koenraetsz., Lambert Jansz., Averyk Heynrycsz. de backer, Eelys Jan Reyersz.

Vytenvrouwenstraet.

Wyllem van Aemmerongen, *Ghysbert Victorsz.*, *Jan Danckertsz.*, Andryes Knyf, Jan van der Borch, Jan Lvteit, *Dyrck Braem*, Jacop van Leven, Hemmeryck Herbertsz. van Overvecht, Aryaen Ghysbertsz., Goeyert Ansz., Henryck Tengelum, Ghysbert Berntsz., Jan Tempelaer, Eevert Rvtgersz., Jan van Leven, Movrys de backer, Heynryc Stevensz., Goeyert Stryc, Aert Lanchals.

Vyenghesteeg.

Florys Ghysbertsz., Peter Fovt, Peter Vyllemsz., *Goeijert Vyllemsz.*, *Anthonys Kroec*, Henryck van Ameronghen, scoenmaker, Eevert Eevertsz., Aryaen Vyllemsz., Ghysbert van Lantscroen, Wyllem Noert, Gheryt Jansz., Tomaes Aelbertsz., *Herman de Jonge*, Heynryc Aelbertsz., Vranck Reyersz., Folpert Fovt, Jelys van Eyck, *Dyrck Hermensz.*, Cornelys de hoefslager, Heinrick Hol, die smit.

Steenwech.

Bernt Provs Aelbertsoen, Evert van Vyel, *Dyrck Dyrcksz. Scroeyenstein*, Wyllem van Blochoven, backer, Ecbert Jan Bertsz., Wyllem Jansz., Ghysbert de bovtmaker, *Claes Growert*, Claes Ghysbertsz. de backer, Wyllem Gherytsz van Langena (?), *Dyrck Noetenboem*, Hermen de messelaer, *Jan van den Bverch de Sloesmaker*, *Jan de Snyder*, *Heynryck Claesz.*, Heynryck Sversz. de saelmaker, Reyer Spyker, Jan van Valckenborch, Jacop Jacopsz. de leidecker, Bernt Preys Aelbertsz., Eefuert van Wiel, Willem van Blochoven, Willem Jansz., Willem van Langgeren, Hermen die metsselaer, Heinric Saelmaker, Reinier Spyker, Claes Ghysbertsz. die backer, Ghysbert die bontmaker, Jan van Valkenburch,

Jacob Jacobsz. die leydecker, Claes Gerytsz. die smit, Hermen Boemhouwer, Heinrick Gheryt die smit, Gheryt Willem die smit, Claes Willemsz. die raeymaker.

Ovkerckhof.

Heynryck Aertsz., Wyllem Florysz., Gheryt Dovs, *Lambert Beynop*, Peter van Synderp, Wyllem van Stenre, Herman Vyllemsz., Jan van Koten, Peter Braem, Borren Jansz.; Jacop Mesen de backer, Jan van Jvtfaes, Jan Rovtersz. de messelaer, Ser Jansz. van Katvyck, Vyllem die kuyper, Wovter Lam, Gheryt Jansz., Henryck Petersz. de sloesmaker, Vyllem Joesten.

Plaes.

Eevert Sowenbalch, *Dyrck Rvs*, Dyrck van Svlen, Wyllem van Vynsen, Pieter Pot, Peter de Haes, Tymen Kovttynck, Wylger Jacopsz., Jacop Rvtgersz., Anthonys Speyert, Claes Tyelmansz., *Wernaer Braem*, Peter Mesen, Thevs Vyllemsz., Lambert Bol, Peter Goeyertsz., *Gheryt Ghysberts van Soest*, *Steven van Helsdyngen*, *Jan Fovt Hugensz.*, Jelys Bloch, Heynryc Dyrcksz. Lvcaert.

Anno XV^{c}XVIIJ.

Des Saterdages na Agnetis.

Die raet out ende nye heeft die oudescutten heel afgeset, die nv ter tyt zyn. Ende om weder III^{c} scutten wten gemeynen borgeren, die des machtich zyn ende dair toe dienen, aen te nemen, ende een ordinancie inder bester formen te maken, zyn gescict wten ouden, Geryt Claesz., Gysbert van Wede, Cornelis Lambertsz. ende Peter van Zyndorp, ende wten nyen raide, Jan van Roeyenborch, Jan Ruysch, Gysbert Cluetinck ende Eelgis van Hamelenberge.

Anno XV^{c}XVIIJ.

Des Manedages na Judica.

Scepenen, raide ende oudermannen, hebben by ouercomen ende beliefnisse des raits out ende nye weder aengenomen

IIIc oude scutten na wtwysing eenre cedulen in den raide op huden gelesen ende hier na gescreuen. Ende die rait is ouercomen, datmen elken scut enen scuts couel dese yerste reyse scencken sell.

Inden yersten, Dat alle goede oude punten ende ouerdrachten, die inder scutten boeck gescreuen staen, inweerden blyuen ende die selmen nagaen ende onderhouden op alsulcke kueren ende brueken als dair op staen. Ende datmen nyemant couels meer geuen en sel dan na wtwysing der scutter boeck, wantmen dat punt onderhouden wil hebben.

Item. Soe sellen die ouerhomans hoer dyensten besetten na oudergewoenten, ende zy sellen setten XII onderhomans ende die gemeen scutten sellen die onderhomans gehoer gheuen elck in zyn homanscap.

Item. Off daer enich reysen vielen, dat die scutten wt geboden worden, soe sel elck scut zynen onderhoman gehoer gheuen, ende doen ende laten al tgeen dat hoer homan hoer beveelt, dat redelyck ende eer voir die stadt Utrecht ende die gemeen scutten is, op t verboeren van X ff dat elck in zyn homanscap wtpanden ende mit malcander verteren sellen.

Item. Datmen voirtan gheen scutten aennemen en sal dan byden ouerhomans ende den ouersten vander stadt inder elker tyt wesende, te weten alser enich scut sterft, soe sel die onderhoman van die homanscap, dair hy gestoruen wair, dat den ouerhomans te kennen geuen, ende die sellen dan byden ouersten inder tyt enen anderen inde stede setten, ende anders en sel nyemant scut tUtrecht meer werden.

(Get.) Valentinus.

Lauwers.

Wermbout Pyl † doot [1]), Jan van Doeyenborch †, Jan

---

1) Hoewel alleen bij deze naam het overlijden wordt vermeld, is het echter blijkbaar, dat door het †, hetwelk in het handschrift

Ruysch Alfertsz. †, Peter Ruysch, Ghysbert Pau †, Ghysbert Cluetinck, Geerloff die Wit, Jacob Jacobsz. Lutthekenhuys, Cornelis Gysbertsz., koekebacker, Rutger Cluetinck, Jacob Henricsz. vander Meer †, Peter Dyer, Joest Gerrytsz. Cremer †, Heimen van Doeyenborch, Lambert Gysbertsz. Wyt Ghysbertsz. †, Jacob Gysbertsz., Vranck Tymensz., Jacob Euertsz., Claes Folpertsz. †, Dirck van Gruenenberch, Peter van Doeyenborch, *Henrick Jansz. in Cronenborch* †, Goeyert Bol Lambertsz., Jacob van Snellenberch †, Henrick Knyff †, Henrick Henricsz., spoermaker, *Lubbert de Wail*, Aelbert Henricsz. Vermeer, Jacob Lam Jansz., Goiertszoen, Dirck van Gruenenberch, Bruyninck Foeck, Cornelis Gheritsz. die snider, Claes Dircksz., Aelbert Cluetinck, Henrick Dircksz., Gherit Jansz., Jan Jansz. Loefsz, Lambert Gheritsz., Willem van Cleeff.

Bylhouwers.

Goeyert van Voerd, Claes Beeflant, Loeff van Pallaes †, Jonge Goeyert van Voerd, Lambert Beeflant, Henrick Henricksz., beeldsnyder, Philips Luythensz., Tomas Petersz. †, Aryaen van Oestrum, Volken Verborch, Jan Hermensz., Jan Jansz. Smit, Jan van Roeyen, Jan die Mild, Jan Krieck, Jan van Wely, Jan Knyff, Jan Munter, Jan Jacobsz. Sass, Euert Stael, Laurens Goeyertsz., Roerick Henricksz. van Eep, Claes Egbertsz., Thomas Jan Tomasz., Euert Geerlofsz. wantsnyder, Geryt Zass.

Wittevrouwen.

Jan van Coelenborch, Aryaen van Paellaes †, Jan van Huch-

---

vóór verscheidene namen der schutten aangetroffen wordt, (duidelijkheidshalve is dit hier *achter* de namen geplaatst), dit overlijden werd aangeduid, zooals dit bij de vorige naamlijst door doorhaling zal zijn aangewezen. Ook is het in het handschrift uit het verschil van hand en inkt, waarmede die naamlijsten werden aangehouden, kennelijk zigtbaar, dat telkens in de plaats der overledene schutten, nieuwe werden aangenomen, ten einde de bepaalde sterkte voltallig te houden.

tenbroeck, Jonge Jan van Réness van Baer †, Jan Lutert, Henrick van Zuylen, Gysbert Claesz, raeymaker, Michiel Engbertsz., Henrick clockegieter, Cornelis sichtmaker, Willem van Voerst †, Willem Cornelisz. cremer, Geryt van Lichtenberch, Mathys Hugesz., Aelbert van Scoenenborch †, Jan Jansz. van Vyanen, Zeger Gerrytsz., Aelbert Aryaensz., Goesen van Scayck, Gerrytsz. †, Aernt vleyshouwer, Michiel Zalm †, Alfer van Oestrum †, Gysbert Roest †, Willem Jacobsz. van Lyesfelt †, Gysbert Jacobsz. opt Wed †, Dirck Euertsz. drescreere, Vrederick de Voecht van Ryneuelt, Tymen van Leeuwen, Frans van Nyenroey, Pons die rayemaker, Aert van Wulven, Euert die ridder, Cornelis Hughesz., Joest van Voerst, Jan de Hoech, Jan Dircksz. leydecker, Gherit Petersz., Gherit Peterz., stoyldrier, Jacob Heynrickz., koykebakker, Jan Claesz. die cremer, Peter Gerritsz. die tynnegieter, Henrick Luytersz., Wrederick Jansz., Aert Zweersz., Willem Beerntsz., Royloff die Lew, Willem Floyrissen, Willem van Volpen, Henrick van Voerst.

Twystraet.

Jan Gunter Andriesz,, Huyg Foeyt Jansz., Geryt Claesz., Cornelis Zem, Henrich Jansz. die wyze, Elyas Cluetinck †, Eggert Croeck, Lambert Daneelsz., Daneel Pouwelsz, Roeloff Willem Aertsz. †, Aelbert Aertsz. goutsmit †, Ghysbert Jansz. brouwer, Jan Claesz. backer, Jacob van Malborch, Jan Gerytsz. beeldsnijer, Cornelis Korstkensz., Reyer Jansz., Henrick Hermensz. van Rauesway, Peter Luytkensz., Dirck van Oestrum, Goeyert Luytkensz., Cornelis Gysbertsz. brouwer, Joachim van Scayck, Aernt Zem Gerrytsz, Jacob Lam, Wouter van der Meye, Jan Loefsz., Gherit van Haer Gheritsz., glaesmaker.

Vyesteghe.

Ghysbert van Lantscroen †, Geryt Foeyt, Henrick Zem †, Tomas Aelbertsz., Huyg Foeyt Gerrytsz. †, Bertelsmeen Foeyt †, Jan Foeyt Petersz., Cornelis Hoefsmit †, Hermen Jansz., tinne-

gieter, Wouter van die Velde †, Cornelis Ottensz., Aernt Jansz. glaesmaker, Bertelmeeus van Eck, Folpert Foeyt, Jan die Roey, brouwer, Jan Henrick Aelbertsz., Henrick Knyff †, Jan van Zwol, tinnegieter, Jelis Dircsz. brouwer, Huyg Jan Zymonsz. Cornelis Roebertsz., timmerman †, Dirck Euertsz. sceerre †, Aernt van Leeuwen, *Jacob Tymensz.*, Willem Roetersz. timmerman, Huyg Foeyt Folpertsz. †, Willem Scaye Jan Reijersz. †, Huig Thomasz. †, *Bruin Foick*, Thys van Alblas, Cornelis van Scaeyck, Joest van Eyck, Dyrck Berntsz., Peter van Waeyen, Jan Scut, Peter Hermensz., Gherit van Eyck, Lambert die snyder, Jan Gheritsz. scoenmaker, Jacob Borns die snider, Joest Trant, Dirck Wynter, Jacob Jansz. die vleyshouder, Wouter Ghysbertsz., Henrick van Allen, Gherit Gheritsz., Willem van der Voest.

Smede.

Willem Zael, Goesen van Scayck, Willem Gerrytsz., backer, Jan Zael, Geryt Zael, Willem Loefsz., Euert Claesz. †, Dirck Dircksz., backer, Joest van Ryet, Jan Willemsz., wantsnyer, Ghysbert die Ryck, Jan Willemsz., scermer †, Dirck van Mondwyck, Claes de Gruter †, Dominicus van Hairlem, Jan Gerrytsz., scoenmaker, Jacob van Scroeyensteijn, Jacob Vermaet, Eelgis Lubbertsz., Jan Jacobsz., wantsnyer, Willem Gerrytsz., mesmaker, Aernt Wermersz., Dirck van Cleijenberch, Steuen van Wede tinnegieter, Claes van Hyndersteyn, Jan Jacobsz., van Rotterdam, Jan Gerritsz., cremer, Jacob Jansz.

Steenwech.

Peter van Merenborch, Willem van Blochoven †, Goeyert Willemsz., wantsnyder, Gelis Dircsz., backer, Cornelis Gerrytsz. inde scaeff, Henrick van Tricht, Joest Jacobsz., metselaer †, Ghysbert Gerbrantsz., Aernt Lourensz., cremer, Henrick Knoep van Merenborch, Willem van Beesdt †, Jan Dircsz. van Oudewater, Jacob Jansz. Coelenaer †, Dirck Mor van Dashorst, Jacob van Vollenhoeff, Jan Roelofsz., smit, Jan Ghysbertsz., snyer, Herman, metselaer †, Jan van

Eede, Aerntsz., Jan Willemsz., die cremer, Claes Wermersz., Cornelis Jacobsz. vander Gou, Aryaen van Helsdingen, *Willem Bonert* †, Henrieh Alfersz. van Lichtenberch, Jan Willemsz., backer, Jan Aertsz., Peter van Ynghen, Gheryt die Ridder, Peter Aertsz., pieckmaker, Jan van Genderen, Jacob Dircksz., Aert Verhuel, Jan Jacobsz. Colenaer, Wrederick Aertsz., Jan Dircksz., beduerverker, Jan Jacobsz. van Bockhout, Cornelis Brantsz.

Lyndmerct.

Geryt Knyff, Jacob van Leeuwenberch †, Eelgis Jacobsz. van Luttekenhuys, Ghysbert van Wede, Jan van Wael, Dirck van Wael, Willem Verhair †, Aernt Biscop, Jorden Scoemaker, Jan van Geelkercken †, Beernt Becrntsz., Jan Philipsz., Wouter van Wede, Jan van Wede Ghysbertsz., Cornelis Beyndop †, Peter Braem †, Dirck de Goeyer, Jan Willemsz., apteker, Antonis Beyer, Wouter Boegaert, Gheryt van Bylestein, orgelmaker, Cornelis die Ridder, Goeyert Lambertsz., in stede van Andries Goiertsz. syn soen, Zweer Jansz. †, Jan van Wede †, Gysbert Ver . . . (?) de Jonge, Hermen Gysbertsz. van Wee, Wouter Jansz. van de Pol, Rutger Verkerck †, Lubbert Sas, Aelbert Beynop, Gheryt die tynnegyeter.

Oudekerckhoff.

Gysbert die Craen †, Cornelis van Meerten, Bernt van Zolms, Aelbert Foeck, Beernt, mandemaker †, Claes van Gruenenbereh, Symon Dircsz., scoemaker, Willem Crom, Dirck Bol, Anthonis Bol, Reyer Aerntsz., Willem van Kessel, Claes van Zyl, Anthonis Jansz. van Wesep, Peter Meeusz., Geryt Claesz., wantsnyder, Sander Jansz., backer, Gheryt Doeys, Roeloff Beerntsz., Cornelis Vreem †, Reyer Coruer, Jan Spruyt, Jan Splintersz., scilder †, Roerick Henricsz. backer, Henrick van Zijl, Peter Braem, Willem Goyertsz., Peter Jansz. van Wijck, Willem Berntsz., Dirck Splintersz., Gherit die messemaker, Henrick Jansz. die mandemaker, Peter Jan Robbertsz., Gherit Verhaer, Bruyn

Janssoen die cremer, Royloff den wyncoper, Tielman in den olifant, Cornelis Henricksz., Dirck die backer, Ghysbert Lap.

Die Gaerde.

Jan van Raephorst, Melis Wten Enge †, Willem Foeyt †, Dauid van Zelck, Aryaen van Brevoerd, Jan Loefsz. wantsnyder, Roelof van Drongelen †, Reyer, snyer, Gysbert Henricksz. van Heel, Henrick Gysbertsz. †, Dirck van den Berch, Henrick van der Horst, Jan Aerntsz., Jacob Aerntsz., Cornelis van Roeyensteyn, Dirck Gelisz. van Dolre, Aryaen van Noerde, Joest van Scroeyensteyn, Claes Pouwelsz., Hubert Henricsz., tinnegieter, Cornelis van Leeuwen †, Gysbert van Leeuwen, Jacob Nenninck, Jacob van Ass †, Herman Steuensz. van Gorcum †, Jan van Hegehuysen †, Willem, brouwer van Wesep, Dominicus Aertsz., Joest Wten Broeck, Herman Gheritsz., Roetert die scryver.

Plaets.

Euert Zoudenbalch, Jan van Roedenborch †, Goeyert van Roedenborch, Laurens van Beeldt †, Dirck van Zuylen †, Aelbert van Leeuwen, Ysbrant Ysbrantsz. †, Adam Ysbrantsz., Jan Ruysch †, Beernt Verhair †, Henrick vander Borch, Jacob Pot, Tymen Koeytinck, Peter van Zyndorp †, Jan Block †, Cornelis Lambertsz. †, Anthonis die Man, Jan van Leeuwenberch †, Henrick Wilgersz.. Jan van Voerd, Jacob van Leeuwen †, Eerts Taets van Amerongen, Jaspar van Euerdingen, Matheus Block, Willem van Wynsen †, Henrick van Hoesden, Willem de Ridder, Ot van der Huesden, Gheryt de Swart, Anthonys Eerstesz. †, Jan van Wyck, Bruyn Foeck, Jan van Kuyck, Evert Speygert, *Willem Bomert*, Anthonis Beefflant, Jan van Lewen, Hermen Scuyrinck, Adam Ram, Erst van Nyenroede.

Saelstraet.

Goeyert van Voerd Henricsz, Willem van Wail van Vronesteyn †, Jan van Drakenborch †, Goesen van Voerd, Lubbert die Wael, Lubbert van Alendorp, Helyas van Ha-

melenberge, Henrick de Jonge †, Hubert Melisz., Anthonis Beeflant †, Jan van Wyck Willemsz. †, Willem van Druenen, Abel vander Vecht, goutsmit, Geryt Hubertsz., goutsmit, Peter Hubertz. goudsmit, Cornelis de Jonge, Hermen van Rauesway, Willem van Dorschen, Jacob van Dorschen, Jan van Boesichem, Claes Roeck †, Tymen die Wael †, Vrederick de Coninck, Dirck Tant, Jacob Crusinck †, Goeyert de Coninck †, Willem Jacobsz. van Liesuelt, Eerst van Wyck, Henryck van Ameronghen, Symen van Teylijnghe, Willem van Oestrum, Jacob van Voord, Gerit van Eck, Jan van Wyck Dircksz., Ariaen van Zuytoert, Joest van Gissen, Willem Loefsz., Gerit van Zwol †, Joest Wtenbroek, Aert Aertsz., Ghysbert van Leeuwen, messemaker, Willem Bogaert.

Zetten wij de beschouwing over de kleederdragt der schutgilde voort.

Wij zagen dat te Utrecht alleenlijk die burgers, welke in de stad hunne vaste woonplaats hadden gevestigd, volgens de ordonnantie van 1444 (20 Maart) het regt hadden den schutkovel te dragen — een regt, hetwelk de adel als een voorregt van geboorte ten allen tijde en ter aller plaatse uitoefende. Evenwel werd bij dezelfde ordonnantie vastgesteld, dat men voortaan slechts eenmaal aan de adelijke of aanzienlijke personen, die het schietfeest met hunne tegenwoordigheid kwamen vereeren, het eervol geschenk van den schutkovel zoude aanbieden, met uitzondering echter van den bisschop als heer van Utrecht. Bezuiniging schijnt tot dit besluit aanleiding te hebben gegeven, want de toevloed van aanzienlijken naar dit schietfeest was doorgaans groot, en de sierlijke schutkovels, die men hun dan van stadswege vereerde, vereischten het besteden van gelden, die men tot nuttiger einde meende te kunnen aanwenden.

Het schijnt dat de stad gewoon was, zulk een kovel te

schenken aan allen degenen, welke in de schutgilde eenige betrekking vervulden. Ook hierin maakte men bezuinigingen en even als men om die reden de betrekking van doelmeester met die van homan vereenigde, bepaalde men, bij een later besluit van datzelfde jaar (27 Maart) dat alleen aan de homans, St. Joris en de twee boden der gilde kovels, op stads kosten, zouden worden gegeven. De schutkovel die men gewoonlijk aan de aanzienlijke gasten bij het schietfeest schonk, werd uit de renten en inkomsten der gilde bekostigd. Bij de vele andere onkosten die er tot onderhoud van den doelen en bij gelegenheid der schietfeesten waren te maken, werden deze schenkingen voor de gilde soms bezwaarlijk. Dit was het geval met de Utrechtsche schutgilde in 1469. De stad wilde daarin haar bestuur te gemoet komen, en nam bij gelegenheid, dat de raad het getal schutten tot de vroeger vastgestelde sterkte van 300 wilde terugbrengen, dit besluit op

Vrijdaghes na Pauli conversion. (28) Jan.

Alzoe ouerdragen is gheweest binnen tween jaeren lestleden, dat men ghene scutten meer aennemen en soude bouen t ghetall van den scutten, die doe waren ende hem die stadt jaerlijcx pensy gegeven heeft hoeren oncost mede te doen, te weten inden jaer LXVI (1466) *lestleden XL Arn. gulden, zoe en selmen van deser tyt voert ghene scutten meer aennemen, thent zy verstorven zyn tot IIIc toe. Mer want die homans vanden scutten hoeren cost qualic doen moigen, van hoeren renthen aen couelen te gheuen, zoe zel hem die scutmeyster jaerlycx doen maken opter stat cost X of XII couelen, die zy den goeden mannen van buten gheven moighen ende hiermede zel die pensy of wezen, diemen hem gegeuen heeft, die naiste drie iaeren, behoudelicken hem hoeren pensien nader ouder gewoenten* [1]).

1) Raads-dagelijkschboek van dat jaar blz. 195 verso, ook Burman

Langzamerhand echter schijnt men minder naauwlettend op het schenken van schutkovels te zijn geworden en dit tot meerdere personen te hebben uitgestrekt dan in vroegere besluiten en ordonnantien was bepaald, zoodat de regering in het jaar 1518 op nieuw voorschreef, dat aan niemand buiten de eenmaal aangewezene personen kovels zouden gegeven worden [1]).

Elk schut, die ten schietspel verscheen, behoorde van dien kovel voorzien te zijn. Wij zagen reeds [2]) dat bij raadsbesluit van 1413 (9 Junij) het verzuim daarvan met de verbeurte van den gewonen schenkwijn op St. Maarten en Kersavond bedreigd werd. Bij de overdragt van den raad in het jaar 1444 (27 Maart) werd daarop een pond boete gesteld. Hij mogt ook op dezelfde boete op St. Jorisdag aldaar niet verschijnen met eene *timp sonder couel* [3]).

---

heeft dit besluit doch onnaauwkeurig in zijne Jaarboeken, II. 528 overgenomen.

1) Zie het besluit van Maandag na Judica, vermeld op blz. 146.

2) Zie blz. 129.

3) *End niet enen timp sonder couel*, zijn de woorden in het *liber hirsutus*. Bij Matthaeus, de Nobilitate 1122 staat *end mit zynen timp zonder covel*. Het woord *covel* werd ook wel eens op den tabbaard zelve toegepast, en door *timp*, ook wel *tinnip*, *tynnep* genaamd, schijnt de kap, die even als bij een monnikkleed aan den tabbaard werd vastgemaakt en over het hoofd kon getrokken worden, alhier te zijn aangeduid. De navolgende aanhalingen uit de stadsboeken bevestigen deze verklaring: *Woensd. na belok. Pynxt.* 1445 *Sloten scepenen, rade ende oudermans, dat Steuen Roelofsz. die snider den man die* 1½ *Arnhem. gul. betalen sell, den hi enen* tinnip *ende een paer hogher scoen genomen heeft enz.* Zie Raads-dagelijkschboek blz. CXXXIX en J. J. Dodt l. l. V. 209, terwijl een later raadsbesluit van 1539, waarbij de *dienres cledinge* geregeld werd, bepaalde dat de stad weder zoude doen kleeden den *stadt cappellaen mit zwert laken tot zyn couel* (tabbaard) *met een* tynnep (kap) *nae ouder gewoenten, van stonden aen.* zie Raads-dagelijkschboek blz. 111 en J. J. Dodt l. l.

In eene morgenspraak in later tijd door de schutgilden gehouden [1]), werd door de schutten onderling vastgesteld, dat de overtreder van dit voorschrift, behalve de boete van een pond, zoude worden gestraft met de verbeuring van zijn wijn, gedurende dat geheele jaar.

Wat nu de kleuren van stof of laken betreft, waarvan de Utrechtsche schutkovel was vervaardigd. zoo zal deze zeer vermoedelijk altoos wit en rood, de kleuren van het stadswapen, geweest zijn. Althans was de sierlijke schutkovel, die in 1517 aan den bisschop Philips van Bourgondië door de schutten plegtstatig werd aangeboden, wit en rood [2]).

VII. 180. Dat deze kappen ook afzonderlijk werden gedragen kan uit de navolgende opgave in de rekening van Jacob Aerntsoens, stadskameraar van Utrecht, anno 1532 worden afgeleid. Men leest aldaar:

Cornelis de Jonge, betaelt die somme van twee hondert vijf ende twintich kar. gulden, wt saecke hy van stadts wegen de ouersten dienres hoege ende lege, nader gewoenten van outs, dairvan zyn laken ende stryp tot couels tynnepen, *tabbaerden ende palsrocken gegeven heeft enz.* IIcXXV *kar. gulden.*

Ter nadere bevestiging, dat deze kap ook zonder tabbaard door de voetboogschutten werd gedragen, strekke de afbeelding van een *franc-arbaletrier* in het meergenoemd werk van den heer Felix de Vigne, *Vade Mecum*, II. pl. 35, alwaar de kap aan een klein soort van manteltje op den rug hangende wordt voorgesteld. De ordonnantie van de Utrechtsche schutgilde van 1444 (27 Maart) verbood den schutten, om op het schietfeest, waarin elk in zijn feestgewaad moest verschijnen, aldaar te komen met zulk een *timp* zonder kovel. Zeker zoude het tegen de eenvormigheid in kleederdragt, waarop men zoo naauwlettend was, hebben gestreden, indien sommige schutten met hunne kovels, andere weder met hunne kappen, aldaar willekeurig verschenen.

1) Zondag na Remeniscere in den vasten van het jaar (?). Zie blz. 139.

2) 2 Juni 1517. Sagittarii Trajectenses in arcem recepti. Qui veteri more obtulerunt capitium albi et rubri coloris. Adhibiti mensae

Ingeval van ongehoorzaamheid aan 's raads bevelen, voornamelijk wanneer de schutgilde in een' of anderen veldtogt werd uitgezonden, was de ontneming van den kovel en daarmede gepaard gaande verwijdering uit de gilde de straf waarmede het misdrijf geboet werd. In den oorlog, dien bisschop Frederik van Blankenheim tegen den hertog van Gelder in 1421 voerde, werden verscheidene burgers en schutten wegens het verlaten van de stadsbanier en de schuttervendelen strengelijk gestraft. Vele schutten waren zelfs door hunne onderhomans daartoe aangezet geworden, zooals uit het navolgend vonnis van veroordeeling van twee onderhomans, die men hun schutkaproen ontnam en uit de gilde zette, blijken zal.

Des Dynsdag na Pauli conuersio. (28 *Jan.*) 1421.

Want Euert Bruge ende Lubbert de schermer mit onsen raede ende goeden luden in ons. stat leger geboden ende gesent waren tot Bunschoten, daer sy alse onderhomans gelegen hebben, ende hoer scutte ende gesellen vluchtich ende toegemaect hebben meer dan ander goede lude, dat sy sonder oirloff ende tegens verbot der ouerster ende onss raets wt der stat van Bunschoten thws getogen syn ende horen wympel en ouersten homan wt den velde ontogen syn, daer om hebben sij in ons stat sloten gelegen ende syn hier gecomen bloots hoefts ter clocken ende sellen den raede verghiffnisse bidden. Ende die raet out ende nywe nemen Euert ende Lubbert voersc. horen scutter caproen ende sy en sellen nvmmer weder scutte mogen warden. Ende waert sake dat dese voirg. personen of yemant anders tot eniger tyt aldustanige ofte enige andere ongehoirsamheit of overhoricheit meer deden in onse legeren of anders waer tegens gebode onss raets van der stat ofte homans, dat woude de raet

---

allocutioni et compotationi honorifice et comiter. *Ex adversariis Lappii a Waveren.* Zie Matthaeus, Analecta, I. 186 in nota.

*zwaerlic an*hem rechten also datter alle andere lude exempel ende spiegel an nemen sellen mogen* [1]).

Het was in de meeste schutgilden als regel aangenomen, dat bij verlies van het burgerregt, en dus ook van het regt van lid te zijn der schutgilde, de kovel niet meer mogt worden gedragen, en werden de overtreders met geldboeten gestraft. De Utrechtsche schutten echter weken van dien regel af en kwamen in hunne morgenspraak overeen dat de schut hoewel ontburgerd, dien kovel mogt blijven dragen. Het spreekt van zelve dat hier alleen van die ontburgering sprake is, die het gevolg was van verandering van zetel en woonplaats naar elders. In ditzelfde stuk 2) wordt van *pelueren* gesproken, die de schutters behoorden te dragen, even als dit de gewoonte plagt te zijn, bij het doen eener *reize* of krijgstogt. De Utrechtsche schutten voorzagen zelven in hunne schut-kleeding, want de kameraars-rekeningen, waarin men telkens de kleur en hoeveelheid van laken, tot de leverij der stadsbeambten dienende, zeer naauwkeurig vindt aangeteekend, maken geene de minste melding van eenigen aankoop van laken of stof tot kleeding der schutten, zoodat mocijelijk is te bepalen, van welke kleur hunne tabbaarden waren, en of daarin, even als in andere steden, verscheidenheid gebragt werd. Vermoedelijk zal ook in die schutkleeding het rood en wit hebben geheerscht.

Merkwaardig zijn de bepalingen, die betreffende de schutkleeding voorkomen in de ordonnantie van 1560 (3 Junij) voor de schutgilde van het dorp Soest in de provincie Utrecht, omdat zij doen zien, welk gewigt men aan die kleeding hechtte. *In den eersten* schreef reeds dit stuk voor, dat de oudermans en de raadslieden laken behoorden aan te koopen; het eene jaar rood en wit, het andere jaar blaauw en wit, het derde

---

1) Buurspraakboek, blz. 148.
2) Zie blz. 139.

jaar groen en wit, bestemd tot het doen maken der kovels voor de schutters van de *St. Aechtengilde, nae ouder gewoenten, alst behoort* [1]). Voor Pinksteren moest dit laken ter afhaling voor de schutten, die daarvoor ½ Brab. st. betaalden, gereed liggen [2]). Niet alleen werd den schutter de verpligting opgelegd om met dien kovel op het hoofd het schietfeest en andere plegtige gelegenheden bij te wonen maar hun werd ook strengelijk verboden, dit hoofdsieraad te verkoopen of te verpanden, en gelast dien kovel tot St. Aechtendag, waarop zij een' ànderen ontvingen, te bewaren op verbeurte van een ton bier [3]). In geval de gildebroeder zich buiten het dorp ter woon vestigde verloor hij het regt van den schutkovel te ontvangen of liever hij hield door die daad *ipso jure* op, lid der gilde te zijn [4]). Aan niemand bui-

---

1) In den eersten. Dat den ouderman inder tyt ende die raetsheeren sullen copen laecken, dat eene jaer roet ende wit, dat anderde jaer blauw ende wit, dat derde jaer roet ende wit, ende dat selfde te maecken onder der deyls (?), nae ouder gewoenten, om elcke gildebrueder daer een kovel off te hebben, alst behoert, ende dat nae ouder gewoenten als boven.

2) Ende dat sullen den ouderman met de raetsheer inder tyt bestellen, de kovels gemaeckt te zyn voor den Pynxterdach, ende soe wy daer dan geen en haelt, die en sal daer geen kovel hebben, ende elcke gildebrueder sal den ouderman een halve Brabantsche stuver voor een kovel geven, ende dat tot profyt des gemeen gilde voornoemt.

3) Ende opten heylich Sacramentsdach daernae, zoe zullen die gemeen schuts oock offeren met haer bussen ende bogen als boven genomineert staet ende mit haer kovelen opt hooft hebbende.

Ende een yegel. zal zyn kovels op houden ende bewaren tot Sint Aechten dach thoe, nyet te mogen vercopen, versetten ofte verseylen, dan bewaren tot Sint Aechten dach toe voorsz. opt verbeuren een tonne biers.

4) Ende voorts soe wie van den gildebroeders buytens dorps hylicht ende aldaer blyft woonen een jaer, ende nae dat jaer en sal hy ge-

ten de gemeente mogten de oudermans een kovel toezenden, zonder toestemming der raadsheeren, en wanneer een der gildebroeders zich verstoutte den schutkovel op het hoofd van een *vremt man* te zetten, bij gelegenheid vau het broederlijk feestmaal, werd hij met de boete van ½ goud guld. gestraft [1]). Opmerkelijk is het, dat deze ordonnantie, die zoo vele bepalingen omtrent den kovel inhoudt, geene de minste melding maakt van de *parure* of schut-tabbaard. Ook de beide ordonnantien voor de oude en jonge schutten van Amersfoort (St. Thomas 1446 en Anno 44.) schreven voor *soe sel elc man syn caproen dragen thent midvasten toè eer men se yemant, vercoepet ofte wech gevet, ende droech sy anders ijemant, soe verbeurde die geene, die die caproen synwaert bynnen onser stat*, de oude schutten 5 ß, en de jonge schutten 1 botgen. Ook bepaalden beider statuten, dat

---

nen kovel meer hebben ende geen giltbrueder meer blyven, dan weder int voornoemde dorp comen woonen, ende op nyeuw wederom ingaen.

1) Noch dat den ouderman geen kovels buytens dorps senden buyten consent der raetsheeren, oft hetzij dat soe orbaer waer den gemeen gilde. Ende soe wie een van den gildebroederen een vremt man een kovel opt hooft seth in den tyt, als die gemeen gildebroeders teeren, die sal verbeuren een halven gouden gulden ten prijse als boven.

De gelegenheid is mij verschaft, om deze ordonnantie medegedeeld door Matthaeus in zijn *Jus gladii* 332—336 te vergelijken met een ander afschrift voorkomende in het tweede deel pag. 121—122 sub N°. 35 van eene onder particuliere berusting zijnde verzameling handschriften, ten titel voerende: *Veele autentyke stucken en copyen rakende vele adelyke huyzen gelegen int stigt van Vtrecht, mede limyt scheydinge tusschen Gelderlandt ende provintie van Vtrecht ende andere kurieuse stukken.* Het boven aangehaalde is genomen uit het laatst vermeld afschrift, hetwelk alle blijken van naauwkeurige kopijneming draagt — eene vergelijking daarvan met den text bij Matthaeus zal aantoonen, hoe weinig men op dien schrijver vertrouwen kan bij de raadpleging zijner oorspronkelijke stukken.

die caproen wesen zouden van *drie erhande werven* [1]). Te Deventer werden volgens Dumbar [2]) de oude schutten

---

1) A. van Bemmel, Beschrijving der stad Amersfoort, I. 221 en 225.

2) Het kerkelijk en wereltlijk Deventer, I. 37. De geachte schrijver schijnt alleen de stadsrekening van 1371 geraadpleegd te hebben. Dat elk jaar deze kleederdragt evenwel verschilde in kleur en uitmonstering, zullen de navolgende uittreksels der andere stadsrekeningen, mij door den heer mr. van Doorninck, archivarius voor de provincie Overijssel, welwillend medegedeeld, kunnen aanduiden.

Eerste rekening, 1366. Vor eyn groen laken . . . en vor eyn graeu laken, . . . daer die schutten rocke af hadden.

Tweede rekening, 1369. De stad schutten (32 in getal) kregen »elcken IX vierdel ghewands, die waren van eynen haluen zwarten laken, van eynen haluen roden laken en van eynen helen groenen laken, die costen te samen XLIJ schild en XV gr. maken te samen XLIII ℔ XVIII s. XII d.

Eerste rekening, 1371. Voor IIIJ halue laken bruenghemeyngden ende vor eyn half laken roetghemeyngdes van Ruermunde, daer die schutten hore clederen af hadden. Vor IIJ ellen en eyn uyerdel wittes ghewaendes tot strijpen inder schutten rocken, te zamen IIJ ℔. Vor . . . ellen ghewaendes half roet ende half muerkensghemengdes, daer die jonghe schutten caprone af hadden, vor elc elle XX gr. maken XlJ L. X S. Vor J elle wittes to strypen in die caprone X S. Vor IX uyerdel ghewaendes die Joh. die maendemaker, der schutten bode tot sinen rocke hadde.

Eerste rekening, 1374. De jonge schutten 9¾ ellen »ghewaendes. De oelde schutten 19½.

Eerste rekening, 1376. Item der schutten koning »alse Coenrade van Esschen, die na der tyt quam dat der schutten ghewant afghesneden was, vor IIJ elle rodes ghewaendes tot sinen rocke, elc elle XVIIJ pl. maken IIIJ L. X S. Der schutten knecht »vor IIJ elle rodes ghewandes tot sinen rocke Vor stoffieringhe van enen rocke dien Coenraet van Esschen der scutten coning hadde IJ L. XXIIJ S.

Tweede rekening, 1377. De oude schutten hadden rokken van laken half rood en half groen, de jonge schutten hadden daarvan kovelen.

Tweede rekening, 1378. De jonge schutten hadden kovelen van

jaarlijks op stads kosten gekleed, met bruin en rood laken, over de naden belegd met witte strepen, terwijl men aan

---

»grawes ghewaendes vor XXI ellen rodes ghewaendes, die versneden worden tot ringhen vp der oelder schutten schopen en vpder jonghen scutten kouelen.

Eerste rekening, 1380. Vor XXIIIJ zaerdoke, daer die schutten schopen af hadden. Vor een zwart laken ende een blaeu laken van Endoeuen ende een groen laken van Aerschote, daer onser stad knechte cledere af hadden, ende die jonghe schutten couelen af hadden, ende die oelde schutten strypen in hore schopen af hadden, die te zamen costen CXV ℔ XII S. Vor IJ ellen rodes ghewandes en een veerendeel, daer die jonghen schutten strypen af hadden in hore couele.

Eerste rekening, 1381. Onser stad meeste schutten dier te zamen sin XLIJ persone ende horen knechten afgesneden tot horen wamboysen, die sie van onse stad hadden. VIIJ zaerdoke ende XVIIJ ellen zaerdoken, costen te zamen LXXXIJ ℔ XVI S.

Item. den jonghen schutten, dier XXXIJ personen weren, elcke ene halue elle ter covelen ende twe ellen graeus ghewandes die onder hen allen ghedeelt worden te strypen op hore vors. couelen, costte te zamen XIX ℔ XVI S.

Tweede rekening, 1382. De jonghe schutten groen ghewand vor couelen.

Tweede rekening, 1383. De jonghe scutten hadden blaauw en rood ghewand vor couelen.

Tweede rekening, 1384. Vor XVIIJ zaerdoke, die versneden worden tot schopen, daer onser stad schutten mede ghecledet worden. Vor XI elle rodes ghewaendes, daer die teykenen afghesneden worden, daer die schutten hore schopen mede bestycken lieten ende hore couelen. Vor XX ellen rodes en wittes ghewaendes, daer die jonghe schutten couelen of hadden.

Tweede rekening, 1385. Voer neghen zaerdoke, daer onse stad schutten hore wamboyze afghesneden woerden. Vor wit ghewaent daer die schutten steykenen of makeden vp hore couelen. Vor een half groen laken ende drie ellen wittes gewaendes, daer die jonghe schutten hore kouelen af hadden.

Eerste rekening, 1386. Vor XXVI ellen rodes ende groens ghewandes, daer die schutten teykenne af hadden vp hore scopen ende vor

de jonge schutten alleen kaproenen van bruin en rood laken gaf, insgelijks belegd met witte strepen. De ordonnantie van 1392 schreef den Deventerschen schutten voor, dat zij *de clederen solen laten maken ende der stat daermede dienen* 1). In 1512 echter, toen de stad, bij ordonnantie (Vrijd. Nat. Johannis) tot der *stadt eere ende welvairt* op nieuw eene schutterij oprigtte, bepaalde zij, hare schutten *yairlix te cleden*

---

zevende halue rodes ende wittes ghewaendes, daer die zelue schutten teykenne op hore couelen af hadden. De jonge schutten hadden » rood ghewand vor de couelen, en groen voor de teykenne op hore couelen.

Eerste rekening, 1390. Rood ghewand voor teyken vp den schutten schopen. Wit ghewand vor teykene vp hore zomercouelen. Rood en blauw en wit ghewand, daer die jonghe schutten zomercouelen af hadden.

Eerste rekening, 1393. Vor zaerdoke daer onse stad schutten hoer wamboyse af hadden De oude schutten hadden groen en wit »ghewant vor teykenen vp hore couelen. Vor zwart ghewant, rood en wit ghewant, daer onse stad jonghe schutten kouelen af hadden.

Eerste rekening, 1394. Vor XXVIIJ zaerdoke, daer onse stad oelde schutten hore scopen afghesneden worden. Vor XXXIJ ellen rodes ende groens ghewants, daer die oelde schutten teykenen af hadden vp hore schopen ende vp hore kouelen, elc elle XXVIIJ gr. die maken XXVIIJ gl. Vor XXXIJ rodes ghewants, die tegader an enen stucke ghecoft worden, daer die ionghe schutten couelen af hadden XIIJ gul. ende 1 gr. ende vor V ellen wittes ghewants, daer die teyken afghesneden worden vp de vors. kouelen, elc elle XXI gr. maken XV gl. XXXIJ gr.

Tweede rekening, 1395. De oelde schutten hadden rood, wit en zwart ghewant vor teyken vp hore kouelen. De jonge schutten rood en wit » ghewant vor kouelen.

Tweede rekening, 1402. De jonge schutten hadden roode kaproenen.

Eerste rekening, 1404. De oude schutten hadden rood »ghewant vor teykenen vp de schoepen, »wit en zwart voor de kaproenen.

Tweede rekening, 1408. De 2 schutmeesters en 64 schutten hadden blaauwe rokken, groen en blaauw voor de kaproenen; de 48 jonge schutten rood en wit voor de kaproenen.

1) Dumbar, l. l. II. 177.

myt drie ellen Leydeschen laeken van varwen, alsmen denseluen yairlix toeseynden wordt, en stelde eene boete van een oud schild, ten behoeve der gilde, wanneer zij bij het uittrekken *die cledinghe oft die varwe der cledinghe niet aenne ghetoegen en hebbe* [1]). Te Arnhem waren in 1434 der burgemeesters kovels, die zij tot *der schutten leverijen* droegen, rood, met zilver beslag bestikt [2]). De schutter ordonnantie van 1538 (9 Julij) bepaalde, dat bij de begrafenis-plegtigheid van een' gildebroeder of diens huisvrouw de schutten *oer bonetten myt dem sylver op oer hoefft* moesten hebben, en dat *des doden schutten boneth in sylver op die lyck liggende* behoorde te zijn. Wanneer iemand de schutgilde verliet, was hij verpligt *syn sylver myt syn boneth dem conynck ind den raeden* over te leveren of $1\frac{1}{2}$ goud g. daarvoor [3]). Vermoedelijk droegen de Arnhemsche schutten, naar dit zilver versiersel wel eens den naam van *zilveren schutten*. Ook in deze stad ontvingen de schutgilden, van haar het laken voor hunne kovelen. Het eerst vindt men daarvan in de stads-rekeningen van 1375 melding gemaakt [4]). Te Groningen schijnen, volgens het gevoelen van den heer H. O. Feith junior, de schutten alleen de kovel tot onderscheidings-teeken te hebben gedragen. In de stads-rekeningen vindt men een bijzonder hoofdstuk van uitgave met het bovenschrift *van dat laken tot den schutten kovelen*. In 1536 werden 331 kovels vervaardigd van $66\frac{1}{2}$ ellen Engelsch laken [5]). In 1526 le-

---

1) Dumbar, l. l. I. 38.

2) v. Hasselt, Kronijk 7.

3) v. Hasselt, Arnh. Oudh. III. 76.

4) v. Hasselt, l. l. III. 57. *Item. Sagittariis antiquis pro capuciis eorundem*, XXVIII. L.

Item. Pro capuciis juniorum, XII L. XII. s.

Item. Pro capuciis mynorum. XXVIII. s.

5) Mr. R. K. Driessen, Monumenta Groningana veteris aevi inedita, blz. 402 in de noot.

verde de stad 241, in 1549 — 349 kovels aan hare schutten. Van eene *parure* leveren echter de oude bescheiden geene sporen op [1]). Nog dient te worden opgemerkt, dat de schuttenbrief van 1434 (28 Sept.) [2]), elk schut *enen koghel van Amsterdamschen* of *Leydschen lakenen* toezeide en aan drie schutten te zamen een *zaerdueck* [3]). Zeer vermoedelijk doelt het door den heer Feith medegedeeld liedje, door de kinderen langs de straat, bij gelegenheid van het H. Maarten feest nog te Groningen soms gezongen,

Kip, kap, koghel
Sinte Meerten vogel,

op dit eervol hoofdsieraad der middeleeuwen.

Het regt van den tabbaard te dragen, schijnt in sommige schutgilden niet aan alle gildebroeders te zijn toegekend — zoo was bij voorbeeld de handboog of St. Sebastiaans-gilde van Middelburg verdeeld in drie klassen van schutten, namelijk de *broeders van devotie*, de *gemeene gildebroeders* of *St. Jans* en de *tabbaartdragers*. Deze laatsten maakten uit het uitgelezene deel der gilde, en zij alleen hadden het regt van de kleederdragt van den adel en der aanzienlijken, naar welk regt zij hunnen naam van tabbaarddragers ontleenden. Het was ook uit hen, dat de vier leden des bestuurs, aldaar *beleders* genaamd, gekozen werden [4]). Wat betreft de voorschriften omtrent het dragen van dien tabbaard, zoo vindt men daaromtrent in de ordonnantie voor deze gilde

---

1) Nijhoff, Bijdragen l. l. VI. 139, 140.

2) Zie dezen brief bij Driessen, l. l. blz. 442 mede in de noot. Ook berust hij op het stedelijk archief van Groningen.

3) *Zaerdueck, saerck, saeredoek, katoen.* Zie Kilian in *voce.* Mij komt echter twijfelachtig voor, of dit katoen wel strekte tot eene dekking voor de schutten in eenen veldtogt, zooals de heer Feith dit vermoedt. Zou deze stof niet eerder hebben moeten dienen voor de schutten-vendelen of wel voor de uitmonstering hunner *paruren?*

4) Zeelands chronijk verkort, III. 1135.

van 1528 (16 Junij) bepaald, dat zij met hunne *palleure* gekleed de begravenis-plegtigheid van den overleden schutter moesten bijwonen [1]), terwijl een volgend artikel de gildebroeders met 10 schellingen gr. beboette en bovendien *gecorrigeerd te werden ter discretie van de schutterie*, wanneer *eenigh schutter aan zyne nieuwe palleure of tabbaerd gesteld hadde mouwen van andre jaren;* voorts dat alle schutten verpligt waren *telker opschote* [2]), *te doen maken tot haren koste een journeye metter snede van de palleure achter en voren, en dat op de boete van* 2 *sch. gr.* [3]). Het schijnt dus dat ook aldaar jaarlijks de paruren werden vernieuwd. Ook was dit waarschijnlijk het geval bij de kloveniers-gilde, want de ordonnantie van 1547, *hoe en wat maniere zy henluiden gereguleerd hebben, in henluider* laatste opschote, vangt aldus aan:

In den eersten als 't geordonneert es by die van den weth en raedt dezer stede van Middelburch, dat men den papegaay van eeren schieten zal, ende zoo die schutters de wete hebben, zoo zullen de beleders die van den schutterie ontbieden, te comene in 't hof, om aldaar te ordonneeren eenen bequamen dach, om den voorn. papegaay te schietene, en om ook te kiezene de couleure van haaren tabbaerden, zoo geeft men over drie geschilderde schutters, geschildert met drie derhande coleur, om van de drie coleuren eene te kiezene, en dat gedaen zijnde, zullen als dan zende den knape van der schutteren op Armuyden, om aldaer de wete te doene aen deken ende beleeders van derzelver schutterien aldaer, dat zij allen haer zelven gereedt maeken met dezelve paluere in hare rocken te comene, ten zelven dage, om met ons ge-

---

1) Ibidem, III. 1167.

2) Het schieten naar den papegaai werd *opschoten*, naar het wit of doel *heulen* genaamd.

3) L. I. III. 1170.

zamentlijken een papegaey als dan te schietene. naer ouder costumen, om eenen vryen coninck ende ter zelver feeste als poorters der voorn. stede van Middelburch [1]).

Uit de instellings-brief dezer gilde (1509) blijkt, dat zij uit 34 tabbaarddragers werd opgerigt, die hun eed in handen van den burgemeester aflegden, en dat zij van stads wege voor *heure eerste paluere den buyk van den tabbaert rood, met mouwen blaauw en wit* ontvingen [2]). Ook in dezen brief is verschil tusschen de tabbaarddragers en gemeene gildebroeders gemaakt. — De brief toch drukt zich aldus uit, *dat burgemeesters en schepenen die geordonneert hebben*, terwijl daarin van de gemeene gildebroeders wordt gezegd, *deken en beleders die sullen ontfaan* [3]). Deze ordonnantie bevool ook, dat de tabbaarddragers *met den lyke gaen zullen in heuren tallure staetelyken offeren, ende ook de gildebroeders indien men dat aan henlieden verzoekt;* kwamen zij aldus niet gekleed, verbeurden zij telken male 1 ℔ was [4]). Ook hun klerk of secretaris werd van de stad gekleed, *zoo zal hy hebben alsoo menichmalen als de stad de tabbaertdragers cleed, het laken van den gilden tot eenen tabbaert met een mouwe van derzelver paleuren van den tabbaertdragers* [5]). Dat de drie schutten-gilden gehouden waren bij plegtige gelegenheden in hunne kleederdragt te verschijnen en die bij te wonen, blijkt uit de afkondiging van 30 mei 1566, en 17 mei 1567. *Roerende sacraments ende ommegankdagen, hoe men als dan in ordere gaan zal, waarbij alle cleerdragers van de drie schutterien, nyemanden vuytgesteken, dan personen geprivilegeerd, naer vuytwysen*

1) L. l. III. 1265.
2) L. l. III. 1304.
3) L. l. III. 1307.
4) L. l. III. 1308.
5) L. l. III. 1318.

't verbot, te gaene in de processie van den H. sacramente, elex met heure palueren [1]).

Wat nu betreft de kleederdragt der gilde in de zuidelijke gewesten, zoo werden van het algemeen verbod, door de stad Brussel bij brief van 1385 (20 Aug.) gedaan, van geen *scoepen* (zekere soort van overkleederen) *ende andere cledere van geselscappe* te mogen dragen, daarvan uitgezonderd *den ridders clederen, die princen ochte andere heren gewoenlic syn te gevene, ende die cledinge die den rechteren ende die dieneren van der stad toe behoren, den seven geslechten ende oec der groter gulden van den voetbogen ende hand bogen vander stad van Bruecele, gelyc si toet heer toe geplogen hebben* [2]). De gilde ontving jaarlijks 4 ellen laken en een kaproen van de stad. Hare paruren waren rood met groen, de kleuren van het stads wapen, geboord, terwijl hunne roode kaproenen met vederen versierd waren. In 1415 schijnen de Brusselsche schutten zich het eerst in deze kleederdragt te hebben vertoond [3]). In de 17e eeuw betaalde de stad aanzienlijke geldsommen voor de kleeding der verschillende schutgilden. De St. Joris kreeg jaarlijks 315 gl. om hare 100 schutten te kleeden, terwijl aan de 100 handboogschutten, den griffier en bode 343 gl. 7 st.; aan de 100 kloveniers, de 24 kwartiermeesters [4]) en bode 396 gl. 8 st. en aan de 100 schermers 327 gl. 12 st. van stadswege werden toegewezen. De stad Antwerpen kocht in 1398 voor de *parueren* van den jongen voetboog wit laken, dat men bruin liet verwen, en licht blaauw laken, dat men rood liet

---

1) L. I. III. 1346.

2) Zie dezen brief gegeven door J. J. Willems in zijn Belgisch Museum V. 93—98 getrokken uit het *Corenboec* der stad Brussel.

3) Revue de Bruxelles. Avril 1841 p. 43.

4) Revue de Bruxelles, l. l. 53. De kwartiermeesters waren vermoedelijk de behendigste kloveniers, die in de behandeling van dit vuurwapen aan de overige gildebroeders en burgers onderrigt gaven.

verwen [1]). In dat jaar waren de schut-kaproenen van rood laken en hunne witte paruere was met groen laken geboord. Prachtig waren deze gilden soms uitgedost, vooral bij gelegenheid van groote schietspelen. Zoo liet de stad in het jaar 1404, toen hare schutten naar het feest van Mechelen trokken, 326 kaproenen maken, prijkende op de eene zijde met een zilveren burcht en op de andere met een zilveren boog. De schilders Michiel Lodewijks en Andries de Cuyper werden belast met deze sieraden uit *zilveren vellen* (verzilverd parkement) te snijden, en op de kaproenen te lijmen [2]). In

1) Gesch. van Antwerpen, II. 135, 611, 612, 634, 635—637.

Item vanden lakenen, daer de scutters van der stad parueren af hadden, waren ghecocht IIJ witte lakenen diemen verwen dede: een wit laken ieghen Janne Persoens omme IJ lib. XVIIJ sch. groot, ende IJ witte lakene iegen Janne Haeije, die costen beede V lib. IIIJ sch. gro. Item, twee licht blaeu lakene ter vors. scutters behouf, coste ieghen Clause van Baudele VI lib. gr. dit comt tsamen vanden vors. scutters lakenen XIIIJ lib. IJ sch. gro. vlms. Item IIIJ lakene ter scutters ende caproene behouf moreyt te verwene XL sch. gr. Item van VJ lakenen vander scutters paruere te sceerne VJ sch. gr.

Item vanden lakenen, daer de schutters vander stat parueren af hadden, waren gecocht IJ witte lakene ieghens Janne Haeijen, coste elc laken IJ Lib. XIJ sch. gr., dat quam V lib. IIIJ sch. gr. Item IJ witte lakene ieghens Willeme Bornecolven, coste oec elc laken IJ lib. XII sch. gr., dat quam V lib. IIIJ sch. gr. Item een wit laken noch gecocht ieghens Peteren Grate, coste IJ lib. VIIJ sch. gr. Item een wit laken noch gecocht ieghens Gielyse Snacken, coste IIJ lib. XIIJ sch. IIIJ d. gr. Item werd ten scutters behouf noch ghecocht een blaeu laken, dat men groen verwen dede te vaerschen, coste jegens Willeme van Rythoven, dlaken IIJ lib. IIIJ sch. gr., dat quam IIIJ lib. XVJ sch. gr. Item vanden vors. j. s. (een en half) laken groen te makene hadde Jan vanden Dale IIIJ sch. VJ d. gr. vlms, ende vanden vors. sessen witte lakene, diemen roet verwen dede, hadde Jan vanden Dale van elken lakene V sch. gr, dat quam XXX sch. gr., dit komt tsamen van der vors. schutters lakene XXIJ lib. XJX sch. X d. gr. vlms.

2) Gesch. van Antwerpen, II. 410, 411, 612, 613.

Item, dat vlueghs na de Sinxenmerct te Mechelen een groot schiet-

1498 was de St. Joris-gilde dezer stad op het groot feest te Gent, hetwelk 6 à 7 weken duurde. Zij was toen gekleed in lange roode tabbaarden, op de mouwen geborduurd met het rozenhoedje, terwijl witte schelpen haar versierde. Op het hoofd hadden de schutten veelkleurige hoeden [1]). Op het niet minder luisterrijk schietfeest, dat in 1506 te Brussel werd gegeven, schitterde mede de jonge voetboog van Antwerpen, met hare blaauwe tabbaarden en Duitsche hoeden en behaalde zij den prijs van het schoonste inkomen [2]); maar prachtiger nog was zij uitgedost op het landjuweel in 1534 te Mechelen. Daar vertoonde zij zich in rood fluweelen

---

spel was van den Voetboghe, daer de ghesellen hier vander stad den Voetboghe toe horende hen zeere toebereydden, omme zuuerlec daer in te comene te watere, ende oec te ligghene ten spele vors. midts dat zij soe na ghebueren waren, daermen hen toe gaf te hulpen van haren coste vander stad weghen XVJ lib. XIIJ s. IIIJ gr. vlms. Item dat een groot deel vanden besten ende zuuerlicsten persoenen vander stad met hen daer voeren, die gheene cleederen vander scutterien en hadden, datmen mids dien dede maken wel IIJ c ende XXVJ roede caproenkene, die elc op sijn hooft droech, ghetekent aen deen ziide metter borch, ende aen dander ziide met eenen boghe van ziluere, mids datmen tgeselscap van Antwerpen bekennen soude; hier toe worden ghecocht twee roede lakene ieghen eenen man van van Zichene, ende cost ele laken XXV s. gr. vlms, quam IJ lib. X sch. gr. vlms. Item noch JX s. elle roets laken diere ghebraken, coste elke elle VIIJ gr. XIIIJ miten vlms, quam VJ sch. JX d. gr. X miten vlms. Item Jan de Visschere, die alle de caproene sciep ende nayde, hadde daer af VIIJ sch. gr. vlms. Item Michiel Lodewiics ende Andries de Cuypere, pingerers ende hare ghesellen, die de borghe ende de boghen van zilueren vellen sneden ende opte caproene lijmden, hadden daer af vore haren arbeyt XJ sch. IIIJ d. gr. vlms. Item XIIJ dozinen zilveren vellen, daermen de borghe ende boghen af sneet, coste elke dozyne XIJ gr. vlms, quam XIIJ sch. gr. vlms.

1) Bibl. des Antiquités Belgiques. Anvers 1834. IV. p. 122.

2) Gesch. van Antwerpen, III. 483.

damast en satijnen lakenen, witte kousen en over hare roode hoeden golfden witte pluimen. Zij behaalde dan ook op dit feest den prijs van de schoonste kleederdragt [1]). De Walhemsche schutten waren aldaar kennelijk aan hunne groene hoeden en witte kousen [2]).

De stad Brugge vooral muntte uit in de pracht harer schutkleeding. In 1388 (8 April) verzekerde de regering aan de St. Joris daarvoor jaarlijks 48 stukken laken [3]). Reeds in de 13e eeuw had dezelfde broederschap, toen uit 180 leden bestaande, 876 ellen *keerlaken* voor hare tweekleurige *parure* ontvangen. De hoofdman, deken en de gezworenen bepaalden deze kleuren [4]). Op het berucht schietfeest te Doornik in 1394 verscheen deze gilde, die in hare reijen de rijkste en aanzienlijkste burgers telde, in purperen en damastzijden kleederen versierd, met neteldoek en kantwerk en waren zij met zware gouden halsketenen omhangen waarin edelgesteente schitterde [5]), zij haalde dan ook de prijs der schoonste kleeding. Den 20 Mei 1497 begaf de voetboog zich naar het groote schietfeest te Gend, verzeld van Philips den Schoonen, haar schutkoning, en van de regering harer stad. Toen waren zij volgens de Duitsche wijze gekleed, half blaauw en half runkleurig, geele hoeden met wit en rood geboord. Eenige echter hadden kaproenen.

Doen hertoghe Philips eerlick opgeset,
Als coninck van St. Goris ghilde,
Want hi met syn edele handen onverzet,
De papegaey afscoot, dies elc dragen wilde

1) Chotin, *Histoire de Tournai*, III. 1184. Gesch. van Antwerpen, III. 484.

2) Provintie enz. van Mechelen, 368.

3) Felix, 23. Jaerb. 25.

4) Jaarb. 39.

5) Chotin, l. l. 1. 358. Jaerb. 27.

Blaeu en taneyt, ghelie hoen duervlochten milde,
Met witte en roode bandekens, syn syden,
Som capproenkens, t' waer wart dat men 'tonthielde
Gheboekelt van 'tDuytsche t' was onverblyden [1]).

In 1540 hernieuwde keizer Karel V hun octrooi en vergunde hun daarin *de choisir, avoir et porter telles robes et telle parure et couleur comme ils sont accostumés, en oultre que toutes et quantes fois qu'ils iront à quelques trairie et esbats, pour gagner prix ils puissent porter par les champs leurs parures, arbalestres et autres armures et armes défensibles pour la sûreté de leurs corps, sans pour ce mesprendre avec nous* [2]).

Toen de stad Brugge op den 11 Aug. 1455 een schietfeest gaf, alwaar 59 schutgilden zich hadden verzameld, was de Luiksche gilde *la plus belle vétus de une parure et aians en cief Anthoine, le bastard de Bourgogne.* Die van Oudenaarden waren echter *moult belle* uitgedost, maar uit eerbied voor dien vorst, vergenoegde zij zich met den tweeden prijs van de schoonste kleederdragt [3]). In 1439 echter, behaalden zij te Gent den eersten prijs; aldaar waren zij gelijkvormig in het wit gekleed [4]). De *schutterie van Audenaerde van den voetboghe, dwelke een de meeste ende scoenste schutterie was*, vertoonde zich op het schietfeest aldaar in 1408 heerlijk gekleed [5]), Deze gilde had 16 gezworene schutten, die men *frokkenaren* noemde, omdat zij jaarlijks van de stad een kleed of frok kregen, waarvoor zij ook zekere dien-

---

1) Jaerb. 89. Felix de Vigne, 24. Zie blz. 269 der *Excellente cronike van Vlaenderen*, Antw. 1531. Ook is dit vers aangehaald in het Belgisch Museum, I. 421.

2) Jaerboekje van St. Jorisgilde te Brugge, blz. 89. Zie Felix de Vigne, 24.

3) Felix de Vigne, l. l. 25.

4) Chotin, I. 359.

5) Belgisch Museum, II. 380.

sten moesten verrigten en alle zondagen zich in den handel van den boog oefenen [1]). Het privilegie waarbij de 40 schutten in 1316 te Bergen in Henegouwen in eene gilde werden vereenigd, schreef voor *qu'ils porteroient un arc argenté sur les robes*, welke kleur men niet regt uit de bescheiden kan ontdekken [2]). Mechelen, die in 1453 slechts 40 voetboog en 20 handboogschutten konde bekostigen, gaf hun alle twee jaren 12 ellen laken, om de processie in de parueren te kunnen bijwonen [3]). In 1474 hadden de 60 voetboog en de 30 handboog, toen zij naar het beleg der stad Nancy trokken, 440 ellen groen laken à 3 escalins de el, en 44 ellen geel en rood laken à 2 escalins 3 den. de el ontvangen. Het groen schijnt dus de hoofdkleur geweest te zijn. In hetzelfde jaar werd hun het privilegie verleend van door het geheele land hunne kleeding en wapenen te dragen [4]). In 1521 kregen de kloveniers laken van de stad, op voorwaarde dat zij hunne klederen naar den toenmaligen dragt der krijgsbenden zouden laten maken, en in dat jaar kleedde Mechelen, op keizer's last nog 10 kloveniers op dezelfde wijze [5]).

Kortrijk blonk, »zegt de heer Snellaert," ten allen tijde uit door zijne gilden. Nog vertoonen aldaer de voet- en handbooggilden van tijd tot tijd iets dier oude pracht, en het staet mij levendig voor oogen," verklaart de schrijver, »de gilde van St. Joris in schaerlaken rokken gedoscht, eenen luisterlijken stoet te hebben zien uitmaken [6])."

---

1) Belgisch Museum, II. 390.

2) Annales de la prov. et comté d'Haynau par F. Vinchant. Mons, 1648. p. 324.

3) Bibl. des Antiquités Belg. l. l. p. 122 seq.

4) Provintie, stadt en district van Mechelen, 356.

5) Felix de Vigne, l. l. 31.

6) Zie zijne verhandeling over de kamers van Rhetorica te Kortrijk in het Belgisch Museum, III. 5.

Te Lier schijnen de schutgilden bestendig dezelfde kleur, die hunner stad, namelijk wit met rood omzet, te hebben gedragen [1]). Niet minder schitterend dan de overige verzamelde schutgilden, verscheen die van Lier, op de verschillende schietfeesten, vooral in latere tijden. Zoo waren zij in 1560 overwinnaars van den prijs van de schoonste kleederdragt op het landjuweel te Brussel, door den ouden voetboog gegeven. De stad had haar ook daarvan 200 gl. geschonken — en in datzelfde jaar won zij den 5 Aug., op een haechtjuweel aldaar den derden prijs [2]).

---

1) In de stads-rekeningen vindt men dienaangaande het volgende:

In 1397. *Inden eersten* gekocht wit laken *daer de kapproenen afgemaeckt* werden kostte 11 mottoenen 14 gr.

Item. Wit laken voor de schutten 24 m. 14 g.

Item. Betaelt van 88 *capproenen* te maken 2 m. 6 gr.

Item. Van 100 hoeden 5 m. 3 gr.

In 1407. Door de stad gekocht rood laken om de kleederen te boorden, voor het maken van 72 kaproenen, voor het fatsoen betaald 4 m. 14 vliggen.

In 1410. Waren de schutten in het wit met rood geboord gekleed.

In 1412. In het wit met roode keepen daarop volgens het stadswapen, en werden er 71 kaproenen gemaakt 4 m. 24 gr.

In 1415. Werd gekocht voor de schutten te kleeden 3 stuk wit laken 5 ℔ 14 st. en 3 ellen en een vierendeel rood laken om de keepers te boorden 4 st. 8 den. *oorlogs*kaproenen te maken aan een *labay* (?) 24 gr.

In 1420. Kocht de stad 74 ellen wit laken tot de kleederen en kaproenen en eenige ellen rood voor de keepen.

In 1421. Gaf de stad voor het maken van kaproenen voor de 8 schutten, in dienst getreden van Jan van Turnhout 4 gr., tot elken kaproen ging 14 ellen.

In 1424. Kocht de stad 3 stukken wit laken voor de *rey*skaproenen en voor de rokken voor 30 fr. kroonen 60 de kr. — of 3 ℔ 8 st. 6 den., voor de knapen aan graauw laken 7 ℔ 4 gr.

Van Lom, l. l. 202 passim.

2) Van Lom, l. l. 164.

Wat voorts de voorschriften ten aanzien hunner kleederdragt betrof, zoo werd bij het privilegie van Johanna van Brabant 1406 (4 Jan.) aan den deken en de gezworenen van den ouden voetboog, volkomen magt gegeven omtrent de parure even als betreffende de overige aangelegenheden der gilde, alle de bepalingen te maken, die hun *orbair* voorkwamen [1]). Het privilegie van hertog Philips den Goeden, anno 1447 (15 Febr.) verleende aan den schutkoning, dekenen, gezworenen en broeders van de St. Sebastiaan of den handboog, het regt *gelyke kleederen of cappruynen ende van gelyken palluren opdat hun genucht*, te dragen, en *t'allen tijden*, des verkiezende te vernieuwen *ter eeren ende vordernissen van der zelve gulde*, in weerwil van eenige nadere ordonnantiën, waarbij dit in het algemeen mogt worden verboden [2]). Het charter voor de voetbooggilde van Turnhout, in 1388 gegeven door Maria van Brabant hield de bepaling in, dat *niement sijn cleet noch sinen capruen leven* (waarschijnelijk *leenen*) *sal, dees lakens niet en heeft, wiet dade hi sout beteren tot tdekens ende gheswoernen segghene* [3]).

Te Doornik droegen de schutten onder hun wapenrok roode tabbaarden, die tot over de knie kwamen en zonder mouwen, de toren van wit laken prijkte op de borst, en hunne kaproenen waren met vederen versierd [4]). De Gentsche voetbooggilden waren, zooals de afteekeningen van muurschilderij in het werk van den heer Felix de Vigne (plaat 1 en 2), aanduiden, in het rood gekleed, en hingen de tabbaarden over de knie. Naar den vorm van het vaandel te oordeelen, was dit hunne kleederdragt in de 12e of 13e eeuw. De St.

---

1) Van Lom, l. l. 130.

2) Van Lom, l. l. 147.

3) Zie dit charter medegedeeld in het Belgisch Museum, IV. 64—69.

4) Chotin, l. l. I. 375.

Sebastiaan-gilde was, zooals bij plaat 3 van het meermalen aangehaalde werk wordt voorgesteld, aan de regterzijde in het rood, aan de linkerzijde in het wit gekleed, en waren hunne tabbaarden van dezelfde lengte, maar hadden zij deze om het lijf door middel van een soort van koord en gordel gesloten. Wat nu de voorschriften betreft ten aanzien hunner kleeding, zoo moge men het er voor houden, dat ook hunne statuten hebben verboden het verkoopen of verpanden hunner paruren en kaproenen.

Gebrek aan meerdere bescheiden, betreffende de kleederdragt der schutgilde in de zuidelijke gewesten, noodzaakt mij dit bepaalde punt van onderzoek te eindigen, om bij eene volgende gelegenheid mijne taak te hervatten en opvolgelijk den lezer de vruchten mede te deelen van mijne verdere nasporingen omtrent al wat tot de geschiedenis van de instelling der schutgilde in betrekking staat, namelijk hare eigendommelijke krijgstoerusting en wapenen, hare toenemende getalsterkte in de verschillende Nederlandsche steden, haar bestuur, hare wetten, verordeningen, voorregten, hare feesten, hare verpligtingen en diensten in tijden van vrede en oorlog, om eindelijk, voorgelicht door de echte bescheiden, uit alle deze beschouwingen af te leiden den invloed, welken deze zoo gewigtige instelling heeft uitgeoefend zoowel op de zeden des volks als op zijne staats- en krijgsgeschiedenis vóór de algemeene invoering van eene bezoldigde krijgsmagt.

BIJLAGEN. [1])

Coeren ende ordinancie gemaict op ten scutten, gedaen Anno XIIIJ^{c} vijftich opten IX dach in Januario [2]).

1. Die scout mitten achte scepenen sijn ouerdragen ende hebben eendrachtelic gekuert, dat een ijgelic voetboge scut, die nu is of namaels wesen sal int getal van den C en XX scutten gemaict bij den gerechte in den name van der stede, elc tot sijnen liue hebben sal, hem selue toebehorende een goet pansijser, een ijserhoet, een hontskouel, een borst, twee schuetlappen ende twee armpijpen, elc bij der boete van drie pont.

2. Item. Noch sal een ijgelic scut hebben, hem seluen toebehorende, een goede loefbair wijndaesboge mit sijne toebehoren, te weten, mit een koeker mit pijlen, mit een windaes daertoe behorende ende dat dair op dient, een schietpese ende een logenpese, beijde staende op ten voirs. boge, elcx bij der boete van veertich scellingen.

3. Item. Dair toe sel een ijgelic scut noch hebben een goede reijsboge mit sijne toebehoren, te weten, mit twee pesen op ten reijsboge, een spangordel, een spanhaeck of een krijge, han-

---

1) Na het afdrukken van dit eerste gedeelte mijner proeve over de schutgilde ontving ik van den heer Jhr. Rammelman Elsevier te Leiden de afschriften dezer onuitgegeven in de stedeboeken van Leiden voorkomende ordonnantiën van de voet- of handboog-gilde. Deze stukken komen mij te belangrijk voor het onderwerp van dit onderzoek voor, om niet nu reeds als bijlagen in hun geheel te worden opgenomen. Zij heldcren verscheiden punten, die ik reeds behandelde, nader op, en zullen bij de voortzetting mijner taak mij tot veel nut verstrekken. Ook meen ik niet beter mijne erkentelijkheid voor deze toezending aan dien zoo verdienstelijken geschiedvorscher te kunnen bewijzen dan met door eene spoedige openbaarmaking te toonen de waarde, die ik ten aanzien van dit onderzoek hecht aan deze oorspronkelijke stukken.

2) Zie Stedeboek der voornoemde stad blz. 154 en volgende.

gende an den spangordel, ende een koker mit scut dair toe dienende, elc bij der boete van veertich scellingen.

4. Item. Soe sullen die homans van den scutten, die nu sijn of namaels wesen sullen, tot alre tijt alst hem gelieft ende ten minste vier warue t siairs omme gaen onder den scutten, om een ijgelic sijn harnasch ende wapen mit sijn bogen ende ander reescip, daertoe behorende als voirs. is, te scouwen ende te besien, ende wair sake datter ijemant wair, die sijn harnasch, wapen ende bogen mit horen toebehoren niet togen en woude ende dat den homans weijgerde, die soude verburen IIJ ff, ende wair ijemant, die den homans dair omme misdede met woirden of mit wercken, dat sellen t gerecht an dien rechten ende corrigeren nae gelegenheijt van der sake, gelijkerwijs oft den scout mitten gerechte seluer gedaen ende geschiet wair.

5. Item. Wair dat ijemant van den scutten beuonden worde, dat hij sijn harnasch ende wapen als voirs. is ende sijne bogen, elc mit sijne getuge ende toebehoren, niet en hadde, als men omme ghinge scouwen ende bij den homans bekuert worde, tsij in al of in een deel, die ghene, die sijn volle getuige als voirs. is niet en hadde, die sal sijn gebreck coope binnen XIIIJ dagen, nae dat hij bekuert wort, bij der boete van IIJ ff.

6. Item. Soe en sal geen scut binnen der tijt, dat hij in der scutterije is, sijn harnasch noch sijn bogen mit horen toebehoren niet mogen vercoopen, versetten, verureemden noch bezwaren mit gheenen sculden, tenzij dat hij beter harnasch, wapen ende bogen mit horen toebehoren eerst in die stede gecoft heeft, bij der boete van IIJ ff ende dairtoe gecorrigiert te wesen bij den meesten omme seggen van de gerechte.

7. Item. En sal nijemant om geenre hande sculde wille rechte mogen spreken of mogen pande an sulc harnasch ende wapen noch an sulke bogen mit horen toebehoren, als enich van den voirs. scutten heeft, durende alsoe lange als hij in

der scutterije is, ende soe wie dair an rechts begeerde, soude die scout, scepenen ende hoden hem mogen weijgeren sonder mijsdoen.

8. Item. Soe sullen die homans van den voirs. scutten hoir scuts tabbaerts of hoir scuts caproens, sulc als ouerdragen sal wesen, gemaict an hebben op ten groten Vastellauont, ende een ijgelic scut sal dan sijn scuts tabbairt of scuts caproen dair nae doen maken, soe dat elc sijn tabbairt of caproen gemaict is op den heijlighe Assencioens dach dair naestuolgende, elc bij der boete van drie pont, te verburen ende dairtoe gecorrigiert te wesen bij den meesten, omme seggen van den gerecht, ende nochtans soude hij sijn scuts tabbairt ende caproen doen maken gelike die ander scutten.

9. Item. Sullen die homans van den scutten, als men die papegaeij gescoten heeft, hoir rekeninge doen binnen een vierendeel jairs daernae uolgende, op die boeten van IIJ ff elcx dages te verburen soe menigen dach als sij dair ouer toefden sonder rekeninge te doen.

10. Item. Tot welker tijt dat men die homans van den scutten vernuwet, soe sullen sij elc ene eedt doen, die de scout ende gerecht van hem nemen sullen, ende sij sullen elc zweren dese voirs. kuren te houden, ende ten mijnsten tot vier termijnen van den jair omme gaen scouwen, meer of sij willen ende niet mijnder, soe hem dat beste ende oirbairlicste duncken sal, ende die brucken den scout an te brengen, om die te innen. Ende wairt dat die homans versumende waren in der schouwinge te doen, ende die brucken dair of an te brengen, soe sullen sij elc verburen, alsoe dicke als zijt versuijmden, IIJ ff.

11. Item. Soe wie dat bij den voirs. homans bekuert worde, ende zij den rechter blj horen eede anbrengen, die sal verwonnen wesen, sonder vorder rechts mit claichliken woirden dair om te plegen.

12. Item. Wairt sake dat die scout, die nu is of namaels

wesen sal, versumende wair, sulcke boeten, als bij den homans hem angebrocht worden, in te halen, soe sullen die homans hem mogen andringen die boeten te innen, of nijement geen recht te doen, ende dan soe en sel die scout nijement geen recht doen voir den tijt dat die boeten voldaen sijn.

13. Item. Tot wat tijden dat enich van den scutten offliuich wort, off dattet gerecht mitten homans ijement wter scutterije setteden, ouermits dat hij die scutterije niet bewaren en mochte, als hij sculdich wair te doen, soe sel men bij den meesten stemmen van den gerechte, bij aenbrenge van den homans, in des afliuigen stede, of in der gheener stede die wt' scutterije geset worde, een ander persoen setten om een scut te wesen, en soe wie alsoe gecoren wort sal in der scutterije bliue; ende wie anders in der scutterije geset worde, sonder dat meeste deel van des gerechts ommeseggen, dat en soude van gheener wairden wesen, noch hij en soude oic in der scutterije niet wesen gerekent gelicken een scut.

14. Item. Van alle dese voirs. boeten sal hebben die scout die een helft, ende die homans van den scutten tot Sinte Jorijs ende tot des outairs behoef die ander helft.

Soe wat voetboge scut van Leijden woenachtich is buijten Leijden mit sijnre alinger woenstat om dienste wille, die zij voeren ende hebben, wairt dat eniger tijt enige reijsen mitter bannier gebuerde ende geschiede, soe sel die scut, die buijten Leijden om sijn dienste wille mit sijnre alinge woenstat woenachtich is, alst zijn cauel is, op sijne cost enen andren starken, notabelen, cloecken, weerachtig man in sijn stede mogen setten, die hem mitten boge behelpen can, die voir hem reijsen sal, sonder enige calange of tegenspreken van den homans ende scutten van der cauel, die die reijse zijn, wair dair die wtwonende scut onder staet. Ghedaen XV dage in Meije XIIIJ^{c} LVII [1]).

---

1) Zie deze keur, onmiddelijk volgende op de vorige ordonnantie, Stedeboek der voornoemde stad, blz. 157.

Keuren vande hantboogscutten, 9 Januarij 1450 [1]).

Die scout mitten achte scepenen sijn ouerdraghen ende hebben eendrachtelic gekeurt, dat een ijgelic hantboge scut die t nu is of namaels wesen sullen, wesende in t getal van den vijf en t seuentich hantboge scutten, gecoren ende gemaict bij den gerechte van Leijden, tot sijnen liue hebben sal een ijgelic, hem seluen toebehorende, sulc harnassch, wapen, bogen ende scutten als hier na volcht.

1. Eerst sal een ijgelic hantboge scut hebben een goet pansijser, een borst, een hontskouel, een salladde of een huijsde, twie schoerlappen ende twie armpipen ende een lang mes of een bijl, elc bij der boete van XX sh.

2. Sal een ijgelic hantboge scut hebben een goede starcke loefbair reijsehantboge, een bras, een bont van twie dosijn stralen ende een dosijn goede scietpesen, bij der boete van XX sh.

3. Noch sal een ijgelic hantboge scut hebben een goede loefbair doelhantboge mit een koker mit pijlen, mit een bras ende mit een half dosijn pesen, bij der boete van XX. sh.

4. Item soe sullen die homans van hantboge scutten hoir scuts tabbart of hair scuts caproen, sulc als ouerdragen sal wesen dit jair, gemaict an hebben tot beloken Paesschen naest comende, ende een ijgelic hantboge scut sal sijn scuts tabbairt of caproen van paluer gemaict is, tusschen dit ende den heijlige Sacraments dage naest comende, elc bij der boete van 40 sh., ende daertoe gecorrigeert te wesen bij den meeste ommeseggen van den gerechte, en de nochtant soude hij sijn scuts tabbairt of caproen doen maken als andren hantboge scutten.

5. Soe sullen die hantboge scutten, die t nu sijn of namaels wesen sullen, alle jair, tusschen den eersten dach van April tot Sinte Bavo dage toe, maentscutte houden, in maniere dat die voirs. homans van den hantboge scutten mitten gemeene

1) Zie Stedeboek der voornoemde stad blz. 158 en volgende.

hantboge scutten loten sullen an vier cauele, te weten, in elke cauel 19 scutten, die welke scutten bij sulke cauelingen ende ordinancie ter doel comen sullen om te schieten, in sulker formen als die homans dat ouerdragen sullen.

6. Soe sullen die hantboge scutten alle jair op Sinte Sebastiaens dach ter kercke comen t Sinte Pieter, ende onder die homisse, als dat offerformulier gesongen is, t samen gaen offren, ende na der misse sullen sij t samen gaen eten, dair die homans sullen hebben doen ter maeltijt bereiden, bij den boete van XX sh. te verbueren, ten wair of ijement op Sinte Sebastiaens avont ende op Sinte Sebastiaens dach, beijde die twee dagen, van huijs war of dat hij soe sieck wair, dat hij ter kercke noch ter maeltijt niet comen en mochte, soe soude hij vrij wesen van de boeten [1]).

19 Januario 1450.

Scutten in 1450.

Heer Gerijt van Poelgeest, Heer Willem van Alcmade, Jan van Poelgeest.

Die eerste cauel.

Sijmon Vredric Willemsz., Dammes, pottemaker, Coen van Oesterwijc, Jan van Woude, Dirc Pieter Smitsz., Claes Willem Smitsz., Gerijt Hasselair, Diert Dircxz., Reijner Jansz., Andries Riddellofsz., Claes Heijnricz., Claes Claes Mijchielsz., Philips, die brouwer, Jan Brouwenz. die scipper, Clement, die tijmerman, Gerijt Jan Heijnricz., Jan Mijchielsz., Dirck van der Goude, Florijs Heermalen, Jan Mouwerijn, Heijnric Pietersz., Coen die stillegancmaker, Zijbrant Doenenz., Gerijt Vinck, Claes Hugensz., Claes Claes Willemsz., Wouter Coman Jansz., Florijs die swairtueger, Willem Jansz., Gijsbrecht van Zwieten, Jan Heerman Florijsz., Gerijt van Assendelf, Jan van Sonnevelt, Sijmon Jan Stiers, Wouter Coman IJsbrants, Dirck van Zijl, Jan Gerijt die Bruijne, Jacob Pieter

1) In deze keure zijn de aan de voetboog-gilde gelijksoortige bepalingen weggelaten, als art. 4, 5, 6, 7, 9, 10, 11, 13, 14.

Coops, Gijsbrecht Mouwerijns, Gilles Foeijtgen Gerijts, Claes Mast Claesz., stienhouwer, Jan Florijs Willems, Gerijt Boeijens, Dirc Dirc, backer, Gerijt van Veen, Nanne Paedze, Willem Bort, Adriaen Heerman.

Tweede cauel.

Aert van Rollant, Jan Batterman, IJsbrant Jacobs, Jacob die cuper, Gerijt Jacob die Cupersz., Pieter die Bruijn, Willem Phillips, Willem Jacobs, Willem Claes Costersz., Willem van Bossch, Gerijt Brederoe, Willem Hugen, Jan Eggairt, Jacob Willem Martijns, Dirc Florijs Heermalensz., Jan Dirc Gerijt Montfoirdensz., Clais Wit, Pieter Stoop, Coen Dircx, Jan Gijsbrechts, Allairt die lijndraeijer, Willem Zoet, Jan Dobben, Jacop Doens, Jan Heijnric Paidz', Joost Heijnricx, Gerijt Pieter Hasen, Jan van Zwieten, Willem van der Does, Pieter Florijs, vleijshouwer, Florijs Pietersz., Florijs Nannen die saelmaker, Gijsbrecht Kint, Jan Gijsbrecht Wittgensz., Aelbaren van Noorde, Claes Willems die vleijshouder, Jacob die bastert van Alcmade, Willem Jacob Euersz., Hubrecht van Pallaes, Coman Pieter Jansz., Florijs van Zijl, Heijnric Dircx, Jacob Jacobsz.

Die derde cauel.

Bakel Heerman, Gerijt Heerman, Gerijt Rijswijc, Gerijt Lam, Jacob van Noorde, IJsbrant Pieter Butelwechts, Pieter Jan Bouwensz., Jan Coman Jans, Andries Celle, Willem van Bosschuijsen, Adriaen van der Mije, Claes Gijsbrecht Pieters, Heijnric Jan Gijsbrechts, Jan van Weer, Huge van Zwieten, Gerijt Gerijtsz., Vop Jans, Jan Robbrechtsz., Aernt Heijnricx, Jan Heijn Reijners, Paedze Pietersz., Dirc Aelwijns, Dirc Jacobs, Jorijs Pieters, Pieter Jan Martijns, Gerijt die Bruijn, Jacob Dirc Tijmans, Sijmon Pieter Paedze, Jan van der Graft, Pieter Jorgels, Heijnric van der Laen, Florijs Heerman, Jan die smit, Huge Spruijt, Geryt Mouwerijns, Gerijt van Lochorst, Philips Nachtegael, Theuns van Berendrecht.

Afgelezen den 6 Junij 1506.

Die scout mitten achte scepenen zijn ouerdragen ende hebben eendrachtelick gekuert, dat een ijgelick voetbogescutter, die nu is of namaels wesen zel, wesende in t getal van den C en LX voetboge scutten gecoeren ende gemaickt bij den gerechte in den name van de stede, elck tot zijnen lijue hebben zel, hem zelven toebehorende, zulck harnasch, wapen ende gescut, ende onderhouden zulck ordonnancie als hiernae volcht [1]).

Wat harnasch ende wapen elc voetbogescut hebben sel.

Eerst zel elck voetboge scutter hebben een omme getuijch met 2 gardebrassen of een goet stalen pansijser mit een borstplaet daervoor, een crage, een hoeftwapen ende een zwaert of lange dagge, elck bij der boete van III £ ende daertoe gecorrigiert te wesen bij de meeste ommezeggen vande gerechte.

Wat boge ende gescut elck scutter hebben zel.

Item. Zel elck voetboge scutte hebben, hem zelve toebehoerende, een goede stalen voetboge mit een spangordel, mit een crage of een wijndaes of een half wijndaes, mit een coker mit scut daertoe, dienende op boete van 2 £ paij^{ts}.

Ende, omdat die scout ende scepenen van den voorn. voetboge scutte tot een reijse niet en willen belasten mit alle t gene dat zij van node behoeue, ende zoe die voetbogescutten op nu belast zullen worden mit hoer palueren te maicken, gelijck een oude kuer hiernae uolgende wtwijsen sel, soe hebben die scout en scepenen, omme te remedieren dat die zelven scutten alle costen tot eene reijse niet en sullen doen, geordineert dat zij luijden hoer boge crijge of wijndaes mitten geschutte daertoe dienende elcx hebben zullen tusschen dit ende Sint Jacobsdage naestcomende, ende hoer harnasch, weer ende wapen gelijck voors. is tusschen dit ende ons lief Heeren Assencioendaghe naestcomende, opte boete ende correxie voors.

---

1) Zie Stedeboek der voornoemde stad blz. 187 en volgende.

Dat die hoemans t harnasch ende bogen mit hoer toebehoeren scouwen zullen.

Item. Zullen die hoemans van den scutten, die t nu zijn of namaels wesen zullen, tot alre tijt hem gelieft en ten minsten vierwaruen t jairs, ommegaen onder de scutten, om een ijgelijck zijn harnasch, wapen en bogen mitten gereetscap daertoe behoerende, als voerscreven is, te scouwen ende bezien, ende wairt datter ijemant waer, die zijn harnasch, wapen ende bogen mit haer toebehoeren niet en hadde, t zij in heel of in deel, of elck den hoemans t zelue niet togen en wilde ende dat den hoemans weijgerde, die zoude verbueren 3 £ paijts. ende daerenboven gecorrigiert wesen bij de meeste ommeseggen vande gerechte. Ende waer ijemant, die daer omme misdeden mit woerden of mit wercken, dat zullen t gerecht an dien rechten ende corrigieren na gelegenheijt van der saick, gelijckerwijs oft den scout mitter gerechte zelue gedaen ende gesciet waer, ende waer dat ijemant van de scutten bevonden worde, dat hij zijn harnasch, wapen en zijn boge elck mit zijn getuijgen ende toebehoer niet en hadde als men omme ghinck scouwen, en bij den hoemans bekuert wort, t zij in heel of in deel, die geene die zijn volle getuijgh als voors. is niet en hadde, die zel zijn gebreck copen binnen eene maent, nadat hij bekuert is, van 3 ℔ paijts. ende boven gecorrigiert wesen bij den meeste ommeseggen vande gerechte, boven die eerste boeten ende correxie, die hij mede gehouden zel wesen op te leggen ende betaelen.

Dat een scutter zijn harnasch of boge niet vercopen noch bezwaeren en mach.

Item. Zoe en sel geen scutter binnen der tijt, dat hij in der scutterije is, zijn harnasch noch zijn boge mit hoer toebehoeren moegen vercopen, verzetten, vervriemden noch bezwaeren mit geen sculden, ten zij dat hij beter harnasch, wapen ende bogen mijt hoer toebehoeren eerst in die stede gecoft

heeft, bij de boete van 3 £ paijts. ende bovendien gecorrigiert te wesen etc.

Dat men an geen harnasch of bogen panden mach.

Item. En sel nijemant om geenrehande sculde wille mogen rechtspreken of moegen panden an sulck harnasch ende wapen of ander bogen mit hoer toebehoeren als enich van de voorn. scutten heeft, dienende zoe lang als hij an der scutterije is, ende wie daer rechts begeerde soude die scout, scepenen en boeden hem moegen weijgeren zonder misdoen.

Van de scuts tabbairden ende paloren te maecken.

Item. Zoe zullen die hoemans van de voetboge scutten hoer scuts tabbairden zulck als ouerdragen is, van nijen Leijdsch laken dit jaer gemaeckt an hebben op ten Heijligen Sacramentsdage naest comende. Ende een ijgelick voetboge scutter zel zijn scuts tabbairt ende peluer daernae doen maken van nijen Leijtsch laken, soe dat elck zijn scuts tabbairt ende paluer gemaeckt is, tusschen dit ende Sinte Jorijsdage, als men dit jegenwoirdige jaer die papegaij scieten zel, elx bij de boete van 2 L. ende daertoe gecorrigiert te wesen bij de meeste omme zeggen van de gerechte, ende nochtans zoude hij zijn scuts tabbairt ende peluer doen macken als andere voetboge scutten binnen 14 dagen na den voors. tijt, op zulcke boete ende correxie als voors. is, bouen die eerste boeten ende correxie voers. Ende after dit jaer ende dese reijse zullen die hoemans van de voetboge scutten om tander jaer haer cledinge en paluer vernuwen bij den gemeen scutten, daer of d' eerste paluer weder gemaect zel werden in de jaer van 1508, ende zullen die an hebben op ten groten Vastelavont, ende een ijgelijck voetboge scut zel daerna zijn paluer gemaeckt hebben tusschen grote Vastelavont ende Sinte Jorijsdage, al van nijen Leijdsch laken op sulcker boete ende correxie als voors. is, ende nocht soude hij zijn paluer doen maken als ander scutten binnen 14 dagen daernae, mede op

sulcke boete ende correxie als voors. is, boven die eerste boeten ende correxie, die men hem mede of nemen zel zonder verdrach.

Wat dagen die voetbogen scutten gehouden zijn in hoer paluer of harnasch te gaen.

Item. Zullen die voetboge scutten voort alle jaer op Sinte Jorijs dach ter kerck comen t sinte Pieters, hoer peleur an hebben, zonder hoeijck off mantel daer ouer te hebben ende onder die hoemissie, als t offerformulier gesongen is, t samen gaen offeren, op te boete van 2 L. paijts., ende nader hoemisse zullen die scutten, die t belieft, bij hoemans gaen teren, daer die hoemans zullen hebben doen bereden.

Desgelijcx zullen die voetboge scutten voertan alle jaer, nadat zij haer paluer gemaeckt zullen hebben, op ten Heijligen Sacramentsdach comen in der processie van de Heijlige Sacramente ende ommegaen alst behoert, t elck zijn paluer an hebbende zonder ijet daer ouer te hebben op te boete van 2 L. paijts. ende dairtoe gecorrigiert te wesen bij de meeste ommeseggen van de gerechte.

Ende des zonnendages voor de Heijligen Pinxter dach zullen alle die voers. scutters voortan alle jaer comen ende gaen in Onser Vrouwen processie ende ommeganck in hoer paluer off harnasch, zoe alst gerecht alle jaire dat ordonneren zullen, zonder ijet daerouer te hebben, op te boete van 2 L. paijts ende daertoe gecorrigiert te wesen bij den meesten ommeseggen van de gerechte. Behoudelick, waer t dat ijemant op Sinte Jorijs avondt ende Sinte Jorijs dach, beijde die dagen, van huijs waer, of niet op te Heijlige Sacramentsdagen ende op ten Ommegancxdach van huijs wair, of van ziecten of ander nootsaken wege op te voorn. dage niet en quame in der kercke of processie voorscriven, off mit zijn harnasch ende paluer niet comen en mochte, dat soude staen ter bescheijdenheijt van de gerechte ende hoemans van de voetboge scutten.

Als men die papegaij schieten zel.

Item. Als men die papegaij scieten sel, zoe sel een ijgelijck voetboge scutter gehouden wezen te comen op ter stedehuijs of voer der stedehuijs in zijn scutterlijck abijt ende paluer mit zijn stalen voetboge ende zes bouts tot sulcke tijt, als men henluijden bij de hoemans zel laten weten, om zoe voert te gaen in goeder ordinantie daer die papegaij gerecht zel wesen, ende aldair zijn bouten verscieten, op te boeten van X sh.

Wanneer een scutter oflivich geworden is.

Item. Tot wat tijden een voetboge scutter sterft, zoe zel men alle die voetboge scutten t graf bidden bij der doelenknecht, ende sullen als dan gehouden wezen te comen offeren over den doden scutter in haer scutters abijte, op te boete van 3 sh., ten wair of eenich van de scutters rouwe droege of van huijs wair, off eeniche kenlijcke nootzaken hadde, dat zel staen tot bescijding van de hoemans.

Van dootsculde.

Item. Wat scutter dat sterft, die sel gehouden wesen te geuen voor sijn dootsculde L. placken, daer voor die hoemans hem zullen na doen doen een dertichste misse, ende t surplus zel bliven tot Sinte Jorijs profijt.

Van maentscut te schieten ende te houden.

Item. Hebben die scout ende achte scepenen voors noch geordineert ende gekuert, dat die voetboge scutten, die t nu zijn ende namaels wesen zullen, sullen hoer maenschut houden alle jaer begunnende beloken Paeschen ende eijnde met Sinte Baven dage, ende sullen cauelen an achte partijen onder die vier hoemans, ende daer of zel een van de hoemans mit zijn geselscap, die in zijn cauel geuallen zijn, voor manendages voor twie vren te doelen comen, den voors. tijt gedurende, ende dair scieten ten minsten drie hoelspelen, elck huelspel om een groten, ende zullen scieten mit hoer eijghen

bogen, pijlen ende gereescap, scutterlick, op te boete van X sh. paijts, ende dat van stonden an bij der scutters boede in te halen, ten waer dat ijemant kenlick zieck of van huijs wair of wettelick onsculde hadde, dat den hoeman, diet zijn cauel is, kenlijck waer, mer soude nochtans betalen zijn drie huelen ende zijn maeltijt, gelijck zijn mede gesellen doen, die ter doelen schieten, zonder in wijn of in vreemt bier ijet te gelden. Ende nijemant die in de cavel is, en sal vuijt den doelen moegen gaen voor den tijt, dat die cavel vuijt gescoten is, ten zij bij consent van de hoeman, op te boete voors., behoudelick dat die geene, die noch geen bogen noch gereescap en hebben, en zullen niet verbueren dat zij mit ander gereescap scieten, tusschen dit ende Sinte Jacobsdaghe naest comen, dat geordineert is dat zij die hebben moeten.

Dat die hoemans ordinancie maken moegen, angaende die hantieringe van de boghe ende doelen.

Item. Js noch gekuert dat, soe wat die hoemans van de voetboge eendrachtelick ordineren zullen van zekeren ordinancien, die van outs onderhouden zijn in den doelen, of van nijeuwes ordineren zullen om goede ordinancie te maken, dat zal zijn voortganc ende van waerden wesen, angaende die hantieringe vande boge ende doelen, behoudelick dat die voors. hoemans geen ordinancie maken of ordineren zullen, daer die boete of wesen zullen boven III sh. paijts. Des sullen die hoemans voorscriven gehouden wesen, t geene dat zij ordineren zullen, te hangen openbaerlijck in de doelhuijse in een bort, gemaeckt zoe dat tet een ijgelic lesen zel moegen, ende dese kuer sel geduren tot wederseggen toe van t meestendeel van de gerechte.

Van comunicatie te houden.

Item. Tot wat tijden die hoemans van de voetboge scutten comunicatie houden willen, soe zel men die scutters die weete doen bij de scutters boede. Ende als dan zullen die scutters gehouden wesen, ten gezetten ure te comen, ende te hoeren wat

bij den hoemans geopent zel worden, ende dair in t beste helpen raden tot profijt van de scutterije, op te boete van III sh. paijements.

Dat nijement geenrehande spul dan scieten in de doelen hantieren sel.

Item. Voort is geordineert, dat van nu voortan nijemant enich spull, t zij balslagen, cloeten, t fuijtgen te scieten noch geenrehande manieren van spul hantieren en zel in den doelen dan alleenlick dat t scietspul angaet, op te boete van X sh. paij^{ts}.

Nijemant te weijden of te bleecken in den doelen.

Item. Zoe en zel nijemant van nu voortan in de doelen moegen weijen enigehander beesten noch clederen bleecken, op te verbeurnisse van t geene, dat die hoemans aldaer vinden zullen, ende dat te gaen tot behoef van Sinte Jorijs.

Dat men geen doernen of boemen houwen noch breken en sel.

Item. Voort zoe en sel nijemant eenige doernen of boemen in de doelen houwen, brueken of scueren buijten consent van de hoemans, op te boete van X sh. p^{ts}. ende daer toe gecorrigiert te wesen bij de meesten ommeseggen van de gerechte.

Dat nijemant in den borden scriuen noch scrappen en sel.

Item. Voort en zel nijemant scrappen, scriuen noch scueren an eenich van de borden inden doelen hangende der scutterije angaende, op te boete van X sh. p^{ts}. ende daer toe gecorrigiert te wesen bij de meesten ommeseggen van de gerechte.

Hoe men die cleijne boeten inwinnen sel.

Item. Zel die doelknecht bij beuel van de hoemans alle boete, bruecken ende alle ongelden, wesende ter somme toe van

X sh. pts. of daer beneden, tot alre tijt als hem des bij den hoemans beuolen wordt, in halen moegen sonder eenige rechtuorderinge daer jegens te doen of te panden den derde pennijnck beter, in alle manieren of zij mit allen recht verwonnen waren.

Hoe men die grote boeten inwinnen sel.

Item. Ende wat boete, die zijn bouen X sh. paijts., die zullen die hoemans gehouden wezen bij hoeren eede den scout an te brengen, ende zoe wie zij zoe anbrengen, zel verwonnen wezen, zonder vorder rechts mit clagelick woirden daerom te plegen. Ende die scout zel gehouden wesen die zelue boeten in te halen, behoudelick dat zij eerst een weet hebben zullen van de knecht van de doelen een dach te voeren, eer men hemluijden van de scout zel moegen panden. Ende waert dat die scout tot eenige tijt versuijmende waer, die voors. boeten angebrocht in manieren voors. in te halen, soe zellen die hoemans hem mogen andingen, die boete te innen of nijemant geen recht te doen voor de tijt, dat die boeten voldaen zijn, daer den scout in gehouden sal zijn.

Die boeten te innen binnen eenre maent.

Item. Voort zullen die hoemans alle boete, die verbuert worden, doen inhalen binnen eenre maent, na dat die verbuert zijn, of die hoemans zullen gehouden wesen die verbuerde boeten zeluer te betalen.

Waer die boeten gaen zullen.

Item. Alle welke boeten, die verbuert worden in manieren voors. zullen gaen, te weten, die zijn ter somme toe van X sh. of daer beneden, tot profijt van Sinte Jorijs, ende boven die X sh. zijn zullen gaen, deen helfte an de heer ende dander helfte an Sinte Jorijs.

Hoe die hoemans rekenen zullen.

Item. Hebben die van de gerechte noch geordineert, dat die hoemans, die nu zijn ende namaels wesen zullen, gehouden

zullen wesen, alle jaer, na dat Sinte Jorijs dach geleden is, of binnen XIIII dagen daer na ten lancxsten, hoer rekeningen ende bewijs te doen van alle t geene, dat sij van Sinte Jorijs ende der scutterije wegen ontfangen ende wt gegeuen hebben, in presentie van enige van de gerechte, die men daertoé ordineren sel, ende in presentie van de nijewen hoemans, of enige andere van de scutterije, om die rekeningen bij de gerechte gesloten te worden op te boeten van X sh.... te verbueren alsoe menigen dach als sij ouer den XIIII dagen voors. toefden sonder rekeninge te doen.

Item. ende wanneer die papegaij gescoten wordt, soe zullen die hoemans hoer rekeninge doen van t papegaij scieten, binnen eene maent daer anvolgende in tiegenwoordicheijt van de geene, die voors. zijn, ende op te boete voors.

Hee die homans hoeren eedt doen zullen.

Item. Zullen die hoemans vande voetboge scutten, die nu zijn en namaels wesen zullen, als zij gecosen zijn hoeren eedt doen, die de scout ende gerecht van hem nemen zullen. Ende zij zullen elck zweren, dese voors. kueren te houden ende ten minsten tot vier tijden van de jaire omme gaen scouwen, meer of zij willen, zoe hem dat best ende oirbairlicxt duncken zel, ende die bruecken den scout anbrengen, om die te innen. Ende wairt dat die hoemans versuijmende waeren in de scouwinge te doen ende die bruecken an te brengen, soe zullen zij elx verbueren, zoe dick zij dat versuijmden, X sh. paijements.

Hoe men een nijeuwe scutter kiesen sel, in eens oflivige stede, of die verlaten worden van de scutterije.

Item. Tot wat tijden dat eenige vande voetboge scutten oflivich wort, of dat t gerecht mitten hoemans ijemant vuijt der voors. scutterije setteden, ouermits dat hij zijn scutterije niet bewaeren en mochte, als hij sculde waer te doen, soe zel men bij den meesten stemmen van de gerechte, bij anbrenge

van de hoemans in des afliuigen stede of in der geenre stede, die vuijt der scutterije gezet worde, een ander persoon zetten om een scutter te wesen. Ende zoe wie alsoe gecoeren wort, zel inde scutterije blijuen, ende zoe wie anders in der scutterije gezet is, dat en sel van geenen waerden wesen noch en soude in dese scutterije nijet gerekent wesen gelijck een scut.

Actum opten VI^en^ dach in Junio A^0^ XV^c^ en zesse, ende ofgelezen opte VII^en^ dach in Junio int selue jaer.

De ordonnantie voor de handboogschutten is van den navolgenden inhoud [1]),

Wat harnasch ende wapen de hantboge schutter hebben sal.

Eerst. Zel elck hantboge scutter hebben een ommegaende getuijch, mit twie gardebrassen of een goet stalen pansijser, mit een borstplaet daer voor, een crage, een hoeftwapen ende een zwaert of lange daggen, elck bij de boete van II £ paij^ts^. ende daer toe gecorrigiert te wesen bij de meesten ommezeggen van de gerechte.

Wat boge gescut ende gereescop elck scutter hebben sel.

Item. Zel elcke hantboge scutter hebben hem seluen toebehoerende een goeden loefbair hantboge, een bras, een bout van een dosijn stralen, een dosijn scietpijlen, en een half dosijn pesen, op te boete van XX sh. p^ts^. ende daer bouen gecorrigiert te wesen bij de meesten ommesegge van de gerechte, ende zullen hoer harnasch ende bogen mit hoer gereescop hebben tusschen dit ende Alreheijligendage naestcomende, opte boete voors.

Vande scutters tabbairden ende palueren te maken.

Item. Zullen die hoemans vande hantboge scutten die toe-

1) Dit stuk volgt onmiddelijk op het voorgaande.

comende jaere ende voort om t ander jair hoer cledinge ende palueren maken ende vernijeuwen bij den connijnck ende hoemans, ende die connijnck ende hoemans zullen hoir paluer van nijen Leijdsch laken gemaect an hebben opten grote Vastelauont naestcomende, ende een ijgelick hantboge scutter zel dairna zijn paluer gemaeckt an hebben tusschen grote Vastelauont ende ons liefs Heeren Hemeluairtsdach naestcomende. Ende zoe voort om t anderde jaer dairanuolgende in manieren voors., opte boete van XL sh.

Ende wairt dat ijemant in gebreck wair, die soude nochtans zijn paluer ende cledinge doen maken binnen XIIII dagen.

Wat dagen die hantbogescutten gehouden zijn in hoer paluer of harnasch te ghaen.

Item. Zullen die hantboge scutten voortaen alle jair op Sinte Sebastiaens dach ter kercke comen te Sinte Pieters, hoer paluer an hebbende, zonder hoeijck of mantel dair ouer te hebben, ende onder die hoemisse, als t offerformulier gesongen is lette t samen gaen offeren, opte boete van XX sh. paij^{ts}., ende nader hoemisse zullen die scutten, die t belieft, bij den hoemans gaen teren, daer die hoemans zullen hebben doen bereiden. Desgelijcx zullen die hantboge scutten voortan alle jaire, nadat zij hoer paluer gemaect zullen hebben, opten Heilige Sacraments dach comen in der processie van de Heijligen Sacramente ende ommegaen als t behoirt, elck zijn peluer an hebbende, zonder ijet daerouer te hebben, opte boete van XX sh. paij^{ts}. ende daertoe gecorrigiert te wesen bij den meesten ommezeggen vande gerechte.

Ende des zonnendages voor de Heijligen Pincxter dach zullen alle die voors. scutters voort an alle jaer comen ende gaen in onser Vrouwen processie, ende ommegaen in hoer paluer of harnasch, zoe alst gerecht alle jaer dat ordonneren zullen, zonder ijet daer ouer te hebben, opte boete van XX

sh. paijts. ende daertoe gecorrigiert te wesen bij de meesten ommezeggen van den gerechte, behoudelick dat ijemant op Sebastiaens auont en Sinte Sebastiaens dach beijde die dagen van huijs waer of mede opte Heijligen Sacramentsdach en opten ommegancx dach van huijs waer of van zieckten of andere nootzaken wegen opte voorn. dagen niet en quaeme in der kerck of processie voorss., of mit zijn harnasch en paluer niet comen en mochte, dat zoude staen ter besceijdenheijt van de gerechte ende hoemans vande hantboege scutten.

Als men die papegaij scieten sel.

Item. Als men die papegaij scieten zel, zoe zel een ijgelijck hantbogescutter gehouden wezen te comen op ter stedehuijs of voer der stedehuijs in zijn scutterlijck abijt ende paluer, mit zijn hantboge ende zes bouten tot zulcker tijt, als men hemluijden bij de hoemans zel laten weten, om zoe voort te gaen in goeder ordonnancie daer die papegaij gericht zel wesen, ende daer zijn bouten verscieten, opter boete van V sh.

Van maenscut te schieten ende te houden.

Item. Hebben die scout ende acht scepenen voorscrieuen noch geordineert ende gekuert, dat die hantbogescutten, diet nu zijn ende namaels wesen zullen, sullen hoer maentscut houden alle jaer, beghunnende beloken Paeschen ende eijndende Sinte Baven dage, ende zullen cauelen an achte pertijen onder den vier hoemans, ende daer of zel een vande hoemans mit zijn gezelscap, die in zijn cauel geuallen zijn, alle dinxdages voor drie vren te doelen comen, den voors. tijt geduerende, ende daer scieten ten minsten drie huelspelen, elck huelspel om eenen groten, ende zullen scieten mit hoer eijgen bogen, pijlen ende gereedscap, scutterlick op correxie bij de meeste ommeseggen van de gerechte.

Waer die boeten gaen sullen.

Alle welcke boeten, die verbuert worden inder manieren voors. zullen gaen, te weten, die zijn ter somme van V sh. of daer beneden tot profijt van Sinte Sebastiaens, ende die bouen die V sh. zijn, zullen gaen d een helft an den Heer ende d ander helft an Sinte Sebastiaen.

Actum opten VI^en^ ende VII^en^ dagen in Junio A^0^ XV^c^ en zesse.

Verzoekschrift van de kloveniers-schutten aan het Geregt der stad Leiden, 6 Julij 1527 [1]).

Aan mijne heere van der Gherechte.

Thoenen en gheuen oetmoedelijcken te kennen die hoemans van der gheemeen Coloeueschutten deser stede, hoe dat int consenteren van hoer paluer sijluden ander gerechte versoechten te moegen schieten die papegaije, dair op hem te antwoerde ghegheuen worde, dat men tzelijv weder soude vermanen, als den tijt van dien aenstaende ende soude wesen, ende allsoe den Almachticht God den K. M. verleent heeft een vroemen prinche tot sine zone, ende dat sine M^s^. affairen zoe in IJtalien, te Roemen ende elders van daghe te daghe prospereren, ende die schutters hemluden dicwille vermaenen, als dat binnen deser stede een oude wsancie is, zoe wanneer men palluer doet mâken, dat men alsdan die papegaije behoert te schijeten, ende bijsonder ghemerckt dat sijluijden gheen koeninck ende hebben noch noijt ghehadt ende hebben, waeromme sij supplianten in alre deemoedicheijt versoecken ende begeren, omme vrijnscappe ende eendrachdicheyt onder den seluen schutten te macken, dat mijne heere van de gherechte hemluijden souden willen ghonnen ende toe laetten, ghelick men in andre verscheden steden in Hollant doen sall, voir

1) Zie Vroedschaps-resolutien, fol. A.-F. blz. 33 verso.

dit jair die papegaije eerlicken ende schutterlijcken te moeghen schijeten, als dat behoert, mits hemluijden ghonnende ende te baten te willen coemen in hoeren schiete, ghelijck ende in alre manieren, als die steden ghewoenniclijck doet den voetboge schutten, zonder mer. Dit doende sult wel doen ende grote starcke ende eendrachdichheit binnen uwer stede maken.

Hierop viel het navolgend besluit den 29 *Julij* 1527 [1]).

Is voirt gelesen zekere supplicatie ouergegeven bij de hoomans van de clouerschutten inhoudende etc.
dat int consenteren van hoerl. paluere zijl. versochten de papegaije te moegen schieten, dairop henl. bij de gerechte tot antwoirden gegeuen worde, alsdat zijl. tselue weder vernamen soude, als den tijt anstaende soude wesen, zoedat zijl. onlanx tzelue den gherechte weder te kennen gegeuen hebben, bijsonder zoe zijl. geen connick en hebben, heml. te willen consenteren die papegaije te moegen schieten, twelck heml. bij t merendeel van de gerechte toegeseijt is geweest, soe dat om hoerl. feeste eerlicken te volbrengen, zijl. versocht hebben, dat die stede henl. te bate souden willen comen gelijck en in alre manieren, als die steden den voetbogeschutten doet, als zijl. schieten, sonder meer.

Hierop is gestemmet ende gesloten, dat, indien die voirs. clouerschutten dit jegenwoerdige jair begeren te schieten, dat die stede henl. in hoir feeste te bate zel comen die somme van twintich pont groot vlaems eens, ende indien zijl. willen verthoeuen tot t naeste jair om te schieten, die stede zel heml. alsdan doen hebben drie maeltijden, gelijck men den voetboge schutten gewoenlick is te doen, ende wort hem voirt geconsenteert die gemeen clouerschutten hier op te vergaderen, om hoerl. goetduncken dairop te weten.

---

1) Zie deze resolutien blz. 86.

XIX^{a}. Septemb. A^{o}. XV^{c}XVI [1]).

Ordonnantie gemaickt bij mijne heeren van de Gerechte.

1. In den eersten. Zal dese schutterije van den clouerschutters groot wesen vier hond^{t}. personen, die gedeelt zullen zijn in XX rotten, te weten, onder den deecken ende elck van den hooftman vier, elcke rot groot zijnde XX personen.

Electie van den schutters.

2. Item. Zoe en zal men vuijt d ene schutterie inde andere geen schutters meer kiesen, mer zoe wanneer ijemande van de schutters geraeckt te steruen, te vertrecken ofte bij eenijge manieren onbequaem te worden omme inde selffde schutterie te wesen, zoe sal de rotm^{r}. mit sijn gemeen rotgesellen oft tmeerdeel van dien ten lancgsten binnen XIIIJ daegen den burgerm^{rn}. ouerleueren drie persoenen, die bequaem ende van goēt dairtoe redelick gequalificeert zijn, vuijt welcke drie persoenen bij den burgerm^{rn}. een weder omme gecoeren sal worden, ende dit opte verbeurte van XII stuuers te verhaelen aen den rotm^{r}. ende den gemeen rotgesellen, tot proffite van de gemeen schutterije gejinnet te worden bij reale executie ende affhalinge van pande, indijen zijluijden de voorsc. ouerleueringe zulx nijet en deden als voorsc. is.

Wij die schutterie zal moegen verlaeten.

3. Item. En zal niemand gecoeren werden dan weerbare mannen, ende zullen die out zijn LX jaeren, off die twe soenen in die schutterie heeft, de schutterije moegen verlaten, mits opleggende hun dootschulde volgende die ordonnantie, ende zullen den rotm^{r}. ende rotgesellen weer drie eligeeren als voor.

Te offeren ouer d'ouerledene.

4. Item. Als ijemande ouerleden is van den schutters off van

1) Zie Aflesinghbock B., blz. 277.

den geenen, die heure dootschulden inde schutterie eertijts ..... (bezet?) zullen hebben, zullen alsdan den deecken, hooftmans, rotm^{rs}. ende die gemeen scutters, naedat zijluijden dair toe verwillicht sullen sijn, te beteeckende tijde coemen offeren, ende zal elck rotm^{r}. regardt nemen op zijn rotgesellen, off die absent sijn dan niet, ende wije absent blijft, zal verbueren een pont was off VII stuuers an gelde dair voor, tot proffijt van t gemeen rot, t welck den rotm^{r}. zal moegen innen ende executeeren als voor, ende zal den doelknecht geloof hebben off hij de wete gedaen heeft dan niet, bij simpele verclaringe, welverstaende dat nijet verbuert en zal worden bij dengeenen, die van huijs zijn off verloff van rotm^{rs}. off hooftm^{rs}. daertoe versocht sullen hebben.

Vergaderinghe in maenschoot ende anders van rebelheijt off discordie.

5. Item. Wanneer eenige vergaderinge gedaen ende gemaeckt worden, t sij van maenschoot te doen ofte anders, ende ijemanden aldair eenijge rebelheijt ofte insolentie bedrijff, t sij mitten cannen, potten ofte diergelijcke te worpen, te breecken ofte messe te vuijsten, ofte met vuijsten te slaen, ofte spijtich, onbehoorlick ende onredelick te spreecken, d een d ander zijne leijt ofte gebreecken injurioselick te verwijten, die zullen bij den deecken ende hooftmans gecorrigeert worden ende van gelijcken alle ander mezure, zoe t behoiren sal naer gelegentheijt van der zaicken, ende tselve te executeren als voore, ende dit behalue en bouen die boeten vanden officier, die deur desen nijet sullen wesen vermindert int tgundt, dair hem eenijge competeeren.

Van t geweer.

6. Item. Zal elcke clouerschutter gestadelick hebben binnen sijne huijse een goet roer ofte clouer, dair toe een halff pont cruijts ende een halff pondt loeden, ende dair en bouen

harnas rusting, off zulck ander ende vorder geweer, bij den deecken ende hooffmans dairop elck nair zijne gelegentheyt zal wesen geset, twelck geweer, harnas oft rustinge een ijegelicken voor kersmisse eerstcoemende gehouden wert te recouureren ende gereet te hebben, ende zal den deecken ende elck hooftman mit hoor rotm^rs. onder hem zijnde nair kersmisse voors., soedicwijls alst hun goedt duncken zal, gaen visiteeren het voorn. geweer, ende wie dairinne gebreeckelick beuonden wordt, die sal verbueren op elcke stuck geweers dat bij hem nijet beuonden en wordt, telcken een Carolus gulden, tot profijte deen helft vanden gemeen schutterije ende dander helfte van het rot dair hij onder staet, ende zal elck schutter, zoe verre hem dies bij de visitateurs voors. vermaent wert, verclaeren bij man eere ende vromicheijt, dat hetselve geweer hem vrij eijgen toebehoert, oick opte selue boete te innen ende executeeren als voorn.

Noch maenschoot.

7. Item. Zal elck rot inden soemer, alst hem bij den doelknecht vermaent zal zijn, gehouden wesen hun maenschoot ende partuijpe [1]) te schieten mit sijn eijgen bussecruyt ende loot, ende alle doen nair ouder gewoente, zulx die ordonnantie dair van zijnde dat vermelt, des zal de stadt de schutters die maenschoot schieten, geuen telcke reijse II £ van XX st. tstuck, ende dat op te boeten van vijf stuuers, elcke reijse te verbueren bij den geenen die dairinne brueckich beuonden zal moegen worden, tot profijt van t rot t executeeren als voorn., welverstaende wije drije daegen te voorn. vuijter stadt geweest is, volgende d'ordonnantie dairvan zijnde, zal van de voors. boeten ontlast blijven, sonder dat van nu voortaen, tsij op te dach van ommeganck oft op Sacramentsdach, eenijge

1) Vermoedelijk wordt hiermede *partijen* bedoeld.

ontbijten inde doelen noch andere herberge tot coste vande schutterije dairoff gemaeckt zullen worden.

Comparitie in brande en andere noetsaicken.

8. Item. Zoe wanneer als men de stede clocke clept, tzij van brant ofte anders, dat God verhoede! zoe sullen altoes twe rotten vuijt de clouerschutterije hem vinden op ter stadthuijs bij de gerechte, elx mit een roer oft ander geweer dair op hij geset sal sijn, al nair ordonnantie als breeder bij den deecken en hooftmans op dit stuck gemaikt zal worden, ende sullen deselue twe rotten schutters, diet hoere tijt is, ter ordonnantie vande gerechte gehouden wesen hem present te houden ter plaetsen, daert de gerechte belieuen sal, soe verre als dair een burgerm^rs. voor gaet, ende zoe wie zulx nijet ende quame binnen een halff huijre nair t cleppen van der clock, al wairt dat het cleppen cesseerde ende opgehouden werde, die zal verbueren XX stuuers, tot profijt van het rot te executeren als voorn., vuijtgesondert die inde strate woenende is dair den brandt zal wesen, ofte die anders behoirlicke excuse heeft.

Generale ordonnantie.

9. Item. Voorts zullen de voors. schutters hem reguleren in allen andere pointen, bij desen nijet verandert, naer inhouden van den ouden voorgaende ordonnantie deser schutterije raickende.

Ordonnantie gemaekt bij mijn heeren vande gerechte omme bij den voetboochschutters onderhouden te werden [1]).

19 September 1566.

Deelinge bij rotten en maenschoot.

1. Inden eersten. Zal deze schutterie vanden voetboege groot

---

1) Zie l. l. blz. 298 verso.

wesende IIc persoenen, die gedeelt sullen sijn in twijntich rotten, als onder een deecken ende elcx vande hooftman vijff, elcke rot groot tien persoenen.

6. Des zel de stadt de schutters, die maenschoot schieten, telcken reijse geuen vijff schelling vlaems 2).

---

2) De artikelen 2, 3, 4, 5, 7, 8 en 9 komen woordelijk overeen met de voorgaande ordonnantie der kloveniers-schutten.

INHOUD.

Blz.

Over het muntwezen tijdens het beleg van Leiden A°. 1573 en 1574. Medegedeeld door Jhr. W. J. C. Rammelman Elsevier. . . . . 5.

Stolle's reisverhaal in Holland. . . . . 16.

Iets over de Leidsche schilders van 1610, in verband met het geslacht der Elseviers, door Jhr. W. J. C. Rammelman Elsevier . . . . . 35.

Catalogus van Nederlandsche handschriften, welke berusten in de keizerlijke bibliotheek te St. Petersburg. Medegedeeld door Dr. F. G. B. van Bleeck van Rijsewijk. 46.

Bonaventura Vulcanus, hoogleeraar aan de hoogeschool te Leiden, door Jhr. W. J. C. Rammelman Elsevier. . . . . 80.

De Schut- of Schuttengilde in Nederland, door Jhr. Mr. A. M C. van Asch van Wijck. . . . . 92.